

تصویر ابو عبد الرحمن الکردي

خه لیه ی نوڅوازو چاکسان

رحمہ اللہ

عمری کوری عبد العزیز

نوسینی

دکتور علي محمد الصلابي

وهرگي پافي

ما مؤست عمر توفيق الخطاط

چاپ يه كه م

نارین

دارالمعرفة
به يروت

خه لیفه ی نوښوونو چاکساز

عمری کوری عبد العزیز

خه ليفه ی نوځوازو چاکساز

عمری کوری عبد العزیز رحمہ اللہ

نوسینی
د. علی محمد الصلابی

وهرگیږاف
ما مؤستا عمر توفیق الخطاط

چاپ یه که م

نارین

دارالمعرفة
به یروت

ماڻي له چاپداني پايڙز اووه بو كتيبخانه ي نارين

ناوي كتيب به عربي: الخليفة الراشد والمصلح الكبير عمر بن عبدالعزيز
 نوسين: علي محمد الصلابي
 ناوي كتيب به كوردی: خهليفه ي نوځوازو چاكساز عمري كوري
 عبدالعزیز رحمہ اللہ
 وه گير ان: عمر توفيق الخطاط
 بلاو ك: كتيبخانه ي نارين
 نه خشه سازي نـ اووه: شنو حمدامين مجيد
 نوره و سالي چـ اپ: يه كه م / ١٤٣٠ ك - ٢٠٠٩ ز
 شويني چـ اپ: به يروت - لبنان
 ژماره ي سپـ اردن: (١١٠٨)

كتيبخانه ي نارين

هه وليتر - چوارپياني شيخ مه حمودي حفيد
 بازاړي زانست بو كتيب وچاپه مهنی
 تهله فون : ٢٥١١٩٨٢ - ٦٦ (٠٠٩٦٤)

پیشہ کی وہرگیر

الحمد لله وكفى والصلاة والسلام على الهادي مصطفى وعلى اله وصحبه ومن دعا بدعوته الى يوم الدين...

خوینہری بہر پڑ، وہک خوّم زور سوپاسی ئہ و کاتہ ناسکانتہ دہ کہم، کہ بہہ لڈانہ وہو خویندہ نہ وہی ئہم کتیبہ وہ بہ سہری دہ بہیت۔

ہہ روہک سوپاس وسہ نای خوای پہ روہردگارم دہ کہم، کہ جاریکی تریش یارمہ تی دام، تا ژیان وبہ سہرہاتی خوړیکی تر لہ خوړد پرشنگ دارہ کانی میژووی زیړینی ئیسلام لہ عہرہ بی یہ وہ بکہم بہ کوردی وپیشکەشی خویندہ وار وپوشنبیرانی گہ لہ کہمی بکہم...

ہہ روہا مایہی دلخوشتی یہ، کہ لہم سہرہمی بی ئینسافی ودنیاویستی و دژاہتی کردنی بہرنامہ کہی خواو گہ لانی موسلمان بہرنامہی وردوترسناکہ وہ لہ لایہن زلہیزہ کانی جیہان و ورد ہیزہ کانی ناموسلمانانیش جی بہ جیّیان دہ کہن بۆیان۔

ئالہم سہرہمہ سہیرو سہمہرہ دا، کہ دہست گرتن بہرنامہ کہی خواو سوننہ تہ کانی پیغہ مہبری نازدار وہ ﷺ بہ شہرہ وہ مومارہ سہ دہ کریت، ئیتریان لہ ترساندا... یان لہ بہر دہست نہ دانی وہ زیفہ وپلہ و پایہ... یان لہ بہر گالتہ پئی کردن و تہریق کردنہ وہ...

ہاوپئی یہ کم بۆی باس کردووم کہ چی بہ سہرہاتوہ وچۆن گیراوہ تہ بہر گالتہ و پیکہ نین ولاقرتی کاتی لہ گہلّ خیزانہ کہیدا _ دہ چیت بہ دہم دہ عوہ تنامہ یہ کہ وہ _ بہ شداری شہکراو خواردنہ وہ یہ کہ دہکات، بہ تایبہت کاتیک بینیبوویان خیزانہ کہی پوشتہ بوو جلی باق وبریق وتہنکی وای لہ بہر نہ کردبوو، کہ ہہ موو بالّ ولہشی دیار

بێت، خۆیشی تەوقەى لەگەڵ کچەکاندا نەکرد بوو، بەشدارى پەشەلە کە _ ھەپامە کەشیان _ ی نەکردبوو... ئەویش لەترسى ئەوێ غەزەبى خوا نەبارى بەسەریدا ئەو کۆرپەى ناشرەى یەى بەجێ ھێشت و لەدواوہ لایکردوہ کە سێک نەبوو لەناو گوناھدا غەرقت نەبوو بێت. بۆیە گوێ نەدا بەبۆنە کە لەگەڵ ھاوسەرە کەیدا پێکەوہ بەخێرایى ھاتنە دەرەوہ...

ئالەم سەر دەمەدا دەیان وسەدان کەس کاتەکانیان داوہ بەشتى بەسودو جوان و بەرھەم دار و کتێبخانەکان دەگەرێن و کتێبە نایابەکان دەکێن و خۆیان و یەکە یەکەى ئەندامانى خێزانە کەیان دەخوێنن و ھەو خواردەمەنى پێشکەشى مێشک و پڕۆحیان دەکەن، خۆیان پێچەک دەکەن بەزانبارى بەسودو پەرلە کەلک بۆ خۆیان و باشتريش باس کردنى بۆ ئەندامانى نەتەوہ کەیان...

دواى ئەوێ سوپاس بۆخوا _ لەسەر ھەتاو کۆتادا _ کە دلى موسلمانانى کەمەندکیش کردوہ بۆلای کتێبەکانم و ئەو ھەش فەزلى خوايە چونکە ھەرئەو کتێبە کە سێکى تروەرى دەگێرێ و خویشى ماندوو دەکات، خوا پاداشتى ھەول و ماندوو بوونى بداتەوہ کە چى لە چاپى یەکەمدا دەوہستێت و لە کتێبخانەکاندا دەمینێتەوہ: ﴿ هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي ۖ أَشْكُرُ أَمْ أَكْفُرُ ۚ وَمَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌ كَرِيمٌ ﴾ النمل: ٤٠.

بەلام سوپاس بۆ خوا جارێكى تر، کە لەمانگى یەکەم و دووھەمى دەرچوونى ژيانى (ابوبکرى الصديق) و ئىمامى (على) دا، لەبازارەکاندا نەمان و خەلکى تەلەفۆنیان بۆ دەکردم لەشارەکانەوہ کە چاپى بکەینەوہ، چونکە نەماوہ و دەست ناکەوێت. وائەم جارەش دەچینە خزمەت کەسایەتى یەکى گەورەى ئىسلام (دوکتور على الصلابى) نووسىویەتى، بەندەش ماوہى سالتیکە لەھەولێ بەکوردی کردنیدام و سەرەنجام _ سوپاس بۆخوا _ کارەکەم گەیشتە ئەنجام...

ئەو پیاوھ مەزنەیش_عمری کوپی عبدالعزیزه ﷺ کە کەسی نی یە لەناو
موسلماناندا ناوی نەبیستی و هەوالی دنیانەویستی و دادپەرورەری و خواناسی و
پشگیری کردنی چەوساوھ و ماف خوراوان و دژایەتی کردنی ستەمکارو مافخۆرەکانی
نەبیستی...

کاتی خۆی لەهەشتاکاندا زۆرم خۆش دەویست و تامەزۆی شارەزایی بووم
لەورد و درشتی هەلس وکەوتی ژیانی پۆژانە، چونکە ووتەیکە خواناسی ئیسلام
ماموستا(الحسن البصری)م لەشویئیکدا بەرچاوکەوت بوو کە دەیفەرموو((بەمن
مەلێن دنیانەویست (الزاهد)بەلکو دنیانەویستی راستەقینە عمری کوپی عبدالعزیزه
کە دنیا و خۆشی یەکانی بەهەموو توانا دەمی بۆ کردەوھ وئەم پشتی لی هەلکرد))
بەلام لەوکاتەدا بەکوردی و لەو بارەیهوھ نووسراویکم بەرچاو نەکەوت.

پۆژان پۆشتن و پۆژان هات وا خوای - عزوجل - کاریکی وای کرد خۆم بەهەرەمەند
بیم بەوکارە گەورەیه وژیانی پڕلە بەرەکەت و بەسودی (عمری کوپی عبدالعزیز)
بخەمە بەردیدی هاوزمانە خۆشەویستەکانم....

ئەزموونی ژیا نەوھە فیڕکردووم کەھیچ شتێک نەوھەندە ی نمونە ی زیندوو
بەرچەستە کاریگەر نی یە... بۆ شویئیکەوتوانی هەموو بەرنامەیک، دە ی ئەم
بەرنامە بەرزو بر بەهایە پەرورەدگار نەتیووری و نەزەری یەو لەدوو تووی
کتیبەکاندا نەماوھتەوھ و بەس، بەلکو سەدان وھەزاران پیاوان و ئافرەتانی زانا و
خواناس هەلکەوتوون ئەم بەرنامە ناوازە یان کردووه بەکالای بەریان لەژیاندا و
لەدوای خویشیان هەردەلی ی لەژیاندان و گەنج و لاوھ موسلمانەکانی سەدە ی
بیست و یەک دەچنەوھ حەزوریان، جەزبە ی ئیمان و موسلمانەتی راستەقینە و زانست و
زانپاریان لی وەرەگرن...

عمری کوپی عبدالعزیز- دوو سال و نیو- حوکمرانی وولاتە یەگرتووھەکانی
ئیسلامی کردوھ، بەلام گەورەیی پڕۆژەنوێخوازیەکی نەوھەندە مەزن و گشتگیری

بەبەرەبووم بوو كە وادە زانیت بە لایەنى كە مەو (۱۵ تا ۲۰) سال حوكمى كردووە .

لە و ماوە كە مەدا كەس نەما لە پێش ئەودا سستەمىكى لى كرابیت و لە سەر دەمى ئەودا مافى خوراوى بۆ نەگەرابیتەو، یان مافى لە سستەمكارىك نە سەندبیتەو...

خزمەكانى خۆى دوورخستەو كە مەموویان كۆرە خەلیفە و برازاو خوشكەزاو پورزاو ئاموزای خەلیفەكان بوون، مەموو ئەوانەیان كە بە ناشایستەى پۆستیان وەرگرتبوو لى سەندنەو، داى بە كەسانى زاناو تیگە یشتووان و خواناسان و دنیانەویستان.

لە و ماوە كە مەدا ژۆرەى ژۆرى سەرۆك كۆمارى هەریمەكانى لا برد - وینەى حەججى كۆپى یوسف - كە زوڵمى ژۆرى لە گەلى عىراق دە كرد و توندوتیژیو لە گەلىان،

بە پێچەوانەى حزبەكانى ئەمڕۆ كە خۆیان بە پێشكەوتوو، مودرین و دیموكراتى خواز دە زانن كە چى كى هیچ تیا بە سەر و ناشایستەى دە یهێنن و دە یكەن بە بەرپرس و فەرمانرەوا بە سەرگەلى داماووەو تەنها لە بەر ئەوێ خۆى بە حیزبدا هەلواسیو كە حاكمى وڵاتە و ئەویش دەیان ئەرزە و بەخششى جیا جیا دە بچریت بۆ خزمەكانى خۆى و لایەنگرانى حیزبى حاكم!

كە چى خۆینەرى ئازیز، ئەو (عمرى كۆپى عبدالعزیز)، ئەمیری باوەرداران لە بربەرە پشتمى ئەمەوى یەكەنەو، بەلام كاتى لە گەل ئاموزاوە كە سەكانى كە كۆدە بوویووە دە یووت: ئادەى داواى پۆستم لى بكەن؟ ئەوانیش عمریان دەناسى بۆیە دەیان ووت: گالته مان پى مەكە ئەى ئەمیری باوەرداران بۆ پیمان وایە دەماندەیتى ئەگەر داواى بكەین؟.

ئەویش دە یووت: وەللاى حەزناكەم ئەو بەرە شپەى ژێر پیمتان بدەم دەست چ جای دەستەلات و بەرپرسیاریتى و دارایی موسلمانانتان بخەم بەردەست!!

له هه مووسه رده ميکدا نه گهر که سيکي خواناس وزانا و دنيانه ويست هه لېکه ويټ و هه موو برگو و نايه ته پيروزه کاني که ته لوکي ژيان - قورن و سوننه ت - جي به جي بکات، به هه موو دلنيابي يه که وه - خوينه ري نه م کتيبه - بريارده دات که نه ک مروقه کان ناسوده و کامه ران و خوش گوزهران ده بن به لکو ته نانه ت بالنده و گيانله به ره کيوي يه کانيش پشکيان به رده که ويټ له خوشي و شادي ژيان له ژيرسيبه ري قورن اندا.

کاتي به (عمری کوپی عبدالعزیزيان ووت: (بيت المال) پرپووه و که س ني يه زه کات و خير و ه برگرټ، نه ویش فهرمووي: ژن بهينن بو که نه کاني، پاشان و تيان قوربان هه موو که نه کاني خيزانيان بو هيئرا، فهرمووي: پردو خه سته خانه و ميوانخانه ي خيري پي دروست بکن. ووتيان قوربان نه وه شمان کرد، فهرمووي: ده ي خواردن دروست بکن وله سهر کيوه کان داينين، تا نه و بالنده و گيان له به ره برسي و پيرو په که و ته و ناتوانه کان بيخون وله برساندا نه مرن!.

له کو تاييدا داوام وايه له موسلمانان به گشتي و گنج ولاوه کان به تاييه تي نه ميري باوه پداران عمری کوپی عبدالعزیز بکن سهر مه شقي خويان چونکه عمر لاو بووه و له ته مه ني (۲۵) ساليده نه ميري شاري مه دينه ي پر نوور بووه، له ته مه ني (۳۹) ساليده بووه ته (نه ميري باوه پداران) واته: سهر وکي هه موو ولا ته يه کگرتووه کاني ئيسلام و له (۴۱) ساليده نه ياراني پروزه مه زنه چاکسازي يه که ي پيلانيان بو دارشت و له پيگه ي ده رمانخوارد کردنه وه شه هيديان کرد.

ده ي سهدان وه زاران ره حمه تي نه پراوه ي خوا برژيت به سهر گياني پاکدا شه ي گهره مان، سهر مه شقمان، نمونه ي موسلمان ي پاسته قينه و بي غل و غه ش... ناسوده به له گورپه پيروزه که تدا له ولاتي شامي (ابو عبیده ي جراح) ﷺ، که په يامه که ت فهراموش نه کراوه له هه موو گو شه يه کي ولا ته پان و پوره که تدا سهدان و هه زار که نجی خواناس و دنيانه ويست و پوو له مزگه وت توو ده که ن، هاو وينه کاني

تۆيان خۆش دەوڧت ولەگەل ھەموو تەوژمى دژايەتى يەكاندا پرۆژە چاكسازيە.
 نوڧخوازيەكەى ئيسلام بەتاكە چارەسەر دەزانن نەك تەنھا بۆ چارەسەر كردنى
 كيشەى گەلەكەيان بەلكو بۆ كيشەكانى سەرجهەم ولاتانى دنياو پاشەپۆزىش بۆ
 دلپاك و خواويستەكانە. ((والعاقبة للمتقين)).

تابەرھەمىكى ترھەموو خويئەرانى ئەم ژياننامەيە بەخوای بالادەست دەسپيەرم

والسلام عليكم ورحمة الله وبركاته

عمر توفيق الخطاط

ھەلەبجەى شەھيد / ۲۰۰۸ز - ۱۴۲۹ك

پیشہ کی نووسہر

بسم اللہ الرحمن الرحیم

ان الحمد لله نحمده ونستعينه ونستغفره، ونعوذ بالله من شرور انفسنا ومن سيئات اعمالنا، ومن يهديه الله فلا مضل له، ومن يضلل فلا هادي له، واشهد ان لا اله الا الله وحده لا شريك له، واشهد ان محمدا عبده ورسوله، ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ﴾ ال عمران: ۱۰۲

﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا﴾ النساء: ۱
﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا ﴿۷۰﴾ يُصْلِحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا﴾ الاحزاب: ۷۰-۷۱
يارب لك الحمد كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانك، ولك الحمد حتى ترضى، ولك الحمد اذا رضيت، ولك الحمد بعد الرضا،

اما بعد:

نہم کتیبہ به شیکه له باسی ده ولہ تی نومہ وی له گه شه و گه وره بوونه وه تا لاواز بوون و له ناوچوون و، دهر باره ی چاکه خوازی گه وره و نویکه ره وه ی به ناوبانگ (عمری کوپی عبدالعزیز) ده دویت:

باس له ژيان و گوزهرانی و هه ولدانی بۆ ده ستخستنی زانست و گرنګترین کاره کانی له سه رده می وه لید و سوله یماندا ده کات، له گه ل باسی خه لافه ت و به یعت پیدانی و به رنامه و پروګرامی له به پتوه بردنی ده ولہ تدا و گرنګی دانی به راویژ کردن و دادپه روه ری، و سیاسه ته کانی له نه هیشتنی زولم و سته م و عه زل کردنی هه موو کار به ده سته سته مکاره کانی پیش خوی.

هەروەها ھەلگرتنى سىتەم لەسەر بەندەو خزمەت کارەکان و ئەھلى (ذمە)^۱ و بەرپاکردنى دادپەرورەى لەگەڵ خەلکى سەمەر قەند داو بوونى سەرەستىش بەشیوەیەکی گشتى لە دەوڵەتەكەیدا، وەك سەرەستى بیروپا دەرەپىن و ھەلبژاردنى باوەر و لایەنى سیاسى و تاکە کەسى، و سەرەستى بازەرگانی و ھەموو کاسبەك.

ھەروەك باسى گرنگترین سیفاتهکانیم کردووە وەك پادەبەدەر ترسانى لە خواى تەعالا و زوھد و دونیا نەویستى، خو بەكەم زانین و خو لە گوناھ پاراستنى - الورع - و نەرم و نیاى و لیبوردەیی و گوزەشتکاری یەکانى، خو گرى و بە گوپ لیئەوینى، دادپەرورەى کەنى و زۆر لالانەوہی و پارانەوہى، قبول کردنى دوعاکانى لە لایەن خواى گەرورەو، دەربارەى نیشانەکانى نوێکاری دواوم لە لای عمرى کوپى عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ وەك شورى و ھۆکمپرانى کردن بە ئەمانەتەو و دانانى کەسى شیاو ئەمین لە کارەکاندا، زیندوکردنەوہى بنەمای فەرمان بە چاکە و بەرگرى لە خراپەو لەگەڵ و بنەماکانى دادپەرورەى دا.

ھەروەك باسى مەرجەکانى نوێکاریم کردووە وەك بوونى بیروباوەرى پاک و دروست و خاوینى پەیرەو پرۆگرامى، زاناو موحتەھید^۲ بێت، دەبیئت بواری نوێکردنەوہکانى گشتگیر بێت لایەنى فیکرو بیروباوەر و ھەلسووکەوتەکان بگریتەوہو سود و کەلکى بە گشتى بۆ ھەموو خەلکى سەردەمەکەى بێت.

ھەروەها باسى گرنگى دانى عمرى کوپى عبدالعزیزم بە بیروباوەرى پاکى ئەھلى سوننەو جەماعە کردووە و بەتایبەت لە مەسەلەى یەکتاپەرستى خودا، و ناوہ جوانەکانى و سیفاته بەرزەکانى، دەربارەى زاراوہى - ئیمان - و باوەر بە پۆژى دواى و ھەموو مەسەلە غەیبى و نەبینراوہکان وەك سزای ناو گۆر و خووشیەکانى و

۱- اهل الذمة: ھەموو کەسێك دەگریتەوہ کە موسلمان نى یە بەلام لە ژێر سایەى دەوڵەتى ئیسلامیدا دەژى.

۲- مجتهد: بەکەسێك دەوترێت دەستێكى بالاى ھەبیئت لە تیگەیشتن لە قورئان و سوننەت و زمانى عەرەبى و شارەزا بە ووتەو کردارەکانى ھاوہلان و ئەوانەشى دواى ئەوان ھاتن، تا بتوانێت ھۆکمی نوێ لە قورئان و سوننەت دەرپەینێت. وەرگیر.

زیندووبوونو، کی‌شانو و حه‌وزی که‌وسه‌رو پردی سیرات و به‌ه‌شت و دۆزه‌خ و بینینی خوی که‌وره له‌لایه‌ن باوه‌ر دارانه‌وه و بانگه‌شه کردن بۆ ده‌ست گرتن به‌ قورئان و سوننه‌ت و هه‌لسوکه‌وتی خه‌لیفه راشیده‌کانه‌وه و هه‌لو‌یستی ده‌رباره‌ی هاوه‌لان و ئه‌ و نا‌کوکیانه‌ی که‌وته نئوانیانه‌ و هه‌روه‌ها هه‌لو‌یستی ده‌رباره‌ی خانه‌واده‌ی پیغه‌مبه‌ری خواجه‌ﷺ - اهل‌البیت - .

پاشتر ده‌رباره‌ی هه‌لس و که‌وتی له‌گه‌ل خه‌واربج و شیعه‌کان و قه‌ده‌ریه‌کان دا دواوم، ئه‌مه‌ و له‌گه‌ل ژیا‌نی ناو‌کو‌مه‌لگه‌ی، گرنگی دانی به‌ خیزان و منداله‌کانی و پرۆگرامی له‌ چۆنیه‌تی په‌روه‌رده‌کردنی منداله‌کانیدا وه‌ک هه‌لبژاردنی مامۆستای و په‌روه‌رده‌کاری باش و سالح بۆیان، دیاریکردنی پرۆگرامی زانستی و دیاریکردنی شیوازی فیزیکردن، له‌گه‌ل دیاریکردنی کاته‌کان و زانسته له‌ پیشتره‌کان و په‌چاو کردنی کاریگه‌ری‌یه‌ په‌روه‌رده و پرۆگرامه‌ په‌روه‌رده‌یی‌یه‌که‌ی و په‌نگ دانه‌وه‌ی له‌ (عبدالملك)ی کوپیدا.

هه‌روه‌ها باسی ژیان و گوزه‌رانیم کردووه له‌ ناو‌خه‌لکیداو گرنگی‌دانی به‌ چاکسازی کو‌مه‌لگه‌، به‌رده‌وام به‌ یاده‌یتانه‌وه‌ی پۆژی دوا‌یی، راستکردنه‌وه‌ی تیگه‌یشتنه‌ چه‌وته‌کان و بوار نه‌دانی به‌ زیندوو کردنه‌وه‌ی ده‌مارگیری و خیلاتی، پێزدانانی بۆ ئه‌هلی چاکه‌ و دانه‌وه‌ی قه‌رزنی قه‌رزاران و ئازاد کردنی دیله‌ موسلمانه‌کان و ده‌رکردنی پێدا‌ویستی هه‌ژارو نه‌داران، پێدانی ماره‌یی و ژنهنان بۆ که‌نجه‌کان، هه‌ل‌دانی بۆ نزیک کردنه‌وه‌ی چینه‌کانی کو‌مه‌لگه‌ له‌ یه‌کتی، هه‌لس و که‌وتی باشی له‌گه‌ل شاعیره‌کان و گرنگی دانی که‌وره‌ی به‌ زانایان و هاوبه‌شییان له‌ سه‌رخستنی پرۆسه‌ چاکسازی‌کانیدا، چاودێر پالپشتی بوون له‌ به‌رنامه‌ و پرۆگرامه‌ چاکسازی‌یه‌که‌یدا، ئامۆزگاری به‌رده‌وامی بۆی و ترساندنی له‌ گه‌وره‌یی به‌رپرسیاییتی یه‌که‌ و ئاماده‌یی ته‌واویان له‌ وه‌رگرتنی هه‌رکارێک یان پله‌یه‌ک که‌ عمر له‌ ده‌وله‌تیدا پێی بسپاردنایه‌ .

ده‌رباره‌ی قوتابخانه‌ زانستیه‌کانی سه‌رده‌مه‌که‌ی و سه‌رده‌می ده‌وله‌تی ئومه‌وی به‌ گشتی دواوم، وه‌ک قوتابخانه‌ی شام و حیجازو عیراق و میسرو...هتد. ده‌رباره‌ی

پېرۆگرامى شوڧنكه وتوانى هاوه لآن و - تابعين - له تهفسير كردنيان بۆ قورئانى پېرۆز و ههول و تېكۆشاننيان له پېناو خزمەت به سوننەت و پۆلى عمرى كوپى عبدالعزیز خویشى له نوسينه وهيدا .

ههروهك ئاماژهه كردووه بۆ پېرۆگرامى پاك كردنه وهى دل و دهروون و پرهوشت بهرزى له لای تابعين و قوتابخانه كهى (حهسەنى بهسرى) م به نمونه هيتاوه تهوه و لهسەرى به دريژى دواوم و باسى هه ندئى له قوتابيه كانيشيم كردووه وهك (ايوب السختيانى) مالك ى كوپى دينار و محمدى كوپى واسيع،.

باسى خوڧاريزى (حسن البصرى) م له (اعتزال - كه نارگيرى) كردووه له گه ل پهبه وهندى حسن البصرى به عمرى كوپى عبدالعزیزه وه و ئه و په يامانهى بۆى ده نارد و تياياندا ئاكاره كانى پيشه وای دادپه روهرى له پوانگهى خوڧه وه به يان كردبوو .. ههروهك باسى هه لوڧستى (عمر)م كرده وه له هۆكاره كانى هه لگرتنى ئابلقهى (قسطنطينية) و گرنگى دانى به بانگه وازيكي گشتگيرى.

ههستا به دانانى ياساى خوڧه كلايى كردنه وه (تفرغ) بۆ بانگ خوازان و زاناکان و هانى بلآو بوونه وهى زانست و فير بوونى دها و ئوممه تى ئيسلامى له گرنگيه كهى ئاگاداره كرده وه، ههستا به ناردنى زاناو مامۆستايانى خواويست بۆ شيمالى ئه فريقياو شوڧنه كانى تريش تا خه لكى له ئيسلام و ئه رك و پيداويستى به كانى شه رعيان فير بكه ن و نامه شى به مه به ستنى بانگ كردنيان بۆ لای ئيسلام بۆ پاشاكانى هيندستان ده نارد و هانى گه لانى بيڧاوه رى دها، تا بيڧنه ناو ئيسلامه وه.

يهك جيڧاسيشم تايبه ت كردووه به چاكسازيه كانى عمر له بوارى سامان و دارايى دا، سياسه ته ژيره كانى له و بواره دا و سوربوونى له سه ر جيڧگير كردنى هه ق و دادپه روه رى و نه هيشتنى زولم و سته م، دووباره دابه شكردنه وهى مال و سامانه كان به سه ر موسلماناندا له سه ر بنه ماي عه دل و دادپه روه رى و شايسه تىي.

ههستا به پياده كردنى سياسه تىكى نوڧ بۆ به ره و پيشبردنى كشتو كال و له و هه نگاوه دا برپارى دا ئه و زه ويانهى كه خه راجين فرۆشتنيان قه ده غه بكات، گرنگى دها به جوتياران و باجى له سه ر سوك ده كردن، زياتر هانى خه لكى دها بۆ گرنگى

دان به ناشتن و چاندن و زیندوو کردنه وهی ئه و زه ویانه ی که مردوون.
پاشان هه ستا به هه ندی کار ی زۆر ترسناک و گرنګ له وانه برین ی ئه و
زه ویوزارانه ی که پیشت تاییه ت کرابوون به خه لیفه کان و ئه میری ناوچه کان و کوپو
خزم و کهس و کاره کان یان.

هه روه ها ده زگای دادوه ریم کردوه له سه ر ده مه کهیدا و بۆ چونه فیه ی یه
تاییه تیکانیم باس کردوه وه که ده غه کردنی دیاری بۆ به پرسان و
هه لوه شان وه ی هه ربپارو حوکمیک ئه گه ر ده رکه وت بیچه وانه ی ده قه کان ی قورئان و
سوننه ته.

ده رباره ی سیاسه ته ئیداریه کان ی قسم کردوه و باسی والی یه به ناو بانگه کانیم
کردوه و وه چۆن هه ستاوه به هه لباردنی والی و کار به ده سه ته کان ی له خه لکان ی
خواناس و ده ستپاک و چاکساز، و سه رپه رشتی کردنی خودی خۆی بۆ کاره
ئیداریه کان و توانای گه ریه ی خۆی له بواری نه خسه دانان و ریکخستن و شیوازی له
پاراستنی ده ولته که ی له گه نده لی ئیداری، وه که زیاده کردنی موچه ی کار به ده ستان و
پاراستنیان له درۆکردن و وه رنه گرتنی هیچ جۆره دیاری و به خشش و زیاده پره وی
نه کردن له خه رچ کردندا و نه یه یشتوه والی و کار به ده سه ته کان ی هیچ جۆره کاسبیه ک
بکه ن، وهه ستاوه به دروستکردنی پردی په یوه ندی له نیوان ئه و کار به ده ستانه و
میلله تداو لیپرسینه وه ی وردی هه بووه له گه لیاندا له بواری پاروه سامان و (بیت
المال) دا.

پاشان باسی زاراوه ی یه که سه رچاوه یی ده سه ته لات (المركزیه) و ئازادی فیدرالیه تی
اللامركزیه- ی عمرم کردوه و گرنګی دانی به بنه مای په له نه کردن و شینه یی
المرونه- و تره خان کردنی کاته کان له خزمه تی ده ولته و میلله تدا، هه وله کان ی بۆ
دابه شکردنی کاره ئیداریه کان.

ئاماژه یشیم کردوه بۆ سوور بوونی عمر له سه ر جی به جی کردنی گشت به نده کان ی
شه ریه ت به سه ر ده ولته و ئوممه ت و کۆمه لگه کان و تاکه کاند، و ده رکه وتنی
ئاسه واری ئه و ده ستگرتنه ی به حوکمه کان ی قورئان و سوننه ت و پرتیموونی یه

جوانەكانى خەلیفە راشیدەكان بە دەولەتەكەیهو، وەرقەرار بوونی ناشتی و سەقامگیری و سەرکەوتن و زەگاركردنی وولاتان و سەریەرزى و بەرەكەت و خۆشگوزەرانى و لەگەڵ ئەم چاكسازە مەزنەشدا ژیاوم تا دوا ساتەكانى ژيانى و لە دونیا دەرچوونى.

دەركەوتنى كەسایەتیهكى وەك عمرى كوپى عبدالعزیز لە قوناغیكى میژوویی نالەباردا، كە ئوممەتى ئیسلامی پێدا تى دەپەرى، و كۆشش كردنى لە پێناو گەپانەو بۆ ژيان لە ژێر سایەى شەریعەتى خاونداندا و ئاوێتە كردنى لەگەڵ ژيانى سەردەمى خەلیفە راشیدەكاندا و پابەندى تەواوى بە قورئان و سوننەو، بەپاستى دیاردەیهكى ناوازه بوو تەنها پالەوانى و لیپرانى عمرى كوپى عبدالعزیز دەرخاوت و بەس، بەلكو بەلگەیه لەسەر ئەو، كە ئیسلام بەردەوام لەتوانانیدا هەیه بگەڕێتەو ناو كۆمەلگەو سەركردایەتى ژيانى سیاسى و یاسایى و شارستانیان بكات و كۆمەلگەكە دارژێنیتەو لە ناو قالى بەرنامەو بیرو باوەرەكەیدا.^۱

خەلافەتى عمرى كوپى عبدالعزیز بەلگەیهكى میژوویی گەورەیه و وەلامىكى دەمكوت كەرى بەهێزە بۆ ئەو كەسانەى نە شارەزایی دەمدەكوتن بۆ ئیسلام و دەلێن: ھەر دەولەتێك لەسەر بنەمای ئیسلام و شەریعەت دابەزرێت ئەو دەبێتە ھۆى كۆمەلێ كێشەو قەیران و لە ھەموو ساتێكدا ئەگەرى پوخان و لەناوچوونى ھەیه، دروست بوونی ئەو دەولەتەیش تەنها خەونە و ھەرگیز نایەتەدى! بەلام میژوو بەرامبەریان دەووستیت و پێیان دەلێت: ﴿قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ البقره: ۱۱۱، واتە: دەى تەنها بەلگەیهك بخەنەپوو ئەگەر پاست دەكەن.

نورالدینى زەنكى كە لە سالى ۵۶۸ ى كوچیدا وەفاتی كردو، دووبارە لەسەر ئەو پرۆگرامەى عمرى كوپى عبدالعزیز ھەنگاوى ھەلناو و كردیە نمونەو سەرمەشق

بۆ خۆی، ھەولە چاکسازیەکانی بەرووبوومی ھاتەدی و بوو بەھۆی ھەستانەوہی ئوممەتی ئیسلام سەر لەنوی، وتوانی سەرکەوێت بەسەر دوژمنە خاچ پەرستە داگیرکەرەکان و لەسەر دەستی قوتابییەکی زڕنگ و پالەوان (صلاح الدین الایوبی) شاری قودسی رزگار کردەوہ، خوای گەورە نمونەیی زۆر بکات لەم بارەیی ئەمڕۆ شماندا.

ووشەیی چاکسازی وەك چۆن موسلمانە راستەقینەکان لای گەشتوون نەك ئەو شیوەییە دوژمنانی ئەم ئاینە پاکە بانگەشەیی بۆ دەکەن - مەبەستی سەرەکی ناردنی پیغەمبەرەکان بوو. لەلایەن خوای (عز و جل) ھوہ، ئەوہ تا شوعەیب (علیہ السلام) پوو دەکاتە گەلە گومار و گەندەلەکەیی لەبۆاری بیرو باوەردا پێیان دەلێت : ئەو ھۆزەکەم چی دەلێن ئەگەر من راست بکەم و لەلایەن خواوە نێررابم و خودا خۆی پۆزی باراندیبێت بەسەرمداو نامەوێت شتێکتان پێی بلێم و خۆم پێچەوانەکەیی بکەم، من تەنھا مەبەستم چاکسازی و چاکەیی ئێوہیە بە پێی توانا و کۆمەك و پشتگیری بەس خودایە و پشت بەو دەبەستم و بۆ لای ئەو دەگەڕێمەوہ ﴿ قَالَ يَنْقُورُ آرَاءَ يُسْمَرُ اِنْ كُنْتُ عَلَىٰ يَنْبَغٍ مِّن رَّبِّي وَرَزَقَنِي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا وَمَا اُرِيدُ اَنْ اُخَالِفَكُمْ اِلَىٰ مَا اَنْهَكُمْ عَنْهُ اِنْ اُرِيدُ اِلَّا الْاِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ وَمَا تَوْفِيقِي اِلَّا بِاللّٰهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ اُنِيبُ ﴾ ھود: ۸۸.

ئەم کارە مەزنەیش، کە چاکسازی بەشەرەکانە — لە دواي پیغەمبەری خوا محمد ﷺ و چوار یارە پاشیدەکەیی و پیاوانی زاناو دانای وەك عمری کوپی عبدالعزیز کاریان بۆ کردووە، ئای کە ئوممەتی ئیسلام ئەمڕۆ چەندی پێویستی بەوہی کە پەچەو پێبازی ئەو چاکسازانە بزانیت ھەر لە پیغەمبەری خوداوە ﷺ تا ھەموو ئەو پیاوہ مەزنانەیی تر، چونکە ئەمڕۆ ئوممەتمان دووچاری دواکەوتویی و سەرلێتیکچوون و پەرتەوازی و لاوازی و ژێر دەستەیی بووہ .

گەرانی وەمان بۆ لای فێقەیی بزافیی میژووی ئیسلام بەرەو ھۆکارەکانی ھەستانەوہ و سەرکەوین دەمانباتەوہ وەك خواوہنی بیروباوەر و بەرنامە پوونی،

سەرۋەرى شەرى خوا لە ۋولادت، و دروست بوونەو ەى سەرکردایەتیهكى رەببانی،
 كە نور پروانیت و بەهیزی ئەو ەو ە پرواتە مەیدانەو ە، بەو گیانەو ە لە گەل سوننەت و
 پێ ڕەوى خوداوە، ەلەس و كەوت بكات لە پەرەردەكردنى گەلان و دامەزراندنى
 دەولەت و لەناو بردنى.

زانینی ھۆكاری بەهیز بوون و پرووخانی گەلانی دنیاو نەینیهكانی میژوو،
 نەخشەو پلانەكانی دوزمنە بت پەرستەكان و جولهكەو بێباوەران و تاقمەكانی
 (الباطنية) و بیدعەچیهكان و، ەلەس و كەوتی شیوا لە گەل ەریكە لەو تاقمانەدا.
 مەسەلەكانی فیهقی پابوون و بەئاگا ھاتنەو ە و پرۆژەكانی ەستانەو ەى
 درێژخایەن ئالۆزەو چوو ە ناویەكدا و كەس ناتوانیت پەى پێ بەریت جگە لەو
 كەم كەس نەبیت كە بە جوانی لە قورئانەكەى پەرەردگار و سوننەتى پیغەمبەرە
 نازدارەكەى ﷺ گەشتەن، پەیوەستیشیان كردبیت لە گەل فیهقی چوار خەلیفە
 راشیدەكە كە پیاوانی پیشینەى مەزن بۆیان نەقل كردوین، زانینی بەگشتی و
 تاییەتمەندیەكانی و ھۆكاری ھاتنەدى و ھۆكاری تیاچوونی و سوود وەرگرتن لە
 میژووی ئیسلامی و ھۆكارەكانی ەستانەو ە.

ئەو كاتە بۆی دەرەكەویت ئەم ئوممەتە سەرکردایەتى و پیشەوایەتى خۆی
 لە دەست نەداو ە مادام بەو ەفا بیت بەرامبەر بە خودا و پیغەمبەرەكەى ﷺ و بزانییت
 كە تێكشكانی سەربازی شتیكى سادەو ەو دەپوات، بەلام شكستی فەرەنگی
 (الثقافى) برینیكى كوشندەو ە، پۆشنیری راست و دروست تاكى موسلمان پێ
 دەگەینیت و دواتر خیزانی موسلمان و، پاشتر كۆمەلگەى موسلمان و بەدویدا
 دەولەتى ئیسلامی دادەمزرینیت لەسەر پایەى بتەوى قورئان و سوننەت و پێرەو
 رێنموونی سەرەدەمى راشیدین و ئەوانەشى بەپێرەوى ئەواندا پۆشتن، لێھاتووێ
 ئیسلام لە دامەزراندنى كۆشكى شارستانیەتى راست و دروست بوو بەھۆى ئەو ەى،
 كە تا ئەمڕۆ قەلای بەرزى ئیسلام وەك خۆى بمینیتەو ە، پاش ھاوكاری و كۆمەكى و
 پارێزگاری خۆى - عزوجل -.

ژیانی عمری کوری عبدالعزیز فام و تیگه یشتنی دروستی ووشه ی چاکسازیمان پیّ ده به خشیت وهك چون قورئانی پیروژ فرمانی پیّ دهکات و زانا چاکسازه کانی نیسلام به درژیایی میژوو لیّی حالی بوون و جیّ به جیّیان کردوه به ته و اووه تی، نهك نه و تیگه یشتنه پوژئاوایی یه ی هاوچه رخ، که ناخنراوه ته نیو میشکی سیاسی و برپاره چاولیکه ره کانی پوژئاو و وای لیها تووه که وهك به لگه نه ویستی لیّی ها تووه له لای زوری له نه وهی نویّی موسلمانان، که گوايه شورش زور گشتگیری ترو فراوان تره له ووشه ی چاکسازی که یه که میان زور به توندی به زه بر و زهنگ باریکی نویّی ده هیئیته کایه وه، به لام ووشه ی دووه میان که چاکسازیه گوپانکاریه کی پیشه یی خاوی له سه رخ دروست دهکات.

به لام زور ناحالین له وهی که چاکسازی به و مانایه ی قورئان هیئاویه تی زور گشتگیری ترو فراوان تره له ووشه ی شوپش، چونکه هه میسه دهیه ویّت مروّفایه تی چاکترو به ره و خرابتر برپوات و ته نها گوپینی دهسته لاته به دهسته لاتیکی تر و حاکمیک به حاکمیک تر.^۱

عمری کوری عبدالعزیز نمونویه کی زیندووی چاکسازی به و سه ره مه شقه بو هه ره که سیك بیه ویّت له سه ره به نامه و پرۆگرامی پیغه مبه رانه و خه لیفه راشیده کانی دوا ی نه و هه نگاو بنیّت، به راستی دلّسوزانه و لیبراوانه دهستی دایه کاره چاکسازیه که ی و خوا ی گه ورهش سه رکه وتنی خسته نه ستوی خوی و وای کرد له هه موو خه لکی که کاره که ی به مه زن سه یر بکه ن و باسی چاکه ی بکه ن.

هه روهك شاعیر احمد المهوی اللیبی ده لیّت:

فاذا احب الله باطن عبده ظهرت عليه مواهب الرحمن

واذا صفت لله نية مصلح مال العباد عليه بالارواح

داوا کارم له خوا ی تعالی، که ئەم کاره م لیوهر بگریّت و ته نها له به ره نه و کردوومه و بو سوودو که لکی به نده کانی، پاداشتی من و هه موو نه وانه یشی هاوکاریان

کردم له بلأو کردنه وهیدا بداته وه.

ههروهك داوام وایه له هه موو خوشك و برایه کی موسلمان كه ئەم كتیبه م
ده خویننه وه ئەم بهنده هه ژارو داماوهی په حمهت و لیبوردهی په روهردگاریان له بیر
نه چیت له دوعا کانیاندا.

﴿رَبِّ أَوْزِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَىٰ وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا
تَرْضَاهُ وَأَدْخِلْنِي بِرَحْمَتِكَ فِي عِبَادِكَ الصَّالِحِينَ﴾ النمل: ۱۹.

سبحانك اللهم وبحمدك اشهد ان لا اله الا انت استغفرك واتوب اليك، واخر دعوانا ان
الحمد لله رب العالمين

بهندهی هه ژارو موحتاج به په حمهتی په روهردگاری
علی محمد الصلابی

بہشتی یہ کہم

لہ دایک بوونہ وہ، تا خہ لافہ ت

یہ کہم: ناو وشورہ ت و نازناو و خانہ وادہ کہی

ناوی عمری کوپی عبدالعزیز ی کوپی مہروانی کوپی حہ کہ می کوپی ٹہ بی
عاصی کوپی کوپی ٹومہ یہ ی کوپی عبدشمس ی کوپی عبدالمناف.

پیشہ وای و زانای لیہاتووی دنیا نہویستی خواناس و، بہ راستی ٹہ میری
باوہ داران، (ابو حفص القرشی الاموی المدنی)، پاشان (المصری) خلیفہ ی دنیا
نہویستی راشید - سہرشکای بہ نی ٹومہ یہ و،^۱ لہ پیشہ وایانی (ٹیجتہاد) و لہ
خلیفہ راشیدہ کان بووہ.^۲

رہوشت جوان و شیواز جوان بووہ، بہ تہ وای ژیر بووہ، ہلّس و کہوت بہرز
بووہ، سیاست مہداری لیہاتوو بووہ، سوور بووہ لہ سہر دادپہروہری بہ ہموو
توانایہ کی یہوہ، فہرہنگیکی زانیاری بووہ، وشارہ زابووہ، وزیرہک و تیگہیشٹووی
خاوین بووہ، زور خواناس و تہوبہکار بووہ، وزور بہ بہندایہ تی کاربووہ بۆ خودا،
لہ گہلّ خہ لافہ تہ کہیدا زور دنیا نہویست بووہ، زور حق بیژ بووہ لہ گہلّ کہ می
ہاوکارانیدا، زوری فہرمانپہوا ستہ مکارہ کان ٹہوانہ ی لئی قاس بوون و خویان بۆ
دہخواردہ و ہو پقیان لہ ہقبیژی یہ کہی بوو، گرتنہ وہی موچہ و مانگانہ کانیان و
لیسہ ندنہ وہی زوری لہ وشتانہ ی دہستیان کہوتبوو بہ ناپہوا، بہردہ وام پیلانیان
بۆ دادہنا تا ٹہوہ بوو لہ ٹاکامدا دہرمان خواردیان کردوو گہیشٹہ پلہ ی شہیددی و
بہختہ وہری.

۱- سیر اعلام النبلاء (۱۴۴/۵).

۲- ہمان سہرچاوہ (۱۴۴/۵).

لەلای زانایانی ئیسلام بە یەكی لە خەلیفە پاشیدەكان دادەنریت و یەكی لە زانا كردهوه كارەكان^۱ و ئەو پیاووە پەحمەتی خۆای لی بی – زۆر پەوانبێژو قسە زان بوو^۲

۱- **باوكی عمر:** باوكی ناوی عبدالعزیزی كۆپی مەروانی كۆپی حەكەم بوو، و یەكی بوو لە فەرمانپەرە چاكەكانی ئومەویەكان، زۆر ئازاد بەخشنە بوو، وزیاتر لە (۲۰) سال فەرمانپەرەای میسر بوو.

ئەو پەپی خۆپاریز بوو لە گوناو و حەرام بە بەلگەى ئەوێ كە كاتی ویستی ژد بخوازیت بە خزمەتكارەكەى ووت: لە پارەو مالى حەلالم (۴۰۰) دینار جیابكەرەو – ئەوێ بە دەستی خۆم پەیدام كەردبیت – چونكە دەمەوێت لە خانەوادەیهك ژن بخوازم كە زۆر چاك و چاكسازن.^۳

ئەو بوو (ام عاصم) ی كچی عاصمی كچی عمری كۆپی خطابى خواست ﷺ كە كچە زای ئەمیری باوەرداران عومەری كۆپی خطابە، هەندیکیش دەلێن ناوی (لیلی) بوو.^۴

هەرەك چۆن بنەمالەى عمری كۆپی خطاب ژنیان پێ نەدەدا ئەگەر نەیانزانایە پیاویكى باش و ئەهلى چاكەو چاكسازیه، هەر لە لاویتى دا كۆپىكى رەوشت بەرز بوو، لەگەڵ ئەوەشدا بەردەوام لەهەولێ دەست خستنى زانست و زانیاریدا بوو و گەرنكى تاییەتى بە فەرمووده پیرۆزەكانی پیغەمبەرى خوا ﷺ داو، و لە خزمەت هاوێلى بەرپێز ئەبوهورەیرۆ هاوێلانی تردا بوو و فەرموودهى لی بیستون، تەنانەت پاش ئەوەش كە بوو بە والى میسر داواى كرد لە (كثیر) كۆپی (حرە) لە شام چى فەرموودهى پیغەمبەرى خۆای بیستوو بۆى بنیريت جگە لە فەرموودهكانى لای

۱- سیر اعلام النبلاء (۱۲۰/۵).

۲- هەمان سەرچاوە (۱۳۶/۵).

۳- الطبقات الکبری (۳۳۱/۵).

۴- عبدالعزیز بن مروان وسیرتە واثره فى احداث العصر الاموى لا ۵۸.

تہ بھورہ یرہ، چونکہ دہیوت: تہ وانہ لہ لای خوم ہن^۱۔

باوکی عمر دلی بۆ کاری زۆر گہورہ لئی دہدا، ہر لہ لاویتی یہوہ و تا پاش والیتی۔ کاتی لہ لاویتی دا بہ مالہوہ چوونہ میسرو تہو کوپیکی گنج بوو ہر بہو مندالیہوہ دلی بۆ والیتی لئی دہدا، دواتریش دہستی کہوت، پاشان ئارہ زوی دہر مالدار و نان بہ خشینی تیدا دروست بوو، تہوہ بوو بوو بہ بہ خشنہ ترین تہ میرہ کانی دہولتہ تی ئومہوی^۲ و ہموو پۆژیک لہ دہووبہری مالہ کیدا سفرہی دہپازاندہوہ و ہزار سینی خواردنی دہدا بہ ہزاران و (۱۰۰) سینی خواردنیشی بہ ناو ہۆزہ کاند دہگیرا^۳ و لہ بہ خشنہیی یدا دہلئت: (تہ گہر کہ سیٹ بوارم بدات دہستیکی یارمہ تی بۆ دریژ بکەم گہورہ تر و چاکترہ لہ لام لہوہی من دہستم ہبئی لہ لای تہو)۔^۴

میژوونوسہ کان زۆر و ہسفی مال بہ خشینہ کانی عبدالعزیزان کردوہ، تہو مال بہ خشین و دہست و دل جوانی یہش بہ لگہی تہواری تہوہیہ کہ یہ قینی تہواری بہوہ ہببوو کہ چی بہ خشیت خوی گہورہ دہیخاتہوہ شوینہ کہی و جیگہی پپر دہکاتہوہ، لہ ووتہ یہ کیدا دہلئت: (عجبت لمؤمن یؤمن ان الله یرزقہ ویخلف عاہیہ، کیف یحبس مالہ عن عظیم اجر وحسن ثناء؟! و اتہ: لہ باوہ پرداریک سہرسام دہبم کہ باوہ پی وایہ خوا پۆزی دہدات و شوینی خیرکردن پپر دہکاتہوہ کہ چی مال نابہ خشیت و پاداشتی گہورہ و ہسفی چاکہ لہ دہست خوی دہدات؟! کہ سیٹ بوو لہ خوا ترس بوو، لہ خوا ترسی یہ کہیشی بہ ووتہ یدا دہر دہکہویت، کہ لہ سہرہ مہرگدا ووتوویہ تی: ((وددت انی لم اکن شیئا مذکوراً، لوددت انی اکون هذا الماء جاری او نبتة بارض الحجان)، و اتہ: ئاواتہ خوازبووم من ہر باس و خواستم تہبواہ، زۆر بہ ئاواتہ و ہم تہو ئاوہ بووماہیہ کہ دہپوات یان درہختیک بووماہیہ لہ

۱۔ سیر اعلام النبلاء (۴/۴۷)۔

۲۔ الولاة و کتاب القضاة للکندی ۵۴۷۔

۳۔ معجزة الاسلام خالد محمد خالد ۵۵۷۔

۴۔ الخطط للمقریزی (۱/۲۱)۔

دهشتى حىجازدا:^١

٢- **دايكى عمر:** (ام عاصم) كچى عاصم كورپى عمر كورپى خطاب رضي الله عنه و باوكى عاصم ي كورپى عمرى كورپى خطاب، شارەزاو زانا، به (ابو عمرو القرشى العدوى) ناو بانگى دەرکردبوو، له پۆژهكانى سەردهمى ژيانى پيڤه مبهردا له دايك بووه و له باوكى يهوه فهرموودهى گيڤاوه تهوه، دايكيشى ناوى جه ميله ي كچى (ثابت) ي كورپى (ابى الاقلمع) ي ئه نصارى يه، پياويكى كه له گهت بووه و له پيزى پياوه به رزه كاندا بووه له موسلمانەتى و چاكه و خواناسيدا، ره وانبيژ، زمان پارا و، شاعير بووه، باپيرى خەلیفە عمرى كورپى عبدالعزيز بووه له دايكه وه، له سالى ٧٠ ي كوچى يدا گيانى سپاردووه و (ابن عمر) ي برا بوى گرياوه و به شيعره وه ووتويه تى:

فليت منايا كن خلفن عاصما فعشنا جميعا او ذهن بنا معا^٢

واته : خوژگه مردن عاصميان نه بردايه تا هاوژين و، يان پيڤه وه بمردينايه

به لام داپيره ي له لاي دايكى يه وه، خاوهنى هه لويستىكى مه زنه له گه ل عمر بن الخطاب رضي الله عنه له عبدالله كورى زوبه يرى كورپى ئه سله مه وه و ئه ويش له ئه سله مى باپيريه وه ده گيڤيڤته وه ده لئيت: جاريكيان من و عمرى كورپى خطاب له شه ودا به ناو كو لانه كانى مه دينه دا ده گه پرين، تا عمر رضي الله عنه شه كهت بوو له لاي ديوارى كدا شانى داهيلا، تا كه مى به و پيڤته وه، له و كاته دا گويمان لي بوو ئافره تيك به كچه كه ي ده ووت: كچى خوّم، هه سته برۆ ئاو بكه ره ناو شيره كه وه كچه كه ي ووتى: ئه ي نازانى عمرى كورپى خطاب چ برپاريكى دەرکردووه؟ ووتى: نازانم چ فهرمانىكى دەر کردووه؟ كچه كه ش ووتى: جارچيه كه ي جارى داوه، كه هيچ كه س نابيت ئاوبكاتە ناو شيره وه. دايكيشى پيى ووت: كچى خوّم هه سته ئاوه كه بكه ره ناو شيره كه، ئيستا كه ي عمرو جارچى يه كانى ئاگايان لييه.

١- البداية والنهاية له - عبدالعزيز بن مروان - ٥٦٧ وه رگراوه.

٢- سير اعلام النبلاء (٩٧/٤).

کچہ کیش ووتی: وہ لّامہی دایہ گیان من لہ ناو خہ لکدا بہ قسہی ناکہم و لہ چؤلہ وانیدا قسہی بشکیئم، عمریش گویّی گرتووه بؤ ئەم گفتو و گۆیہ و پووی کردہ (ئەسلەم) و پیّی ووت: ئەہی ئەسلەم ئەم دەر گایەم بؤ دیاری بکەو شوینە کەت لّی تیک نہ چیت، پاشان چون بە دەم گەرانە کەیانە وە. کاتی پۆژ بوویە وە ووتی: ئەسلەم بپۆ بؤ ئەو جیگایە و بزانی کێ ئەو ووتیەہی ووتووه، کیش ئەو وە لّامہی داوہ تە وە؟ وە ئایا بزانی میردی ہەہی؟ و منیش چووم بؤ ئەو مالە و دەبینم کچہ کەہی شوی نہ کردوہ و دایکیشی میردی نہ ماوہ، گە پامە وە بؤ لای عمرو ہەوالہ کەم پیّ دا، ئەویش کورپەکانی کۆ کردوہ و پیّی ووتن کامتان ئەتانە ویت ژن بہینن با ژنی بؤ بہینم؟ و عاصم ووتی: باوکە گیان من ژنم نیہی، ژن بؤ من بہینە، جوابی نارد بؤ ئەو کچہ و ہینای بؤ عاصم و کچیکیان بوو، لہ و کچہیش عمری کوپی عبدالعزیز بوو.

دەگێرنە وە شەوێکیان عمری کوپی خطاب رحمہ اللہ خەوی بینی و لہ سبەینیدا ووتی: خۆزگە ئەو خاوەن نیشانەہی کێ بیت لہ نہ وەکانی من کە زەوی پپر دەکات لہ دادپەرورەہی ہەر وە ک چۆن پپر کراوہ لہ زۆلم و ستەم.^۲

عبدالله ی کوپی عمر رحمہ اللہ دەبیوت: بنەمالہی خطاب وا گومانیان دەبرد کە بیلالی کوپی عبدالله ئەو کەسەہی کە لہ خەودا مژدەیان داوہ بہ عمر بہ و نیشانەہی دا کە پێوہی بوو، تا ئەوہ بوو عمری کوپی عبدالعزیز ہاتە دنیاوہ^۳ — واتە دەرکەوت ئەوہ نە ک بیلال —

۳- شوین و سالی لہ دایک بوونی عمر: زاناکان جیاوازیان ہەہی لہ میژووی لہ دایک بوونە کەہی، بہ ہیزترینیان ئەوہی کە لہ سالی ۶۱ ی کۆچی دا لہ دایک بووہ ئەم راستیہ پەسند کراوہ چونکە سالی ۱۰۱ ی کۆچی وەفاتی کردوہ و ہەموو میژوو

۱- سیرة عمر، ابن عبدالحکم لا ۱۹-۲۰ وسیرة عمر لابن الجوزی لا ۱۰.

۲- سیر اعلام النبلاء (۱۲۲/۵)

۳- ہەمان سەرچاوہ.

نوسانىشلەسەر ئەوھن كە لە تەمەنى (۴۰) سالىدا كوچى دوايى كردووه.^۱
 ھەندى لەسەر چاۋەكان باس لەو ھەكەن كە لە مىسر لە داىك بوو، وئەمەش
 راھەكى لاوازە، چونكە عبدالعزىزى باوكى لەسالى (۶۵) ى كۆچىدا بوو بە والى مىسر،
 پاش ئەو ھى مەروانى كوپى ھەكەم لە عبدالله ى كوپى زىير ﷺ سەندەو ھەو عبدالله ى
 كوپى كرد بە والى ئەو ى. و ھىچ سەرچاۋە ھەكىش ئاماژە بۆ ئەو ھەكەن كە
 عبدالعزىز پىش بە والى بوونى لەمىسر ژيا بىت، بەلكو خۆيى و بنە مالاھەكى كە (بنى
 مروان) ھە لە مەدینە ژياون.^۲ (الذھبى) دەلىت: لەسەر دەمى يەزىد دا لە شارى
 مەدینە دا لە داىك بوو.^۳

۴ - سەرشكاوى بەنى ئومەيىيە: عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ نازناوى
 دەر كردبوو بە (اشج بنى مروان) واتە سەرشكاوى بەنى ئومەيىيە، ئەو ھەش لەبەر
 ئەو ھەو كاتى مندال بوو، چووبو ھە ناو گەر ھەكەى باوكى كە والى مىسر بوو - بۆ
 سەبرى ئەسپ و يەككىيان لە قەيەكى لىداو سەرى شكاند، باوكىشى خۆينەكەى
 دەسپى و دەيووت: ئەگەر تۆ سەر شكاوى بەنى ئومەيىيە بى ئەو ھەكەسىكى
 بەختە ھەرىت.^۴

كاتى (اصبغ) ى براى شوپىنى شكەنەكەى سەرى بىنى ووتى: اللە الكبر ئەمە
 سەرشكاۋەكەى بنى مروانە كە دەبىتە پادشا، و عمرى كوپى خطاب ﷺ و توو ھەتى:
 لە نەو ھەكانى من پىاويك دىت بە دەم و چاۋە ھەو شوپىنە وارىكى شكەن ھە ھە و زەوى
 پىر دەكاتە ھە لە عەدل و دادپەر ھەرى.

عمر الفاروق ﷺ كاتى خۆى خەويكى لەو بارە ھەو بىنى و كەسانى تىرىش دواى
 خۆى ھەمان خەويان بىنىبوو، تا وایان لىھاتبوو ئەو ھەوالە بوو بوو بە شتىكى

۱- البداية والنهاية (۱۲/۶۷۶).

۲- الاثار الواردة عن عمر بن عبدالعزيز (۱/۵۴).

۳- تذكرة الحفاظ (۱/۱۱۸-۱۲۰).

۴- البداية والنهاية له فقه عمر بن عبدالعزيز وەرگىراو (۱/۲۰).

۵- المعارف لابن قتيبة ۳۶۴.

مه شهوړو هه موویان به ته مابوون نه و که سه دهریکه ویت چونکه به ووته که ی باوکی عمر و (اصبغ) ی برایدا دهرده که ویت.^۱

۵- براکانی عمر: عبدالعزیزی کوی مهروان (۱۰) کوی هه بووه، که نه مانه ن: عمر و نه بوبه کر و محمد و عاصم و، نه مانه له بلبوون، له یلایش کچی عاصم ی کوی عمری کوی خطاب بوو، له خیزانی تریش شه ش کوی هه بووه، ناوه کانیا ن: (الاضبع) سه هل و سوهیل و (ام الحکم) و زبآن و ام البنین.^۲، دایکی عمر به عاصم شوره تی دهر کرده و پتیا ن وتوه (ام عاصم).^۳

۶- منداله کانی عمر ﷺ: عمری کوی عبدالعزیز (۱۴) کوی هه بووه، له وانه: عبدالملك و عبدالعزیزو عبدالله و ابراهیم و اسحاق و یعقوب و بکرو ولیدو موسیو عاصم و یزیدو زبآن و عبدالله.^۴

سی کچی هه بووه، ثامینه و (ام عمار) و (ام عبدالله) و کاتی عمر ی کوی عبدالعزیز گیانی سپارد هیچ میراتیکی بو به جی نه هیشتن جگه له هندی پاره ی که م و کوره کان ته نها (۱۹) دهره میان بهر که وت، له کاتی که دا ته نها یه کیک له کوره کانی هشام ی کوی عبدالملك هه زار هه زار — ملیون — ی بهر که وت، که چی چهند سالیکی که م تینه پهری یه کی له کوره کانی عمریان بینی که له یه ک پوژدا (۱۰۰) نه سپی به باره وه دهبه خشی له پیگه ی خودا و له هه مان کاتدا کورپیکی هشامیان بینی له که عبه دا خه لکی خیریا ن پی ده کرد! ده ی پاک و بیگه ردی بو پهره ردگاری جیهان.^۵

۱- فقه عمر بن عبدالعزیز د. محمد شفیر (۲۰/۱).

۲- المعارف لابن قتیبة، لا ۳۶۲.

۳- فقه عمر بن عبدالعزیز (۲۲/۱).

۴- فقه عمر بن عبدالعزیز (۲۳/۱).

۵- سيرة عمر بن عبدالعزیز لابن الجوزی لا ۳۳۸.

۷- خېزانەكانى: عمر لە شارى مەدینەدا گەرەبوو، رەوشتى بەرزى خەلكى ئەو شارەى وەرگرتبوو، زاناكان كاریگەریان لەسەر داناوو و ئەویش بە لیبرانەو دەستی کرد بە وەرگرتنى زانست لیئانەو، هەمیشە لەگەڵ زاناو پیاو ماقولەكانى قورەیشدا دادەنیشت و لە پێپى گەنجان خۆى بەدوور دەگرت، وەرەوشتى بەو جۆرە بوو تا ناوبانگى دەرکرد، وکاتى باوکی مرد، مامەى عبدالملك ی کورپی مروان کە ئەمیری باوەرداران بوو هینایە لای خۆى و خستیه ناو کورپەكانى خۆى، لە زۆر بەیشیان خۆشتى دەویست و کچەکەى خۆیشى کە فاطمەى ناوبوو لێى ماره کرد.^۱

فاطمە ئافرەتێكى زۆر صالح و خواویست بوو، عمرى هاوسەرى زۆر کاریگەرى تێکردبوو، تا وای لێکرد لەگەڵ ئەویدا کە کچە پاشا بوو، بەلام هەموو خۆشى دنیای خستە ئەولاو و لەبەر خاترى خوای گەرەبوو عمرى کورپی عبدالعزیزى هەلبژارد. و لەبارەىو شاعیرێک دەلێت :

بنت الخلیفة والخلیفة جدھا اخت الخلائف والخلیفة زوجھا

واتە: کچە خەلیفە بوو باپیریشى خەلیفە بوو خوشکی خەلیفان و خەلیفەش هاوسەرى بوو.

مانای ئەم شیعەرەش ئەوەیە، کە کچی خەلیفە عبدالملك ی کورپی مروان بوو و باپیریشى خەلیفە مروانى کورى حەکەم بوو، هەرۆک خوشکی کۆمەلێ خەلیفە بوو لەوانە: وەلید و سلیمان و یزید و هشام ی کورپانى عبدالملك کە هەموویان خەلیفە بوون و هاوسەرەکەشى خەلیفە عمرى کورپی عبدالعزیز ﷺ بوو، تا هەندێ وتوویانە: ئەمڕۆ هیچ ئافرەتێكى موسلمان ئەو سیفەتانەى فاطمەى تێدا نییە.^۲

فاطمە ش لە عمر سێ کورپی بوو، ئیسحاق و یەعقوب و موسا.

خېزانەكانى: لەمیس ی کچی عەلى کورپی حارث، کە عبدالله و بکرو (ام عمان) ی لێ بوو، خېزانێكى تری بەناوى (ام عثمان) ی کچی شووعیب و زەبان و لەو خېزانەى

۱- ألبداية والنهاية (۱۲/۶۸۰).

۲- ألبداية والنهاية (۱۲/۶۸۰).

(نمبراهیمی) لی بوو.

مندالنه کانی عمر: عبدالملک و ولید و یزید و زبان و امینه و (ام عبدالله) و دایکیشیان (ام الولید) بووه.^۱

۸- شیوازی عمر: عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ پیستی نه سمر بووه و دهمو و چاو باریک و زور جوان، لاشه یشی لاواز بووه، ریشی جوان بووه، چاوی قول بووه، له نه خشی توئلیدا شوینه واری له قه ی نه سپه که ی پیوه دیار بووه، که له شیوه ی هیلیکی کورتدا بوو^۲، به لام له ریوایه تیکی تردا ده لئین: دهم و چاوی باریک و سپی پیست بووه و له شیشی لاواز بووه و ریشی جوان بووه.^۳

دووهم: هوکاره کانی دروستبوونی که سایه تی عمری کوپی عبدالعزیز

۱- کاریگه ری خیزانی:

عمر ﷺ له شاری مه دینه دا گه وره بوو، کاتی فام و ناوه زای گرت هر به مندالی سه ردانی عبدالله ی کوپی عمری کوپی خطابی ده کرد. که مامه ی دایکی بوو، کاتی ده گه پایه وه بو مالنه وه به دایکی ده ووت: زوو چه ز ده که م وه ک خاللم لی بیت مه به سستی - ابن عمر - بووه، هه ناسه ی بو هه لکیشاوه، و دایکیشی پی ی ووتووه: له بهر چاوم وون به، تو ده ته ویت وه ک خالت بیت؟! چه ند جاریک نه مه ی دووباره وه ده کرده وه.

کاتی گه وره بوو، باوکی کرا به والی میسر و به مالنه وه روشتن بو نه وی، له وی نامه ی ناردده وه بو (ام عاصم) ی خیزانی تا خو ی و عمری کوپی بئینن بو لای بو میسر... (ام عاصم) میش نامه که ی دایه ده سستی مامه ی - عبدالله ی کوپی عمر -، نه ویش پی ی ووت: خو تی پی بگه یه نه نه وه هاوسه رته و کاتی (ام عاصم) خو ی خسته پی، (عبدالله) چوو ه پیگه ی و پی ی ووت: نه م مندالنه مان له لا به جی بهیله .

۱- سیره عمر بن عبدالعزیز لابن الجوزی لا ۳۱۴ ، ۳۱۵.

۲- الاثار الواردة عن عمر بن عبدالعزیز فی العقیده (۵۸/۱).

۳- الکتاب الجامع لسیره عمر بن عبدالعزیز (۱۱/۱).

مه‌به‌ستی عمر بوو، چونکه له هه‌مووتان زیاتر شیوه‌ی ده‌چیته‌وه سه‌ر بنه‌ماله‌که‌مان - ئال خطاب - و ئه‌ویش دلی نه‌شکاندو عمری له‌لا به‌جی هیت.

کاتی گه‌یشته‌ میسر، یه‌کسه‌ر عبدالعزیز ی هاوسه‌ری بۆ عمری پوانی، به‌لام نه‌یبینی، بۆیه به‌سه‌ر سوپمانه‌وه پرسى : ئه‌ی عمر کوا ؟ و ئه‌ویش مه‌سه‌له‌که‌ی (ابن عمر) ی بۆ باس کرد و داوا کاریه‌که‌ی (ابن عمر) و ووته‌که‌شی که ووتی له بنه‌ماله‌که‌مان ده‌کات، عبدالعزیز به‌وه‌واله‌ ژۆر دلخۆش بوو، بۆیه نامه‌ی نووسی بۆ عبدالملك کورپی مه‌روانی برایی و هه‌واله‌که‌ی بۆ باس کرد، عبدالملك یش بریاری دا هه‌موو مانگی (۱۰۰۰) دیناری بۆ بپڕیته‌وه، پاشان دواتر (عمر) به‌ ویستی خۆی گه‌رایه‌وه بۆ لای باوکی له‌ میسر.^۱

ئا به‌و جوړه عمر رضی اللہ عنہ له‌سه‌ر ده‌ستی خالۆکانی په‌روه‌رده‌ کرا و له‌ نیوان خانه‌واده‌و بنه‌ماله‌ی عمری کورپی خطاب رضی اللہ عنہ و گومانیشی تیدا نییه‌ که کاریگه‌ری ئه‌و خانه‌واده‌ پپروژه به‌تایبه‌تی و کۆمه‌لگه‌ی هاوه‌لانی به‌پڕیزی پپه‌به‌ری خوا رضی اللہ عنہ به‌ گشتی له‌سه‌ر بووه.^۲

۲- گرتنی ڕیگای زانست و زانیاری و له‌به‌ر کردنی قورنانی پپروژ:

عمری کورپی عبدالعزیز هه‌ر له‌ مندالی‌یه‌وه به‌هره‌ی ئه‌وه‌ی پپه‌خشرابوو که حه‌زی بووه له‌ زانست و خویندنه‌وه و ووتوو ویژ له‌گه‌ل زانیاندا، و به‌رده‌وام له‌ دانیشتن و وانه‌کانی هاوه‌لان دوا نه‌ده‌که‌وت له‌ شاری مه‌دینه‌ که له‌ و کاته‌دا ئه‌وی مناره‌ی زانست و چاکسازی بوو، وجمه‌ی ده‌هات له‌ زانا و دانا و شه‌رع زانان و چاکسازان و پیاوچاکان.

هه‌ر له‌سه‌ر ده‌می مندالی‌یه‌وه شه‌یدای زانست بوو بوو، هه‌ر که نیشانه‌ی پپه‌گه‌یشتنی لی‌ده‌رکه‌وت حه‌زیکێ پپرتاسه‌یشی له‌ وه‌رگرتنی زانست و زانیاری تیدا ده‌رکه‌وت.^۳

۱- سيرة عمر لابن عبد الحكم ۲۴۴-۲۵.

۲- الاثار الواردة عن عمر بن عبدالعزيز في العقيدة (۵۶/۱).

۳- البداية والنهاية (۱۲/۶۷۹).

ہر بہ مندائی ھموو قورئانی خویندوو لہ بہ ریشی کرد، چونکہ خاوه نی بیر و ھوشیکی ساف و بیگہ رد و توانایہ کی لہ پاددہ بہ دہر بوو، لہ لایہ ک و لہ لایہ کی ترہوہ خوئی یکلائی کردبوویہ وہ بۆ ئو ہوارہ و ھموو ھول و کۆششیکی دہستخستنی زانست و زانیاری بوو.

قورئانی پیروژ زۆر کاری تیکردبوو، لہ تیروانینی ئایہ تہ کان بۆ خوداو ژیان و گہردون و بہ ھشت و دۆزہ خ و قہ زاو قہ دہرو کارہ ساتی مردن، ھموو جاری باسی مردن بکرایہ لہ لایدا دہستی دہ کرد بہ گریان لہ گہل کہم تہ مہ نی و مندائی بہ کەیدا، تا دایکی بہ و گریانانہی زانیبوو بۆیہ جوابی بۆ ناردو کاتی ھاتہوہ پی ی ووت: کوپم بۆچی دہ گریست؟ عمرؓ ووتی: بیرم لہ مردن کردہوہ، لہ گہل بیستنی ووتہ کەیدا دایکیشی دہستی کرد بہ گریان.^۱

بہ ردہوام لہ گہل قورئاندا ژیاوہ و بیر ی لہ ئایہ تہ کان کردۆتہوہ و بہ ووردی فہرمانہ کانی جی بہ جی کردہوہ.

ھەندئ لہ ھەلوئستہ کانی لہ خزمەت قورئاندا:

۱ - (ابن ابی ذیب) دہ لئیت : ھەندئ لہ و کەسانہی لہ خزمەت عمری کوپی عبدالعزیزدا ژیاون بۆیان باس کردووم کە کاتی ئەمیری شاری مەدینە بووہ، پیاویک لہ لایدا قورئانی خویندوہ و گەیشتۆتہ ئو ئایہ تہی کە دہ فہرموئیت: ﴿وَإِذَا أَلْقَا مِنْهَا مَكَانًا ضَبَقًا مُّقْرَئِينَ دَعَا هُنَالِكَ ثُبُورًا﴾ الفرقان: ۱۳، واتہ: (کاتی ئو کە سانہی ئہم قورئانہیان بہ درۆ خستہوہ لہ پۆژی قیامہ تدا دہ خرینہ ناو زیندانیک ی زۆر تہ سکەوہ لہ ناو ئاگردا دہست و ملیان پیکەوہ کۆت کراوہ، لہ وکاتہ دا ھاوار ئەکەن و دوعا لہ خۆیان دہکەن وا سہرپیچی خوای گہورہیان کرد لہ دنیا ...)

لہ وکاتہ دا عمرؓ دہست دہکات بہ گریان و ھاوار و بۆپہی بہرز دہ بیٹہوہو، لہ شوینہ کە ی خوئی ھەلدہستیت و دہ پواتہوہ بۆ مال و خەلکە کەش بلآوہی لئ دہکەن.^۲

۱- البداية والنهاية (۱۲/۶۷۸).

۲- الرقة والبكاء لابن ابی دنیا ۸۳.

ب - (ابى مودود) دەلەيت: پەيم گەيشتووه كه عمرى كوپى عبدالزىز پۆڧىكيان ئەم ئايەتەى دەخويندەوه: ﴿وَمَا تَكُونُ فِي شَأْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْآنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ إِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا﴾ يونس: ۶۱، دەستى كرد بە گريانىكى بە كول تا هەموو ماله وه گوڧيان لە گريانهكەى بوو، فاطمەى بۆ لای و ئەویش بە گريانهكەى ئەو دەستى كرد بە گريان و دواتر هەموو خەلكى ماله كه دەستيان كرد بە گريان، (عبدالملك) یش هات و دەبينى هەموو دەگرين، بۆيه ووتى: باوكه گيان بۆچى دەگریت ؟ عمرﷺ ووتى: خێره كوپى خۆم، باوكت ئاواته خواز بوو ئەو دنيای بناسيايه و نه دنيایش ئەوى بناسيايه، وه للاهی كوپى خۆم زۆر ترسام خواى گەوره له ناوم بەریت، وه للاهی كوپى خۆم زۆریش ترسام يەكێك بم له خەلكى ئاگرى دۆزهخ^۱.

مانای ئەو ئايەتەى سەرەوهش ئەويه: خواى - عزوجل - پەيغەبەرەكەى ئاگادار دەكاتەوه، كه له هەموو هەلس و كەوتىكى ئەو و ئوممەتەكەى و هەموو دروستكراوهكانى و له هەموو ساتىكدا ئاگاداره، ئەو ئەندەى قورسايى ئەتۆمىكى لى وون نابیت لەنێو ئاسمانەكان و زەویداو لەشوڧنى تايبەتیدا هەمووى تۆمار كردووه.

ج - له (عبدالاعلى) ى كوپى (عبدالله العنزى) وه دەگێرنەوه دەلەيت: عمرى كوپى عبدالعزيزم بينى لەكاتى جومعه دا بوو دەستى جلى لەبەردابوو كال بوو بويوه وه له دوايشيه وه پياويكى حەبەشى دەپۆيشت و كاتى گەيشته خەلكه كه پياوه كه له جى خۆى دانىشت و عمریش كه له ريزه كاندا دهگەيشته دووكەس پى دەووتن: كەمى مه جالم بدن پەحمەتتان لى بېت، تا گەيشته مینبەرەكەى، ووتارىكى دا و ئەم ئايەتەى خوڧندەوه: (اذا الشمس كورت) ووتى: خۆر ئىشى چى يە؟! ﴿وَإِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ﴾، تا گەيشته ﴿وَإِذَا الْجَبَابِطُ سُعِرَتْ﴾ (۱۳) ﴿وَإِذَا الْجَنَّةُ أُنْفِثَتْ﴾ التكویر: ۱۲-۱۳. دەستى كرد بە گريان و هەموو نوڧز كەرانیش لە

مژگه و ته که دا دهستیان کرد به گریان و مزکه و ته که له گریاندا ده زرنگایه وه دهک بلایى دیواره کانیشی ده گریا له گه ل گریانی خه لکه که دا.^۱

د- له مه یمون ی کورپی مه هرا نه وه ده گپنه وه ده لیت : عمری کوری عبدالعزیز سوره تی ﴿الْهٰکُمُ الْکَاثِرُ ۝۱﴾ حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ ﴿﴾ ده خویند، دهستی کرد به گریان ووتی: به پاستی من وانا زانم گورستان بیجگه له سهردان هیچی تر نییه، پیویسته هه موو که سئ نه و سهردانه بکات و پاشان له ویوه یان بۆ به هه شت ده که پیتته وه یان بۆ ناگری دۆزه خ.^۲

۲- واقعی کومه لکه که ی:

ده وروبه ر زۆر گرنگ و کاریگه ره و پۆلی سه ره کی هه یه له دروست کردنی پیاوادی مه زن و دروست بوونی که سایه تیان، عمری کوری عبدالعزیز ﷺ له سه رده م و ده وروبه ری کدا ژیا وه که ته قوا و له خواترسان و چاکه کاری و هه ولئى فیر بوونی زانست و کرده وه کردن به قورئان و سوننه ت بالئى کیشابوو به سه ر خه لکه که یدا. کومه لیک له ها وه لانی به پیزی پیغه مبه ری خوا ﷺ له وشاره دا ده ژیان و له عبدالله کورپی جعفر و سائیب ی کورپی یه زید و سه هلی کورپی سه عده وه فه رموده ی گپرا وه ته وه و له سه هله وه جامۆلکه یه کی پیشکه ش کرا وه که کاتی خۆی پیغه مبه ری خوا ﷺ ئاوی تیدا خواردۆته وه، به ر نوێژی بۆ نه نه سی کورپی مالک کردوه و له و باره یه وه نه نه س ده لیت : تا ئیستا که سم نه دیوه وه ک نه م که نه چه به ر نوێژه که ی له پیغه مبه ری خوا بکات.^۳

ژیان له که س و هوا یه کی ئیمانی وه ک شاری مه دینه، بی گومان کاریگه ری ده روونی و واتای مه زنی ئیمانی هه یه، پۆج تیایدا په یوه سته به خودا وه، (و ئیستاش برا حاجیه کا ئمان که دینه وه شتی زۆر سه ر سوپه یه نه ی له وشاره مه زنه

۱- دموع القراء ۱۱۱۶-۱۱۲.

۲- الرقة والبكاء ابن ابی دنیا ژ ۴.

۳- سیر اعلام النبلاء (۱۱۴/۵).

دەگىزپنەو لە حەوانەوێ دەروونی و بەرزبوونەوێ ئاستى باوەر و مۆسڵمانەتى و بچوك بوونەوێ دنیا و جوانىيەكان و لەناو دنى مۆسڵماندا كە سەردانى مەدینە دەكات دەى خۆى گەورە بۆمان ئاسان بكات سەردانى ئەو جىگا پىروۆزە بكەين و شەحنىكى باوەرپەكەمان بكەينەوێ امين^۱

۴- قوتابى بەرەدەستى گەورە زانایانى ناو شارى مەدینە بوو:

عبدالعزيز - صالح ی کۆی کیسان ی هەلبێژارد بۆ ئەوێ عمری کۆپی پەرەردە بکات، صالح دەستی کرد بە پەرەردە کردنی و هەموو نوێژەکان لە گەڵ خۆیدا دەبێرد بۆ نوێژی - جەماعەت - لە مزگەوت.

بۆئێك عمر عليه السلام لە نوێژێك دوا دەكەوێت لە مزگەوت و صالح پێى دەلێت : چى دواى خستیت ؟ عمر ووتى : قز چاك كەرەكەم خەرىكى قزىم بوو بۆى دادەهێنام. ئەویش پێى ووت: گەشتووتیتە ئاستێك قز داھێنانەكەت پێى خۆشتر بوو لە نوێژی بە كۆمەل؟!

نامەى نارد بۆ عبدالعزيزى باوكى و ئاگادارى كرد و ئەویش كەسىكى نارد بۆى بێدەنگ سەرى بۆ سفر كرد.^۲

عمر هەر لەو سەردەمەوێ بیری كردهوێ و پاشان واى لێهات زۆر سووربوو لەسەر نوێژەكانى و ئەوپەڕى هەولێ دەدا لە نوێژی پێغەمبەرى صلى الله عليه وسلم بچیت، واى لێهاتبوو كرنووش و سوژدەكانى بە لەسەر خۆ ئەنجام دەدا هەستان و دانیشتنەكانى كورت دەكردەوێ و لە پىوايەتى صەحیحا هاتوو: كە لە ركوع و سوجدەدا (۱۰) جار سبحان الله العظيم و سبحان الله و بحمده.^۳

كاتى باوكى لە حەج گەرايەوێ و لە مەدینە لای داو سەردانى عمرى كۆپی كردو دەربارەى هەلس و كەوتى عمر . لێى پرسى، ئەویش لە وەلامدا پێى ووت : گومان

۱- ووتەى وەرگێز .

۲- البداية والنهاية (۶۷۸/۱۲).

۳- هەمان سەرچاوە لا (۶۸۲/۱۲).

نابہم کہس ھبیت ٲوہندہی ٲم کوپہ لاولہ خوالی گہورہ لہ دلیدا گہورہ بیت.^۱
 یہ کیکی تر لہ مامؤستاکانی عمرؓ، کہ زور کاری تیکردبوو، عبیداللہ ی کوپی
 (عبداللہ) ی کوپی عوتبہی کوپی مہسعود، عمرؓ زور پیزی لی دہگرت، لہ
 زانیاریہ کی بہ ھرہ مند بوو، بہرہ وشتہ بہرہ کی پھوشت بہرز بوو، بہرہ وام
 سہردانی دہکرد تہ نانتہ پاش ٲوہیشی کہ بوو بہ ٲمیری شاری مہدینہ، عمرؓ
 سہرسامی خوئی بو ٲوہ مامؤستایہی دہرہ بریت و دہ لیت : (بہ شداری کردنی
 یہ کی لہ وانہ کانی ٲم نابینایہ - مہبہستی عبیداللہ ی کوپی عبداللہ بوو - لہ ھزار
 دینار زیاتر پیم خوشتہ).^۲

لہ بہر ٲوہ زانیاری و زیرہ کی یہی مامؤستاکی (عبیداللہ)، لہ سہرہ می
 خہ لافہ تی خویدا دہ لیت : ٲہ گہر نیستا عبیداللہ زیندوبوایہ لہ پاوویوچوونہ کانی لام
 نہدہدا، ٲاواتم ٲوہ بوویہ ک پوژی عبیداللہ م ببوایہ نہمدہدا بہ ٲوہندہ و
 ٲوہندہ.^۳ ٲم (عبیداللہ) یہ موفقی شاری مہدینہ بووہ، یہ کی لہ حوت زانا
 گہورہ کہ بوو.^۴ و (الزھری) دہریارہی ٲوہ زانیہ دہ لیت : (عبیداللہ) ی کوپی
 (عبداللہ) دہریاہ ک بوو لہ دہریاکانی زانست.^۵

دہستی شیعر نوسینیشی ھہبووہ و ٲم چہند دیرہی بو عمر ناردووہ:

باسم الذی انزلت من عنده السور والحمدلله اما بعد یا عمـ
 ان کنت تعلم ما کنت وما تذر فکن علی حذر قد ینفع الحذر
 واصبر علی القدر المحتوم وارض به الا سیتبع یوما صفوه الکدر^۶

۱- ھہمان سہرچاوہ لا (۶۷۸/۱۲).

۲- عمر بن عبدالعزیز - عبدالستار الشیخ لا ۵۹۷. تہذیب التہذیب (۷/۴۷۷)

۳- عمر بن عبدالعزیز - عبدالستار الشیخ لا ۵۹۷.

۴- سیر اعلام النبلاء (۴/۴۷۵).

۵- ھہمان سہرچاوہ لا (۴/۴۷۷).

۶- ھہمان سہرچاوہ لا (۴/۴۷۷).

نهم زانایه له سالې ۹۸ ی کوچیدا له دنیا دهرچووه و هندیك ده‌لټن ۹۹.^۱
 یه‌کی تر له ماموستاګانی عمر - (سه‌عیدی کوږی موسییب) ه و نهم زانایه هرګیز
 سهردانی هیچ کار به‌ده‌ست و نه‌میریکی نه‌کردوه جګه له - عمری کوږی عبدالعزیز.^۲
 یه‌کیکی تر له ماموستاګانی - سالم ی کوږی عبدالله ی کوږی عمری کوږی خطاب
 - نه‌و پیاوه به‌رزه‌ی که سه‌عیدی کوږی موسییب دهرباره‌ی ده‌لټت: عبدالله ی
 کوږی عمر له ه‌موو کوږه‌ګانی زیاتر له عمری ده‌کرد و سالمی کوږی عبدالله یش له
 ه‌موو کوږه‌ګانی عبدالله زیاتر له عبدالله ده‌چوو،^۳ (ابن عمر) زور زور سالم ی کوږی
 خوش ویستوه.

نیمام مالیک ده‌لټت: (له سهرده‌می سالم دا هیچ که‌سیک له‌و زیاتر له پیاو چاک و
 صالحین ی پیش خوی نه‌چووه له دنیا نه‌ویستی و خیر و مندی و ژياندا، به‌دو
 دهرهم ده‌ستی جل و به‌رګی ده‌کږی، وکاتی (سلیمان) ی کوږی (عبدالملك) بیني وا
 جوان و پی‌که‌وته‌یه لټی پرسی: نه‌وه چی ده‌خویت؟ ووتی: نان و پون، نه‌ګر
 ګوشتیشم ده‌ست بکه‌وی ده‌یخوم، له‌ویدا عمر لټی پرسی: نه‌ی حزی لی ده‌که‌یت؟
 سالم ووتی: نه‌ګر حزی لی نه‌که‌م ماوه‌یه‌ک ناخوم تا حزی لی ده‌که‌مه‌وه.^۴

پوژنکیان سالم به‌جل و به‌رګی ناشیرین و نه‌ستوره‌وه ده‌چټه لای (سلیمان) ی
 کوږی (عبدالملك) سلیمانیش به‌ګرمی پیشوازی لی ده‌کات و نه‌وه‌نده له خوی
 نزیکي ده‌کاته‌وه تا له‌پال خویدا دایده‌نیشینی و له‌و کاته‌دا عمری کوږی
 عبدالعزیزیش له‌و کوږه‌دا ده‌بټت، پیاویک به‌سووکی به‌عمری ووت: نه‌وه خالت
 نه‌یده‌توانی جل و به‌رګیکی له‌مه جوانتر له‌به‌ر بکات و بټته خزمه‌ت نه‌میری
 باوه‌پداران؟ نه‌و پیاوه خوی جل و به‌رګیکی زور جوان و ګرانبه‌های له‌به‌ردابوو - و

۱- هه‌مان سهرچاوه لا (۴/۴۷۸-۴۷۹).

۲- الجوانب التربوية فی حياة الخليفة عمر ۲۵۷.

۳- سیر اعلام النبلاء (۴/۴۵۹).

۴- هه‌مان سهرچاوه لا (۴/۴۶۰).

عمریش پووی تی کردو و پی ی ووت: ئو جله ناشیرینهانی له بهری خالمدایه، وایان لی نه کردوو بهیئینه ناستی تۆو ئو جله که شخه و جوانه شی له بهری تۆ دایه وای له تۆ نه کردوه بتهاته ریزی خالم^۱ و که له تهنیشت نه میری باوه پدارندایه .

عمر ﷺ له خزمهت کۆمه لێکی زۆر له زانایاندا پهروه ده بووه و ژماره یان له (۳۳) زانا زیاتره، ههشتیان له هاوه لانی پیغه مبهری خوا بوون و (۲۵) یشیان له (تابعین) بوون.^۲

ئه مه گرنگترین هۆکاری دروست بوونی که سایه تی به رزی عمر بووه، لێره شدا ئه و وانیه ش فیڕ ده بین که ئه رکی سه ر شانی مامۆستا و زانا ئاینیه کانه که گرنگی ته و او بده ن به پۆله ی موسلمانان و له سه ر قورئان و سوننهت گۆشیان بکه ن، به تایبه تی کورپی کار به ده ست و به رپرسه کان چونکه له دوا پۆژدا ئیشی چاکسازی زۆریان له ده ست دیت.

سێ یه م: شوینه واری زانستی عمر

هه موو ئه وانه ی له سه ر ژیا نی عمریان نووسیوه، له سه ر ئه وه کۆکن که پێشه وایه ک بووه له پێشو واکانی سه رده می خۆی، تا وای لیه اتوو هه ردوو زانای مه زن - سوفیانی کورپی عوییه یه و ئیمام مالیک - به (ئیمام) وه سفیان کردوو.^۳

موجاهیدیش ده رباره ی ده لێت : هاتین بۆ لای تا شتی فیڕ بکه ی ن، که چی ئه وه نده مان زانی ئه و شتی فیڕی ئیمه ده کرد.^۴

مه یه مونی کورپی مه هرانی ش ده لێت: عمری کورپی عبدالعزیز مامۆستای زانا کان بووه .^۵

۱- سیر اعلام النبلاء لا (۴/۶۱).

۲- مسند امیر المؤمنین عمر لا ۳۳.

۳- الآثار الواردة عن عمر بن عبدالعزیز (۱/۶۷).

۴- تهذیب التهذیب (۷/۴۰۵).

۵- تاریخ ابی زرعه.

(الذهبي) دەربارەى عمر دەلالت: (بەپاستى پيشەوا و شەرع زان و موحەمەد بوبە، زانا بوبە بە سوننەتەكان، ناودارى مەزن، پلەى - حافظ سى ھەببە، زۆر خواناس و تەوبەكار بوبە، لە ژيان پاكى و دادپەروەريدا لەگەڵ باپىرە عمرى كوپى خطابيدا دەژمىررەيت، لە زوھد و دنيا نەويستى دا لە (ھەسەنى بەسرى) و لە زانىارىشدا لە ئىمام زوھەرى كروە.^۱

زاناکان ووتە و کردارى عمريان بە بەلگە زانیووە بە نمونە ھىناويانەتەو، ئەمەش لە و پەيامانەدا دەردەكەوێت كە (ليث) ى كوپى (سەعد) بۆ ئىمام مالىكى كوپى ئەنەسى ناردووە ﷺ، كە كۆمەلەك نامەى كورتەن، تايدا بەلگە لە بەرامبەر ھەندى لە بووچونەكانى مالىك دەبەينەتەو بە ووتە و کردارەكانى عمرى كوپى عبدالعزيز.^۲

ناوى خەلیفە عمر لە كتيبە فيقھى يەكانى ھەر چوار مەزھەبەكەى ئەھلى سوننەدا ھاتووە، كە بۆچوونەكانى ئەويان بە بەلگە ھىناوەتەو، ھەنەفەيەكان لە زۆرى لە مەسەلە فيقھىيەكاندا كارەكانى عمريان بە بەلگە ھىناوەتەو و نازناويكى تايبەتيان لى ناو، تا لە باپىرە عمرى كوپى خطاب ى جيا كرووتەو،

(القرشى) لە (الجواهر المضية) دا دەلالت: بۆ سوود وەرگرتن: ھاوپىيانمان لە مەسەلە فيقھىيە نا كۆكەكاندا - الخلاف - دەلالت: ئەمە ووتەى عمرى بچكۆلەيە. مەبەستيان عمرى كوپى عبدالعزيز ئەو پيشەواو خەلیفە بەناو بانگەيە.^۳

شافعى يەكان لە كتيبەكانياندا زۆر جار ناويان ھىناو، وە تەنانت پيشەوا نەوھوى ﷺ لەسەر ژيانيشى بە دريژى پويشتووە.

ھەروەھا مالىكيەكان و ھەنبەليەكان زۆرىك لە ووتە و كروەوھەكانى عمريان بە بەلگە ھىناوەتەو وە لە سەر سەلماندنى بۆ چوونە فيقھىيەكان، ھەنبەليەكان زۆر

۱- تذكرة الحفاظ ۱۱۸-۱۱۹.

۲- الآثار الواردة فى عمر بن عبدالعزيز فى العقيدة (۷۰/۱).

۳- الجواهر المضية (۵۵۲/۴).

زیاتر له سه‌ری ده‌پۆن و وه‌ته‌نانه‌ت ئیمامی ئه‌حمه‌دی کورپی هه‌نبه‌ل ده‌لیت: وا نازانم ووته‌ی هیچ که‌سیک له‌ تابعین بشیت به‌ به‌لگه‌ به‌یتریته‌وه‌ جگه‌ له‌ ووته‌کانی عمری کورپی عبدالعزیز و ده‌ی ئه‌مه‌شی به‌^۱.

یان هه‌ر ئیمامی ئه‌حمه‌د له‌ جی یه‌کی ترده‌ ده‌لیت: هه‌رکاتیک بینیت که‌سیک عمری کورپی عبدالعزیز خۆش ده‌ویت و وه‌سفی چاکه‌کانی ده‌کات و له‌ ناو خه‌لکی‌دا به‌لای ده‌کاته‌وه‌، ئه‌وه‌ بزانه‌ ئه‌وه‌ که‌سه‌ خیری لی به‌دی ده‌کریت - انشاءالله -^۲.

۱. عمر له‌ سه‌رده‌می - وه‌لیدی کورپی سوله‌یماندا:

عمری کورپی عبدالعزیز به‌ یه‌کی له‌ زانایانه‌ داده‌نریت که‌ له‌ خه‌لیفه‌کانه‌وه‌ زۆر نزیک بووه‌ و شوینه‌واری زۆری له‌ ئامۆژگاری و ئاراسته‌کردنیا بۆ مه‌سه‌له‌ سیاسیه‌کانی پێوه‌ دیاره‌، وه‌ عمر شوینه‌واریکی تایبه‌تی هه‌بوو له‌ ناو خانه‌واده‌ی ئومه‌ویه‌کاندا .

عبدالملك زۆر پزنی لی ده‌گرت و سه‌رسام ده‌بوو به‌ وردی و ژیری یه‌که‌ی له‌ سه‌رده‌می لاوێتیدا، وه‌هه‌ر ئه‌وه‌ش وای لی کردبوو له‌ زۆریک له‌ کورپه‌کانی خۆی خۆشتر ده‌ویست و که‌چه‌که‌ی خۆشی بۆ هینا، به‌لام له‌ سه‌رده‌می خه‌لافه‌تی مه‌رواندا زۆر پۆلی نه‌بووه‌ چونکه‌ له‌ و کاته‌دا که‌م ته‌مه‌ن بووه‌ و هه‌ر وه‌ک خه‌ریکی زانست و خوێندن بووه‌.

به‌لام له‌ که‌ل ئه‌وه‌شدا - ابن‌ الجوزی - باسی ئه‌وه‌ی کردوه‌، که‌ له‌ دووره‌وه‌ نامه‌ی نوسیوه‌ بۆ عبدالملك و تییدا ئاگاداری ده‌کرده‌وه‌ له‌ که‌وره‌یی و ترسناکی ئه‌و به‌رپرسیاریه‌تی‌یه‌ی خراوه‌ ئه‌ستۆی، تییدا ده‌لیت: ... پاشان، قو شوانیت و هه‌موو شوانیکیش به‌ر پرسیاره‌ له‌ رانه‌که‌ی، وه‌ ئه‌نه‌سی کورپی مالیک بۆی باس کردوین، که‌ له‌ پێغه‌مبه‌ری خوای بیستوه‌ ﷺ فه‌رمویه‌تی: ((کل راع مسؤل عن رعیته)).^۳ واته‌: هه‌موو شوانیک له‌ پانه‌که‌ی به‌رپرسیاره‌ ﷻ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ

۱- البداية والنهاية (الاثار الواردة) و لا (۷۲/۱) وه‌رگیراوه‌.

۲- سيرة عمر بن عبدالعزيز (لابن‌ الجوزی) لا ۶۱.

۳- اثرالحياة السياسية لا ۱۵۹.

لِيَجْمَعَنَّكُمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَمَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا ﴿النساء: ٨٧﴾.

دەلێت: عبدالملك ى كوپى مەروان عمرى كرد بە والى - خەناسىرە - تا راي بەيئيت لەسەر فەرمانبەرىيەتى و ئەمىرى لەكاتى لاويدا.^١ وەهەندىكىش دەلێن: سولەيمانى كوپى عبدالملك كردى بەوالى ئەو جىگايە .

خەلیفە عمر زۆر دل گرانبو و خەفەتبار بوو بە مردنى خەلیفە عبدالملك و كاتى لەگەڵ موسەيلەمەى كوپى عبدالملك دا كۆبوونەو، عمر پىتى ووت : ئەى موسەيلەمە من لەلای باوكت بووم كاتى دفن كرا بە چاوەكانى خۆم سەيرم دەكرد كاتى دەيانكرد بەژىر خۆلەو، بىنىم وا گەرايەو، حەزورى خواى تەعالى زۆر ترسام و پاچەلكىم، وە پەيمانم دا بەخودا ئەگەر بىم بە فەرمانرەوا وەك ئەو حوكم پانى و ئىش و كارەكان ئەنجام نادەم وە ئەوەش ئىجتەهادى من بوو لەو كارەدا.^٢

١- عمر كرا بە والى شارى مەدينە :

لە ربيع الاول ى - ى سالى ٨٧ ى كۆچيدا لەلايەن وەليدى كوپى عبدالملك هەو كرا بە ئەمىرى شارى مەدينە و پاشان لە سالى ٩١ ى كۆچيدا شارى (طائف) ىشى خرا ئەستۆ واتە بوو بە والى هەموو وولاتى حىجاز.

بۆ وەرگرتنى بەرپرسىارىتى (٣) مەرجى لە خەلیفە هەبوو:

١- دەبيت بە جورىك مامەلە لەگەڵ ميللەتدا بكات كە پىيەت لەدادپەرورى و ماف پىدان و كەسێ لەبن دەستى دا ستمى لى نەكرىت، نابيت هەموو ئەو سامانەى كۆدەكرىتەو، بىريتهو بۆ (بيت المال) ى گشتى، بەو هۆيەو هەموو ئەو سامانەى پەرەوانەى پايتەختى خەلافەت دەكرىت دەبيت زۆر كەم بيت .

٢- دەبيت لە يەكەم سالىدا رىگاي پى بدرىت حەجى مالى خوا بكات، چونكە تا ئەو ساتە وەختە حەجى نەكردبوو .

١- الآثار الواردة فى عمر بن عبدالعزيز (٩٣/١).

٢- السياسة الاقتصادية والمالية لعمر بن عبدالعزيز، بشير كمال عابدين لا ١٠١.

٣- ده بیټ ریځای پی بدریت مووچه و هاوکاری دابهش بکات بهسه ر خه لکیدا له شاری مه دینه .

(وه لید) یش به م مه رجان ه رازی بوو، عمری کوری عبدالعزیز ﷺ ده ست به کار بوو خه لکه که ش ژور ژور دلخوش بوون به نه میری نوییان .^١

٢- نه نجومه نی راویژکاری عمری کوری عبدالعزیز :

یه کی له کاره گه وره و به رچاوه کانی عمر ﷺ پاش ده ست به کار بوونی دروستکردنی نه نجومه نی شورا بوو له شاری مه دینه، کاتی خه لکی هاتن بو پیروژ بایی و سلو لئیکردنی نه میری نویی شاره که یان (١٠) که س له زاناکانی شاری هه لېژارد و بانگی کردن بو لای خوئی که نه مانه بوون:

(عروه) ی کوری زویتر و عبیدالله ی کوری عبدالله ی کوری عوتبه و نه بوبه کری کوری عبدالرحمن ی کوری حارث و نه بوبه کری کوری سوله یمان ی کوری نه بی خه یته مه، سوله یمانی کوری یه سارو قاسم ی کوری محمدو سالم ی کوری عبدالله ی کوری عمر و عبدالله ی کوری عبدالله کوری عمر و عبدالله ی کوری عامری کوری ره بیعه و خارجه ی کوری زهیدی کوری ثابت.

هاتن بو لای، له لای دانیشتن، نه ویش به سوپاس و سه نای په روه ردگار ده ستی به ووتاره که ی دا ووتی : من نیوه م بو کاریک بانگ کردوه که پاداشستان ده دریته وه له سه ری، تیایدا پالېشتی هه ق و پاستی ده گرن، منیش هیچ کاریک نه نجام ناده م تا پای نیوه وهر نه گرم یان نه وانه تان له و کاته دا لیږه ده بن، هه ر کاتی بینیتان یه کی سته می لی ده کریت و یان هه والی کار به ده ستی منتان بیست که سته می کردوه له یه کیک، بو خاتری خوا شتی واتان بیست ناگادارم بکه نه وه.^٢

کاتی خوئی عمری کوری خطاب ﷺ نه نجومه نی شورای کو ده کرده وه بو هه موو پیش هاته یه کی تازه، به پیویستی ده زانی راویژیان پی بکات، عمری کوری

١- السیاسة الاقتصادية والمالية لعمر بن عبدالعزيز، بشیر کمال عابدین لا ١٠.

٢- الطبقات (٢٥٧/٥) . موسوعة فقه عمر - قلعضی لا ٥٤٨.

عبدالعزيز ﷺ كه نهوهى خطاب بوو- نهنجومه نيكى نوئى هينايه كايهوه و سنوورى كارى به دووخال بۆ ديارى كردن :

أ- مافى نهوهى پيدان كه پاو و بۆچونهكان پهسهند بكن، نهوهى كارىك نهجم نادات بهبى پاى نهوان، بهوشيوهيه نهمير سنوورى كارى خوئى تهسك كردهوه بۆ نهه نهنجومه نه كه پى دهلئن (نهنجومه نه ده كهسيهكه).

ب- وهك چاودير داينان بهسهر فهزمانبهرو بهرپرسهكانىيهوه، ههموههلس و كهوتيكيان بخه نه ژير چاوديرىيهوه، ههركاتيك زانياريهكيان ههبو لهسهر كهسيك له بهر پرسهكان كه ستهم دهكه خيرا عمرى لى ناگادار بكن و نهگروا نهكه نهوه خوا نهادات به گزى نهوه كهسهدا شت دهشاريتهوه و ستهم پهرده پۆش دهكات.

لهمه دا دوو شت تى بينى دهكهين:

١- نهمير باوهردارن عمرى كورى عبدالعزيز ﷺ ههچ موچهيهكى بۆ نهوه كهسه نهبريهوه، چونكه نهوانه خوئيان مانگانهيان ههبو، لهبهر نهوهى خوئيان فهقيهو زانا بوون نهوه بهسيك بوو له نهسلى كارهكيان .

٢- عمر ﷺ نهوهى پى ووتن كه مهرج نيه ههر ههموتان كۆ بكه مهوه و پاتان وهربگرم چونكه لهوانهيه ههنديكتان لهبهر بيانويهكه نهتوانن ئاماده بن، بويه ژيرانه پى ووتن : يان به پاى نهوه كهسانهتان كار دهكه كه له وهكاتهدا لهشاردا بن.^١

نهه نهنجومه نه ده كهسيهش له ههمو كارو پيشهاتهكاندا پرس و پاويژيان پى كراوه بهبى ديارى كردن.^٢

له بهسرهاتهوه گرنگى و پله و مهقامى زانايانمان بۆ دهردهكهوت، پيوسته لهسهر حوكمپاكان نهوه كهسانه له خوئيان نزيك بكنهوه و له كارو بارى ميللهتدا پاويژيان پى بكن، ههر وهك لهسهر زانايان پيوسته له دهورى حوكمرا چاكهكان

١- نظام الحكم فى الشريعة والتاريخ الاسلامى (٥٦٢/١، ٥٦١).

٢- نظام الحكم فى الاسلام بين النظرية والتطبيق. ٣٩١٧.

کۆ بینه وه له پێناو هێنانه دی پادهیهکی زیاتر له بهرژه وهندییهکان و کهم کردنه وهی ئاستی گهندهلێیهکان، ههڕچهنده عمری کوپی عبدالعزیز به و ده کهسه- دلێ ئاوی نه ده خوارد- به لکو پرس و پاو پاوژیشتی به زانایانی تری ناو شاری مه دینه ده کرد وهک سه عیدی کوپی مه سه ییب و زوهری و کهسانی تریش.

له هه ندی مه سه له ی دادوه ریدا پرسیا ری له سه عید ده کرد، له شاری مه دینه عمر پیزی ته و او و شایسته ی زانا و داناکانی ده گرت، ده لێن جا ریك که سیکی نارد به دوا ی سعیدی کوپی موسه ییب دا و له مه سه له یه ک پرسیا ری لێ بکات، سه عید هه رگیز نه چوو ه بۆلای خه لیفه و نه میره کان، به لام نێررا وه که ی عمر لێی تیك چوو پێ ی ووت: عمر بانگت ده کات، ئه ویش خێرا نه عله کانی له پێ کرد خۆی پێ گه یاند، کاتی عمر بینی هاواری کرد: داوات لێ ده کهم ئه ی باوکی محمد بگه پێوه ماله که ی خۆت تا له وێ نێره ره کهم پرسیا ره شه رعه که ت لێ بکات، چونکه ئێمه نه مان ناردوو ه به دواتدا به لکو نوێنه ره کهم به هه له دا چوو ه وای زانیوه ده مه ویت بییت بۆ لامان.^۱

له سه رده می ئه میری مه دینه یدا به فه رمانی عبدالملک ی کوپی مه روان مزگه وتی پیغه مبه ری خوای ﷺ فراوان کرد، کردی به (۲۰۰) بال و هه ره له سه ر فه رمانی عبدالملک زه خره فه و نه خشه ساندنی تیدا ئه نجام دا، هه رچهنده خۆی نه خشاندنێ مزگه وتی پێ ناخۆش بوو.^۲

له وه له وێسته ی عمره وه ده رده که ویت که کار به ده ست و ئاست نزم ده توانییت ئه و فه رمانانه ی سه رووی خۆی جێ به جێ بکات هه رچهنده له دلێشه وه پێی پازی نه بییت و پێی ناخۆش بییت، ئه گه ر بزانییت له پوویه که وه به رژه وه ندی یه کی تیدا یه . له سا لی ۹۱ ی کۆچیدا عبدالملک ه جی کرد و له و سه ره وه سه ردانی ئه میری مه دینه ی کرد و له نزیکه وه چاوی که وت به و کاره چاکسازیا نه ی عمر کردوویه تی له ناو شاری مه دینه ی پر له نووردا.^۳

۱- سیره عمر بن عبدالعزیز ومناقبه لابن عبدالحکم ۲۳۷.

۲- تفسیر القرطبی (۲/۲۶۷).

۳- موسوعة فقه عمر بن عبدالعزیز ۲۰۷.

٣- ڕوداویکی ئەخوازراو:

زاناکانی میژوو نووس دەڵێن: خوبەیبی کوپی عبدالله ی کوپی زوبیر
فەرمووده یەکی بە دەم پێغه مبه ره وه گێڕایه وه که گوايه پێغه مبه ر ﷺ
فەرموویه تی: ((اذا بلغ بنو ابي العاص ثلاثين رجلا اتخذوا عباد الله خولا ومال الله
دولا)).^١

مانای فەرمووده کهش ئەمە یە گوايه فەرموویه تی: ئەگەر بنی عاص ی بنی امیه
ژمارەیان بگاتە (٣٠) پیاو ئەوا بە نده کانی خوا ده که نه خزمه تکاری خۆیان و
پاره کانی شیان ئی ده گرنه وه بۆ خۆیان! .. که فەرمووده یەکی لاوازه .

وه لیدی کوپی عبدالملك یش جوابی نارد یۆ ئەمیری مه دینه عمری کوپی
عبدالعزيز و فەرمانی پێدا ئەو پیاوه بگریّت و (١٠٠) داری لئێدات و زیندانی شی بکات
تا جاریکی تر به دەم پێغه مبه ری خواوه فەرمووده هه لئه به ستیّت و تیايدا زه می
نومه و بیه کان نه کات.

به ئی عمر ﷺ به قسه ی کرد وای ئی کرد، به لام له بهر هه ر هۆیه ک بوو بیّت ئەو
سزایه ی به که م زانی بۆ که سیك ئا به و جوړه فەرمووده هه لئه ستیّت و خەلیفه ی
موسلمانان و بنه ماله که ی عه یب دار کات تیايدا، بۆیه فەرمانی دا یه ک گوژه ئاوی
زۆر سارد، له به یانیه کی زۆر ساردا بکه ن به سه ری دا و کاتی وایان ئی کرد تووشی
نه خووشی گوزار - سه رما خورده گی بوو، پاشان به و نه خووشیه مرد.

کاتی عمر هه والی ئەوه ی زانی که نه خووشی زۆری بۆ هیناوه، فەرمانی ده رکرد
نازادی بکه ن تا بجیته وه ناو مندالی خۆی، زۆر په شیمان بوو له سه ر ئەو کاره ی،
پاشان زۆر خه فه تبار بوو به مردنی، له (مصعب) ی کوپی (عبدالله) و ئەویش له
(مصعب) ی کوپی (عثمان) ه وه ده گێڕنه وه که به نه خووشی بردیانه وه بۆ مالی عمری
کوپی مصعب ی کوپی زوبیر له به قیع و له ده وری کۆ بوونه وه تا گیانی سپارد، له و

١- رواه البيهقي في دلائل النبوة (٥٠٧/٦) وابن كثير ده لیت: ئەم فەرمووده یە له هه موو
پێگا کانی هه لاوازه .

کاتهدا (ماجه شون) هات و داوای هاتنه ژوره وهی کرد و له و کاته شدا خوبه یب له ناو مه وچیکدا پاکشیتنرابوو.

نهم (ماجه شون) ه له گه ل عمری کوپی عبدالعزیزدا بوو له هه موو کاره کانیدا له مه دینه، عبدالله ی کوپی عروه ووتی: پیگای بدهن با بیته ژوور، کاتی هاته ژووره وه عبدالله ووتی: وا دیاره نهم پیاوه گومانی هه یه له مردنی خوبه یب دا سه ری تهرمه که ی بۆ هه لبدنه وه، کاتی بۆیان لادا، هه ر که ماجه شون بینى به خیرایى چوو ده ره وه.

ماجه شون ده لیت: هاتمه وه بۆمالی مه روان، دام له ده رگا و چوومه ژووره وه و عهرم بینى وه ک ئافره تی سک پر، که ژانى هه بیته هه لئه ساو داده نیشته وه، پی ی ووتم: ها هه وال چی یه ؟ منیش ووتم: پیاوه که مرد، له و کاته دا عمر که وته سه ر زه وه یه که وه په نگى تیک چوو، پاشان سه ری هه لپری. انا لله وانا الیه راجعون — ی ده ووت، ته نانه ت نه و خه مبارى یه ی به ده م و چاویه وه دیار بوو تا نه و پۆژه ی مرد، وازی له نه میرى مه دینه ی هیئا و هیچ به رپر سیاریتی یه کی تریشى وه رنه گرت له داخى نه و پوداوه ناخۆشه، هه ر کاتی پییان بگووتایه : فلان شتى چاکت کرد مژده ت لی بیت، نه ویش له وه لامدا ده یووت : نه ی خوبه یب چی لی بکه م . تا مردن له بیرى نه ده چوو!.

به لگه یه کی تر له سه ر چاکى و له خوا ترسانى له کاتى نه میرى شارى مه دینه یدا : نه وه یه که نه بوو عمر نه سماى کچی نه بوبه کر، ده لیت : هاتم بۆ نه و شوینه ی عمر نوژی به یانى لی ده کرد و قورئانیکی له باوه شدا بوو، فرمیسه که کانیشى ده هاتنه خواره وه به سه ر پیشیدا.

۱- سيرة عمر بن عبدالعزيز (لابن الجوزی) ۴۲۷ .

۲- هه مان سه رچاوه .

(ابن ابى زناد) له باوكى يه وه دهگێڕێته وه دهلیت: عمرى كوپى عبدالعزيز كاتى ئەمىرى مەدینه بوو هەر كاتى بیوستایه خێرىك بكات دهیوت: مَالِكَ بَدَوْنَه وه زۆر ههزار و نه دار بێت.^١

٤- موزاحیم ی مهولای ئامۆزگاری دهكات:

عمر رضی الله عنه پیاویكى زیندانی كرد له مەدینه، له ماوهیهى بۆى دیارى كردبوو زیاتر له زیندان هێشتىیه وه، (موزاحیم) هات داواى له عمر كرد كه ئازادى بكات، عمریش ووتى: ئازادى ناکه تا به تهواوى و له پاده به در بۆم دهرنه که ویت كه باش بووه و وازی هیناوه، موزاحیمیش به تووپه بوونه وه پى ووت: ئەى عمرى كوپى عبدالعزيز، من ئەتترسێتم له شهوێك به یانى یه کهى پۆژى قیامهت بێت، ئەى عمر ئەمه چىیه خهريکه ناوه کهى خۆتم له بیر دهچێته وه ئەوهنده. ئەمىر ووتى، ئەمىر ووتى، ئەمىر ووتى: ده بیستم.

عمریش ووتى: یه که مین که سێك له م بارهیه وه به ئاگای هینامه وه موزاحیم بوو، وه للامى هەر وابوو كه ئەو ووتى له م بارهیه وه، وهك بلى ی ئەو په رده - په شهى - لادا كه بهرى چاومى گرتبوو.^٢

له م چپۆكه كورته وه ئەوه مان بۆ دهرده که ویت كه بوونى هاوپى دلسۆز و پیاو چاك پێویسته بۆمۆف - له كاتى غهفلهت و بى ئاگایى دا به ئاگای بێنێته وه.

٥- نێوان عمر و حهجاج له سهردهمى وه لیددا:

(ابن الجوزى) باس له وه دهكات كه عمرى كوپى عبدالعزيز داواى دهست له كار كشانه وهى وهك ئەمىرى مەدینه ی كرد، وهك پێشتر باسمان كرد.

به لām هه ندیکى تر باس له وه ده کهن، كه وه لید لای بردوه، له سالى ٩٢ ی كوچیدا سه رکردایه تی حه جى دایه دهستی حه جاجى كوپى یوسفى سه قه فى و، كاتى عمرى كوپى عبدالعزيز به وه وه والێ زانى، یه که سه رنامه ی نووسى بۆ خه لیفه و

١- سيرة عمر بن عبدالعزيز (لابن الجوزى) لا ٤٢٧ .

٢- هه مان سه رچاوه لا ١٤٠٧ .

تیایدا داوای لی کرد که با حجاج به ناو مەدینەدا تیئە پەڕی، چونکە زۆر پقی لی بوو، حەزی نە دەکرد چاوی به ناو چاوی بکەوێت، لە بەرئە و زولم و ناپەوایی یانە ی که به خەلکی عێراقی دەکرد .

و هەلیدیش به حەزی عمری کرد و نامە ی نووسی بۆ حجاج و پێ ی ووت : عمری کوپی عبدالعزیز نامە ی بۆ ناردووم که نە هیلم تۆ به ناو شاری مەدینە ی مە وەرەدا تی پەڕی، دە ی تۆش لە شۆنیکە وە مە پۆ که پقیان لی ت بی ت و لە مەدینە لادە بۆ ریگە یە کی تر.^۱

عمر کاتی والی شاری مەدینە بوو - نامە ی نارد بۆ عبدالملك و تیایدا باسی ئە و زولم و زۆرداری و ناپەواییانە ی حجاجی دە کرد که لە گە ل خەلکی عێراقدا دە نواند، حجاجیش به مانە ی دە زانی بۆ یە زۆر پقی لە عمر هە ستا بوو، بۆ هە ل دە گە را که تۆ لە ی لی بکاتە وە به تاییبە ت پاش ئە وە ی که وولاتی حجاجی و لی کرد بوو ببی تە جێ ی حە وانه وە ی ئە و کە سانه ی لە عێراقە وە و لە دەستی زولمی حجاج هە ل دە هاتن.

بۆ یە نامە ی نارد بۆ خەلیفە و ه لید ووتی پێ ی : پۆخ لە واتی عێراق و به تاییبە ت هە ندی لە سە قە فی یە کان لە دەستی مە ل دین و بەرە و مە ککە و مەدینە دە پۆن و لە و ی بە بێ وە ی دادە نیشتن و ئە مە ش دە ستە لاتمان دە خاتە لیژی، ئە ویش بۆ ی نووسی که عثمانی کوپی حە بان و خالدی کوپی عبدالله ی قە سری دابنی ت و عمری کوپی عبدالعزیز لە سەر کار لایە ریت.^۲

ویست و حەزی خەلیفە ی موسلمانان به ئاشکرا دیار بوو دە ربەرە ی حجاج، ئە و وای گومان دە برد که سیاسە تی توند و تیژی و زە بر و زە نگ تاکە چارە سەرە بۆ به یز کردنی دە ستە لات ی دە ولە تە کە ی، هەر ئە مە ش بوو وای لی کرد به قسە و راویژە جوانە کانی عمر کار نە کات، هەر چە ندە پووداوە کانی پاشتر ئە مە یان سە لماند که بۆ چوونە کانی عمر راستر و جوانتر بوون لە و بۆ چوونانە ی و ه لید، بۆ یە

۱- سيرة عمر بن عبدالعزيز ومناقبه لابن عبدالحكم لا ۲۴.

۲- تاريخ الطبری (۳۸۳/۷) .

عمر پاش ئەوێ بوو بە خەلیفەى موسڵمانان خۆى هەموویانى جێبەجێ کرد و سەرکەوتنیشى بە دەست هێنا.^١

٦- عمر رضی اللہ عنہ بۆ دیمەشق دەگەرێتەو:

عمر رضی اللہ عنہ لە مەدینەى پێ لە نوور دەرچوو بەرەو شارى دیمەشق کەوتە رێو چاوەکانى پێ بوون لە ئاو و بەکۆل دەگریا، (موزاحیم) ی خزمەتکاری لەگەڵدا، بۆیە لای کردەو بۆ لای موزاحیم ووتی: ئەترسین لەو کەسانە بین کە مەدینە فرێیان دەداتە دەرەو،^٢

مەبەستى لەو فەرموودەى بوو کە پێغەمبەرى خوا ﷺ فەرموویەتى: ((الا وان المدينة کالکیر یخرج الخبث، لا تقوم الساعة حتى تنفی المدينة شرارها، کما ینبغى الکیر خبث الحديد))،^٣ واتە: شارى مەدینە وەک کورە وایە پیسی دەرەداتە دەرەو، قیامەت نایەت هەتا شارى مەدینە خراپەکانى دەرەداتە دەرەو، وەک چۆن کورە پیسی و خاشاکی ئاسن دەرەداتە دەرەو.

مزام دەلێت: کاتى لە شار دەرچووین سەیریکی ئاسمانم کرد بینیم مانگ کەوتۆتە نێوان ئەستێرەى سورەیا و جەوزاء، وەک بلێى ئەو بەش نی یە. دەلێ: پێم خۆش نەبوو ئەوێ پێ بلێم، بەلام پێم ووت: ئەو سەیریکی مانگ ناکەیت چەند جوانە لەو شەو داو لەناو جەرگەى ئاسماندا! عمر چاویکی هەلپى و بینى وا مانگ کەوتۆتە نێوان ئەو دوو ئەستێرەىو، بۆیە بە موزاحیم ی ووت: چى یە وویستت بۆم دەرێکەوێت، کە مانگ کەوتۆتە نێوان سورەیا و جەوزاء؟!.

ئەى موزاحیم ئێمە لە سەر ئەساسى خۆر و مانگ لە مالهو دەرناچین، بەلکو پشت بە خوائ (واحد القهار) دەرەچین.^٤

١- اثر العلماء فى الحیاة السیاسیة ١٦٥٧.

٢- سیرة عمر بن عبدالعزیز ومناقبه لابن عبدالحکم ٢٧٧.

٣- مسلم کتاب الحج باب المدينة تنفی شرارها.

٤- سیرة عمر بن عبدالعزیز ومناقبه لابن عبدالحکم ٢٧٧.

عمر ﷺ به رده وام ده پویششت تا گه یشته ناوچه ی (سوهیدا) و له وی لایدا بو
 حه وانه وه چونکه کیلگه و خانوویه کی خوی له وی هه بوو، ماویه ک له وی نیشته
 جی بوو له دووره وه سهیری بارو زرووفه که ی ده کرد، پاشان بیرى هاته سه ر ئه وه ی
 له به رژه وه ندی موسلمانانه، که به ماله وه بپواته دیمه شق و له نزیک خه لیفه وه بیّت،
 به لکو بتوانیّت سته میّک نه هیلتیّت، یان مافیّک بگپّیّته وه بو خاوه نه که ی، به و
 نیازه وه به یه کجاری پویششت بو دیمه شق و له وی نیشته جی بو^۱

ئه وه وه نه بیّت عمری کوری عبدالعزیز نیوانی له گه لّ خه لیفه وه لید دا خوش
 بیّت، چونکه ژیا نی له بن ده ستی خه لیفه دا کومه لیّ گیرو گرفت ی بو دروست بوو،
 چونکه وه لید بو به هیّز کردن و پاوه ستا و کردنی بنچینه ی ده ولّه ته که ی پشتی
 ده به ست به هندی له ئه میر و کاربه ده سته توند و تیژو دلّره قه کانی بو
 قه وچاندنه وه ی ملی خه لکی، ئیتر با له و کاره شدا زولّم و سته م ئه نجام بده ن.

به لّام عمر ﷺ به پّچه وانه وه بو ی ده پویششت، ده یووت دادو یه کسان ی زامنی
 هه موو سه قامگیری یه کی ناشتی یه، هۆکاری گوی پّایه لی میلیله ته بو کار به ده ستان.

عمر ﷺ هه موو جار ی ده یووت : وه لید له شام و حه جاج له عیراق و محمد ی
 برای حه جاج له یه مەن و عثمانی کور ی حه یان له حیجاز و قره ی کور ی شه ریک له
 میسر، ... ده ی وادیاره وه لّلاهی سه ر زه وی پر بوو له زولّم و سته م^۲.

۷- ئه ی وه لید با (والی) یه کانت که س نه کوژن به پّی پرسی تو:

عمر ﷺ هه ندی پّیگا و هۆکاری گرت به ربّ چا کردنه وه ی وه زعه نا ئاسای ی
 یه کان، یه کئ له وانه ئاموژگاری وه لیدی کرد که سنورو ده سه لّاتی کاربه ده سته کانی
 ته سک بکاته وه و بۆیان نه بیّت سه ربه خۆ که س بکوژن، له سه ره تاوه له م کاره ی
 سه رکه وتو بوو توانی بریار یّک به وه لید ده ربکات که هیچ والیه ک بۆ ی نه که س
 بکوژیت مه گه ر پاش ناگادار کردنه وه ی والی وپازی بوونی به وکاره .

۱- البداية والنهاية (۱۲/۶۸۳).

۲- اثر العلماء فی الحیاة السیاسیة ۱۶۲۷.

(ابن عبد الحكم) دەلئىت: عمرى كوپى عبد العزيز چوو بۆلاى وەلىدى كوپى عبدالمك و پىئى ووت: ئەى ئەمىرى باوەرداران ئامۆزگارىيەكم لەلايە، ھەركاتى بىرت لەلاى خۆت و عەقلىت جەم بوو پرسیارم لى بکە پىت دەلئىم: ووتى: ئەى ئىسا بۆ نايلىت؟ عمرىش ووتى: خۆت دەزانىت، ئەگەر ئەو ئامادەيى يانت تىدايە ئەو ە من ئامادەم.

چەند پۆژىك تى پەپى وەلىد بەدەرگاوانەكەى ووت: كى لەبەر دەرگايە؟ ووتى: ھەندى كەسى لى يە لەوانە عمرى كوپى عبد العزيز. ووتى: بىھىنە ژوورەو ە ویش ھىنايە ژوورەو ە.

وەلىد پىئى ووت: ئامۆزگارىيەكەت پىش كەش بکە. عمرىش ووتى: لەپاش ھاوبەش پەيدا كردن بۆ خوا ھىچ تاوئىك ئەو ەندەى كوشتن گەرە نىە لەلاى خوا، والى و كاربە دەسەكانت خەلكى دەكوژن و، پاشان ئاگادارت دەكەن لەو ەى فلان كەسيان كوشتو ە لەسەر فلان تاوان، پاشان تۆبەر پرسیارىت لەو كارە تۆ سزا دەدرىت لەسەرى، بۆيە نامەيان بۆ بنوسە كەكەس نەكوژن تا نامەت بۆ دەنىرن و تاوانەكەى دەلئىن و شاھەتیشى ھەبىت و پاش ئەو ە خۆت لى بکۆلەرەو ە و فەرمانى خۆت دەرەكە.

وەلىدىش ووتى: (بارك الله فيك) ئەى باوكى حەفص خوا تۆمان لى نەسەنى، ئادەى نامەم بۆ بنىرن و نامەى نوسى بۆ ھەموو ئەمىرى ھەرىمەكان پاش ئەو ە كەس لەقسەى دەرەنەچوو تەنھا حەجج نەبىت، كە زۆر نىگەرەن ببو ەو برپارە، وای زانى ئەو نامەيەيەى تەنھا بۆ ئەو ناردو ە، ووتى: چىمان بەسەر ھات؟ ئايا ئەم پىگەيە كى بۆ ئەمىرى بپوا دارانى داناو ە؟ ئاگادارىان كرد، كە عمرى كوپى عبد العزيز ە كە ەم كارەى كردو ە، ئەویش ووتى: دەى ھىچ! ئەگەر عمر پىئى ووتبىت ھەلۆ ە شاندەو ەى نى يە.

پاشان حەجج ناردى بەو ەى يەكى لە خەوارىجەكاندا كە ناوى جافى كوپى وائلى بوو، پاش ئەو ەى ھىنايان حەجج پىئى ووت: دەبارەى موعاويە چى دەلئىت؟ ئەویش قسەيەكى پىئى ووت: ووتى: ئەى يەزىد؟ جنىوئىكىشى بەو دا، ووتى:

ئەى عبدالملك چۆنە؟ ووتى: سىتەمكار بوو. ووتى: ئەى وەلىد؟ ووتى: ھەر ئەو تاوانەى بەسە، كە تۆكردوتە والى و زانىويە تيشى چەند دوزمكارو سىتەم كارىت.

حەجەج بى دەنگ بوو ھىچى نەوت و ئەوھى بەھەل زانى لەگەل نامەيەك ناردى بۆ لای وەلىد و بۆ نووسى: من زياتر خەمى دىنى خۆم دەخۆم باشتەر چاودىرى ئەو مەسەلەيە دەكەم، كە تۆ منت بۆى داناوە خۆم زياتر دەپارىزم لەوھى كە كەسىك بكوژم ھەقى كوشتنى نەبىت و ئەوكە سەيشى بۆم ناردويت يەككە لەوینەى ئەو كەسانەى كە من دەيان كوژم و تۆش خۆت دەزانى چى لى دەكەيت پى ى بکە.

حەورەيەكە ھىنرايە ژوورەوہ بۆ لای وەلىد و لەوكاتەدا پياو ماقولانى شام لەلای بوون و عمریش لەوئى بوو.

وەلىد ووتى: دەربارەى من چى دەلئیت؟ ووتى: سىتەمكارى دەست دريژ كار. ووتى: ئەى چى دەلئیت دەربارەى عبد الملك؟ ووتى: سىتەمكارى تاوانبار. ووتى: ئەى موعاويە؟ ووتى: سىتەمكار بوو، وەلىدیش ووتى: بە (إبن الريان) بدە لەگەردنى و ئەویش دای لەگەردنى.

پاشان ھەستاو گەپايەوہ بۆمالەوہو، خەلكەكەش بۆلۆھىيان لى كرد، بەخزمەتكارەكەشى ووت: بۆ عمرم بۆ بانگ بکەو، ئەویش عمرى بۆ گەپاندەوہو پى ووت: ئەى باوكى حفص لەسەر ئەمە چى دەلئیت: خراپمان كرد يان باش؟ عمریش ووتى: باشت نەكرد كوشتت! شتىكى تەرت بگردايە باشترو پاكتر بوو، ئەویش زىندانى كردنى بوو تايان بە خۆدادىتەوہ يان مردن پى پى دەگرت.

وەلىد ووتى: قسەى بە من و عبدالملك ووت: تۆ ئەوہ بەھەل دەزانیت؟ عمریش ووتى: بە تەمەنم شتى وام حەلەل نەكردوہ، بەلام ئەگەر زندانیت بگردايە دواى بەتەواوى رات دەھاتە سەر كوشتنى يان ئازادكردنى.

وەلىدیش بە تورپەيەوہ ھەستاوہ و پۆيشت، (إبن الريان) يش بە عمرى ووت: خوا لئیت خۆش بئیت ئەى باوكى (حفص)ە، ئەوہندە بەرپەرچى ئەمىرى باوہ پدارانت دايەوہ گومانم برد پىم دەلئیت: بدەم لە گەردەنت.

ئابەم جۆرە حەجەج بەلێزانی خۆی وەلیدی خەلە تاند و وازی لی هێنا لەسەر ئەو
پایەى، کە عمر (رضی اللہ عنہ) پێشکەشی کردبوو بۆ ئەوێ بەردەوام بۆیان هەبێت بە
ئارەزووی خۆیا خوێن برێژن^۱

۸- پای عمر دەربارەى هەلسوکەوت لەگەڵ خەوارێج:

جگە لەو بەسەر هاتەى پێشو کە باسمان کرد کە چۆن دانیەرم بوو لەگەڵ ئەو
حەرورى یەدا، لەگەڵ کەسانی تریشدا، کە هاو فیکری ئەو بوون هەر بەو جۆرە بوو،
(ئەبن شهاب) دەگێڕێتەو کە عمرى کوپى عبد العزيز بۆی گێراوەتەو کە جارێکیان
لەقرچەى نیوہ پۆدا وەلید ناردی بە دوامدا، و منیش پۆیشتم بۆلای و بجۆرى بینیم،
کە ناوچەوانى دابوو بەیە کدا و منیش لەلای دانیشتم ، کە کەسى لەلا نەبوو جگە لە
(ئەبن ریان) - جەلادەکەى - بە شمشیریکەو وەستا بوو، پێى ووتم: چى دەلێت
دەبارەى ئەو کەسانەى قەسەى ناشیرین بە خەلیفەکان دەلێن؟ پێت وایە دەبێت
بکوژرێن؟ منیش بێ دەنگ بووم ، ووتى: ئەو چیتە؟ هەر بێدەنگ بووم، هەر
پرسیارەکەى کردەو و، منیش پێم ووت: دەى دەبێ سزا بدرێت و تەمى بکریت.
وەلید سەریکی بەرز کردەو و بۆلای (ئەبن ریان) ووتى: دەزانى زۆر بێ ناگایە لەو
خەوارێجانە.

۹- ئامۆژگارى وەلید دەکات کە سلیمان لا نەبات:

کۆتا هەلویستى عمرى کوپى عبد العزيز رضي الله عنه لەگەڵ وەلیدی کوپى عبد الملك دا
ئەو بوو کاتى وەلید ویستى کوپەکەى خۆى (عبد العزيز) بکاتە خەلیفەى دواى
خۆى لە باتى سلیمانى براى - عمر ئامۆژگارى کرد کە شتى وانەکات؟ و عمر
هەلویستیکى مەردانەى نواند لەو بارەو و پێى ووت: ئەى ئەمیرى باوہ پدران
ئیمە لەیە ک کاتدا بەیەتەمان بە هەردوکیان داو و چۆن ئەو لادەبەین وواز لە تۆدە
هێنن؟! ئەو بوو وەلید زۆر توپە بوو ویستى هەر بە زۆر قەناعەتى پێبکات بۆ ئەو

کاره وه ده لئین خستویه تی پۆزێک و ده رگای لی داخستوه ده می ده رگاکه شی به قوپی
 هه لچنیوه و بۆماوه ی سی پۆژ به بی خواردن و خواردنه وه ی هیشتویه تیه وه تا
 خوشکه که ی و خیزانه که ی وه لید که وتنه به یین و ده رگاکه یان شکاند ده بینن له
 هۆش خۆی چوووه و ملی لار بۆته وه.^۱

چواره م: عمر له سه رده می خه لیفه سوله یماندا

له سه رده می خه لیفه ی سوله یماندا هه لئکی باش هاته پێشه وه بۆ عمری کوپی
 عبد العزیز، وه ئاسه واره کانیشی له زۆر لاوه ده ر که وتبو، هه ر که سوله یمان بووه
 خه لیفه خیرا عمری له خۆی نزیک کرده وه و بواری فراوانی پێدا، پێ ووت: وه ک
 ده بینن ئه م به رپرسیاریتی یه که وته سه رشانمان و به ریوه بردنیشی هه لسوړاندن و
 زانیاری یه کی زۆری ده ویت، هه رشتێک ده بینن چاکه و به رژه وه ندی گشتی ی
 تێدایه پێمان بلێ با جێ به جێ به که یین.^۲

کردی به وه زیری پاویژکاری خۆی و به رده وام له ماله وه وه له سه فهدا هاوپی
 بووه، سوله یمانی وای ده بینن، که له گه ره و بچوکدا پێویستی به ر پرس و پاکانی
 نه وه هیه و هه رده م ده یووت: ئه گه ر ئه م پیاوهم له ده ست ده ربجیت ئیتر ووا نازانم
 که سی: شک ببه م له مه سه لفقه ی و شه رعه یه کان دا هاوکارم بێت.^۳
 له شوینێکی تردا پێ ی ده لیت: ئه ی باوکی هه فس، هیه چ کارێک دلگرا نی
 نه کردووم و هیه چ شتیکیش نا په هه تی نه کردووم، یه کسه ر تۆم هاتۆته وه خه یال.^۴

۱. هۆکاره کانی نزیک کردنه وه ی عمر له سوله یمان.

به پای من ئه وه ی وای کرد له سوله یمان بواری ته واو بدات به عمری کوپی عبد
 العزیز (ﷺ) بۆ ده ست تێوه ردانی ده ولت ده گه رپێته وه بۆ کۆمه لێک هۆکار، له وانه:

۱ - سیر أعلام النبلاء (۵ / ۱۴۸، ۱۴۹)، أثر العلماء في الحياة السياسية، لا ۱۶۷.

۲ - أثر العلماء في الحياة السياسية، لا ۱۶۸.

۳ - المعرفة والتاريخ الفسوی (۱ / ۵۹۸)

۴ - سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن حکم) لا ۲۸.

ا- که سایه‌تی سوله‌یمانی کوپی عبد الملك؛ چونکه هیچی له‌وه‌لیدی برای نه‌ده‌کردو نه‌ش ده‌چووه ژیرکاریگه‌ری والی یه‌کانی، به‌لکو سوله‌یمان زۆر پیچه‌وانه‌ی نه‌م شتانه بوو، هه‌روه‌ک کاریگه‌ریه‌کی به‌پررسی له‌سه‌ر نه‌بوو.

ب- سوله‌یمان له‌و باوه‌په‌دا بوو له‌ عمر خاوه‌نی کۆمه‌لی تپروانینن و پای جوان و ژیرانه بوو.

ج- هه‌لو‌یستی عمر له‌ کاتیکدا وویستی سوله‌یمانی برای که نارگیر بکات بۆ کوپه‌ که‌ی خۆی و نه‌م کاره‌ی وه‌ک سوپاسیک و ابو له‌سه‌ر نه‌و کاره‌ی عمر، (الذهبي) ئاماژه‌ی بۆ نه‌م لایه‌نه‌ کردوه‌و پاش باس کردنی پووداوه‌که‌ی عمر، ده‌لێت: ئا به‌و چه‌شنه سوله‌یمان سوپاسی عمری کرد له‌پاش خۆشی ده‌ست نیشانی کرد بۆ خه‌لافه‌ت.^۱

۲. کاریگه‌ری عمر له‌سه‌ر سوله‌یمان:

عمر (رضی‌الله‌تعالی‌عنہ) کاریگه‌ری گه‌وره‌ی هه‌بوو له‌سه‌ر سوله‌یمان و نه‌وه‌ش بووبه‌ هۆی نه‌وه‌ی کۆمه‌لێک برپاری به‌سوود و چاکی پێ ده‌ربکات، گرنگترینیان عه‌زل کردنی حه‌جاج و هه‌ندێ له‌ والی یه‌کانی تر وه‌ک: خالید (القسری) والی مه‌که‌ و عثمانی کوپی حیان والی مه‌دینه.^۲

یه‌کیکی تر له‌و برپاران: گه‌پانه‌وه‌ی نوێژه‌کان بۆ کاته‌کانی خۆیان، (ابن عساکر) له‌ سه‌عیدی کوپی عبد العزیزه‌وه‌و ده‌گێژیتته‌وه‌ که وه‌لیدی کوپی عبد الملك نوێژی نیوه‌پۆ و عه‌سری دوا خسته‌وه‌ له‌ کاته‌کانی خۆی، کاتێ سوله‌یمان چووه‌ سه‌ر حوكم بوو به‌ خه‌لیفه له‌سه‌ر پای عمر برپاری دا که نوێژه‌کان مردوون زندویان بکه‌نه‌وه‌.^۳ نه‌و کۆمه‌لی کاری گرنگی تر که (الذهبي) هیناویه‌تی و ده‌لی: هه‌ندێ کاری مه‌زنی تر له‌ عمری کوپی عبد العزیزه‌وه‌ سودی وه‌رده‌گرت.^۴

۱ - سیر أعلام النبلاء (۵/ ۱۴۹).

۲ - أثر العلماء في الحياة السياسية، لا ۱۶۹.

۳ - التأريخ ديمشق له أثر العلماء في الحياة السياسية وه‌رگراوه لا ۱۷۰.

۴ - سیر أعلام النبلاء (۵/ ۱۴۹).

۳. عمر (ﷺ) نا هیلی سوله یمان کاربه وهسیه تی باوکی بکات:

عمری کوری عبد العزیز دهرباره ی مافی هندی له کچه کانی عبد العزیز له نه وهی عبد الملك له میراتی عبد الملك دا. له گهل سوله یمان قیه ی کرد، به لام سوله یمان پی ی ووت: عبد الملك وهسیه تی نامه یه کی نوسیوه و تیایدا بی به شی کردوون، ماوه یه ک پشت گوئی ی خست و دواتر دووباه ی کرده وه، سوله یمانیش پی ی ووت: عبد الملك وهسیه تی نامه یه کی نوسیوه تیدا بی به شی کردوون، ماوه یه ک پشت گوئی ی خست دوا ی دووباره ی کرده وه، سوله یمانیش وای زانی باوه پی پی نه کردووه و وهسیه تنامه ی وانی یه، بویه به خزمه تکاره که ی ووت: نه و نامیه ی عبدملك م بۆ بهینه، عمریش ووتی: ئایا قورئانه نه ی نه میری باوه پداران؟ نه یوبی کوری سوله یمان ووتی: هندیکتان هندی قسه ده که ن نیزیکه له سه ری بدری له سه ر نه و قسانه؛ عمریش ووتی: جا خو کاری خیلافه ت بکه ویته دهستی تو موسلمانان زور زیاتر تووشی به لا ده بن، سوله یمانیش سه رزه نشتی نه یوبی کرد، عمره یش ووتی: نه گهر به نه فامی نه و قسه یه ی کرده وه، ئیمه نه رم و نیانی خو مان لی ده بوورین.

نه مه ش یه کی که له هه لویسته به غیره ته کانی عمر، له ووتی حه ق له شه وینی خویدا و نه مه ش به سه روه ریه کی عمر داده نریت، سلیمان وای دانابوو وهسیه تنامه ی باوکی شه رعیکه ودروست نی یه پشت گوئی خستنی، به لام عمر ﷺ به ناگای هینایه وه و بوی پوون کرده وه که کتیبیک که شایسته ی دهسکاری و گوپان نه بیت ته نها قورئانی پیروژه و به س، ئابه و جوړه سه رکه شی و له خاوه نه که ی دهکات که به جوړیکی لی پاده به دهر باو باپیری به گه وره سه یر بکات، باو باپیری که شتیکی و بۆ نه وه کانیا بنوسن نا ره وای تیدا بیت و بشزانن، که نه وه کانیا به بی تی پامان ورد ببنه وه جی به جی ده که ن ئیتر با پیچه وانه ی قورئان و سونه تیش بیت.

هەروەك هەلۆیستی ماردانەى سوله‌یمان بەدى دەكەین كەسەر زەنشتی كۆپرەكەى كرد لەسەر ئەوەى لەسەر ووتەى هەق هەپرەشەى لە عمر كرد، ئەمەش مانای وایە سوله‌یمان پەوشتی بەرز بوو زۆر گەراوەتەووە بۆدى هەق كاتى بۆى پۆشن بووبیەووە.^۱

۴- سوله‌یمانى بەدل نی یە ئە شیوێ مائبە خشیندا:

سوله‌یمانى كۆپى عبد الملك چوو بوو مەدینەى پەرلە نور و لەوێ مالى و سامانیكى زۆرى بەخشىووە بەسەر دانیشتووەكەیدا، و پاشان بە عمرى كۆپى عبد العزیزى ووت: پات چۆنە بەرامبەر ئەو كارەى كردمان ئەى (أبا الحفص)؟ ئەویش لەو لەمدا ووتى: دوە لەمەندەكانت دەوڵەمەنتر كرد و هەزارەكانیشت هەزارتر كرد...^۲

ئەمەش هەلسەنگاندنیكى جوانە لەلایەن عمرەووە بۆ كارەكانى سوله‌یمان، چونكە لەبەرئەوەى نەشارەزا بوو بە وردەكایەكانى شەریعت لە بواری مالى بەخشیندا بۆیە ئەو هەموو پارەیهى بەبێ هیچ هۆیکە سەرف كردو خاوەنە شەریعەكانى خۆى لى بێ بەش كرد،^۳ ئابەو جۆرە عمر رضی اللہ عنہ بۆى پوون كردهووە كە جیاوازی گەورە هەیه لە نیوان خێركردن و نیوان گەیانندنى پارە بە خاوەنە نەشایستەكانیان.

۵- هانى سوله‌یمان دەدات بپارە ستەمان هەلۆە شینیتەووە:

سوله‌یمان و عمر پێكەووە لە بیاباندا دەگەران؟ و هەورێك هات و دەنگى هەورەبرسكە یەكی گەورەى لى هات و سوله‌یمان ترسى لى نیشیت، عمریش ووتى: ئەمە دەنگى بارانى پەر لەنیعمەتە، ئەى دەبێ دەنگى سزا چۆن بێت؟ و سوله‌یمان لەویدا بە عمرى ووت: ئەو (۱۰۰) هەزار درهەمە بە ئارەزووى خۆت ببێەخشەووە،

۱ - التاریخ الإسلامى (۱۵/ ۳۱، ۳۰).

۲ - سيرة عمر بن عبدالعزيز (ابن حكم) لا ۳۱.

۳ - تاریخ الإسلامى (۱۵/ ۲۹).

عمریش پی ووت: ئہی ئہ گہر شتیک لہ وہ باشتہر بکہیت چوئہ؟ سولہیمان ووتی: ئہوشته چی یہ؟ کۆمہ لیک کہس بۆئہ وہ لہ گہ لٹ ہاتوون تا مافیان بۆ وەرگریته وہ، بہ لām نہیان توانی بگہن پیٹ و بگہنہ خزمہتت، ئہویش دانیشتن و ہہموو ئیش و کارہکانی بۆ راپہ پاندن و مافہکانی گپراوہ بۆ خواوہنہ کانیان.^۱

ئابہ و جۆرہ عمر رحمہ اللہ لہ فقہی پیویستی گہورہ لہ پیویستی بچوکہ وہ مافی گہ پاندنہ وہ بۆ خواوہنہ کانیان لہ مال بہ خشین خیرکردن گہورہ ترہ.

۶۔ دنیا خوی دہ خواوہ وہ:

سولہیمانی کوپی عبد الملک لہ گہ ل عمری کوپی عبد العزیز دا لہ مال دہردہ چن بۆ سہردانی کیلگہ کہی سولہیمان، کہ جۆرہ ہا ئہسپ و حوشترو مہرو مالات و شت و مہک و پیاوانی خزمہتکاری لی بوو، سولہیمان پرسی لہ عمر: دہربارہی ئہمانہ چی دہ لیت؟ ئہویش ووتی: وا دہ بینم ئہم دونیایہ ہہندیکی تری دہخوات، تۆش بہرپرسی لہ ہہموو ئہوانہ، کاتئ نزیک بوونہ وہ لہ کیلگہ کہ قہلہ رہشیک ہات و خواردنیکی لہ چادرہ کہی سولہیمان فراندو قیرہیہ کی کرد و پۆی، سولہیمان پی ووت: ئہم قہلہ رہشہ چی ووت ئہی عمر؟ ووتی: نازانم، ووتی: گومانی چی دہ بہیت کہ وتوبیہ تی؟ ووتی: وہک ئہوہی بلیت: من لہ کۆی وہ ہاتووم؟ ئہم خواردنہ بۆ کوئ دہ بہم؟ سولہیمانیش ووتی: چ پیاوینیکی سہیریت! عمریش ووتی: لہ من سہیرتر ئہو کہ سہیہ خوا دہ ناسیت، کہ چی گوپراہ لئ ناکات، و شہیتانیش دہ ناسیت، کہ چی بہ قسہی دہ کات.^۲

۷۔ شکات لیکراوہ کانت لہ قیامہ تدا:

کاتئ سولہیمان و عمر لہ سہر کتوی عہرفہ و ہستا بوو، خہلیفہ زۆر سہرسام بوون بہ زۆری خہلگہ کہ و، عمریش پی ی ووت: ئہمانہ ئہم پۆ میلہ تی تۆن و تۆش

۱ - سیرۃ عمر بن عبد العزیز لا ۲۳.

۲ - البدایۃ والنہایۃ (۱۲/ ۶۸۵).

سبەى بەرپرەسى لىتان لە پىوايە تىكدا: ئەوانە شىكەت لىكەرت دەبن لە پۆژى قىامەتدا، سولەيمانىش دەستى كرد بە گريان ووتى: خوايە داواى كۆمەكى لە تۆ دەكەم.^۱

۸- عمر رېز لە كۆرە زاي على كۆرى (أبو طالب) ئەبى تالب دەگرىت:

زەيدى كۆرى حەسەنى كۆرى عەلى، كاتى خۆى ھاتبو بە دەم داواكارى وەلىدى كۆرى سولەيمانەو لە مەسەلەى لا بردنى سولەيمان، ئەمەش لە ترسى وەلىد بوو، كاتى سولەيمان بوو بە خەلىفە، نامەى نارد بۆ مەدينە تا پرسىار لە وەلىد بىكات بۆ مەسەلەى ئەو نامەىەى كە باسى پەزنامەندى مەدينەىيەكان لەكات لە لا بردنى سولەيمان - و ئەگەر دانى پىدانا ئەو نامەكەم بۆينىرەو ئەگەر نكۆلى لى كرد، ئەو لە بەردەمى مېمبەرى پېغەمبەر ﷺ سوڧندى بدە.

كاتى دانى نابە كارەكەيدا والى نوڧش نامەكەى ناردەو بۆ لای سولەيمان، سولەيمانىش پىاوڧكى نارد بۆ مەدينە، تا بە والى بلى (۱۰۰) دار بدە لە يەزىد بە پىئى پەتى بىبات بەرڧگادا.

عمرىش ئەو كابرايەى گل دايەو ووتى: جارى مەپۆ تا قەسەيەك لە گەل ئەمىرى باوہ پداران دا دەكەم لەو بارەيەو، بەلكو قانەعاتى پىئ بھىنم تاوہكو واز لەو نامەيە بھىننى وازىش لەسزا دانى يەزىد بھىننى.

پىاوہكە نەپۆڧشت و لەو كاتەدا سولەيمان نەخۆش كەوت عمرىش كابراى بانگ كردوو پىئ ووت: ئەمىرى باوہ پداران نەخۆشە جارى مەپۆ، كاتى سولەيمان بەو نەخۆشە كۆچى دوايى كرد عمر خۆى بوو بە خەلىفە و داواى نامەكەى كردوو دراندى.^۲

عمر بەردەوام و بەدرىژاىي خەلافەتى سولەيمان ھەر لى دوورنەكەوتەو ئەمۆزگارى كردوو لە پاپە پاندنى كارەكانىدا ھاوكارى و بەشدارى كردوو.^۳

۱ - سيرة عمر بن عبد العزيز لا ۳۳.

۲ - سيرة عمر بن عبد العزيز (إبن حكم) لا ۳۱.

۳ - أثر العلماء في الحياة السياسية، لا ۱۶۹.

دکٽور یوسف (العش) ده لیت: سهره تای سیاست و ههنگاوه چاره سهریه کانی
عمر هر له سهره تای خه لافه تی سوله یمانه وه دهستی پی کرد، به لئی، سوله یمان له
هه ندی له سیاسته کانیدا به هه له دا ده چوو و هه ندی کاری ده کرد، که له وانه یه عمر
به دلی نه بوو بیت، به لام عمری کوپی عبدالعزیز نواندنی هیزو زهبری پی باش نه بوو
له دهوله ته که ی سوله یماندا، به لام سیاستی عمر نه گۆر بووه، نه و له مه دینه چۆن
حوکمی موسلمانان ده کرد، له دیمه شق هر به و جۆره حوکمی ده کرد، به لام
نه وهنده هه بوو له دیمه شق کاری گه وره ترو زیاتری لی ده هات، به لام نه وهی
به لایه وه گرنه بوو بیت نه وه بوو که نه هیلیت ستم و نارپه وایی و ناهه قی بکریت.^۱

له ژبانی عمردا نه وه تیبنی ده که ی که فقیهی پله پله (التدرج) و فهران به چاکه و
به رگری له خراپه ی به کاره یناوه له بواری گه پانه وهی مافه کان و نه هیشتنی
سته مه کان، به لام کاتی گه شته ترو پکی خه لافه ت نه و کارانه ی زۆربه خه ست ترو
قول تر نه نجام داوه له داد په روهی و یه کسان و دزایه تی سته مکردن دا، چونکه
وه که خلیفه سنوری کاری فراوان بووه، نه و کاتی خوی ئامۆژگاری مامه
عبدالملیکی خوی کردووه قیامه تی بیر خستوته وه له گه له نه و توند و تیژی و
سته مکاری یهیدا، هه رگیز له سهرده می وه لیدی ئامۆزایشدا که مته رخه می نه نواندوه.

به پی توانایش له سهرده می سوله یماندا ههنگاوی چاکسازی زیاتری ناوه،
له سهرده می خیلافه تی خویشیدا هه لی گه وره تری بۆ هه لکه وت، بۆیه ئیمه نالین:
کوده تای دروست کرد، به لکه نه توانین بلین: که توانی دهوله ت بخاته خزمه تی
شه ریعه تی ئیسلامیه وه له هه موو لایه نه کانی ژباندای ئیتر با بنه ماله ی خه لیفه کانیش
تیاییدا زهرمه ند بوین نه وهش به هوی نه وهی که سامانی بی سنورو ده ست
پیشتنی ته وای لی گرتنه وه و، عمر نه و کاره ی به مافی نه ممه تی ئیسلام ده زانی و
ده بیت هه مووی بگه پینریتته وه بۆ (بیت المال) یان بۆ خاوه نه نه سلیه کانیان.

پێنجەم: خەلافەتى عمرى كۆرى عبدالعزیز

یەكێك لە چاكەكانى سولهیمانى كۆرى عبد الملك ئەو بوو، كە گۆی گرت بۆ پەجائى كۆرى حیوة الكندی، كە پێشنیاری كرد لە نەخۆشى یەكەى سەرەمەرگیدا، كە عمرى كۆرى عبدالعزیز بكاتە خەلیفەى لە دواى خۆى، ئەو نامۆزگاریەش زۆر خاوین بوو بەشى شەیتانى تێدا نەبوو.^١

(إبن سیرین) دەلێت: خۆای گەرە پەحم بە سولهیمان بکات، سەرەتاى خەلافەتى بە زیندو کردنەوێ نوێژەکان دەست پێ کرد، کۆتایەكەشى بە دانانى عمرى كۆرى عبدالعزیز بە خەلیفەى دواى خۆى، و لەسالى ٩٩ى کۆچیدا وەفاتی کرد و عمرى كۆرى عبدالعزیز نوێژى لەسەر کرد و لە مۆرەكەى نوسرابوو (أُؤْمِنُ بِاللّٰهِ مُخْلِصًا) واتە: باوەرم بە خدا هەیه.^٢

ئەو پیاویەتانه كە باس لەبەسەرەتای دانانى عمر دەكەن وەك خەلیفەى داهاتوو لەلایەن سولهیمانەو، لەسەردەمى سولهیماندا هەندیکێانم باسکردوو، هەرەها (إبن سعد) لە (طبقات) دا بەم جۆرە هێناویەتى:

لەسوهیلی كۆرى ئەبى سەهلەو پیاویەتیکردوو و دەلێت: لە رەجائى كۆرى حیووم بیستوو دەبیوت: رۆژى جومعه بوو، سولهیمان دەستی جلی كەشخەى لە ئاوریشم دوراو لەبەر كرد،^٣ سەریڕێكى ئاوێنەكەى كردوو وتى: وللاهی من پادشایەكى گەنج! ، بەرەو مزگەوت دەرچوو بۆ ئەوێ نوێژى هەینیان بۆ بکات هەرکە نوێژەكەى بۆ كردن نەگەراییەو و هەر لە مزگەوت نەخۆش كەوت، كاتى نەخۆشیەكەى زۆرى بۆ هێنا و نامەیکى نوسی و تیایدا ئەیبوی كۆرى خستە شوێنەكەى خۆى - كە لەو كاتەدا مندالێك بوو بەلغ نەبوو بوو - منیش پێم ووت ئەى

١ - عصر الدولین الأمویة والعباسیة، لا ٣٧.

٢ - سیر أعلام النبلاء (١١٢/١١١/٥).

٣ - پێغەمبەرى خوا حەرەمى كردوو لەسەرپیاوانى ئومەتى ئیسلام ئاوریشم لەبەریكەن و ئەو كارەشى خەلیفەكان كرد ویا ئەو نەشەرەى بوو یەك لە دواى ئەك تێى كەوتوو. (وەرگێڕ)

نہ میری باوہ پداران نہ وہ چی دہ کہیت؟ نہ وہی سودی ہہ یہ لہ ناو قہ بردا بۆ خہ لیفہ
نہ وہ یہ پیٹاویکی صالح ہہ لبرٹیریت بۆ دوی خۆی ببیتہ خہ لیفہ۔ سولہ یمانیس ووتی:
کوپہ نامہ یہ کہ نویسومہ و دوی نویژی استخارہی بۆ دہ کہم خۆ کۆتا پرنیم نی یہ۔
یہ ک دوو پۆژ مایہ وہ، پاشان نامہ کہی دراند و منی بانگ کرد ووتی: نہی چۆنہ
داودی کوپم دابنیم؟ ووتم: نہو لیڑہ نی یہ و لہ قوستہ نتینیه یہ و نانزانی ماوہ یان
مردوہ، ووتی: نہی پرجا تۆ کئی بہ باش دہ زانی؟ منیش ووتم: تۆ ناوی خہ لکی
بلئی، دہ مویست نہو کہ سہ بلئی کہ خۆم بہ دلم بوو، ووتی: نہی عمری کوپی
عبدالعزیز چۆنہ؟ وللاھی من وای دہ ناسم، کہ پیٹاویکی زۆر چاک و خواناس و
موسلمانہ، نہویش ووتی: دہی ہہ روایہ، بہ لام و ہہ للاھی نہ گہر دایینیم نہ و ہ کوپانی
عبد الملك ناھیلن بہ ئاسنی سہ پۆکایہ تیان بکات و، ئاژاوہی بۆ دروست دہ کہن،
مہ گہر کہ سئی لہ وان دوی نہو دیاری بکہم، و یہ زیدی کوپی عبد الملك لیڑہ نیہ،
ووتی: زۆر چاکہ نہو دیاری دکہم، چونکہ نہو بی دہنگ و پازیان دہ کات، منیش
ووتم: بارای تۆ بیت۔

دہ لئی: بہ دہستی خۆی نویسی ﷺ نہ مہ نویسرای سولہ یمانی کوپی عبد الملك،
بۆ عمری کوپی عبدالعزیز، من نہوم داناوہ ببیتہ خہ لیفہ لہ دوی خۆم، دوی نہویش
یہ زیدی کوپی عبد الملك، گوئگر و گوپرایہ ل بن، لہ خوا بترسن، ناکۆکی نہ کہ ویتہ
نیوانتتان، تا دوژمنانتان تہ ماحتان تی نہ کہن، نامہ کہی مؤر کرد۔

ناردی بہ دوی بہ پۆبہری پۆلیس دا۔ کہ عبی کوپی حامیہ۔ نہویش نامادہ بوو
پئی ووت: فرمان دہ ربکہ ہہ موو کہس و کارہ کہم کۆ ببہنہ وہ، پاش نہوہی ہہ موو
کہس و کارہ کہم کۆبونہ وہ، سولہ یمان بہ پرجائی ووت: نہم نامہ یہم بہرہ بۆیان،
ئاگاداریان بکہ، کہ نہوہ نامہی منہ، فرمانیان پئی بدہ، کہ بہ یعہت بکہن بہو
کہ سہی کہ من دامناوہ۔

دہ لئی: پرجاء وای کرد کاتی پرجاء نہم قسانہی بۆ کردن وتیان: گویمان لی یہو
گوپرایہ لین، وتیان: دہ چنہ ژوورہ وہ سلاو لہ نہ میری باوہ پداران دہ کہیت، ووتی:
زۆر باشہ۔

کاتى چوونە ژوورەوہ سولەیمان پى ووتن: ئەم نامە یە- ئاماژەى بۆ نامەکەى ناو دەستى ڕەجاء کرد- پەیمانى منە، گویگرو گوێپراپەلى بن، ئەوہى من دیاریم کردوہ بەیعتى خۆتانى پى بدەن، دەلى: ھەرھەموویان یەك یەك بەیعتیان دا، پاشان نامەکەى دەرھینا و مۆرەکەى پێشاندان.

رەجاء دەلى: کاتى لى بوونەوہ عمرى کورپی عبدالعزیز ھاتە لام و پى ووت: ئەى (أبا المقدام) لە نیوان من سولەیماندا پەیوەندى دۆستایەتى بەتینمان ھەبوو، ئەو لەگەڵمندا ژۆر باش بوو، ژۆر دەترسم ئەم کارەى بەمن سپاردیبت- سویندت دەدەم بە خوا لەبەر خاترى ڕیزو خۆشەویستى نیوانمان - ئەگەر منى دەستنیشان کردوہ با ئیستا فریا بکەوم و بڕۆ بۆلای و خۆم ڕزگار بکەم و، ڕازی بکەم کە یەکیکی تر دابنیت، چونکە ئەترسم کار لەکا ربترازیت و ئەوکاتە نەتوانم خۆم لەم بەرپرسیایەتیە دەرپاز بکەم.

ڕەجائیش ووتى: نەخێر، وەللاھى یەك پیتی ئەو نامە یەت پیشان نادەم، دەلى عمر بە تورەیی یەوہ ھەستا و پۆیشتە دەرەوہ.

رەجاء دەلێت: لە دەرەوہ ھشامى کورپی عبد الملک پى گەشت ووتى: ئەى رجا نیوان من و تۆ دۆستایەتى و خۆشەویستى یەك ھەى، پیم بلێ: ئایا منى دیارى کردوہ؟ ئەگەر منى دیارى کردوہ ئەو زانیم؟ ئەگەر کەسى تری دیارى کردبوو ئەو باقسەکی تیدا بکەن، وینەى من ناتەواوی تیدا نی یە و باوہ ڕناکەم لەم کارە بى بەشم بکەن، دەى پیم بلێ: خوا شاھید بى لای کەس ناوت نابەم، ڕەجاء دەلى: سەرێکم بادا، ووتم: وەللاھى یەك پیتت بۆ نادركیتم، ئەویش پۆیشتە دەرەوہ بە ڕیگاوە دەشتەکانى دابە یە کدا و دەیووت: ئەگەر بە منى نە دەیت ئەى بەکى دە دەیت؟ ئایا لە بنەمالەى عبدالمک دەرى دەکەیت؟ دەى ساوہ للاھى من وەك چاوی بنەمالەکەى عبدالمک وام.

چوومە ژوورەوہ بۆ لای سولەیمانى کورپی عبدالمک، دەبینم وا خەریکە دەمریت، ھەرکە مردن ناپەرھەتى دەرکرد پوویم دەکردە قیبلە بە ھۆش خۆی

دہاتہ وہ دہی ووت: ہیشتا کاتم ماوہ نہی پرجاء، چیم لی دہکیت وام لی بکہ (أشهد أن لا إله إلا الله واشهد أن محمداً عبده ورسوله) دہلی: پویم کردہ قبیلہ و گیانی دہرچو، منیش دہستم ہینا بہ چاوہ کانیداو بہ پہردہ کی سہوز دامپوشی و دہرگا کہم داخست، خیزانہ کہی جوابی ناردبوو لہ تہندروستی دہپرسی، منیش ووت: خہ ووتوہ و خوی داپوشیوہ نوینہ رہ کہی سہیریکی سولہ یمانی کرد داپوشرابوو، دلنیا بوو لہ وہی خہ ووتوہ و گہ پایہ وہ بۆلای خیزانہ کہی سولہ یمان و دلنیا ی کردہ وہ کہ خہ ووتوہ پرجاء دہلئت: کہ سیکم لہ بہر دہرگا کہ داناوہ خۆم پۆیشتم و پیّم ووت: نہ ہیلئت کہس بجیتہ ژوورہ وہ بۆلای خہلیفہ، منیش پۆیشتم و جوابم نارد بۆ بہ پریوبہری پۆلیس کہ عبی کوپی حامد العسی و ہہ موو بنہ مالّہی خہلیفہی بۆ کۆکردمہ وہ، لہ مزگوتی (دابق) کۆبوونہ وہ ووت: ئادہی بہ یعہت بدہنہ وہ، ووتیان چہ دووبارہ بہ یعہت بدہینہ وہ!

منیش ووت: ئەمە ئەمیری باوە پدارانە و بە یعہت بدەن بەو کہ سە ی ئەو دیاری کردوہ دہی، ئەوانیش دووبارہ بہ یعہت یان دایہ وہ، یە ک یە ک تا تەواو بوون، پرجاء دہلی: جوان بۆم دہرکہوت کہ دوی مردنیشیان بہ یعہت یان نوئ کردہ وہ بۆیہ پیّم ووتن: فہرموون بچنہ لای ھاوړیکەتان چونکہ گیانی سپاردوہ، ہہ موویان بہ یە ک دہنگ ووتیان: (إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ).

منیش نامہ کہم کردہ وہ بۆم خویندہ وہ و کاتی گہیشتمہ ووشہی (عمری کوپی عبدالعزیز) ہشام خوی پی نہ گیرا و ھاواری کرد: ہہرگیز بہ یعہتی پی نادہین۔ دہلی: پرجائیش پی ووت: وہ للّٰہی ئەدەم لہ گہردنت و سہرتہ دہپہرینم، دہی ہہستہ بہ یعہتی پی بدہ، ئەویش ہہستاو بہ خۆراکیّشان و نابەدل بہ یعہتی پیدّا، منیش دہستی عەرم گرت و بردمہ سہرمینبہر کہ و پی ناخۆش بوو بۆیہ ہہردہیووت: (إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) وہ ہیشامیش لہ بہر ئەوہی خہلیفہی بۆ ئەو نہبوو دہیووت: (إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ)، کاتی ہیشام گہیشتمہ لای عمر ووتی: (إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) مہ بہستی ئەوہیہ، کہ ئەم کارہ دہرچووہ لہ نہوہی عبدالملک بۆ

لاى تۆ، عمریش ووتى: بەئى: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) دەکەم وا من توشى ئەم کارە کراوم پېشم ناخۆشە.^١

(أبو الحسن الندوی) لەسەر ئەم ھەلۆیستە گەورەى پەجانی کوپی حەيوە دەلێت: رەجاء چاکە یەکی وای تۆمار کردە لە ئیسلامدا، نەمدیوہیچ ھاوڕەبەکی خەلیفە و پاشاکان بە ئەندازەى بەسوودو کەلک بووین بۆ پادشاگان لەم پیاوہ، ھەلى دەست کەوت و قۆستى یەوہ خزمەتێکی گەورەى پێشە کەش بە ئیسلام کرد.^٢

دەى پەحمەتى خوا بڕێى بەسەر پەجانی کوپی حیویوہدا کە بەرنامەى یەکی جوانى دارپشت بۆ ھەموو ئەو کەسانەى ھاوپی یەتى خەلیفە و پادشاگان دەکەن، کە چۆن دەبێت سەرى ئیسلام بەرزکەنەوہ و ھەل بقۆزنەوہ بۆ خزمەت بە ئاینى خواو خواى عزوجل و قیامەت بخەنەوہ بیریان.

١- نەخشەى عمر بۆ ئیدارەى دەولەت لە دو تووی یەکەمین ووتاریدا:

عمر (رضی اللہ عنہ) سەرکەوت بۆ سەر مینبەر، لەگەڵ یەکەمین دیداریدا لەگەڵ ئوممەت لە دوای وەرگرتنى پۆستى خیلافەت، ووتى: ئەى خەلکینە، من توشى ئەم کارە گەورەى کراوم بەبێ ئەوہى پام وەرگێرا بێت، یان حەزم لى کردبێت یان ئوممەت ھەلى بژاردبم، من ئەوا ئەو بەیعتەم گەپاندەوہ بۆتان کە خرا بووہ ئەستۆم، خۆتان کە سێک ھەل بژیرن، خەلکە کەش بە یەک دەنگ ھاواریان دەکرد: ئەوا ھەلمان بژاردیت ئەى ئەمیری باوہ پداران، تۆش بە پیروزی و خوشى یەوہ سەرۆکایەتیمان بکە... ئا لیرەدا ھەستى کرد دەرباز بوون نیه لەو بەر پرسیاریەتیەى تیوہى گلاوہ.

بەردەوام بوو لەسەر ووتارەکەى وتیایدا نەخشەو سیاسەتى کارى بۆ ئەمەت پوونکردەوہ،^٣ ووتى: پاشان... پاش پێغەمبەرە کەتان پێغەمبەرى دیکە نایەت،

١ - التأریخ الطبری (٤٤٥/٧)، الطبقات (٣٣٥ - ٣٣٨).

٢ - رجال الفكر و الدعوة للندوي (٤٠/١).

٣ - عمرین عبدالعزیز و سیاسته فی رد المظالم، ماجد فیصل لا ١٠٢.

پاش هاتنه خواره وهی قورئان هیچ کتیبیکي تر دانابه زیت، و نه وهی حه لالی کردوه، قیامت قیامت حه لاله و من فه رمان ده رکه رنیم، به لکو فه رمان جیبه جی کرم و، من شرع جی به جی ده که م، من بیدعه و شتی نوئی دا ناهینم^۱ به لکو جی به جی کرم و، شوین که و ته م، وه که س بوی نی یه له شتی کدا سه ریچی خوی تیدا بیت به قسه ی که س بکات وه من چاکرتیتان نیم، من یه کیکم هه ر وه ک ئیوه نه وه نه بیت که بار من له باری ئیوه قورس تره.

نه ی خه لکینه هه رکه سی ده یویتی هاوپی یه تیمان بکات بابه (ه) مه رج بیته پیشه وه، له پیوستی نه وه که سانه ی ناگادارمان بکاته وه، که خویان ناتوانن بگن پیمان، له کاتی خیرو چاکه دا پشتگیریمان بکات، کاری خه یریشمان بو ده ستنیشان بکات، تا بیکه یین، له لاماندا له پشته مله غه یبه ت و باسی خه لکیان بونه کات، کاریکیش په یوه ندی به وه وه نی یه با توخنی نه که ویت.

ناموزگاریتان ده که م به ته قوای خوا، چونکه ته قواو له خوا ترسان به باری هه مووشتیکن، له ته قوای خوا باشر هیچ شتی نی یه، بو قیامه تان کار بکه ن، چونکه هه رکه سی ک بوقیامه تی کار بکات خوی - عزوجل - کاری دنیای بو ئاسان و مسوگه رده کات، که ژیا نی نه ینی خوتان چاک بکه ن خوا ژیا نی ناو خه لکتان چاک ده کات، مردنتان له بیر بی و خوتانی بو حازر بکه ن پیش یه خه تان پی بگریت. مردن هه موو چیژو خوشی یه کان ده ته پینیت...

نه م ئوممه ته له خوی - عزوجل - له پیغه مبه ره که ی ﷺ له کتیبه که یدا نا کوکیان نی یه، به لکو دینار و دره م نیوانی تیک داو ن و، من وه للاهی به نا په وایی به شی یه ک به که س ناده م، به نا په وایش که سی لی بی یه ش نا که م.

پاشان به ده نگیکي به رزتر هاواری کرد تا خه لکی زیاتر بیبستن، ووتی: نه ی خه لکینه، هه رکه سی گوئی پایه لی خوا بکات ده بیت گوئی پایه لی بگریت، هه رکه سیکیش سه ریچی خوا بکات ده بی به قسه ی نه کریت، ده ی ئیوه ش

گوێڕاپایەلیم بکەن تا گوێ پرایەلى خوا دەکەم و ئەگەر سەرپێچی خوام کرد لەسەر ئێوە نى یە گوێڕاپایەلیم بکەن، ئەگەر هەریم و ناوچەکانى وەك ئێوە گوێڕاپایەل بوون ئەوا من ئەمیریتان دەکەم و ئەگەر ئەوان مانە جەپێیان دەکرد ئەوە من گەورەیی ئێوە ناکەم،^١ ئەوەى ووت و دانیشته‌وه.

ئابو و جۆرە بە یەتەى خەلافەت بە عمرى كورى عبدالعزیز درا لە و پۆژەدا كە پۆژی جومعهی (١٠) مانگی سەفەرى سالى ٩٩ى كۆچى.^٢

لەم ووتارە سیاسى یەى عمره‌وه نەخشەى كاری دەولەتى نویمان بەرچاو دەكەوێت لەوانە:

أ - پابەند بوونی با قورئان و سوننەتە‌وه، ئەو ئامادەنى یە بۆ گوێ گرتن لە دەمەقالە لەمەسەلە شەرى و ئاینى یەكەدا، چونكە ئەو حاكیمىكى جى بە جى كارە، ئاینى ئىسلامیش زۆر پۆشنە لەلایەن حەلال و حەرامە وەو هەموو بیدعە و داھێنانى لە ئایندا پەدكردە‌وه...

ب - پێگەى والاكرد لەبەردەم هەموو كەسێكدا كە بیهویت لى نزیك بێتە‌وه و بێتە هاوپی ی بەلام بە(٥)مەرجەى كەلە لەوتارەكەدا دیارى و هەركەسێك ئەومەرجانەى تیدا نەهاتنە دى نابى لى نزیك بێتە‌وه، چونكە زۆرباش دەیزانى هاوپی و دروست بیتانەى ئەمیر چ پۆلێكى هەیه لەسەر ئەمیر لەسەر میلله‌تێكیش و چ لەسەر شیوازی حوكمرانى یەكە وای بەباش زانى خەلكەكە لەوێ ناگاردارى بكاتە‌وه كەسەر قالى نەكەن و وبهێلن حوكمى میلله‌ت بكات لە ژێر پۆشنایى شەریعەتى خوادا، بەبێ ئەوەى بەیەكجاری دوریان بخاتە‌وه، چونكە پەروایە بۆ هەموو ئەوانەى ئێنە پێشە‌وه بەمەرجى یارمەتى دەروهاوكارى بن لەكارى خیردا و لەگەیانندى پیداوێستى هەژاراند.^٣

١ - الطبقات (٣٤٠/٥) سيرة عمر بن عبدالعزيز (ابن الحكم) لا ٣٥-٣٦. لەگەل هەندى جیاوازیدا.

٢ - عمرى كورى عبدالعزیز (ابن عبد الحكم) (٥/٣٤٠).

٣ - البداية والنهاية (١٢/٦٥٧).

ج - خه لکه که ی ناگادار کرده وه له ترسناکی دنیا نه گهر خراپه ی تیدا بکه ن و داوای لی کردن، تا نه پنی یه کانی خویان به خاوه پنی به پلنه وه و له مردنیش بترسن و به ندی لی وه ربگرن.

د - به لینیکی له سهر خوی فهرزکرد، که هیچ شتی که نه دات به که سیک مافی خوی نه بیت و، هیچ شتی که ناگریته وه له خاوه ن مافه کان، نه ویش مافی نه وه ی پیدان، که گوئی ی بکه ن، تا نه و گوئی پایه لی خوا ده کات و نه گهر سه رپیچی خوی کرد، گوئی پایه لی نه کریت.

نه مه بوو هیله کانی سیاسه تی عمر و، له یه که مین ووتاریدا و پشکارانه پیش که شی کردن له مزگه وندا و، نه م نامه یه شی به درپژی و له سهر دووانه وه ناردی بۆ یه که یه که ی هه ریمه کان، که به دووشیواز بۆ ده ناردن:

۱- نووسی بۆ کار به ده سه ته کانی و نه وه ی بۆ پوون کردنه وه که ده بیت چون هه لئس و که وت بکه ن له ژیا نی تاکه که سی و ژیا نیان له گه ل میله تدا، دواتر به یارمه تی خوا له سهر نه م خاله ده دوینن.

۲- نووسی بۆ نه میرو به رپر سه کانی ناوچه کان و نه خشه ی سیاسی کاری بۆکی شان و چونه تی هه لئس و که وت کردنی دیاری کردن له گه ل گه لدا وه که مه سلما ن یان وه که ناموسلما نه کان، که له و ناوچانه دا ده ژیا ن و، عمر له م نامه یه دا وه که شاره زاو پسپۆریکی بواری شەرع و بنچینه ی نیسلام قسه ی ده کرد له گه لیاندا.^۱

۲. سور بوونی له سهر کار کردن به قورئان و سوننه ت:

نه وه ی نه خشه و پلانی سیایی عمر جیا ده کاته وه نه وه یه، که زۆر سوربو له سهر نه وه ی، که کار به قورئان و سوننه ت بکریت، زانست و زانیاری له ناوگه لدا بلاو بکریته وه و له ئایینی نیسلام تی بگه یه نرین و له سوننه تی پیغه مبه ر شاره زا و ئاشنا بکرین، عمریش نه وکارانه ی له و پوانگه یه وه ده کرد که باش ده یزانی کاری سه ره کی خه لیفه پاراستنی ئاین و به پروه بردنی سیاسه تی ولاته.^۲

۱ - الاحکام السلطانية والولايات الدينية لا۵.

۲ - الأحكام السلطانية والولايات الدينية لا۵.

نه وای ده‌بینی، که گه‌وره‌ترین ئه‌رکی سهرشانی ئه‌وه‌یه بڼه‌ماکانی ئاینی ئیسلام به‌گه‌ل ناشنا بکاته‌وه هانیان بدات، تا کرده‌وه‌ی پښ بکه‌ن و ده‌گڼ‌پڼه‌وه سهری، له‌یه‌کڼ له‌ ووتاره‌کانیدا ووتویه‌تی: ئیسلام کۆمه‌لک سڼرو و شرع و سوننه‌تی داناوه هه‌رکه‌سڼ کاریان پښ بکات ئه‌وه به‌ ته‌واوتی باوه‌ر داره، ئه‌وه به‌نیوه ناچل کاریان پښ بکات ئه‌وه باوه‌رکه‌ی ناته‌واوه، ئه‌گه‌ر بژیم ئه‌زانم چۆن فیترتان ده‌که‌م و واشتان لڼ ده‌که‌م کاری له‌سهریکه‌ن و ئه‌گه‌ر مردیشم خو من به‌ ته‌مانیم به‌رده‌وام هاوړپیتان بم.^١

هه‌روه‌ها ده‌لښت: ((هه‌موو داهښتراوځ - بدعه - له‌سهرده‌ستی مندا خوا بیمرینیت و هه‌موو سوننه تیکیش له‌سهر ده‌ستی مندا زیندووی بکاته‌وه ئیتر باله‌سهر حسابی پله‌پله گوشتی من بیت تا ده‌گاته دوا هه‌ناسه‌م، له‌پښاو خوادا هیشتا که‌مه)). له‌ شوینیکي تردا ده‌لښت: ((سویند به‌ خوا له‌بره‌ئ‌وه نه‌بیت که‌ سوننه‌تی زیندوو بکه‌مه‌وه، یان مافیځ بگڼ‌پمه‌وه بۆ خاوه‌نه‌که‌ی حه‌زم نه‌ده‌کرد هه‌ناسه‌یه‌ک بژیم)).

له‌به‌ر ئه‌م هویانه‌ بوو، که‌ عمر رضی‌الله‌عنہ به‌ پله‌ ده‌ستی کرد به‌ جڼ به‌جڼ کردنی ئه‌م کاره گه‌وره و گرانه و زانایانی به‌ناو ده‌وله‌تی ئیسلام دا بلّاو کرده‌وه، تا هه‌موو خه‌لکی له‌ ئیسلام و شرعی خوا و سوننه‌تی پیغمبه‌ر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم څاره‌زا بکاته‌وه... هانی والی و کاربه‌ده‌سته‌کانی هه‌موو هه‌ریمه‌کانی دهر هه‌ریمه‌کانی، تا ئه‌و په‌ری توانا هه‌ول بدنه‌ن زانست و زانیاری بلّاو بکه‌نه‌وه.

له‌ نامه‌کانیدا که‌ ده‌ینارد بۆ کاربه‌ده‌سته‌کانی پښ ی ده‌ووتن: فه‌رمان بدنه‌ن به‌زاناو دانا و له‌ ئیسلام و شرع و تیگه‌یشتوه‌کان که‌ زانست و زانیاریه‌که‌ یان بکه‌ینه‌وه‌وه به‌رده‌وام باکوړ و وانه‌یان هه‌بیت.^٢

نامه‌ی تری ده‌نوسی بۆ هه‌ندئ له‌ کاربه‌ده‌سته‌کانی پښ ده‌ووتن: پاشان فه‌رمان بدنه‌ به‌سهر ئه‌هلی عیلم زانستدا که‌ زانسته‌کانیان بلّاو بکه‌نه‌وه له‌ ناو

١ - سیره عمری بن عبدالعزیز (ابن عبد الحکم). ٦٠ لا.

٢ - سیره عمری بن عبدالعزیز (ابن عبد الحکم). (٧٣).

مزگه و ته کانیا ندا، چونکه سوننه تی پیغه مبه ﷺ مرینراوه.^۱ هه روهك فه رمان ده رده كرد بۆ سه رجه م وولاته یه كگرتوه كانی ئیسلام تا مووچه ی تاییه ت بپرته وه بۆ زاناكان تا خۆیان یه كلا بكه نه وه بۆ بلا كرده وه ی زانست.^۲

ئیش و کاری زاناكانی ته نها له بلاو كرده وه ی زانست و زانیاری قورخ نه كرد، به لكو هه ندی له هه ریمه كانی دایه دهستی هه ندی له زاناكان و هه ندی كی تریان به مه سه له ی داد وه ری و دادگاوه خه ريك ده كرد، ئه مه له گه ل هاندانی ته واوی بۆ زانا یا و بانگخوازه كان، تابانگه وازی ئیسلامی بلاو بكه نه وه و مه شخه لی جیهاد به رز پابگرن.

ئه م گرنگی دانه تاییه تی یه ی عمر ﷺ به م بوارانه ی وای لی كرد بوو له به رنامه و پرۆگرامی ده وه له تدا له خه لیفه كانی پێش خۆی و پاش خۆی جیا بوو، چونكه ئه و ته نها خه لیفه یه ك بوو، كه پئی ی و ابوو بلاو بونه وه ی تی گه یشتنی ئیسلامی و زانینی شه رع و پۆشن بیركردنی جه ماوهر فاكته ریكی سه ره كیه له سه قامگیر بوونی وولات و بلاو بونه وه ی ناشتی و نه هیشتنی سه ره كشی و كوده تا كردن و هه روه ها هۆكاریكی گرنگیشه بۆ پاراستنی میشكی لاوه كانی ئومه ته ی ئیسلام له وه ی پێچكه و بیرۆكه ی لارو پوخینه ره كان کاری تی بكه ن و پاشتریش له فه له ق بخاته ناو پێزه كانی میللته ت، وهك ئه وه ی خه واریج^۲ و كه سانی تریش كردیان.

۳. پاوێژ له دهوله ته كه ی عمری کوری عبد العزيز:

خوای - عز و جل - ده فه رموویت: ﴿وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ﴾ الشوری: ۳۸، واته: واته: ئه م كه سانه ی هاتوون به دهم بانگه وازی خواوه نوێژ رپاده كهن و كاراكانیان به پاپرسی و پاوێژ كردن

۱ - سيرة عمر بن عبد العزيز (ابن جوزي) لا ۷۶.

۲ - البداية وانهاية، له كتيبى اثر العلماء في الحياة السياسية لا ۱۷۹ وه رگراوه.

۳ - اثر العلماء في الحياة السياسية (۱۸۰).

دەكەن و لەو سامانەيشى پيمان بەخشىون لى دەبەخشن.

عمرى كوپى عبدالعزيز زۆر گرنگى دەدا بەكاراكردنهوهى بنه‌ماى پايژكردن
لەماوهى خيلافەتەكەيدا، دەرپارەى شورا دەلەيت: پايژكردن و گفتوگۆكردن
دەروازەيەكى پەحمەتە، كليلى نگی، ی و بەرەكەتە، هەرگیز پأو بۆچوونەكان لەگەڵ
ئەودوانە دا بە هەڵ ناچن، سوربوون خاودەكەنەوه.^۱

یەكەمین هەنگاویك بۆ ئەو مەستە ئەوكاتە بوو، كە وەلیدی كورێ عبدالملك
كردى بە ئەمیری شاری مەدینە خیرا ئەنجومەنێكى پايژكارى لەزاناو دانا و
خواناسەكانى ناوشار هەلبژاردو بەردەوام بێ پرسى ئەوان هەنگاوى نەدەنا.^۲

دەى كەسێك لەناستێكى بەرپرسیاریەتى كەمدا بتوانیبت بە بنه‌ماى شورا
بخاتەوه گەر ئەو بێگومان شایانتر بێت بەجوانترین و تەواوترین شیۆه كاری پێ
بكات ئەگەر ناستی بەرپرسیاریەتى یەكەى بەرز تر بوویەوه بۆ كاریكى زۆر گەورەتر
كەسەركردایەتى گشتی موسلمانانە، بنه‌ماى شورا هەر لە یەكەمین پۆزى خيلافەتى
بەناشكرا دیار بوو، كەبەخەلكەكەى ووت: ئەى خەلكینە، من تووشى ئەم كارە
گەورەكراوم، بەبێ ئەوهى رآی خۆم یان داواكارى خۆم یان وویستی موسلمانى
لەسەر بویت، من ئەوا واز لە بەیەتە دەهینم پیم دراوه، ئێۆه بە ئارەزووى خۆتان
یەكى بكەن بە گەورەى خۆتان، هەموو خەلكەكەش بەیەكەدەنگ ووتیان: ئەوا
هەلمان بژادیت ئەى ئەمیری باوەر داران، بە تۆپازین و دەى تۆش سەركردایەتیمان
بكه بەفەپو بەرەكەتەوه.^۳

ئابەو شیۆهیه عمرى كوپى عبد العزيز توانى ئەو داب و نەریتە نامۆیهى هیئرا
بووه ناوولاتى ئیسلام كە یاسای هەلبژاردنى سەرۆكى كرد بوو پشستاو پشت و
بنه‌ماله، - ئەو كردیه بەیاسای شوراو دایەوه دەستى گەلى موسلمانان، هەر بەوه‌ش

۱ - أدب الدنيا والدين ماوردی لا (۱۸۹).

۲ - النموذج الإداری المستخلص من إدارة عمري بن عبدالعزيز ۲۸۳.

۳ - سيرة و مناقب عمري بن عبدالعزيز، لا ۶۵.

پازی نه بوو، که موسلمانان هه لَبیژین، به لکو هر له یه کهم ووتاره کهیدا نه وه شی ده بپی که ده بی هه ریمه کانیش پایان له سه ر نه وه هه بیت و ده لیت: به چوارده وریشاندا کومه لی شارو هه ریم هه یه نه گه ر نه وانیش وه ک نیوه به یعتیان به من دا نه وا باشه، به لام نه گه ر پازی نه بوون پیم نه وا من گه وره تان نیم، پاشان دابه زیه خواره وه.^۱

نامه ی نارد بو هه موو هه ریمه کان - الأمصار- هر هه موویان به یعتیان پی دا، بو نه م به سه ته نامه ی نارد بو یه زیدی کوپی مولهیب و داوی وهرگرتنی به یعتی لی کرد و پاش نه وه ی له نامه که دا بو ی پوون کرد بوویه وه که به هیچ شیوه یه ک من حه زم له م پوس ته نه کرده، نه ویش خه لکه که ی بو کؤکرده وه و به یعتی لی وهرگرتن بو ی.^۲

به مه دا پوون ده بیته وه، که عمر ﷺ هه ر به وه پازی نه بوو، که ئاماده بووانی پایه ته خت دهنگی پی بدن جوابیشی نارد بو سه رجه م هه ریمه کان بو نه نجام دانی نه و مه به سه ته.

له وه لو یسته ی عمر نه م خالانه ی خواره وه مان بو پوون ده بیته وه:

أ- عمر نه وه ی ده رخست که سه رجه م خه لیفه کانی ئومه وی به شیوه یه کی ناشه رع ی هه لَبیژراون که به یاسای پشتاو پشت و کوپاو کوپا!

ب - که سیك له گه وره ترین شت که خیلافه ته نه م بنه مایه جی به جی بکات، نه وه زور ئاسایی تره، که له شته کانی تر دا جی به جی ده کات.

ج - عمر ﷺ پاو یژی ده رکرد به زاناکان و داوی ئاموژگاری لی ده کردن، وه ک: سالمی کوپی عبدالله و محمدی کوپی کعب القضبی و رجاء کوپی حه یوه و که سانی تریش و ده لیت: ((من تووشی نه م کاره کراوم، و پاو یژم بو بکه ن)).^۳ هه روه ک چو ن

۱ - البداية وانهایه (۱۲/ ۶۵۷).

۲ - تأریخ الطبری له (النموذج الإداري والمستخلص من عمر لا ۲۸۵).

۳ - سیره و مناقب عمر بن عبدالعزیز لا ۱۶.

پرس و پای ده‌کرد به‌ژیر مهندو عاقله‌کان بو ټه و دوومه‌سه‌له‌یه.^۱

عمر رضی الله عنه هه‌ولئ دا دارو ده‌سته و چوارده‌وره‌که‌ی که‌سانی چاک بن، بویه هه‌ر که به‌رپرسیاریه‌تی وه‌رگرت خیرا زاناو له خواترس و شهرع زانه‌کانی له خوی نزیك کرده‌وه، ټه‌وکه‌سانه‌شی دوور خسته‌وه که به‌رژه‌وه‌ند په‌رست و دنیا خوربوون هه‌ر به‌وه‌شه‌وه ټه‌وه‌ستا که چوار ده‌وره‌که‌ی چاک و پاک بکاته‌وه، به‌لکو پی ووتن: ټه‌گر منیش لامدا پاستم بکه‌نه‌وه.

به عمری کوپی موهاجیری ووت: ټه‌گر منت بینئ له حه‌قم لادا ټه‌وه ملیوانئ کراسه‌که‌م بگره و پام بکیشه و پام وه‌شینه بلئ: ټه‌ی عمر، چی ده‌که‌ی؟^۲

ټه‌م پیره‌وه‌ش، که عمر گرتیه به‌ر هوکاریکی سهره‌کی بوو بو سهرخستنی پرۆسه چاکسازی و نوئ خوازی یه‌که‌ی، چونکه چوار ده‌وره پاکه‌که‌ی پشتیان ده‌گرت و هاوکاری بوون له پاست کردنه‌وه‌ی هه‌نگاوه‌کانی و دروستی برپاره‌کانی.^۳

یه‌کئ له هوکاره سهره‌کیه‌کانی سهره‌که‌وتنی عمری کوپی عبدالعزیز له هه‌لگرتنی ټه‌و به‌رپرسیاریه‌تیه گه‌وره‌دا ده‌گه‌پټه‌وه بو ټه‌وه‌ی که ټه‌هلی عیلم و چاکه‌ی له خوی نزیك کرده‌وه و دلئ پټان ده‌کرایه‌وه و ټه‌مه‌ش بو به‌هوئ ټه‌وه‌ی خیرو بی‌ری گه‌روه پڙا به‌سهر ئیسلاام و موسلماناندا.

۴. داد په‌روه‌ری له ده‌وله‌ته‌که‌ی عمردا:

خوای گه‌وره ده‌فه‌رموئ: ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ﴾ [النمل: ۹۰]،
واته: خوای - عزوجل - فه‌رمان ده‌دات به داد په‌روه‌ری و چاکه کردن.

له ټایه‌تیکی تردا ده‌فه‌رموئ: ﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَاءَ لِلَّهِ وَلَوْ عَلَىٰ أَنْفُسِكُمْ أَوِ الْوَالِدِينَ وَالْأَقْرَبِينَ إِنْ يَكُنْ غَنِيًّا أَوْ فَقِيرًا فَاللَّهُ أُولَىٰ بِهَمَّا فَلَا

۱ - النموذج الإداري لا ۲۸۵.

۲ - أثر العلماء في الحياة السياسية لا ۱۷۵ - ۱۷۷.

۳ - هه‌مان سهرچاوه لا ۱۸۷.

تَتَّبِعُوا أَلْهَوَىٰ أَنْ تَعْدِلُوا وَإِنْ تَلَوُّوا أَوْ تَعْرِضُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا ﴿النساء: ۱۳۵﴾، واتہ: ئەى ئەوگەسانەى باوەپتان هیناوە بەپەرى تواناو بەداد پەرەورى و یەكسانی بەبەرپابكەن، لەبەر خوا ئەگەى ر دژى خۆتان دایك و باوك و خزمەكانتان بێت....

داد پەرەورى دوو شیوازی هەیه:

شیوازی نەهیشتن: ئەم جوړه هەموو ئەو هەنگاوانە دەگرێتەوہ بۆ نەهیشتنى ستم و ناداد پەرەورى و بوارنەدان بە خواردنى ماف و شکاندنى حورمەتى ناموس و سامانەکان، لابردي هرهسته ميک، که کرايێتە سەريان و گەپانەوہى ماف بۆيان و سزادانى ئەوگەسەيش که ستمەکەى ئەنجام داوہ.^۱

شیوازی چاکى - الإجابية - ئەمەش تايبەتە بە دەولەتەوہ، هەستيت بە پاراستنى مافى تاکە تاکەى کۆمەلگا، مسوگەر کردنى بژيوى ژيانيان، تا وایان لى دیت ناتوانای پشت گوێ خراو، لاوازی واز لى هینراو هەژارى بئ هیوا، ترساویکی هەپەشەلیکراو نەمینیت، ئەمەش لەکارو پێویستی یە کانی حاکمە لە ئیسلامدا.^۲

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ هەستا بە بەرپاکردنى ئەم پایە مەزنە و ئەم بنەما ترسناکە بە جوانترین و تەواو ترین شیوہ، وای بۆ دەپوانى که بەرپرسیاریەتى و دەسەلات ئەوہیە هەستى بە دابین کردنى مافەکانى خەلکى و پازى بوون بەو مەرجانەى لە کاتى بەیعتدان هەیانبووہ، هینانەدى بەرژەوہندیە پەوا کانیان، و (خليفة) کریکارە لەلای ئوممەت و دەبیئت هەموو داوا کارى یە پەواکانیان بەیئیتە دى بەپێى مەرجه کانی دەنگ دان - البیعه.^۳

عمر ﷺ هەمیشە حەزى بەو دەکرد، که زیاتر و زیاتر بزانی دەربارەى پێشەواى داد پەرور و پەوشتەکانى، ئەو کارانەى، که پێویستە خۆى پێ برازینییتەوہ، بۆیە

۱ - عمری بن عبدالعزیز خامس الخلفاء الراشدين عبد الستار الشيخ لا ۲۲.

۲ - نظام الإسلام محمد مبارك لا (۴۵، ۴۶).

۳ - عمری بن عبدالعزیز الخليفة الخامس لا ۲۲۳.

نامەى نووسى بۆ (خەسەنى بەسرى) و لەوبارەيەو پەرسىياري ئى كرد، ئەوئىش لەوئەلامدا پى ئى ووت: پىشەواى دادپەرور ئەى ئەمىرى باوئەردارن وەك باوئىكىكى بەسۆز وايە بۆ كۆرپەكەى، تا مندالئە هەوليان بۆ دەدات، كە گەرەش بوون فەيران دەكات، لەژياندا هەردەستى پىئانەويەو و پارەيان بۆ هەل دەگرىت بۆپاش مردنىشى.

وئەى پىشەواى داد پەرور ئەى ئەمىرى باوئەرداران وەك دايكىكى چاك و بەسۆز وايە، كە زۆر بە بەزەييە لەگەل كۆرپەكەيدا، ناپەحەى هەلئەدەگرىت، بەناپەحەى دەبىنئىت و بەمندالئى گۆشى دەكات، شەونخونى لە پىئانادا دەكىشئىت لەگەل ئارامى ئەودا بەئارامە، جارئى شىرى دەداتئى و جارئى ئى دەگرىتەو، زۆر دلخۆشە بەلەش ساغى يەكەى، خەفەتبار دەبىت بە ئىش و ئازارو سكالاکانى.

وئەى پىشەواى داد پەرور ئەى ئەمىرى باوئەرداران وەك سەرپەرشتى كارى هەتيوان وايە، خاوەن گەنجينەى هەژاران، مندالە ساواكانيان گۆش دەكات. وئەى پىشەواى دادپەرور ئەى ئەمىرى باوئەرداران وەك دل وايە لەئى، ان ئەندامەكانى لەشدا بەساغى ئەو ئەوانىش ساغ دەبن و بەتەكچونى ئەو ئەوانىش تەك دەچن.

پىشەواى دادپەرور ئەى ئەمىرى باوئەرداران نوئەريكە لەنيوان خواو بەندەكانيدا، و گۆئى بۆ قەسەى خوا دەگرىت و پاشان دەيدات بە گۆئى ئەواندا، بۆ خوا دەپوانئىت و، پاشان بەوانىشى پىشانئەدات خۆى دەداتە دەستى خواو، پاشان ئەوانىش دەداتە دەستى خوا، ئەى ئەمىرى باوئەرداران ئەو كارەى پەرورەدگار داويەتى يە دەستت، وەك ئەو بەندە يە مەبە، كە گەرەكەى متمانەى پى كردو و مال و مندالەكانى خۆى داوئەتە دەستى، كەچى ئەو دەيانفەوتئىنئى و سەرگەردانيان دەكات، هەمويان هەژارو دەخات و سامانەكەشيان لەناو دەبات.^۱

۱- لایبردنی ستهم له سیاسه‌تی عمردا:

* نه‌میری باوه‌ر داران له خو‌یه‌وه ده‌ست پی ده‌کات.

بۆ جی به‌جی کردنی نه‌و پرۆگرامه‌ی بۆ خۆی دایرشتبوو بۆ گه‌رانه‌وه‌ی مافه‌کانی بۆ شوینی خۆیان لایبردنی نه‌و کارانه‌ی به‌زولم و ستهم کرابوون عمر ﷺ له خودی خو‌یه‌وه ده‌ستی پی کرد. (ابن سعد) ده‌لالت: کاتی عمری کوری عبدالعزیز ویستی زولم و سته‌مه‌کان هه‌لبگرێ ووتی: جیگاری خو‌یه‌تی سه‌ره‌تا له‌ خۆمه‌وه ده‌ست پی بکه‌م.^۱

ئه‌م کاره‌شی وای لی کرد بووه سه‌رمه‌شق و په‌چه‌شکیتن بۆ خه‌لکانی تر، هه‌رچی هه‌بوو له‌زه‌وی و زاروشت و مه‌ک ته‌نانه‌ت نه‌نگوستیله‌یکی ده‌ستی، که‌ نغمیکی گه‌وره‌ بوو - کاتی خۆی وه‌لیدی کورێ عبد الملک له‌و سامانه‌ی که‌ له‌ هه‌رمی پۆژئاواوه‌ بۆی هاتبوون به‌خشیبووه‌ عمر- وازی له‌ هه‌مووشت هیناو هه‌مووی خسته‌ خه‌زینه‌ی موسلمانان.^۲

ئه‌م هه‌نگاهه‌شی نا، تا هه‌یج گومانی له‌ده‌ل‌کانه‌ نه‌ه‌یلتیه‌وه و بۆ خو‌یشی دانیایی تیدا بوو که‌ هه‌موو نه‌و شتانه‌ی هه‌یه‌تی بۆنی هه‌رامیان لی نه‌یه‌ت ته‌نانه‌ت نه‌و شتانه‌ی که‌ به‌وه‌په‌سه‌ بۆی مابونه‌وه، به‌تایبه‌تی نه‌و چیرۆک و به‌سه‌ره‌تانه‌ی که‌ باسیان له‌وه‌ ده‌کرد له‌سه‌رده‌می خه‌لیفه‌کانی نه‌مه‌ویدا چ نا‌هه‌قی گه‌لیگ پوویدا، نه‌وه‌نده‌ به‌پاستی بوو له‌م بواره‌دا ته‌نانه‌ت پووکه‌شی شمشیره‌که‌ی له‌ زیوو بو، لای برد به‌ئاسن پووکه‌شی کرده‌وه و عبدالعزیزی کورپی خۆی ده‌گیرپته‌وه‌و ده‌لی: شمشیره‌که‌ی باوکم به‌زیو پووکه‌ش کرابوو، بۆیه‌ لای برد و پووکه‌شی ئاسنی کرده‌وه.^۳

واز هینانه‌کانی‌شی له‌سامه‌نه‌کانی - به‌شیوازی جۆراو جۆر بوو، یان نه‌وه‌ بوو - نه‌گه‌ر خه‌لالی خۆی بوایه - ئیشی پێان نه‌بووایه‌ وه‌ک: خزمه‌تکاره‌کانی و جل و

۱ - الطبیقات (۳۴۱/۵).

۲ - هه‌مان سه‌رچاوه‌.

۳ - هه‌مان سه‌رچاوه‌ (۳۵۵/۵)، عمر و سیاسته‌ فی رد المظالم لا ۲۰۵.

بەرگ و عەتر و بۆنە خۆشەكانى و ھەمووشتە زىادەكانى دەفروشت، پارەى ئەوشتانەى گەيشتە (۲۳) ھەزار دىنار ھەمووى خستە پېناروى خوا - السبيل -^۱ وەيان دەى گەراندەو ھە بۆ خاوەناکانیان وەك ئەو ھەى بەزەوى يە قەدەغەكراو ھەكانى خۆى کرد کە خۆى (بنى ئوممەيە) بەدىارى پېيان دابوو.

(ابن جوزى) لە (إسماعيلي كوپى ھەكىم) ى رىواتكردو ھە دەئەيت: كاتى خەلکە کە لای عمرى كوپى عبدالعزيز بلالو ھەيان لى کرد و ئەو ھەى پۆيشتەو ھە بۆ شکاندنى سەرخەوێک - قىلولە - ھەر ئەوندەى زانى جار چەك ھاوار دەكات و دەئەيت: ((و ھەرن بۆ نوێژى جەماعەت)) و ھەموو: بەتەواوى تێك چووین و گومانى ئەو ھەمان برد لە جى يەكەو ھە شتێكى گەرە پووى دابەيت.

جويرەى يە دەئەيت: كەچى ھەر ئەو ھەموو عمر موزاحيم ى بانگى کرد ووتى: موزاحيم ئێمە ھۆزەكەمان - بنى ئوممەيە - پارەو سامانێكى زۆريان پېداوین، و سویند بە خوا مافى ئەو ھەيان نەبوو بیدەن بە ئێمە و ئێمەش مافى ئەو ھەمان نەبوو لىيان وەرېگر، و ئەو پارانە بوون بە ھەى من و منیش جگە لە خوا كەس بەسەر ھەمو ھاو ھەى نە بوو.

موزاحيمش پى ووت: ئەى ئەمىرى باو ھەرداران دەزانیت چەند كورت ھەيە؟ كە ھەموويان ئاوان و ئاوان - واتە دەست كورتەن - دەئەيت: ھەر ئاوان لە چاوەكانى ھاتە خوا ھەموو ھە فرمىسكى نەدەو ھەستايەو ھە دىووت: ئەيان دەمە دەستى خوا؟!

پاشان موزاحيم ھاتە دەرەو ھە و چوو بۆلای عبد الملكى كوپى عمر، كە بۆ قەیلولە كردن پاكىشا بوو، ھەستايەو ھە (موزاحيم) ى ووت: چى تۆى ھەتاو ھا لەم كاتەدا؟ ئایا شتێك پووى داو ھە؟ ووتى: ئەو پوودا ھە چى يە؟ و (موزاحم) یش مەسەلەكەى بۆ گێرپايەو ھە ئیش پى ى ووت: ئەى تۆ چى وەلامى باوكمەت دايەو ھە؟ موزاحم ووتى: ووتم: ئەى ئەمىرى بپاوا داران چەند كورت ھەيە؟! چەندى و ھەندى - دەست كورتەن - عبد الملك ووتى: ئەى ئەو چى پى ووتیت؟ دەئەيت: چاوى پى بوو لە

ناو و دەستی کرد به گریان و ووتی: ئە یانده مه دەستی خۆی ته عالا، عبد الملکیش ووتی: تۆ وه زیریکی خراپیت ئە ی موزاحیم.

پاشان به خێرایی خۆی گه یانده به رده رگای باوکی و داوای چوونه ژووره وه ی کرد، ده رگاوانه کیش ووتی: ده ی بۆ په حمییکی پێ ناکه ن له هه موو شه و پۆژدا ئەم سه عاته ی هه یه تیایدا که می به وینیته وه و عبد الملکیش ووتی: پێگام بده هه ی قورم ساق، عمر گوێ له گفتوگۆکه یان بوو ووتی: ئە وه کێ یه ؟ ووتی: (عبد الملک) هه ی عمر ووتی: پاتگای بده ن بابیته ژوره وه، چوه ژوره وه و عمر پاکشا بوو، بۆ سه رخه وی (قه یلوله) ووتی: خێره وا له م کاته دا هاتوویت ؟ (عبد الملک) ووتی: (مزامح) هه ندێ شتی بۆ باس کردووم، عمریش ووتی: ئە ی پای تۆ چی یه له و باره یه وه ؟ ئە ویش ووتی: پام وایه جێ به جێ به که یت.

ده لێ: عمر ده سه ته کانی به رز کرده وه و، پاشان ووتی: سوپاس بۆ ئە و خواجه ی وای کرده له نه وه کانی من که سانێک هه ن هاوکارم ده بن له ئیش و کاری ئاینه که مدا، به لێ کوپی خۆم کاتێ نوێژی نیوه پۆم کرد، تۆ هه سه ته و برۆ سه ر مینه به ره که به ئاشکرا و له به رچاوی هه موو خه لکی سامانه که ت بگێژه وه.

عبد الملکیش ووتی: ئە ی ئە میری باوه پ داران: چاکی ده لیت: ده لیت: ئە گه ر دوا ی بخه یت بۆ نیوه پۆکی ده لیت: نه ته ت نه گۆریت، عمریش ووتی: خه لکه که ئیستا بلاوه یان لێ کرد وه و چونه ته وه بۆ قه یلوله، عبد الملکیش ووتی: جار چی یه که ت باهوارا بکات (وه رن بۆ نوێژی کۆمه ل)، ئە و کاته هه موو خه لکی کۆده بنه وه، جار چیه که جاپی داو ووتی: (الصلاة جامعه)، واته: وه رن بۆ نوێژی جه ماعه ت.

ده لێ: منیش به ره مزگه وت پۆیشتم و له وێ عمری کوپی عبدالعزیز هات و سه رکه وته سه ر مینه به ر، هه مد و سه نای خۆی کرد و، پاشان ووتی: پاشان... ئە وه هۆزی ئیمه یه. مه به سه تی ئومه وی یه کانه. به خه ششی زۆریان داوه پێمان، سوێ، به خوا مافی ئەم هه موو شته مان نه بوو ئە و هه موو شته مان بده نێ، ئیمه ش مافی ئە وه مان نه بوو لێ یان وه ربگرین، هه موو ئە و شتانه دراوه من یه که که سیش چاودێر نه بوو به سه رمه وه، ده ی ئە و من پده م کرده وه و له خۆم و بنه ماله که ماوه ده سه تم

پې كړدوه، ناده‌ی نامه‌كه بخوښنه‌ره‌وه.

گوزده‌یه‌کیان هیڼا و نه‌و نوسراوانه‌ی تیدا بوو ده‌لې: موزاحیم هه‌مووی خوښنده‌وه و کاتې ته‌واو بوو دایه ده‌ستی عمر که‌مه‌قه‌سیکې به‌ده‌سته‌وه بوو له‌سهر مینه‌برکه دانیشتبوو، ده‌ستی کرد به پارچه پارچه‌کردنی نووسراوه‌کان، پاشتر موزاحیم وهره‌قه‌یه‌کی تری دهره‌یڼا و خوښدی یه‌وه له‌پاش ته‌واو کردنی دایه ده‌ستی عمرو، عمریش خه‌ریکی دراندنی بوو، پاشتر نوسراویکې تری دهره‌یڼا و عمریش لې و وهرده‌گرت و ده‌ی دراند و به‌وشیوه‌یه به‌رده‌وام بوون، تا بانگی نیوه‌ړوی فهرموو.^۱

له‌و ملك و قهرده‌غانه‌ی کاتې خوی به‌خشرابوون ن به‌عمر، واعمر که‌پاندیه‌وه بؤ(بیت المال)، که‌ژی وهرس له ولاتې یه‌من و چند قه‌ده‌غه‌یه‌ك(قاغه) له‌مامه.^۲ و نه‌مه‌و له‌گه‌ل زه‌وی (قه‌ده‌ك) و (خه‌یبه‌ر)^۳ و سوه‌یدا، هه‌موویان که‌پاندیه‌وه بؤ خه‌زینه ته‌نھا (سوه‌یدا) نه‌بیټ، عمر(ﷺ) ده‌یووت: هه‌رچیم هه‌بوو هه‌موویم که‌پاندیه‌وه بؤ موسلمانان ته‌سوه‌یدانه‌بیټ، که زه‌ویه‌که من به‌پاره‌و مووچه‌ی خوم هی، اوته‌وه به‌ره‌م و بچوکترین مافی موسلمانای به‌سهره‌وه نی یه، له‌و پاره‌یه‌م، که (۲۰۰) دینار بوو له‌گه‌ل موسلماناندا وهرم ده‌گرد چکم کړدوه.

زه‌وی فده‌ك ده‌كه‌ویټه باکور شاری مه‌دینه، سالانه‌نزیکه‌ی (۱۰،۰۰۰) دیناری خیرده‌دا یه‌وه، کاتې عمر(ﷺ) خیلافه‌ی که‌وته‌ده‌ست، هه‌والې نه‌وزه‌وی یه‌ی پرسې و لې ورد بوویه‌وه و پاشان باسې نه‌و زه‌ویه‌ی کرد له‌سهرده‌می پیغه‌مبه‌ری پیغه‌مبه‌ری خوادا(ﷺ)و، پاش نه‌ویش له‌سهرده‌می نه‌بو به‌کری صدیق و عمر و عثماندا(ﷺ)... له‌سهر نه‌وه نامه‌ی نوسی نه‌بو به‌کری کوپې عه‌مری کوپې حزم و پې ووت: پاشان، من زور ورد بوومه‌ته‌وه له‌زه‌وی یه‌که‌ی فده‌ك و بوم دهرکه‌وتووه که به من نابریټ و نیازم کړدوه بیگه‌پښمه‌وه سهر شیوازی سهرده‌می پیغه‌مبه‌ر و

۱ - سیره عمر بن عبدالعزیز لا (۱۰۷ ، ۱۰۸).

۲ - عمر بن عبدالعزیز سیاسته فی رد المظالم (۲۰۷۰).

۳ - هه‌مان سهرچاوه.

أبو بكر و عمر و عثمان، واز له و به نامانه بهیتم كه دواى نه وان كارى له سهر كراوه و بو نه و به سته بيگه پینه وه و بیده ده ستي كه سيك له موسلمانان كه به ره مى بينيت، والسلام^۱.

(كه تيبه) كه قه لايه ك بوو له قه لاكانى خه بيه، كاتى عمر بووبه خه ليفه نامه ي نارد بو كار به ده سته كه ي به شارى مه دينه وه، كه نه بو به كرى كوپی محمدی كوپی عه مر بوو پى ووت: به دوا دا چونى كى كه تيبه كه م و بزانه له پينج يه كه كه ي پيغه مبه رى خوا بووه يان مولكى تاييه تى پيغه مبه ر ﷺ خوى بوو؟

نه بو به كرىش پرسىارى له عه مره ي كچى عبد الرحمن كرد و نه و يش ووتى: پيغه مبه ر خوا ﷺ كاتى سولخى كرد له گه ل (به نى نه بى الحقيق) - (نه تنه و شه ق) ي كرد به پينج به شه وه و كه تيبه يه كيك بوو له و پينج به شه، عمرى كوپی عبد العزيزيش گه پانديه وه بو شى وازى سه رده مى پيغه مبه رى خوا ﷺ.

نه و زه ويه شى گه پانديه وه بو نه و پياوه ميسرى يه ي له كاتى خوى عبدالعزیز باوكى له شارى حه لوان به نا په وا لى و ه رگرتبوو، نه و خانوه شى كه عبدالعزیزى كوپی مه پوان كاتى خوى له په بيemy كوپی خاريجه ي كپى بوو، كه هه تيويك بوو خوى گه وره ي كردبوو، عمر گه پاندى يه وه بو په بيعه پاش نه وه ي بوى ده ركه وت، كه له شه رعدا دروست نى يه سه ربه رشتيار مولكى هه تيوه كانى ژيرده ستي خوى بكرپته وه.

پاشن هه موو نه وداها ته ي له كه ژى وه رسه وه له يه مه ن ده ستي كه وت، گه پانديه وه بو (بيت المال) له گه ل نه و ده ست كورتى پيويستى زوره خوى و مال و مندالى به و پارانه، به لام ژيانى نه و دونيا ي به لاوه مه به ست بوو، نه ك ژينى كورتى دنيا، هه روه ك فه رمانى دابه موزاحيم، كه هه موو نه وداها تانه ي سالانه له به حره ينه وه بوى ده هات بيگيرپته وه بو خه زينه ي موسلمانان.^۲

۱ - الطبقات (۳۸۹/۵) و عمر وسياسته في النظام (۲۰۸).

۲ - الطبقات لا ۲۱۲.

ئا بەو شېئوھى ەمرىكەللەھ لہ خۆيەو ە دەستى پىڭ كىردو خۆى كىردە سەرمەشق و پەچە شىكىن لەو بوارەدا لەبەرچاوە، گەلەكەى و ەموو ئەو مولكانەى گىڤراپەو ە بۆ خەزىنەى موسلمانان كە بۆنى ئەو ەيان لى دەھات بەناپەوا گەيشتەيت بەو وىيان گومانى ەبوو لەو ەى بە تەواوى ەللى ئەويىت، ەمووى گەپاندەو ەبۆ خاوەنەكانيان، ئەمەش لە پوانگەى دەست گرتنى بەو ەبوو بە بنەماى زوھىد و دنيا نەويستى و باو ەپى تەواوى بەو ەى كە گەپاندەو ەى ئەو شتانەى بەزولم گەيشتەبوو بەو بەشىكە لە تەقوا و لە خواترسان و، دانانى شتەكان لە شوپىنى خۆياندا.

ەركە بەتەواوى پىزگارى بوو لە ەموو ئەو شتانەى گومانى لىيان ەبوو، كەماى ئەو ەى تىيدا بىت - ناوپى دايەو ە بەلاى خىزانەكەيدا - فاطمەى كچى عبدالملك - كە خاوەنى ئالتون و جەواھىر بوو، پىڭ ووت: ئەمە چۆن گەيشتە دەستى تۆ؟ ووتى: ئەمىرى باو ەپداران پىڭ بە خشىووم.

ەمرىش كەللەھ پىڭ ەى ووت: يان ئەو ەى دەى خەيتەو ە (خەزىنەى موسلمانان) يان پوخسەتم بەدە لىت جيا بىمەو ە، چونكە پىم خۆش نى يە من و تۆ و ئەو خشل و گەو ەرانە لەيەك مالدا بىن.^۱

ەمرىكەللەھ زۆر لەسەر خۆ ەو كارى ئەمەى بۆ پوونكرەو ە و پىڭ ووت: ئەزانم مەسەلەى ئەم خشل و زىڤو زىو ە ئەزانم باوكت چى لى كىردو ە، دەى پىگام پىڭ دەدەى بىخەمە ناو دارە مەيتىك و لەو پەپى (بىت المال) دابنىم و پارەى تر سەرف بكەين ئەگەر پىوئىستمان بووسەرفى بكەين، ئەگەر پىش تۆ مردم ئەوا پىت بەدەنەو ە، فاطمەش ووتى: چۆنت پىڭ خۆشە وای لى بكە.

ەمرىكەللەھ پىش فاطمە گىيانى سپاردو يەزىدى براى فاطمە بوو بە خەلىفەو دووبارە خشلەكەى بۆ ناردەو ە، بەلام فاطمە وەرى نەگرتەو ە ووتى: من ەرگىز شتىك وەرنەگرمەو ە، كە پىشتر بە خشىبىتم، بەلام يەزىد دابەشى كىرد بەسەر خىزانەكانى خۆى و خىزانى كوپە كانىدا.^۲

۱ - الطبقات لا ۲۱۲.

۲ - سيرة عمر بن عبدالعزيز (لابن عبدالحكم) لا (۵۲ ، ۵۳).

* گہراندنہ وہی مولکے نارہوا بیہ کانی بہنی ٹومہ یی یہ :

نہ گہر عمر رحمہ اللہ لہ گہراندنہ وہی ٹو مولک و سامانہ ی دا لہ خوئی و خیزانہ کہ ی و ناموزاکانی و خالوزاکانی و براکانی یہ وہ لہ بنہ مالہ ی ٹومہ وہی دہستی پی کرد، لہ گہل بہ خاک سپاردنی سولہ یمانی کوری عبدالمکی ناموزایدا شتیکی زور سہرسور ہینہری بینی، ٹویش ٹوہ بوو دہ بینی خلیفہ کانی پیش خوئی، کہ ہہ موو، یان مام و ناموزای بوون - زوری دیمہ نی زیادہ رہوی و ٹیسرافیان ہینا وہ بہ سہر خلیفہ دا کہ لہ سہر دہمی پیغہ مہری خوادا رحمہ اللہ شتی وانہ بووہ یان لہ سہر دہمی خلیفہ راشیدیہ کاند، مال و سامانی: ی بی شوماریان خہرج دہ کرد لہ پیناوی ٹوہ دا، کہ لہ بہرچاوی میللت بہ گہر و جیگاری شانازی دہر بکھون۔

لہو دیمہ نانہ: ٹہسپ سوارانی خیلافہت کہ پیٹک ہاتبوون لہ کومہ لیک کی زور لہ ٹہسپ و ٹیستر و گویدریژو ہر وولاخیکی کہ سیٹک سہر بہرشتی دہرکد کہ سیٹک پہ شوکے ی گرتبوو۔

ہہرہ لہو دیمہ نانہ: کومہ لیک چادرگہ و ژور و فہرش و ژیر خہر کہ نامادہ کرابوون بق خلیفہ ی نوئی، و چاوی ہلثہ قی بوو ہہ موو بہو ہہ مووہ دہستہ جل و بہرگہ نوئی یہ و شوشہ عہترو کرینمانہ ی، کہ برمردنی خلیفہ ی پیشو ہہ موو دہ بنہ مولکی ٹو، بہ بی ٹوہ ی قہ ترہ یہ ک ٹارہ قی لہ پیناودار شتبیٹ، ہہ موو ٹہمانہ ش کہ لہ وکاتہ دا گہ لیک پیویستی بہو سامانانہ بوو تا پیداوستی موسلمانانی پی دہربکات بہو شیوہ یی کہ خواو پیغہ مہرہ کہ ی پوونیان کردوٹہ وہ۔

بوئیہ ٹہم شتگہ لہ جوانہ ی درایہ دہست خیرا ہہ مووی دایہ دہستی موزاحیم و ووتی بی: ہہ موویان بفروٹہ و پاراکہ بخہرہ ناو خہ زینہ ی موسلمانان۔^۱

عمر رحمہ اللہ سیاسہ تیکی دیاری کراو نہ خشہ بؤکی شراوی ہہ بوو لہ مہ سہلہ ی گہراندنہ وہی پارہو مولکی بنہ مالہ ی ٹومہ وہی یہ کان رابوئیہ لہ پاش بہ خاک سپاردنی سولہ یمان ہہ موو ہاتنہ وہ خزمہت خلیفہ ی نوئیان وک عادہ تیان لہ گہل

خەلىفە ككەنى پېشتىردا، بۆنەۋەى ھەر لەۋكاتەۋە لەۋ مەسەلەيە لەۋ كاتەۋەى ئاگادارىيان بىكات، ئۇۋەۋو عبدالمك نەيھىشت بېتە ژوورەۋە و بەباۋكى ووت: فەرمانت بە چى يە؟ ئەۋىش ووتى: پېيان بلى باۋكم سەلامتان لى دەكات، پېتان دەلئىت: ﴿قُلْ إِنِّي أَخَافُ إِنْ عَصَيْتُ رَبِّي عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ﴾ (الزمر: ۱۳).

باشتر جارىكى تر داۋاى لەباۋكى كرد، كە زووبكات لە جى بەجى كردنى لى سەندەۋەى مولك مالى ئومەۋەى يەكان، كە بەنارەۋا دەستيان كەۋتبوۋ عمرىش پى ووت: ئەم ھۆزو بنەمالەى تۆ ئەم شتەنە، يان گرى گرى دەست كەۋتوۋە ھەركاتى بەمەۋىت ھەۋل بەدەم لىيان سەنمەۋە دەترسم بەيەكجارو پېكەۋە ھەلتەقەين پېمانداۋ جەنگ و خوين پشتن بەرپا بىكەن دژمان.

دەۋى ۋەللەھى لەناۋچوۋنى دنيا مەبەلاۋە ئاسان ترە لەۋەى بەھۆى مەۋە ئەۋەندى كەلەشاخ گرفتىك خوين بېرئىت، ئەى تۆ عبدالمك باۋە پازى نىت كە باۋكت ھەموو پۆرئىك سوننەتەك زىندو دەكاتەۋە و- بېدە- يەك گوردەنى - تابزانىت خوا چى دەكات لەنئەن ئىمە ۋەۋاندا و خوايش باشترىن ھوكم پايانە.

پاشان زياتر سىياسىيەتەكانى خۆم لەم بارەيەۋە پوۋن كەردەۋە، كاتى (عبد الملك) كۆپى پى ووت: چى پى لى گرتىۋوۋىت و ناھىلى ئەۋى دەتەۋىت جى بەجى يەكەيت؟ دەۋى سا ۋەللەھى زۆر ئاسايى لەلام مەن و تۆپىكەۋە لە مەنجلىكدا بىكولتەن. عمر پى ووت: تۆيش؟ ووتى: بەلى.

عمرىش ووتى: سوپاسى بۆ ئەۋ خوايەى پۆلەيەكى ۋاى پى داۋوم، كە پېشتىگر و ھاۋكارمە لە ئىش و كارى ئاينەكەمدا، بەلام ئەگەر ئەۋەى تۆ دەلئىت جى بەجى بىكەين لەۋە دلتىيانىم كە بەدلتيان بېت، ئەگەر بە دلتىيان نەبوۋ ناچارم دەكەن پەنابەرم بۆ شمشىر، دەۋى خىرنى يە لە چاكەيەكدا بەشمشىر بەئىترەتەكايەۋە، كۆپى خۆم مەن خەلكى وردە پادەھىتم و ئەگەر تەمەنىش پىگارى نەدام ئەۋە داۋا دەكەم لەخوا ئەۋ خواستانەم بېنە دى، چونكە خوا دەزانئىت مەن نىازم چى يە.^۲

۱ - سيرة عمر بن عبدالعزيز، ابن الجوزي لا (۲۶۰-۲۶۲).

۲ - سيرة عمر بن عبدالعزيز، ابن الجوزي لا (۲۶۲-۲۶۳).

ثابہ و شیوہ یہ عمر رحمہ اللہ سیاست و پیزی پرلہ حکمت و ژیرانہ ی گرتہ بہر بۆ میتانہ دی نه و ناواتانہ ی، بۆجی به جی کردنیشی گہ و رترین و ترسناکترین پښگای گرتہ بہر کہ نه و بوبو له خویہ و دهستی پی کرد و پاشان خانہ وادہ ی خوی پاشتر بنه مالہ کہ ی کہ خالوزاو ناموزاوانی بوون و کوی کردنه و و داوی لی کردن کہ هرچی یه کیان به نارہ واپدراوه بیگیژنه و بۆ خاوه نه کانیان.^۱

هر له پوژانی یه که می خیلافه تدا به ته و اوته ی به نی ئومه یه ی پووت کرده و له ژوری مولک و سامانه کانیان، که له پوژانی پابردودا گه شه ی کردبوو، چونکه بنه مالہ ی فرمان په واکان بوون...))، وائمه پو مالہ کانیان لی ده سه نریته و و ده خریته و (بیت المال) و دادپه روه ری پیره وی خوی ده گریه و؛ سامانی موسلمانان واد ده که پرتنه و بۆ موسلمانان، تابیت نابیت به کومه لیکه و یان حیزبیکه و و خه لکی تری لی بی بهش بکریت، و مال و سامانه کانیش له هه موو جوړه کان بوون، به هه موو شیوازیک هۆکاریک کۆکرا بوونه و و، عمر رحمہ اللہ له به نی ئومه یه ی سه نده و و هه موو تاپوکانیشی دراندن و گه پراندنیه و بۆ شوینی دروستی خویان:

له وانه: مولکی به نارہ و ده ست که وتوو، خه لات و دیاری، مولکی تابیه تی و جیاو زه وی وزار و قه ده غه کان، هر هه مووی کرا به پاره و کۆکرایه و که له مه زنده ی عمر دا لایه کی سامانی هه موو ئوممه ت بوو به نیوه ی (بیت المال) داده ترا.^۲

چند پوژیکتی تیپه پی و (به نی ئومه یه) بینیان و له هه موو مولک و سامانیک بی بهش کران جگه له و نه نده نه بییت که مافی په وای خویان بو، ده ستیان به دروستکردنی هاشه و هوشه دژی نه سیاسته ی عمر کرد و نه یاری ته وای خویان راگه یاند، نه ی وه لایمی عمر چی بوو؟

(ده ی وه لایمی ناواته خوازم له سه ر زه ویدا ناعه دالیه تیک نه مینی من نه گپرمه و و شوینی خوی و ناواته خوازم هر ناعه داله تی یه ک پاست که مه و له به رامبره یدا پارچه یه ک له لاشه م بمینیت و نازاری ته واپجیژم و پاشانیش وه ک خوی لی

۱ - عمر بن سیاسته فی رد المظالم ۲۱۵.

۲ - سیره عمر بن عبدالعزیز لابن الجوزی لا ۱۱۵.

بېيىتەۋە، يەك ناعەدالەتى نەمىنىت راستم نەكردىيەۋە لە دەروونى خۆم دەپرسم دەربارەى).^۱

بەلام نەۋەكانى بەنى ئوممەيە بى ھىوا نەبوون و چۆكيان دانەدا دەربارەى ئەم مافانەى ئومەتى ئىسلام، كەھىچ پۆژىك لە پۆژان نەھاتوۋە بە خەيلياندا بەو شىۋەيە لىيان بسەنریتەۋە، بۆ ئەو مەبەستە كۆبۈنەۋە داۋايان كرد لە كوپرە گەرەى ۋەلىد كرد كە دەمراستيان بووتا لەو بارەيەۋە شتىك بۆ عمرى كوپى عبدالعزىز بنوسىت.

ئەۋىش نامەى نوسى بۆى ۋوتى: پاشان... تۆپپەرەۋى ھەموو خەلىفەكانى پىش خۆتت فەرامۆش كرد و لە پېرۇگرامى ئەوان لات داۋكارەكانىانت ناۋنا - ناعەدالەتى - مظلمە - كەئەمەش بە چاۋى سوك سەيركردنى خۆيان و سىياسەت و كارەكانىانە، جىنۆيشە بۆ پۆلەكانى دۋاى خۆيان، ئەۋكارەش مافى تۆنى يە، ئەۋەى خوا ويستى بگەيەنریت تۆ بچراندت، ھەلوئىستى ناپەرۋات نواند لەگەل خزمانندا، ھەمووپارەۋ مولك و سامانى پاش ماۋەى قورەيشى يەكان مافەكانىانت داگىر كرد بەستەم و ناپەرۋا خستتەۋە خەزىنەكانى خۆت، دەى لەخوا پترسە ئەى كوپى عبدالعزىز و بگەپرەۋە بۆلاى، ئەگەر ئاۋا ستەم و نان بپراۋى بەيىنى بەسەر خزمەكانندا گومان مەبە ئەو كورسى يەت تاسەر بۆ بمىنتەۋە، سوئند بەۋكەسەى محمدى ﷺ كرده خاۋەنى پەيام و كەپامەت، بەم كارەت تۆ خۆت لە خوا دور دەخەيتەۋە، كە خۆيشت بە بەلاسىرى دەكەيت، دەى ھەر وائىشە، دەى كەمى لە ئازەزوات و نابەدلى يەكانت ۋەرە خوارەۋە).^۲

لەم نامەيدا ناپەرۋانى نەۋەكانى ئوممەيى يە دەرەخات بەرامبەرە كارەكانى عمر: * پىچەۋانەى خەلىفەكانى پىش خۆى كردۋە و بەسوك و ناتەۋاۋ سەيرى كردۋەن.

۱ - سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن عبد الحكم) (۱۴۱ - ۱۵۱).

۲ - عمر بن عبدالعزيز، صالح العلى لا ۱۹۴.

* به خراب سه یرکردنی پۆله کانی دواى خۆيان.

* کاره کانی نارپه وان و له گه له هه قدا يه ك نا گرنه وه.

* نان پراو کردنی بنه ماله کەى هه پره شه يه که بۆ پۆسته کهى وهك خه ليفه.

بى گومان ئەم کاره ی عمر کورێ عبد العزیز هه پره شه يه ك بوو پووبه پووی بنه ماله ی ئوممه ی يه كان ده بوويه وه هيزو دهسته لاتى لاواز ده كردن، وایان لى ده كردن هه نگاوى تر بگرنه بهر، که هه پره شه بىت بۆ خه ليفه ی سهرحوكم، ئەمهش جیگاری مهترسی گه وره ی چ خۆی و چ بۆ ئەسلێ خيلافهت.^۱

وه لامي عمر ﷺ بۆ ئەم نامه يه زۆر توند بوو، هه موو وشه يه كى وهك بلایسه يه كى ئاگر و ابوو: ((وهیل بۆ خۆت و بۆ باوكيشت، ئای كه شكات لى كه ر ماف خوارونتان زۆره له پۆژه ی قیامه تدا، .. خۆت بگره په له مه كه، ئەگه ر ته مه ن پێگا بدات و مافه كان هه موو بگرپه وه شویتى خۆيان... ئەوكاته ئاوپێك له تۆ و بنه ماله كه ت ئەدهمه وه، گۆره پان سپى ده كه مه وه له سه ر به لگه ی پوون و ئاشكرا، ئەى ئەوانه ی به درێژایى ژيانتان هه قتان پشت گوێ خستوه).^۲

* بنه ماله ی ئومه وى يه كان په نا بۆ گفتوگوێ ئاشتiane ده بهن:

پاش ئەوه ی پۆله کانی ئەموى يه بى هیوا بوون له خۆگرتن به رامبه ر ئەم نه یارى يه يه كگرتوه یان وزانیان سودى نى يه، په نایان برد بۆ شیوازی دانشتن و گفتو گوو له يه ك حالى بوونى نه رم و نیان، به لكو به و هۆيه وه بگه نه ئەو مه به سته ی خۆيان پێان خۆشه و قسه ی له گه لدا بکه ن و خزمایه تی وسیله ی په حمى بخه نه وه بیر. ئەویش به م شیوازه وه لامي دانه وه ووتى: (سامانى تاييه تی خۆم له خزمه تتاندايه، به لام مولك و سامانى گشتى مولكى هه موو موسلمانانه و ئيوهش يه كێكن له وان، وه للامى ئەگه ر كار وای لىيیت هه موو سه ر زه ووى ئەم بۆ چوونه ی ئيوه یان هه بىت، منیش دنيايه ك سزای خوايان به سه ردا ده بارينم).^۳

۱ - عمر بن عبدالعزيز، صالح العلى لا ۱۹۵.

۲ - سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن عبد الحكم) لا ۱۴۷- ۱۵۱.

۳ - سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الحكم)، لا ۱۴۷- ۱۵۱.

جارىكيان هيشامى كوپى عبدالملك دەپواتە لاي، پى دەلئىت: ئەى ئەمىرى باوەرداران من نوڧنەرى خزمەكانتم بۆلات، ھاتوم ئاگادارت بكم لەوھى، كە لە ناخياندايە، ئەا دەلئىن: تۆچى دەكەيت لە ھوكمەتەكەتدا ئازاد بەو بىكە، بەلام واز بئىنە لەو ھوكم فەرمانانەى، كە خەلیفەكانى پئىش تۆ داويانە، عمر ھەر لەویدا وەلامى دەداتەوہ و دەلئىت: ئەگەر دوو كتئىم بۆ بەئىنى يەككىيان لە معاويە و ئەوى تريان لە عبدالملك وە بئىت: كار بەكاميان بكم بەپاى تۆ؟ ووتى: بەوھى پئىشتريان. عمرىش وەلامى دايەوہ: دەى من ھىچ كتئىبك لە كتئىبەكەى خوا پئىشتەر نابىنم و منىش چ كارى ئىستام و چ كارى خەلیفەكانى پئىش خۆم لەسەر ئەو كتئىبە پئىرەو دەكەم.

* بنەمائەى ئومەھوى يەكان ئەم جارە پورى فاتىمەى عمر دەنئىرن:

كاتى پياوان دەستە وەستان بوون لەوھى عمر نەرم بكن و بۆلاى خۆيان پاى بكئىش ناچار بوون پەنا بەرن بۆ فاطمەى كچى مەپوان، ئەم پورەى عمر زۆر پئىزدار و خاوەن كەسايەتەكى گەرە بوو، لە ھەموو كاتىكدا بۆى ھەبوو بچئىت بۆ لاي خەلیفەكان و ھىچ داواكارى و پئىداويستى پەد نەكراوہتەوہ، زۆر پئىزيان لى دەگرت و بەگەرە سەيريان دەكرد، عمرىش پئىش خىلافەت بەو شئوہە بۆى دەپوانى، كاتى فاطمە ھات بۆ لاي پئىزى تەواى لى ناو پىشتى يەكى پئىداو لەلای خۆى دايئىشانەد، فاطمەئىش ووتى:

خزمەكانت سكاڵات لى دەكەن و واباست دەكەن، كە تۆ لە خئىرو بئىرى پئىش خۆت بئى بەشت كردوون، عمرىش ووتى: ھىچ مافىكم لى زەوت نەكردوون مافى خۆيان بوو بئىت ھىچ مافىكئىشم لى نەسەندوون، كە مافى خۆيان بوئىت. فاطمەش ووتى: من دەمبىنين باسيان دەكردىت، من زۆر دەترسم لەدژت ھەلسن و پۆژىكى پەشت بەسەر بەئىن.

۱ - ھەمان سەرچاوە، لا ۱۱۸ - ۱۱۹. ملامع الانقلاب الإسلامى فى خلافة عمر بن عبدالعزيز د. عماد الدين خليل، لا ۱۱۷ - ۱۱۸.

عمریش ووتی: ((کل يوم أخافه - دون يوم القيامة- فلا وقانی الله شره))، واته: نه گەر جگه له پۆژی قیامهت له پژیکی تر بترسم، دهی خوا له شه پو خراپه ی نه و پۆژه نه م پارێزیت.

پاشان دواى کرد - یهك دیناری (ناسن) و ئاگیرێك و مهقه له یهكی بۆ بهینن و کاتى بۆیانى هینا سكله کانی گهش کرده وه و دیناره که ی خسته ناوی تاسور بوویه وه، پاشان دیناره که ی گرت به دهستی یه وه و به پوری ووت: پورئ گیان ئایا دلت بۆ برازا که ت ناسوتئ - واته بخریته ناو ئاگری دۆزهخه وه.

نه م دیمه نه کاریگه ره کاری کرده سه ر دل و دهرونی پوری فاطمه و لای کرده وه بۆ لای عمر داواى لئ کرد له سه ر ووته کانی به رده وام بیت.

نه ویش دهستی کرد به قسه وهك بلئ ی تابلۆیه کی په نگین له داد په ره وری ئیسلام به خشینئ تا به قهتته وه و خیرو بیرى بۆ هه مووان بیت، ووتی:

خوای ته عالان محمد ﷺ ی ناردوه تاره حمهت و به زه یی بیت بۆ هه موو خه لکی

سه ر زه وى، بۆ نه وه ی نه ناردوه تا ببیته سزاو ناره حه تی بۆیان و، پاشان خوای گه وده گه پانه یه و بۆ لای خوای له پاش خوای پووباریکی سازگاری بۆ به جیهیشتن، تا به یه کسانى وئاوی لئ بخۆنه وه، له پاش نه ویش أبوبکر پووباره که ی وهك خوای هیشته وه پاش به رده وام نه و پووباره ئاوی ده به خشیه تینوان، تا یه زید و مه پوان و عبدالملك و وه لید و سوله یمانی کوپئ درایه دهستی من ئاویان لئ ده خواره وه تا خیلافهت گه یشته دهستی من و پووباره که به وشکی درایه دهستی من و ئاوی نه ده به خشى یه خاوه نه کانی و منیش به نیازم نه و پووباره سه ر له نوئ وهك جاران

لئ بکه مه وه

فاطمه ووتی: به سیه، من ته نها ویستم قسه یه کت له گه لدا بکه م، مادام تۆ نیازی نه وهت هه یه، ده ی من هه رگیز ه یچ نالیم و گه راپه وه لایان هه واله که ی بۆ گه پانه وه.^۱ له پووباره یه کی تر دا هاته وه، که فاطمه پاش نه وه ی له لای عمر هاته ده ره وه به (بنی ئومه یی یه) ووت: خۆتان به خۆتان کرد، ئیوه له نه وه کانی عمری کوپی

خطابتان خواست، وا پۆلەيەكى وەك باوانى لە دايك بوو) ... و ھەمويان بى دەنگ بوون.^۱

*** (بنى ئومەيە) يەك ريزى نەيارى تىك دەدەن:**

خيرا ئەو كۆبونەو ھەو يەك ريزى يان تىك چوو و بلاو ھەيان لى كرد، دواى ئەو ھەو بى ھىوا بوون و بۆيان دەرکەوت، كە عمر زۆر بەراستىيەتى لە گەپاندنەو ھەو سامانى وولات خزمەتى گەل، ئيتەر ووتيان: دواى ئەمە ھىچ شتىك كەلگى نى يە.

پاشا ئەو ھەريەكەيان ويستيان بە تەنھا ھەول بەدەن بۆ وەرگرتنەو ھەو سامانى لەدەست چوويان، بەلام عمر توانى بەرامبەر كۆمەلگى زۆر بوەستىت و بە ئارەزووى ئەوان نەكات، ئيتەر زۆر ئاسانە يەك يەك بى دەنگ بكات و تىيان بگەيەنيت كەپارە و سامانى ئوممەت شتىك نى يە، كە بەقسەى لەسەر بگريت ھىچ پۆژىك لە پۆژان.^۲

۱- گەپاندنەو ھەو مافەكان بۆ خاوەنەكانيان:

عمرى كوپى عبدالعزیز ﷺ ھەروە ھەو نەو ھەستا كە مال و مولكەكانى (بنى أمية) وەر بگريتەو ھەو بىخاتەو (بيت المال)، بەلكو ھەنگاويكى ترى ناو لەناو ئوممەتى ئىسلاميدا پاي گەياند، كە كى ھەر سكاڵايەكى ھەيە لەسەر ئەمىرى ھەريمىكم، يان تاكيكى بنەمالەى ئومەيى يە يان ستمىكيان لى كردبىت، با بىتە پيشو ھەو بەلگە بىسەلمىنيت تا مافى بۆ بگريپنەو ... ئيتەر كۆمەلگى زۆر سكاڵانامەيان پيشكەش كرد و، بەلگەكانيان خستە پوو، عمرىش پاش لىكۆلینەو يەك يەك مولكەكانى پیدانەو لە كىلگەو زەوى و ژار و مال و سامان.^۲

جاريكيان والى بەسەر پىاوى: نى نارد بۆلاى عمر كوپى عبدالعزیز، تا سكاڵاي خوى بكات لەو ھەو كە زەويەكانى داگير كراوان و عمرىش زەويەكەى بۆگريپا ھەو و

۱ - الكامل في التاريخ (۳/ ۲۷۱).

۲ - ملامح الانقلاب الاسلامى في خلافة عمر، ۱۱۹۷.

۳ - ملامح الانقلاب الاسلامى في خلافة عمر، لا ۱۲۰.

پیشی ووت: چہ ندت سہ رف کردوہ لہ بہ سرہ تا گہ یشتوتیہ لای من؟ کا براہ کہش ووتی: نہی نہ میری باوہ پداران تو دہ بارہی کرئی ی پڳہ کہم دہ پرسیت، کہ ہموو زہویہ کہت بؤ گڙپامہ و تہوہ، عمر وہ لآمی دایہوہ: من مافہ کہی خۆم بؤ گڙپایتہوہ، پاشان فرمان دہ دات (۶۰) دہ رھمی بدہنئ لہ باتی مہ سروفی نہم سہرو نہوسہری پڳا.^۱

(ابن موسی) دہ لئیت: عمری کوپی عبدالعزیز بہ ردہ وام تامرد ہر مولک و سامان دہ گڙپایہوہ بؤ خواوہ نہ کانیان.^۲

پوژیک کومہ لئیک موسلمانان ہاتنہ خزمہ تی عمر و سکا لایان لہ سہر (روحی کوپی ولیدی کوپی عبدالمک) تو مار کرد، کہ گویہ کومہ لئ دوکانی لئ زہوت کردوہم، شایہ تیان ہیٹا بوو لہ سہر، عمریش فرمانی دابہ (روح)، کہ دوکانہ کانیان بؤ بگڙپیتہوہ و داوای تاپوکہی ولیدی نہ کردو (روح) یش ہہ پہ شہی لئ کردو عمریش پاسہ وانہ کہی خوی ناگادار کرد، کہ شوینی (روح) بکھوئیت بزانتیت دہیداتہ و، یان نا نہ گہر نہیدایہوہ بدات لہ ملی و، (روح) یش لہ گیانی خوی ترساو خیرا دوکانہ کانی ہموو گڙپایہوہ بؤ خواوہ نہ کانیان.^۳

زہویہ کیش کہ ہندی لہ عہ ربہ دہشتہ کیہ کان زیندوویان کرد بوویہوہ پاشترولیدی کوپی عبدالمک لئ ی سہ ندبوون و بہ خشیبوویہ یہ کئ لہ خزمہ کانی، عمر ﷺ لئ سہ ندوہ گڙپایہوہ بؤ خواوہ نہ کانی خوی ووتی: پیغہ مبہری خوائ ﷺ فہرموویہ تی: ((من احیا ارضا میتة فہی لہ))^{*}، واتہ: ہر کہ سئ زہویہ کی مردو زیندو بکاتہوہ نہوہ دہ بیتہ ملکی نہوی، پیغہ مبہری خوا ﷺ (بیت المال) ی زور خوشویستوہ ہموو مافہ کانی بؤ گڙپاوہ تہوہ، جاریک ووتی: بہ فاطمہی کچی علی کوپی ابو طالیب ﷺ: (نہی کچی علی، وہ لآمی لہ ہموو سہرزہ ویدا کہسم

۱- سیرۃ عمر بن عبدالعزیز، لابن عبدالحکم، لا ۱۴۶، ۱۴۷.

۲- الطبقات (ابن سعد) (۳۴۱/۵).

۳- سیرۃ عمر (ابن الحکم)، لا ۶۰.

* صحیح جامع الالبانی ژ ۲۷۶۶.

ئەۋەندەى ئىۋە خۇش ناۋىت ئەى (آل بيت)، ئىۋەم لە ھەموو كەس و كارەكانى خۇم زىاتر خۇشم دەۋىت).^۱

ب - لابرەنى ھەموو والى و كارەبە دەستە ستەم كارەكان:

كاتى عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ بوو بە خەلىفە، دەستى كرد بە لابرەنى ھەموو ئەو والى و فەرمانپەرە و كارەبە دەستانەى كەستەمىيان لە موسلمانان كرىبوو، لە پۇستەكانىيان لای بردن، يەككى لەۋانە: (خالىدى كوپى رىيان)، كە بەر پەرسى گشتى پاسەۋانەكانى سولەيمانى كوپى عبد الملك بوو بە فەرمانى سولەيمان دەيدا لە مىلى ھەر كەسىك ئەو بىۋىستايە و لە باتى ئەۋدا (عەمرى كوپى موھاجىرى ئەنصارى) دانا، بە خالىدى ووت: ئەى خالىد ئىتر ئەۋ شمشىرە لە خۇت بىكەرەرەۋە، ئەى پەرۋەردىگارم من لە بەر خاترى تۆ خالىدم لە كار دوور خستەۋە، دەى خوايە ھەرگىز بەرزى نەكەيتەۋە، پاشان بە عەمرى ووت: ۋەللاھى ئەى عەمر تۆ چاك دەزانىت ھىچ پەيۋەندىكى خزمایەتى لە نىۋان من و تۆدا نى يەجگە لە پەيۋەندى خزمایەتى ئىسلام، بە لام بىنىۋىمىت زۆر قورئان دەۋردەكەيتەۋە و بىنىۋىمىت لە جىگە يەكدا نوڭزۇت كىردەۋە وات زانىۋە كەس ناتىبىنىت و ھەرۋەھا چاۋم پىت كەۋتوۋە چەند جوان نوڭزۇت دەكەيت ئەم شمشىرە بىگرە و بىبە بەر پەرسى يەكەمى پاسەۋانەكانم.^۲

ئابە و جۆرە بەر پەرسە ستەمكارەكانى لابرە، ئەمەش شىۋازى بوۋە لە ھەلبىزاردنى والى و قازى و نوسەرەكان و... ھتە، دەگەر پابە دۋاى كەسىكى شىاۋ و صالح دا چ لەبۋارى خواناسى يان لەبۋارى دەستپاكىدا و كاتىك پەرخنەى گىرت لە يەككىك لە والى يەكانى خۇى و بەدار ھەيزەرەنەكەى دەستى ئامازەى بۆ ناۋچارى كابرە كرد و پىۋى ووت: ئا ئەمەت مىنى خەلە تاند، واتە: زۆر سوژدە بىردنەكانت، ئەم نىشانەيەش لە ناۋچاۋەۋە نىشانەى زۆر نوڭزۇت كىردن و خواناسىنە، خۇ عمر ﷺ بە پۋالەتى كەس نەخەلە تاۋە، بەلكو خستونى يە تە ژىر تاقىكرەنەۋە، بۆيە

۱ - سيرة و مناقب عمر (ابن الجوزي)، لا ۱۳۱. السياسة الاقتصادية المالية لعمر بن عبد العزيز، لا ۴۵.

۲ - سيرة عمرى بن عبدالعزيز (ابن الجوزي)، لا ۵۰.

جاریکیان پیاویکی بینی زور نویژی ده کرد، ویستی تاقیبکاته وه تا بزانیّت شیاهه
بیکات به والی جیگایهک، بۆ نه وه بهسته کابرایهکی نزدیکی خوی بۆ نارد و نه ویش
چوو بۆلای و پی ووت: فلان که س تۆچاک ده زانیّت من دهستم ده پوات له لای
نه میری برواداران، چیم بۆ ده که یت نه گهر پازی بکه م بتکات به والی ولاتیگ؟ کابرا
ووتی: مووچه ی یهک سالم ده ده مه تو، پیاوه که ی عمر گه پایه وه و هه والی
تاقیکردنه وه که ی بۆ گێرپایه وه و نه ویش وازی لی هینا، چونکه له تاقیکردنه وه که دا
ده رنه چوو.^۱

یه کێکی تر له وانه ی، که نه میری برواداران لای بردن (اسامه) ی کوری (زید
التنوجی) بوو، که به رپرسی دارایی میسر بوو، زور سته مکار بوو، جۆره سزایه کی
میسریه کانی ده دا، که پیچه وانه ی سزاکانی قورئانی پیروژ بوو، له وه مه سه له
خیلافیانه دا، که زاناکان له سه ری کۆک نه بوون و به ته وای لی پیچینه وه تیدا
نه ده کردو یه که سه ر ده سستی ده بپی، عمر فه رمانی ده رکرد بۆی، که هه رساله و
له هه ریمێک زیندان بکریّت و کۆت و زنجیریش بکریّ ته نها کاتی نوێژه کان بیکه نه وه،
له میسر سالی یه که می ته واو کرد و سالی دووه میش له فه له سستی زیندانی کړا،
پاش نه وه عمر له دنیا ده رچوو زهیدی کوری عبدالملک هاته سه ر کورسی
خیلافهت و گێرپانه وه سه رکاره که ی له میسر!^۲

عمر رحمۃ اللہ علیہ نامه ی ناردو تیدا - یه زیدی کوری نه بی موسلیم له والیتی نه فریقیا لابرده،
کاربه ده سستیکی خراپ بووه و به جۆری سهیری سولتانی کردوه وهک خوا - له هه موو
گه وره و بچوکیگدا گوێرپایه لی کردوه ئیتر باسته میشی تیدا بوو بیّت له گه لّ ناهه قی،
نه م پیاوه به ده م زیکرو یادی خواوه سزای خه لگی داوه و فه رمانی ده دا به گرتنی
کۆمه لی که س و له به رده میدا سزایان بدهن و نه ویش ده یووت: (سبحان الله والحمد
لله) کوپه که بزانه چۆنیان لی ده ده یت، شوینی سزادانه که ی له له شیاندای دیاری
ده کرد، پاشان ده یووت: (لا إله إلا الله والله اکبر) نه ی کوپه که بزانه چۆن ده ده یت

۱ - فقه عمری بن عبدالعزیز د. محمد شفیر (۹۱/۱).

۲ - سیره عمری بن عبدالعزیز (ابن الحكم)، لا ۳۲.

له نه و شوینه ی و نه و شوینه ی بۆ دیاری ده کرد، نه و حاله ته ش به خراپترین حاله ت داده نریت و نامه ی نارد بۆعه زل کردنی.^۱

ئابو و جۆره عمر به رده وام بوو له لابرده ی والی یه سته م کاره کان و دانانی پیاو صالحان له جیگه یاندا و - به ویستی خوا- دواتر باسی هه لاس که وتی عمر له گه ل والی یه کانیدا ده که یین له بابی (فقه عمر) دا.

ج - لابرده ی سته م له سه ر (موالی) یه کان:

مه والی یه کان له پیش سه رده می عمری کورپی عبدالعزیز دا پووبه پووی جۆره ها نه شکه نجه ده بوونه وه، نه وه شیان، که موسلمان ده بوو سه رانه ی له سه رنه ده که وت، هه روه که ده ده غه کرابوو له سه ریان کۆچ بکه ن له جی یه که بۆ جی یه کی تر وه که مه والی یه کانی عیراق و میسر و خۆپاسان.

له سه رده می (عبدالملك) داو له سه رده می چه جاج دووچاوی سته می گه وره هاتن و نه وکه سه ی موسلمان ده بوو جیزییه ی له سه ر لانه ده بردن نه یده هیشته له لادیکانی خۆپانه وه، بۆ شوینه کانی تر کۆچ بکه ن، هه ر هۆی نه وه ش بوو، که له داخاندایه بشداریان کرد له شوپشه که ی (ابن الأشعث) دا له دژی چه جاج، له میسر و خۆپاسانیش هه ر به و شیوه یه بوو.

هه رکه عمر چووه سه ر حوکم هه موو نه و سته مانه ی له سه ره لگرتن و نامه ی نارد بۆ کاربه ده سه که ی و پئی ی ووت: هه رکه سئ له مه والی یه کان موسلمان ده بیته له جوله که و گاوارو ناگره پرستی ناوچه ی جه زیره ئیتر تیکه لی موسلمانانی بکه و له و ناوچه یه ی خۆی دوری بخه ره وه و حسابی موسلمانان بۆ بکه، و تیکه لی موسلمانان بکه و دلنه واییان بکه جگه ماله زه ویه کانیان، چونکه نه وه (فه یی) موسلمانانه، به لام نه گه ر پیش نه وه ی ناوچه که یان پرگار کرابیته موسلمان بووبن نه وه (فه یی) نی یه، به لکو مولکی خۆپانه و نه وه فه یی خوايه بۆ هه موو موسلمانان.^۲

۱ - سیره عمری بن عبدالعزیز (ابن عبدالحکم)، لا ۳۲، ۳۳.

۲ - موالی: نه وکه سانه ن، که پیشتر نه هلی ذیمه بوون و موسلمان بوون، وه رگێژ.

۳ - سیره عمر بن عبدالعزیز، لا ۷۸، ۷۹.

نامہ شی نارد بؤ کاربہ دہستہ کہی له میسر (حہییانی کوپی شورہ یح) پی ی ووت:
سہرانہ ہہ لگرہ له سہر ہہرکہ سیکی نہ مہلی (ذمۃ) کہ موسلمان دہبن، خوای
تہ بارہک و تہعالا دہ فہرموویت: ﴿فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَخَلُّوا
سَبِيلَهُمْ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ﴾، واتہ: نہ گہر گہرانہ وہو نویتیان کردو زہکاتیان دا
نہوا وازیان لی بہینن، چونکہ خوا لیبوردهو بہ بہ زہیی یہ.

بہ لام نہم کاربہ دہستہ نامہ ی نووسیہ وہ بؤ عمر و پی ی ووت: پاشان...
موسلمان بوون زیانی داوہ له کہم بوونہ وہی جیزیہ وسہرانہ و تہ نانہت
من (۲۰) ہہ زار دینارم له حارث ی کوپی نابتہ قہرز کردوہ بؤ موچہ ی نہ ہلی
دیوان، مہ گہر نہ میری باوہ پاداران خوی ببیژی ریت.^۱

وہ لامی عمریش بؤی بہم شیوہ یہ بوو: پاشان... نامہ کہ تم پی گہیشٹ، من کاتی
خوی توّم کرد بہ بہرپرسی سہربازی میسر نہ شمزانی کہ ناتوانیت، من فہرمان
داوہ بہ سہر نیراوہ کہ مدا، کہ (۲۰) قہ مچی بدات له تہوقی سہرت،
سہرانہ (الجزیہ) ہہ لگرہ له سہر ہہرکہ سیکی موسلمان دہ بیت، خوا له ناوت بہریت بؤ
خوت و بؤ چوونت، خوای گہورہ محمدی ناردوہ بؤ پیتنومینی و ہیدایہت، نہک بؤ
پارہ کؤکردنہ وہو جیبایہت، بہ تہ مہنم عمر شایہنی نہ وہنی، خوا بؤی بکردایہ،
ہہ موو خہ لکی له سہر دہستی نہودا موسلمان ببونایہ.^۲

له پریوایہ تی (ابن سعد) دا ہاتوہ: پاشان... خوای گہورہ محمدی ناردوہ وہک
بانگ خوازیک، نہک بؤ پارہ چینہ وہ، نہ گہر نامہ کہ مت پی گہیشٹ و نہ ہلی (ذیمۃ)
ہہ موو ہاتنہ ناو ئیسلا مہ وہ سہرانہ یان شکاند، نہوا شتہ کانت کؤکہرہ وہ
وہرہ وہ).^۳

۱ - الخطط، منفریزی (۷۸/۱). و عمر بن عبدالعزیز و سیاستہ فی رد المظالم، لا ۲۳۳.

۲ - الخطط - مقریزی (۷۸/۱). و عمر بن عبدالعزیز و سیاستہ فی رد المظالم ۲۳۲.

۳ - الطبقات ابن سعد (۳۸۴/۵).

خۆ ئەم کاربە دەستەى میسر تەنھا نەبوو لەم کارەیدا، کە داواى کرد لە عمر تا سەرانی بێسەنئى لەوانەشى کە موسڵمان دەبن، ئەو تا کاربە دەستەکەى کوفەیش کە ناوی - عبدالحمیدی کورپی عبدالرحمن - بوو هەمان داواکاری هەبوو، کە پێى ووت: پێگەمان بدە تا ئەوسەرانی زۆرەییە کە لە سەریانە با لێیان بێسەنئین لە جوله کە و گاورو مەجوسەکان ئەوانەى کە موسڵمان دەبن.

و ئەمى پونى عمرى پێگەیش، کە پێى ووت: نامەت بۆ ناردم دەربارەى جوله کە و گاورو مەجوسەکانى خەلکى حیرە، کە گوايە سەرانیەکی زۆریان لەسەر کە لەکە بوو، داوام لێ دەکەیت، کە داواى موسڵمان بوننیاى هەر لێیان بێسەنم، (دەى گوێ بگرە) خاوى تەعالا محمد ﷺ نار دوو بەبانگخواز بۆ لای ئیسلام و بۆ پارە وەرگرتنى نەناردو، هەرکەسێ لەو گەلانە موسڵمان دەبن ئیتر جگە لە زەکات سەرانیان لەسەر نییە، میراتەکەشى بۆ خزمەکانى دەبێت ئەگەر لەناو خۆیاندا میراتى یەکتەری بەرن، ئەگەر وەرەسەى نەبوو ئەو میراتەکەى دەخرێە (بیت المال) هەو دابەش دەکریت بەسەر موسڵماناندا، هەر پووداویکیشى بەسەردا بێت و ئەو لە (بیت المال) موسڵمانان بۆی دەبژیردریت و خۆینى دەدریت، (والسلام).^١

هەر وەك نامە یەکیشى پێى گەیش، ئەلایەن - والى شارى بەسەر وە، کە ناوی - (عدى کورپی ارطاة) بوو نووسیوی: پاشان... خەلکى زۆر هاتونەتە ئێو ئیسلام وە بەو بۆنە یەو داهاتمان نەماو (عمریش ﷺ لە وەلامدا بۆى نوسی: لەنامە کە تێ گەیشتم، سا وەللاهی ئاواتە خوازم هەموو خەلکى موسڵمان بێونا یە تاواى لێ دەهات من و تۆ ناچار دەبوی بچین زەوى بکێڵین و پەنجەشانی خۆمان بخۆین).^٢

هەر وەها ئەو یاسایانەى هەلۆشاندو، کە هەندێ لە والى یەکان بەتایبەت حەجاج دایهێنابوو کە نابێت مەوالى لە دیکەى خۆیان باربکەن بۆ جێ یەکی تر، عمر پێگەى دان بە ئارەزى خۆیان بۆ تۆی بار دەکەن بیکەن. ئیتر هەموو مافەکانى

١ - الخراج لابی يوسف، لا ١٤٢.

٢ - سيرة عمر بن عبدالعزيز (ابن جوزي)، لا ٩٩، ١٠٠.

خویان پی درایہ و دلنیاپی و نارامی جاریکی تر گہ پایہ وہ بویان لہ چیژو تامی
یہ کسانى و دانانیان بہ ہاوہ لانی نمرہ یہ ک بہ ہرہ مہ ند بوون.^۱

د - لابرڈنی ستہم لہ سہر (أهل الذمة):

(أهل الذمة) ہہ مووئو ناموسلمانانہ دہ گریٹہ وہ لہ سہر ثانیی خویان دہ میٹہ وہ،
بہ لام لہ ژیر سایہ ی دہ ولہ تی ئیسلامی دہ ژین و لہ سہر دہ می (عبدالملك) دا ہہ زار
دیناری تری لہ سہر سہرانہ کہ ی خہ لکی (قبرص) زیاد کرد، کہ کاتئ خوی
معاویہ (پہ زای خوی لی بیٹ) پزگاری کردو پاشان لہ گہ لیان پیک کہوت
لہ سہر (۷۰۰۰) دینار، کہ سالانہ بیدہ و چاکیش بن لہ گہ ل موسلمانان و ہرہ شہیش
لہ دوژمنہ پوژمانیہ کان بکہن.

خہ لکی (قبرص) یش بہر دہ وام بہ وچہ شنہ یان دہ کرد تاسہر دہ می (عبدالملك) و
ئویش ہہ ستا بہ زیاد کردنی (۱۰۰۰) دینار لہ سہریان واتہ کردی بہ ہشت ہہ زار و
بہو شیوہ یہ مایہ وہ تاسہر دہ می (عمری کوپی عبدالعزیز) وئویش بہ یہ کجاری
لہ سہری ہہ لگرتن.^۲

ہہ روہ ک سہرانہ زیاد کرابو لہ سہری (ئہل الذمة) ی عیراق و عمرئوہ شی
لہ سہر لابرڈن لہو پوانگہ یہ وہ ئہ مہ ی کرد وک پابہ ند بوونی بہ سیاسہ تی
خوشہ ویست کردنی ئیسلام و لابرڈنی ستہم و ناعہ دالہ تی لہ سہر نا موسلمانہ کانئ
ژیر دہستی ولاتی ئیسلام بوئوہ ی چیژ لہ بہ ختہ وہری ژیان لہ ژیر سایہ ی
شہریعہ ی ئیسلامی لیپور دہ دا وہریگرن.

ئوہ ی ئہ مہ دہ سہ لمینیت ئہو نامہ یہ ی بوو، کہ ناردی بو کار بہ دہ ستہ کہ ی
بہ سہر شاری بہ سہر وہ (عدی کوپی أرطاة) پی ی ووت: پاشان... خوی تہ بارہ ک و
تہ عالا سہرانہ ی لہ سہر ئہو کہ سانہ داناوہ، کہ پازی نابیت بیتہ ناوئیسلا م و

۱ - عمر بن عبدالعزیز و سیاستہ فی رد المظالم، لا ۲۳۴.

۲ - فتوح البلدان، لا ۱۵۹.

بەسەرکەشى خۆيان لەناو کوفردادەمێنیتەوه و خۆيان زەرەر مەند دەکەن، سەرانهيش هەلگرە لەسەر ئەو کەسانەى ناتوانن بیدەن، و وازيان لى بهێنە باخەریكى کشت و کال بن، چونکە ئەو زۆر پۆلى هەیه لە چاک کردنى گوزەرەن موسلماناندا و بەهێز بوونيان بەرامبەر دوژمنەکانيان.

جوان سەیر بکە وورد بەرەوه له (أهل الذمة) و بزانه کاميان پیر بووه و توانى ئیشى نەماوه کاسبى بۆ ناکریت، تۆلە له (بيت المال) مووچەى بۆ دیارى بکە تازیانى پێ بگوزەرینى، چونکە کەسێک له موسلمانان بەندەیهکى هەبیّت و بچیت بەسالد و توانای کارى نەمێنیت لەسەریهتێ بیزینیت و خزمتى بکات تامردن یان تا پزگارى دەکات له بەندەهێ، له عمرى کوپى خطابهوه بیستوومه، کە دای بەلای پیاویکی پیردا له (أهل الذمة) وه نەوهستاوه، بەلکو فەرمانى دەرده کرد هاو کاریشیان بکەن. دەستى پان کردبوویهوه بۆ سوال کردن، عمر پێى ووت: بێ ویزدان بووین له گەلتدا، کە تا لاو بوویت سەرانه مان لى سەندوویت کە چى له پیربووندا پشت گویمان خستوویت! پاشان له خەزینەى موسلمانان مووچەى بۆ برپیهوه تا بە جوانى پێى بژى.

تەنانەت سیاسەتى عمرى کوپى عبداعزیز لەلابردنى ستم و ناپەحەتى یەکان لەسەر (أهل الذمة) تا نامەى نارد بۆ کاربەدەستهکەى بەسەر کوفەوه و پێى ووت: ورد بەرەوه و بزانه کەسێک له (أهل الذمة) ناتوانیت زەویەکەى ئاوەدان بکاتەوه تۆ له (بيت المال) کۆمەکى بخەرە بەر دەستى تازەویەکانى بخاتەوه گەر، چونکە ئەوانمان بۆ سال و دووسال ناویت.

هەر وهک لەپیش سەردەمى عمر (أهل الذمة) تووشى ستم و ناپەهەى هاتبوون و کچەکانیان کرابوونە کەنیزەیهک له ناوچەى (لیواته) له ئەفریقا، بەلام عمر ئەم ستمەى لەسەر لابردن.

١ - الأموال (أبي عبيدة) لا ٧٥.

٢ - الأموال (أبي عبيدة) لا ٣٢٠.

(إبى عبیده) ده لیت: عمری کوپی عبدالعزیز دهر باره ی (له واتیه کچه کان) نووسی بووی: هر که سئ هر کامیانی ده ست ده که ویت نه وه نرخیان نی یه، به لکو نرخى نه وه یه، که ناو سیان حال ده که ن بؤ خویان، پاشان ووتی: هر که سئ یه کئ له و کچانه ی لایه بابجیت و له باوکی بیخوازیت و نه گهر پازی نه بوون، با بیگه پینیتته وه بؤ که س و کاره که ی.

(أبو عبیده) ده لیت: (کچه له واتیه کان) تاقمیک بوون له به ربهری یه کان، وا ده زانم په یمان نووسرابوو له گه لیاندا و هر نه وانه یشن، که (إبن شهاب) باسی لیوه ده کات، که عثمانی کوپی عفان ؓ سهرانه ی له به ربهریه کان سه ندووه، پاش نه وه ی ناژاوه یه کیان دروست کرد ئیرت نافرته تانیتان کرا به که نیزه ک، عمریش به و شیوه یه ی کردو نامه ی نارد بؤ نه و مه سه له یه.^۱

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ فه رمانی دهر کرد بؤ والی و کار به ده سته کانی تا به به زه یی و نهرم نیان و به سؤز بن له گه ل خه لکید، نه یه یشتووه سزای به سره یی یه کان بدریت بؤ نه وه یی (خه راج) یان لی بسه نن، کاتئ والی یه که ی عمر شارى به سه ره وه، (عدی کوپی ارطأة) نامه ی بؤ نووسی ووتی: که سانیک هه ن له لای ئیمه و به ئاسانی سهرانه و خه راجه کانیان ناده ن مه گهر به وه نه بی که بیانگرین و هه ندی سزاو نه شکه نه یان بده ین.

عمریش ﷺ وه لامی دایه وه ووتی: پاشان سه یره و ژوریش سه یره، که تۆ داوا ی نه وه ده که یت پښگات بده م نه شکه نه یی خه لکی بده یت، وه ک نه وه وابیت من قه لغانی تۆیم له ناگری دۆزه خ، وا ده زانیت پازی بوونی من له توپه بوونی خوا ده تپاریزیت، هر که نامه ی منت پئ ده یشته هر که سیك به شیوه یه کی جوان داهاتی زه ویه کانی بؤ هیئانیت لی وه ربگره و نه وه شى مله جه پئ کرد سویندی بده، چونکه سویند به خوا نه وه باشته ره که نه وان به ناپاکی یه که یان وه ربگه پینه وه بؤ لای خوا نه ک ئیمه به سزادانی نه وانه وه بگه پینه وه، والسلام.^۲

۱ - فتوح البلدان ۲۲۶، ۲۲۷.

۲ - الخراج ابی یوسف، ۱۲۹.

ههروهها عمر هه موو ئه زهوى و خانو و كه نيسانهى لايان داگير كرابوو بۆى كه پاندنه وه.^١ وه يكي تر له و سته مانهى به ناپه واه له (أهل الذمة) كرابوون لايبرد، ئه ويش ئه وه بۆ هه ر موسلمانك هه بوو هه ركاتى پتيوستى به كارىك هه بووو به ئه وانى بكاتت و ژير باربان بخات ماده م له به نده كانى ريكه و تنامه كه دانه هاتبيت.^٢ نامه ي نارد بۆ كاربه ده سته كانى و پيى ووتن: كارى ژير بارخستن و به كارهيئنانى (أهل الذمة) واز لى بهيئن، چونكه ده چيته خانه ي سته مكارى يه وه.^٣

ئابو و جوړه عمرى كوڤى عبدالعزيز هه موو جوړه كانى سته مى له سه ر (أهل الذمة) هه لگرت و به وشيوه يه جاريكى تر دلتارامى و دلتايى و سكونه تى گيڤايه وه بۆ ناو دله كانيان، بۆى پوون كردنه وه كه ده توان به هه موو دلتايى و بى خه مى يه كه وه له ژير سايه ي ده ولته تى ئيسلاميدا ژيان به سه ره بن، بچوكترين سته م و پشتگوئ خستن و به سوك سه ير كردن نابيئن، مافى خويان ديارى يه و ئه وه شى له سه ريانه ديارى يه له وده ستورو ياسايه دا قورئانى سوننه تى پيغه مبه ره نازيزه كه ي دايان پشتوو.^٤

هـ - به رپا كردنى داد په روه رى له ناو خه لكى سه مه رقه ندا :

كاتى هه والى چوونه سه ر حوكمى عمرى كوڤى عبدالعزيز گه يشته وولاتانى (ماوراء النهر) واته : ولاته كانى ژير ده ستى پوسيا، هه موو كۆبوونه وه به (سليمانى كوڤى (أبى السرى) يان ووت: (قتيبه) ناپاكى له گه لدا كردووين و به زولم و ناپه واه وولاتى لى داگير كردووين، وا ئه مپۆ خوا داد په روه رى و يه كسانى گيڤاوه ته وه - به دانانى عمر - پيگامان بده باوه فديكمان بپوين بۆ لاي ئه ميرى بپوا داران و سكالائى

١ - عمر بن عبدالعزيز وسياسته في رد المظالم، لا ٢٤٥.

٢ - هه مان سه رچاوه .

٣ - سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الحكم)، لا ٨٣.

٤ - عمر بن عبدالعزيز وسياسته في رد المظالم، لا ٢٤٨.

ستم لیڳراویمانی بخینه بردهست، نه گهر مافی خوټمانی ده مان داته وه، نیمه ش زور پیوستان پی یتی.

سوله یمانی پښای دان و پویشن بوی عمر و عمریش نامه یه کی پیدان بوی سوله یمان و تیایدا نووسی: خه لکی سهرمه قه ند، سکالای نه وه یان بوی هیټاوم که سته میان لی کراوه و قتیبه - سهرکرده ی سوپای نیسلام بوو له و ناوچانه دا - هه لی کوتاوه سهریان و له زهویه کانیاں دهری په پاندوون، نه گهر نه م نه گهر نامه یه ت پی گه یش خیرا باقازی دانیشی و له مه سه له که یان بکولیتته وه و نه گهر و ابوو نه وان باسی ده که ن نه وه سوپای نیسلام له ناوچه که یان بکه ره دهره وه و بکه پینه وه نه و ناوچه یه ی که پیشتر لی پی بوون.

سوله یمانی قازی یه که ی خوی دانا بوی لیځولینه وه و له ناکامدا حوکی دا به وه ی سوپای نیسلام ناوچه که یان چول بکه نه وه، له و کاته دا خه لکی - زوند - به یه ک ده نگ هاواریان کرد: به لکو پازین بمینه وه له ناو ماندا و سهرله نوی جه نگمان ناویت، به و شیوه یه پازی بوون.

نه هلی (الرأی) ووتیان: به راستی نیمه له گه ل نه و سهریازانه دا تیکه لیمان کردوه و تیکه لیمان کردوین و نه وان له نیمه و نیمه ش له وان دلنییایت، نه گهر دادوه ریبه که له به رژه وه ندی نیمه بوو نه وه ده بیت دوباره پیکه وه بجه نگینه وه و کیش ده لیت: کی سهر ده که ویت و خو نه گهریش له به رژه وه ندی نیمه نه بوو نه وه رغو کینه مان بوی که له که مان ده خولقینین، بویه پازی بوون و وازیان له شکاته که یان هیټا.^۱

نایا کام یه کی له ده ولته پیشکه وتوه کانی سهرده ی بیست و یه ک ناوا له به رده م هق و داد په روه ریدا سهر داده نویټ؟ و مافه که ده گپرته وه بوی نه و لایه نه ی که تیځ شکاوه؟! نایا کام حاکم و کام سهرکرده تا نه مړوله هه موو دنیا دا ناوا گوئی بگریټ بوی هاواری سته ملیکروان نه وانه ی مافیان زهوت کراوه، وه ک نه و به دمه وه هاتنه خیرا یه ی عمری کوپی عبدالعزیز؟

بەلکوعمر ئەو پیاوێ بوو، کە خۆى تەرخان کردبوو بۆ پشتگیری کردنى هەق و داد و یەكسانی لە هەموو گۆشە یەكی ئەم زەویەدا، بەی ئێوەش شەریعەت و ئایینی خوا هێزو پێزو ماناو مەبەستەکانی خۆی وون دەکات.^۱

ئەمەش نمونە یەكی بالایە لە داد پەروەری عمر، لەم بەسەر هاتەشدا ئەم خالانە تێ بێ نی دەکەین:

+ خەلکی ئامادەییان هەیه سکاڵا پیش کەش بکەن و لە مافی خۆیان داکۆکی بکەن هەركاتێ بزانیان فەرمان پەڕا یەكی داد پەروەر گوێیان بۆ دەگریت، بپوانە لەو ستم لیکراوانە، کە چۆن بەدریژای حوکمی وەلید و سولەیمان ئەو بارەیان قبوڵ کردەوه، تا پاش هاتنی خەلیفەى عادل و داد پەروەر مەسەلەكەى خۆیان خستە بەردەس دەوله‌تى ئیسلام.

+ عمری کوپی عبدالعزیز کیشەكەى پشت گوێ نەخستن، بەلکو بەرزى کردەوه بۆ دادگای شەری، ئەمەش نمونە یەكی ملکەچ کردنە بۆ ئیسلام و خۆدەربازکردنە لە ئارەزووپەرستی، خۆ دەیتوانی وەك زۆریك لە بەرپرسەكان بکات، دەست بکات بە نامە ناردن و تیایدا هەپەشه و گوپەشه بکات و داوا بکات سەرى ئەو تاوانبارانەم بۆ بهێنن و پاشان کۆمەڵێ سزای گونجاویان بدات بەسەردا، بەلام عمر وانا کات، بەلکو خۆى تەرخان کردەوه بۆ لابردنی زولم و ستم و بەرپاکردنی عەدل و داد یەكسانی، ئەمەش نایەتەدى تەنها بە پەپەرەوى کردنی شەرع و گەپانەوه بۆی.

+ ئەو هۆزە چاریان نەما هەر، کە نامەكەى عمری کوپی عبدالعزیزیان پێ گەشت و تیایدا بۆ ژیر مەند و گەورەکانیان دەرکەوت، کە لە هەردوو حالەتەكەدا هەر ئەوان خەسارۆمەندن ئیتەر حوکمیان بۆ بدریت یان درێیان بدریت و، بەلام گرنگ ئەوه بوو هەستیان کرد بەداد پەروەری و یەكسانی حوکمی ئیسلامی.^۲

۱ - ملامح الانقلاب الإسلامی فی خلافة عمر بن عبد العزيز، لا ۶۸.

۲ - التأریخ الإسلامی (۱۵، ۱۶/ ۶۲).

و — به لگه‌ی زوری ناویت بۆگه رانه‌وه‌ی مافه‌کان بۆ خاوه‌نه‌کانیان :

چونکه عمر باش ده‌یزانی، كه نه‌میرو والی یه‌كانی پێش خۆی زۆلم و سته‌می ته‌واویان له‌و خه‌لگه‌ی ژێرده‌ستیان كردوه هه‌ر كه‌سیك سكاڵا ده‌كات له‌ نه‌وپه‌ری پاستی وه‌یه‌تی، بۆیه زۆر ده‌كۆلیه‌وه‌و داوای به‌لگه‌و شایه‌تی زۆری لێ نه‌ده‌كردن، به‌لكو به‌كه‌می به‌لگه‌ پازی ده‌بوو، هه‌ركه سه‌یری سكاڵاكه‌ی بكردایه‌و بۆی ده‌ریكه‌وتایه بۆنی پاستگۆیی لێ دیت خیرا مافه‌كه‌ی بۆ ده‌گێزایه‌وه‌ و زۆر ماندووی نه‌ده‌كرد له‌گه‌ران به‌ داوای به‌لگه‌و شایه‌ و شتی تردا.

(ابن الحكم) باسی ده‌كات كه (أبو الزناد) ده‌لێت: عمری كورپی عبدالعزیز قبوڵی سكاڵای كردوه به‌كه‌م ترین به‌لگه‌وه‌، هه‌ركاتێ بۆی ده‌ریكه‌وتایه‌، كه له‌ پاستی یه‌وه‌ نزیکه‌ تره‌ كاری له‌سه‌ر ده‌كرد و زۆری لێ نه‌ده‌كرد به‌ هینانی كۆمه‌لی به‌لگه‌و شایه‌ت و شتی تر، چونكه نه‌یزانی هه‌موویان پاست ده‌كه‌ن و چی ده‌رباره‌ی نه‌و والیانه‌ بگوترایه‌ پاست بوو، چونكه زۆلمی زۆریان كردبوو، تاوای لێ هات (بیت المال) عیراق هه‌یچی تێدا نه‌ماو تاپی بوو، له‌شامه‌وه‌ پاره‌و سامانیان بۆ هینا و پریان كرده‌وه‌^۱.

چه‌ند جوانه‌ نه‌وكاره‌ی عمری كورپی عبدالعزیز! چه‌ند جوانه‌ تا ده‌كرێت شت له‌سه‌ر خه‌لكی ئاسان بكرێت! چونكه كورت كردنه‌وه‌ی كات و بازایه‌نه‌دانی هه‌ولێه‌كانی تێدایه‌،^۲ هه‌ر وه‌ك چۆن له‌م كاره‌ی عمره‌وه‌ بنه‌مایه‌کی گه‌رنگ ده‌رده‌هینن له‌بنه‌ماكانی لێپێچینه‌وه‌ له‌ كێشه‌ دادوه‌ری یه‌ ئاسایی یه‌كان و له‌ نێوان بنه‌مای لێپێچینه‌وه‌ له‌ دادوه‌ری یه‌ ئیدارا یه‌كاندا، عمری كورپی عبدالعزیز دای هینا، چونكه له‌هه‌ندێ حالاتدا هینان به‌لگه‌ی مه‌لموس و شایه‌ وه‌ك مه‌حال وایه‌، به‌لكو نه‌ونده‌ به‌سه‌ نه‌گه‌ر زۆلمه‌كه‌ زۆر ئاشكرا بوو له‌لای دادوه‌ره‌كه‌، نه‌وه‌ حوكمی خۆی ده‌ربكات و به‌هه‌ندێ به‌لگه‌ی كه‌م^۳.

۱ - سيرة عمر بن عبد العزيز ابن الحكم لا ۱۰۶ - ۱۰۷

۲ - فقه عمر بن عبد العزيز (۲/۵۵۸).

۳ - الطبقات الكبرى لابن سعد (۳۴۵/۵).

ز - لابرەنى باج - المكس :-

لەبەر ئەوەى باج سەندن سەتم و بەسوك سەركەرنى تېدا بوو، چونكە سەرانه و باج لە خەلكى دەسەنرەت بەبى بوونى ھۆيەكى شەرىعى، لەبەر ئەوەى كەسەكە ئەگەر مسولمان بێت زەكاتى لەسەرە و ئەگەر (أهل الذمة) یش بێت (جزیه) و دەيەك و داھاتى لەسەرە، بۆيە عمر بەرگى كرد لەوەى باج لەكەس بەسەنرەت، ھەر وەك چۆن لە محمدى قەيسە وە ھاتووہ كە ووتويەتى: كاتى عمرى كوپى عبدالعزیز ھاتە سە رھوكم باجى لەسەر ھەموو زەوى و زار و دوكان و خانوويەك لابرد و سەرانه - جزیه - یشى لە سەر مسولمان لابرد.^۱

ھەر وەھا عمر رەھمەتە اللہ علیہ نامەيەكى نارد بۆ والى بەسەرە پى ووت: ((لەسەر خەلكى ھەلگرە... و باج وەر گرتن، چونكە بە تەمەنم ئەوہ (مكس) نى يە، بەلكو (بخس) ھە واتە سوكايت كەرنە بە خەلكى - خواى گە و رەش دەفەر مویت: ﴿وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾ ھەر كە سىك زەكاتى مالاكەىدا لى وەر بگرە و ئەوكە سەيشى نەيدا دەيدەينە دەستى خوا.^۲

نامەيەكيشى نارد بۆ كار بە دەستەكەى لە فەلەستين كەناوى - عبداللەى كوپى عەوف بوو پى ووت: سواری ئەسپەكەت بىە و بېرۆ بۆ ئەو خانووەى كە پى و دەلێن: (المكس) واتە: باجى خانووبەرە - و بىر و خێنە و پاشان خۆل و بەرد و دارە كەيش بەدە بە دەرم دەرياوہ با تۆزيشى نەمىن.^۳

بەمەى پێشودا بۆمان دەردەكەوێت كە مەبەست لە مەكس ئەو پارەيە كە دوكانداروكان دەسەنرەت لە بازاردا، ھەر ئەوانەش دەگرێتەوہ، كە گومرگ وەردەگرن و دەيخەنە سە ر ئەوشت و مەك و كالايانەى لە دەروہە دینە وولاتە وە و لەم سەردەمەى خۆماندا و عمرى كوپى عبد العزيزیش ئەوەى بەستەم و ناپەرەوا لە قەلەم دەدا.^۴

۱ - نظام الحكم في الشريعة والتاريخ الاسلامي (۲/ ۵۶۵).

۲ - ھەمان سەرچاوہ (۵/ ۳۸۳).

۳ - سيرة عمر بن عبد العزيز لابن الجوزي لا ۱۱۳.

۴ - فقه عمر بن عبد العزيز د. محمد شقير (۲/ ۵۶۱).

به لگه‌یشی نه و نایه پیرۆزه‌ی قورئانه که ده‌فه رموی: ﴿وَلَا تَبْخُسُوا النَّاسَ أَشْيَاءَهُمْ وَلَا تَعْمُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ﴾ واته: شت و مه‌کی خه‌لکی که م و بیٰ نرخ مه‌که‌ن و له ولاتیشدا خراپه و گنده‌لی به پارمه‌که‌ن.

نه‌مپۆ حکومه‌ته‌کان له‌سه‌ر خوین و ئیسقانی گه‌له‌که‌یان ده‌سته‌لاته‌که‌ی خو‌یان راگیر کردوه و باجیان له‌سه‌ر هه‌موو شتێک داناوه و کرێ له‌هه‌موو که‌س ده‌سه‌نن چ دوکان بیټ یان خانوویان هتد.... هه‌ر به‌به‌مه‌شه‌وه ناوه‌ستن، به‌لکو وه‌ک خو‌یان ده‌بوايه له‌ده‌ره‌وه‌ی ولاته‌وه هه‌موو کالۆ شمه‌ک و پێداویستی یه‌کی ولاته‌که‌یان به‌هینایه‌وه به‌نرخێکی هه‌رزان بیاندايه به‌هاولاتیان، به‌لکو وه‌ک ئه‌وش ناکه‌ن، ئه‌گه‌ر سه‌رمایه‌دارێک هه‌ستیت به‌گرێ به‌ست له‌گه‌ڵ کۆپانیایی ولاتی‌کداو بیه‌ویټ شت بێنیته ولاته‌وه حوکمه‌ت زۆر به‌خیرا ئه‌وه‌نده گومرگی له‌سه‌ر داده‌نی، که‌ کابرای بازرگان و سه‌رمایه‌دار ناچارده‌کات، که‌ ئه‌ویش نرخێ شته‌کان به‌رزکاته‌وه بیه‌خاته سه‌ر هاولاتی هه‌زارو داماو.^۱

ح — گه‌رانه‌وه‌ی داگیرکراوه‌کان و ده‌رکردنی زه‌کات لییان:

عمری کوپی عبدالعزیز بپیری هه‌رچی شتێکی خه‌لکی ده‌ستی بی سه‌ردا گیراوه خراوته (بیت المال) بدریته‌وه به‌خاوه‌نه‌کانیان ته‌نها زه‌کاتی یه‌ک سالیان لی ده‌ربکه‌ن.^۲

مالیک کوپی نه‌نه‌س له (أیوب السجستانی) یه‌وه ده‌گیریته‌وه، که: عمری کوپی عبدالعزیز هه‌موو داگیرکراوه‌کانی (بیت المال) ی گیرایه‌وه بو‌خاوه‌نه‌کانیان، ئه‌وانه‌ی مابوونه‌وه و فه‌رمانی ده‌رکرد زه‌کاتی هه‌موو سال کانی لی ده‌ربکه‌ن، به‌لام پاشتر نامه‌یه‌کی تری بو‌ناردن و تیا‌دا ووتی: له‌مه‌سه‌له‌که زیاتر قول بومه‌وه ده‌بینم مالیکی (ضمان) ه^۲ ته‌نها زه‌کاتی یه‌ک سالی لی ده‌رده‌کریت.^۱

۱- ووته‌ی وه‌رگیر.

۲- فقه عمر بن عبد العزيز د. محمد شقير (۲/ ۵۶۶).

۳- (ضمان) ئه‌وماله‌یه‌ خاوه‌نه‌که‌ی به‌ته‌مای نه‌ماوه.

عمری کورپی مه‌یمون ده‌لټت: والی یه‌ک له‌سه‌رده‌می (عبدالملك) دا ده‌ستی گرت به‌سه‌ر سامانی پیاوځکدا، که‌ناوی – أبو عائیشه – بوو، که‌به‌(۲۰)ه‌زار مه‌زنده ده‌کراو خستیانه (بیت المال) له‌سه‌رده‌می عمری کورپی عبدالعزیزدا کورپی نه‌و پیاوه‌هات و سکا‌لای به‌رزکرده‌وه، عمریش نووسی بۆ مه‌یمون، که‌ماله‌که‌ی بۆ بگریڼه‌وه و ته‌ن‌ها زه‌کاتی نه‌م سالی لى‌ ده‌ربکه‌ن، خو نه‌گه‌ر مالئیکى (ضمار) ده‌بوايه نه‌بوايه زه‌کاتی هه‌موو ساله‌کانم لى‌ ديارى تايبه‌تى دانابوو بۆ هه‌رکه‌سیک ده‌بیته ده‌لیلی کارى خیر، یان پځگرتن له‌ خراپه‌و تاوانیک، یان نا‌ژاوه بکات بۆ جیگایه‌ک سته‌م لیکراوځکى لیبیت و خاوه‌نه‌که‌ی نه‌وتوانیت هاوارى خو‌ی بگه‌یه‌نیت.

بۆ نه‌وبه‌سته‌نامه‌یه‌کى نووسی و فه‌رمایشتى ده‌رکرد، که‌له‌وه‌رزى حه‌ج کردن و شوینه‌گشتى یه‌کان و بۆنه‌و نا‌هه‌نگه‌کاندا بخوینریته‌وه، که‌تیاندا هاتبو:

پاشان ... هه‌رکه‌سیک هه‌والی سته‌م لیکراوځکیان پى‌ بگه‌ینیت، یان هه‌رکارێک خیرو به‌رژه‌وه‌ندى تاکیک، یان کۆمه‌لئیکى تیدا بیت، له‌ نیوان ۲۰۰ تا ۳۰۰ سه‌د دینارى پى‌ خه‌لات ده‌که‌ین، به‌پى‌ ى کاره‌که‌ی و نا‌په‌حه‌ت بوونى له‌و پیناوه‌دا، په‌حه‌مه‌تى خوا له‌ هه‌رکه‌سیک به‌ ئه‌رکى نازانیت نا‌په‌حه‌تى قبول بکات بوه هیوايه‌ى خواى گه‌وره‌ماڤیک بگریته‌وه بۆخاوه‌نه‌که‌ی، یان نا‌په‌وايیه‌ک له‌گۆر بنیت، یان به‌رپا بکات.^۲ چیرۆ خو‌شى وه‌رده‌گرت له‌ چه‌رمه‌سه‌ریه‌کانى هینانه‌دى دادپه‌روه‌رى و به‌خته‌وه‌رى بوونى خه‌لکى له‌ ژړر سیبه‌ریدا، له‌و باره‌یه‌وه ده‌لټت: ((والله لوددت لو عدلت يوماً واحداً وأن الله تعالى قبضنى))^۳ واته: وه‌لامى نا‌واته‌خوازم ته‌ن‌ها یه‌ک پۆژ داد په‌روه‌رم نیتر خواى ته‌عالا گيانى بکیشامایه.

له‌ماوه‌ی ژۆر که‌مى خه‌لیفایه‌تى یه‌که‌یدا داد په‌روه‌رى یه‌کى بى‌ وینه‌ى به‌روبوم دارى هینایه‌ کایه‌وه، به‌لام ده‌روونه به‌رزو بلنده‌که‌ی هه‌ر بۆ زیاترى ده‌پوانى،

۱- الطبقات الكبرى لابن سعد (۵/ ۳۴۲).

۲- هه‌مان سه‌رچاوه لا په‌ره ۲۲۷.

۳- تذهیب الاسماء واللغات (۲/ ۲۳).

ئەوکارانەى دەیکردن بەکەمى دەزانى و دەیووت: ئەگەر (۵۰) سالیش لەناوتاندا بمینەو هیشتا ناتوانم بەتاوەتى دادپەروەرى بەرپا بکەم.^۱
تەنانت گیانلەبەرانیشت بێ بەش نەبوون لە دادپەروەرى و لابردنى ناهەقى و ستمەکارى، فەرموون لەگەڵ چەند دیمەنیک لەوبارەیهو:

+ بەکار هیئانی لەغاوی قورس و نەقیزە سەر ئاسنى* قەدغە کردبوو عمرى کوپی عبدالعزیز ﷺ هەمیشە ئەوێ دووپات کردەو، کە بە پەحم و بەزى بن لەگەڵ گیان لەبەراند، هەرگیز سزاو ئەشکەنجەیان نەدەن، ئەبویوسف دەلیت: عبداللەى کوپی عمر دەلیت: عمرى کوپی عبدالعزیز ﷺ ئەوێ قەدغە کردبوو، کە سەرى ئەو قەمچى یانەى بەکار دەهینریت لەگەڵ گیانلەبەراند ئاسنى پێو بکریت، قەدغەشى کردبوو لەغاوی قورس بکریتە دەمر و لاخەو.^۲

+ و لاخ و بارى قورس لێنایان:

هەوالی پێگەیشت، کە کەسانیک هەن بارى قورس لە و لاخەکانیان دەنن، کە زیاتر لە توانای خوایان، ئەمەش لە شارى میسر پویداوو، بۆیە نامەى نووسیوو بۆ والى یەکەى و قورسترین ئاستى بارى و لاخى بە (۶۰۰) رطل دیارى کرد بۆى، داواى لى کر ئەم بپیارە لەناو خەلکدا بخوینتەو و جى بەجى ی بکات.^۳

ئەم شتانەى پیشتر باسمان کرد نمونەیک بوون لەهەول و تیکۆشانى عمرى کوپی عبدالعزیز ﷺ لەپیناوەرپاکردنى ئەو دادو یەکسانى یەى، کە قورئانى پیرۆزو سوننەتى پێغەمبەرەکەى ﷺ داواى دەکەن، دزایەتى کردنى ستم و ناهەقى تا سەر ئێسقان و گەراندنەوێ ماف بۆ خاوەنەکانیان.

۱— تاریخ ابن عساکر لى عمر بن عبدالعزیز، عبدالستار الشیخ لا ۲۲۷ وەرگێراو.

* نەقیزە: ئەو دارەیه، کە و لاخدار هەلیدەگریت و لە و لاخەکانى دەدات بەسوکی لەرێگادا بۆ ئەوێ خیرا تر بپۆن - وەرگێر -

۲— مصنف ابن أبى شیبە (۱/۳۳۲).

۳— فقه عمر بن عبد العزيز د. محمد شقیر (۲/۵۷۵)

۵ — یەكسانی:

خوای ته‌عالا ده‌فه‌رمویت: ﴿يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ﴾ (الحجرات: ۱۳، واتە: ئەى خەلکینه ئێمه ئێوه‌مان له نێرومى يەك دروست کردوه، پاشان کردومانن به‌کۆمه‌له‌ گهل و هۆزێك بۆ زیاتر یه‌كتر ناسین، به‌پاستى به‌پێزترینتان لای خوا ئەو كه‌سانه‌ن زیاتر ته‌قواو له‌خوا ترسانیان هه‌یه‌.

پێغه‌مبه‌رى خوايش ﷺ فه‌رموو یه‌تى: ((أَيُّهَا النَّاسُ، أَلَا أَنْ رِبْكُمْ وَاحِدٌ، وَأَنْ أَبَاكُمْ وَاحِدٌ، أَلَا لَأَفْضَلُ لِعَرَبِيٍّ عَلَىٰ أَعْجَمِيٍّ، وَلَا أَعْجَمِيٍّ عَلَىٰ عَرَبِيٍّ، وَلَا أَحْمَرُ عَلَىٰ أَسْوَدَ، وَلَا أَسْوَدُ عَلَىٰ أَحْمَرَ إِلَّا بِالتَّقْوَىٰ)) واتە: ئەى خەلکینه، په‌روه‌ردگارتان يه‌كه‌، له‌ يه‌ك باوكيشن، كه‌واته‌ هه‌يچ عه‌ره‌بێك له‌ عه‌جه‌مى زیاتر و هه‌يچ عه‌جه‌مێكيش له‌ عه‌ره‌بى زیاتر نین، پێست سوره‌كانیش هه‌یچیان له‌ پش پێست زیاتر نى یه‌، په‌ش پێسته‌كانیش هه‌یچیان له‌ سوره‌كان زیاتر نین، مه‌گه‌ر به‌ ته‌قواو له‌ خوا ترسان نه‌بیت.

عمرى كورپى عبدالعزیز رحمته‌اللهه‌ له‌ ده‌وله‌ ته‌كه‌یدا ئەم بنه‌ما ئیسلامى یه‌ مه‌زنه‌ى جێ به‌جێ کردوه، یه‌كه‌مین هه‌نگاوێك نای بۆ جێ به‌جێ کردنى ئەم بنه‌مايه‌، ئەو سوینده‌ بوو، كه‌ خواردی ووتى: وه‌لاهی ده‌بیست خۆم و خه‌لكى له‌ يه‌ك ئاستى بژیویدا بژین.^۱

له‌و باره‌یه‌وه‌ ده‌لێت: یان وه‌لاهی ئاواته‌ خوازم له‌ منه‌وه‌ و له‌ نزیکه‌كانى منه‌وه‌ ده‌ست پێ بکه‌ن، كه‌ من له‌وانم، تاوامان لى دیت ژيانى ئێمه‌ و ئێوه‌ وه‌ك یه‌كى لى بیست، به‌لام وه‌لاهی ئەگه‌ر له‌مه‌ زیاتر مه‌به‌ستێكم هه‌بوايه‌ زمانێكى پاراوم هه‌یه‌ و به‌هۆكاره‌كانیشى زۆر شاره‌زام.^۲ هه‌يچ كه‌سێك له‌ ئێوه‌ پێویستى یه‌كى خۆیم پێ

۱ — النموذج الإدارى المستخلص لا ۲۹۷.

۲ — سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الحكم)، لا ۸۳.

ناگه ینیت، من له خوی زیاتر پیّم خوښ نه بیتّ نهو پیډاوېستی یه ی بۆ ته واو بکه م به پئی ی توانام.^۱

عمر ﷺ یاسای یه کسانى له ناو خه لکدا جئ به جئ کرد، چ له بواری مافه کاند، یان له هه رگوشه و لایه نیکى ژياندا، له دابه ش کردنى پۆسته کان و دیاری کردنى بهرپرساندا هېچ جیاوازی یه کی نه کردوه له نیوان یه کیّک و یه کیّکی تردا، هه رگیز شتیکی به یه کیّک نه داوه، که مافی خوی نه بویتّ.

هه ستا به یه کسان کردنه وه ی نه میرو نه شرافى به نی ئومه یی یه، له گه لّ خه لکه که ی ترداو هه مو به خشش و ماله تایبته یه کانی لّ سه ندنه وه و موچه که ی کردنه وه به نه ندازه ی موچه ی خه لکی و کاتئ له و باره یه قسه یان له گه لدا کرد، نه ویش له وه لامدا ووتی: پاره ی خوّم به شی هه مووتان ناکات، پاره ی - بیت المال - یش ته نها مافی ئیوه نی یه و ئیوه ش وه هه موو موسلمانیکى تر مافتان هه یه تیايدا وه ک مافی دوورتین که س.

سیاسه تی دارایی عمر له سه ر بنه مای یه کسانى دامه زرابوو، نه وه خه زینه ی موسلمانان و مولکی گشتی یه، بۆ هه ر یه که وه ک خه لکانی تر ده ستی بۆ به ریتّ، تایبته نی یه به لایه نیکى دیاری کراوی ناو خه لکی.

له و کارانه ی، که ده یویست بنه مای یه کسانى جئ به جئ بکات تیاندا، نه وه بو کاتئ بینى، که نه میره کانی به نی ئومه یه خاوه نی زه وی و زاریکی زۆر بوون، هه موویشی قه ده غه ی خویان بوو، هه موو موسلمانانى لّ بئ به ش بوو.

عمر ووتی: زه وی قه ده غه کراو خه لالی هه موو موسلمانانه ... سه رکرده ش وه ک هه موو موسلمانیکى تر وایه، خوا باران بۆ هه موو به نده کانی ده بارینیتّ، هه مویاندا تیايدا یه کسانن.^۲

۱- تأریخ الطبّری له النموذج الإداری لا ۲۹۷ وه رگراوه.

۲ - سیره عمر بن عبدالعزیز (ابن الحکم)، لا ۸۳.

هەر وەك يەكسانى خستە نىوان موسلمانان و ئەو جولهكە وگاورانەى موسلمان دەبوون لە ئەهلى جزیه، ئەو ساردو سپرەى نىوان هەردوو شكاند... ووتى: هەر جولهكە يەك، يان گاوریان، يان مەجوسى يەك موسلمان بىت و ئاوتتەى موسلمانان بىت لە ھۆزەكەى خۆى بېچرپت ئەو دەبىت تىكەلى بكن و دلنە وایى بكن.^۱

(إبن سعد) دەگىرتەو دەلەیت: عمرى كوپى عبدالعزیز ﷺ عەرب و مەوالى بە يەك چاوسەیر دەکرد لە پۆزى و موچە و بەخششین دا، بەلام تەنها (۲۵) دینارى بریپویەو وەك موچە بۆ مەوالى یەكان.^۲

لە بواری یەكسانى موسلمانان لە بەردەم دادگا و حوكمى شەرعدا بە شیوەیەكى گشتى، لەم بوارەشدا ئەو بەلگەمان بەسە، كە موسلمانێك دیت و بێ ترس لە بەردەم ئەمىرى باوەرداراندا شكات لە عبدالعزیزى باوكى دەكات، دەلەیت: ئەى ئەمىرى باوەرداران — عبدالعزیز — مەبەستى باوكى عمر — كاتى خۆى زەویەكى لەم سەندووە بە زۆرم و ستم! عمریش بەبێ ھەلچون و توپەبوون، زۆر لەسەر خۆ بە پویەكى خۆشەو پێى ووت: ئەزانم شەرىكم ھەيە لەو، ئەم قازى یە لە نىوان بىت، عمر چوو بۆ لای دادوەرەكە، ئەویش حوكمى كرد لە دژى عمر، عمریش پێى ووت: دەى مەسروفى زۆرمان تیدا كردو، قازیش وتى: دەى سودى لى وەرگرتوو لە باتیدا ئەمە لە باتى ئەو، عمریش وتى: بە دادوەرەكەى ئەگەر ئابەم شیوەیە حوكمەت دەنەرکدرایە ھەرگیز نەمدەھيشت لە حوكمەتەكەمدا كارى داد وەرى بکەیت، فەرمانى دەرکرد زەویكە بگەرینتتەو بۆ كابرای مىسرى.^۳

عمرى كوپى عبدالعزیز ﷺ زۆر سەنگى دادەنا بۆ بنەماى یەكسانى لە نىوان موسلماندا، تەنانەت لە مەسەلە گشتى یەكەنیشدا، لەوانە فەرمانى دەرکرد، كە هیچ كەس تاییبەت نەكریت لە نزاو دەعای خیرداو باقى موسلمانانى لى بێ بەش بىت، بۆ ئەو مەبەستە نامەى نووسى بۆ ئەمیر جەزیر و پێى ووت: بیستومانە كۆمەلى لە

۱- سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الحكم)، لا ۷۹.

۲- الطبقات (۵/ ۲۷۵).

۳- عمر بن عبدالعزيز وسياسة فى رد المظالم. لا ۲۹۸.

چیرۆک خوانه کان له پێش چیرۆکه کانه وه هه ندی صلوات ده نێرن بۆ ئه میره کانیا، له گه ل صلوات دانیا له سه ر پێغه مبه ری خوا ﷺ! ئه گه ر نامه ی منت پێ گه یشت، فه رمان ده به چیرۆک خوانه کان، که له سه ره تاوه صلواتیکێ تایبه ت له سه ر پێغه مبه ری خوا ﷺ ده ن و، پاشان دوعای خێر بۆ سه ر جه م موسلمان ه کان بکه ن و که سی ئی به ش نه که ن، واز له شتی تر به یئن.^۱

له وه وه بۆمان ده رده که ویت، که تاج کاتیک عمر له خه می ئه وه دا بووه جیاوازی کۆمه لاتێ نه مینیت و خه لکی یه کسان بن و که س له که س زیاتر نه بیت، ته نانه ت ناھیلێ دوو عاشمان بۆ که سانیکێ تایبه تی بکریت و باقی ئوممه تی ئیسلامی بی به ش بکریت، چونکه موسلمانان هه موو وه ک یه ک پتیوستان به دوعایه وه کۆمه کی په رووردگاره، خوی ته باره ک وه ته عالا ش ده وله مه نده به شی هه مووی ده دات.^۲

ئوه پڕۆگرامی یه کسانی یه ی، که دروشمه که ی هه لگرتبوو، ته نه ای دروشم نه بوو، وه ک له پێره وی ناخوی حیزب و لایه نه دونیانی یه کانه دهنوسریت به بی ناوه پۆک و کرده وه.

عمر ﷺ هه ر له خۆیدا جی به جی ی کرد، بۆ نمونه جاریکیان له شاری مه دینه پیاویک جنوویی دابه عمرو عمریش به جۆری هه لس وکه وتی له گه ل کرد ئه وه ی جنیو به کسێکی ئاسایی درابیت، ده گیرنه وه پیاویک له شاری مه دینه حوکه میکی به سه ردا دراوه، دیاربوو – بۆیه کاتێ والی شاری مه دینه (ئهبوبه کری کوپی محمد) بوو به ر نوێژی بۆ کردن – ئه م پیاوه شمیشره که ی هه لکیشاو نوێژه که ی به خه لکه که بری، ئه بو به کریش نامه ی نارد بۆ عمر و هه واله که ی بۆباس کرد، ئه ویش له و باره یه وه نامه یه کی نوسی بۆ ئه بو به کر، ئه ویش به ده نگي به رز نامه که ی عمری خوینده وه، پیاوه که ش زۆر توپه بوو جنیویکه دا به ئه میری باوه رداران و نامه که ی و ئه وه شی نامه که ی هیناوه، ئه بو به کریش له سه ره تاوه نیازی کرد بدات له ملی و بیکوریت،

۱- سيرة عمر بن عبدالعزيز ابن الجوزي ۲۷۲۲.

۲- النموذج الإداري المستخلص من إدارة عمر. لا ۲۹۹،

بەلام خۆى گرت و هېچى نەكردو بەندكردنى پازى بوو، بۆيە نامەى نارد بۆ عمر و لەو ھەوالە تى گەياند و عمریش نامەى بۆ نوسى و تيايدا ووتى: ئەگەر ئەو پياوھت بكوشتايە منیش تۆم دەكوشتەوھ لە باتى ئەودا، ئەى نازانى كەس ناكورژيت بەتاوانى جنىودان بەخەلكى جگە لە پېغەمبەرى خواﷺ، كاتى ئەم نامەيەم دەگاتە لات بېخەرە بەندى خانەوھ، موسلمانان لە خراپەى بپاريزە، لەھەموو دەرکەوتنى ھىلالىكدە واتە (۱۵) پۆژ جارێك - دواى تەوبە و پەشيمانى لى بکە، ئەگەر پەشيمانى دەرپى نازادى بکە.^۱

عمر رەحمة اللہ ھەربە و خۆيەوھ نەوستا لە جى بەجى كردنى بنەماى يەكسانى و جياوازی دروست نەكردن لە كەسيكەوھ بۆ كەسيكى تر، بەلكو فەرمانيشى دەرکرد بۆ والى و كار بەدەستەكانى لەو بارەيەوھ ئامۆژگارى كردن، نمونەى ئەوھ ئەو نامەيە، كە ناردى بۆ والى مەدينە و تيايدا پى ى وت: بپۆرە ناو خەلكى و تىكەليان بکە و لە كۆپرو كۆبونەوھ كنياندا دانيشە و قسەى خۆشيان لەگەلدا بکە، ھەرگيز يەكيكت لە لا خۆشەويست ترو لە پيشتر نەبيت لە كەسانى تر، كەس نەليت فلان لە خانەوادەى ئەميرى باوھ پدارانە، چونكە ئەمپۆ لە بەرنامەى مندا خانەوادەى ئەميرى بپرو داران و كەسانى تر وەك يەك وان، بەلكو گومانى ئەوھش دەبەم ئەگەر بەرەبەرە كانيمان لەگەلدا بكریت كەسانى تر ھەن لە پيش ئيمەوھن.^۲

ئەمە بوو ھەندى لەو ھەلوپستانەى عمر، ھەر چەندە جيا جيان، بەلام بە ھەمويانەوھ ئەو مانايە دەبەخشن، كە عمر زۆر خەمى ئەوھى بووھ بنەماى يەكسانى جى بەجى بكات لە دەولەتەكەيدا.^۳

۱- سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الحكم)، لا ۱۴۲.

۲- الطبقات (۲۴۲/۵) النموذج الإدارى لا ۲۰۱

۳- النموذج الإدارى لا ۲۰۱

۶- سەربەستی یەکان لە دەڵەتی عمری کوری عبدالعزیزدا:

بنەمای ئازادی و سەربەستی لە وێنە ماسەرکی یانە بوو، کە دەوڵەتە کە ی عمری لە سەر دامەزراو، ئەم بنەمایەش واتە دابین کردنی سەربەستی بۆ خەلکی بە گشتی لە چوار چۆی شەریعەتی ئیسلامیدا، کە هیچ دزایەتی یەک نە بێت لە نێوانیاندا، عمر گرنگی داو بە هەموو شیوەکانی سەربەستی مەرفایەتی و لەو شیوە جیا جیا نەدا، ئەوانە ی جێگیر کرد، کە لە گەڵ رێنمونی یەکانی ئیسلامدا یەکیان گرتەو، ئەوەشی لە گەڵ ئیسلامدا یەکی نە گرتایەتەو ئەوە ی دەهێنایەو سەر شیوازی سروشتی خۆی لە گەڵ رێنمونی ئیسلامدا دە ی گونجاند، فەرموون لە گەڵ هەندێ لەو سەبەستیانی عمری کوری عبدالعزیز بە خشیبوی بە کۆمەلگە:

۱- ئازادی فکری و پادەربیر:

عمر ﷺ زۆر سوریوو لە سەر ئەوە ی بنەمای ئازادی بیرو باوەر لە ناو کۆمەلگە د بچە سپینیت، سیاسەتیشی بە رامبەر گاور و جوله کە بریتی بوو لە بە ئین بردنە سەر بەو فایە و پابەند بوون بە پێکەوتنامە و بەرپا کردنی داد پەرەوری لە گەڵیاندا، هەلگرێتی ستم لە سەریان تەنگاوە کردیان لە بواری بیرو باوەر و ئاینانەو، ئەمەش لە ژێر پۆشنایی ووتە ی خۆی گەرە، کە دە فەرمویت: ﴿لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ﴾ واتە: لە هەڵبژاردنی ئایندا زۆر کاری نی یە.

عمر ﷺ شیوازی قسە ی خێرو بانگەوازی دە گرتە بەر لە گەڵ پادشاکانی هیندستان و ئەو مۆزانی، کە موسڵمان نە بوون، یان لە ئیسلام دەرچوو بوون، لەمەو لایش بە درێژی (إن شاء الله) لە سەر ئەمە دەوێن.

عمر هەرگیز روژێ لە پۆژان زۆری نە کردووە لە گاوردەکان، تا موسڵمان بێن. لایەنی سەربەستی فیکری لە سەربەستی پادەربیر داخۆی دەبینیتەو پانتایەکی گەرە ی دەوڵەتە کە ی عمری گرتبویەو، تەنانەت لە گەڵ والی و کار بە دەستەکانیشدا پەخساندبووی، بە جۆرێ، کە بواری پەخساندبوو بۆ هەموو ستم لیکراویک، کە شکات و سکاڵای خۆی بکات بە بێ ترس و بەو پەری ئازادی و سەر

بەستى يەوۋە ۋازى ھىنا بوولە خەلىكى، كە چى دەلئىن بىلئىن، قاسمى كوپى محمدى كوپى ئەبو بەكرى صدیق رضي الله عنه راستى ئەمەى دەرپى و ووتى: ئەمىرۇ دىنە گۆ ھەموو ئەوانەى پىشتەر نەدەھاتنە گۆ^۱ ئەگەر پىچەوانەى شەرع نەبن.

ب - سەر بەستى سىياسى: عمر رضي الله عنه ئەو سەر بەستى سىياسى يەى ئىسلام فەراھەمى ھىناوۋە بۆ موسلمانان بەرجەستەى كرد لە دولە تەكەيدا، كە ئەو بنەمايەش دەلئىت: نابىت گوپىرايەلى كەس بىكەيت لە ھەر شىتىكدا، كە سەرپىچى خۋاى تىدا بىت، ئىتر ئا ئەو كەسە ئەمىر بىت، يان والى، يان ھەر بەر پرسىكى تر، عمر ھەر لە يەكەمىن پۆزى خەلافەتى يەوۋە ئەوۋەى پاگەياند كە سەر بەستى فەرمان بە چاكە و بەرگىر لە خراپە دەداتە ھەموو دانەيەكى كۆمەلگەى ئىسلامى و دىزىيەتى واقىقى ستمەكار بىكەن، ئىسلام پازى نابىت بەبى دەنگى بەرامبەر زولم و ستمە.

پۆزىكىيان وتارىكى دا وتى: بىى ۋەيى بۆ كەس نى يە لە سەر پىچى كردنى سوننەتدا، گۆى پايلەيش بۆ كەس نى يە لە سەرپىچى كردنى پەرۋەردگاردا، ئىۋە بەوكەسەى لە دەستى زولم و ستمەى ئەمىرەكەى ھەلدەيت پىى دەلئىن: ياخى، بەلام خۆى لە راستىدا باسى سەرەكى ئىمامە ستمەكارەكەيەتى.^۲

گەرەتەرىن بەلگە لەسەر ئەوۋەى عمرى كوپى عبدالعزىزدا سەر بەستى سىياسى تەۋاۋى دابوۋ بەگەلى موسلمان ئەوۋەبو، كە بەراستەو خۆ پاش ھەلبىزاردنى بە خەلىفە، روۋى كەردە جەماۋەرە موسلمانەكە و پىى وتەن: مەن لە خلافت ۋاز دەھىنم و سەر بەستى دەدەم بە ئىۋە بە ئارەزوۋى خۆتان كەسىكى گونجاو بىكەن بە ئەمىرى خۆتان.

۱- الطبقات لابن سعد (۵/ ۲۴۴).

۲- سيرة عمر لابن الجوزي لا ۲۴۰.

سەربەستى سياسى لە دوو خالدا خۆى دەبينتتەوہ:

۱- ھاوہبەشى کردنى خەلکى لە ھەلبژاردنى سەروکداو ئەوہش لە پێگەى ئەھلى(حەل و عەقد) و بەيعەت دانى موسلمانان و پەزنامەنديان.

۲- دەرپرینی بۆچون و ئامۆژگاری بۆ بەر پرس و فەرمان پەواکان، پەخنەگرتن لە کارەکانیان و ئیدانەکردنەیان بە پێوەری ئیسلام^۱، عەمر ئازادی سياسى لەم دوو بوارەدا کار پێ دەکرد و سەربەستى دایە دەستیان لە ھەلبژاردنى خەلیفەدا پێش قەسەى خێرو ئامۆژى^۲.

ج - ئازادی تاکەکەسى (الحرية الشخصية): عەمر ﷺ زۆر ھەولێ دەدا تا ئازادی بگەڕیتتەوہ بۆ ھەموو تاکە تاکەیکە کۆمەلگەى ئیسلامى، دەبیینی کۆسپ دروست کراوہ لە پێگەى ئازادی کۆچکردندا، کە ئەمڕۆ پێى دەلێن: (سەربەستى ھاتوچۆ)، ئەویش کۆمەلێ پێ و شوینی گرتەبەر بۆ ئازادکردنى ھەرکەسێک، کە بیەوێت بۆ ھەركوئ بگوازیتتەوہ.

لەوبارەيەوہ دەلێت: دەربارەى کۆچ کردن ئیمە سەربەيتى تەواو دەین بە ھەرکەسێک و بۆ ھەركوئ دە چیت و بۆ دەشتەکەيەکیش ھەيە، کە مەرو مالأت بفروشتیت و بڕاتە شار، دەتوانیت لە لادئ یەوہکەوہ کۆچ بکات بۆ جیھاد و کوشكتارى دوژمنانمان، ھەرکەسێکیش وابکات ئەوہ چاوی لە کۆچەریان کردەوہو پاداشت و دەستکەوتى ئەوانى بۆ ھەيە^۳.

ھەروەك لە یەكئ لە نامەکانیدا، کە بۆ کار بەدەستتیکى خۆى ناردبوو، ووتى: دەرگای کۆچ کردن بکەرەوہ بۆ ئەھلى ئیسلام^۴.

تەنانت لە شتانیکیشدا پەچاوی ئازادی کردوہ، کە کەم کەس ھەيە بیرى ئی

۱- النموذج الإدارى المستخلص من إدارة عمر. لا ۲۱۲

۲- ھەمان سەرچاوە.

۳- سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الحكم)، لا ۷۹

۴- ھەمان سەرچاوە لا ۱۸۸

دەكەنەو دەو گرنكى پى دەدەن، ئەوئش دووشتە:

۱- خىزانەكەى، ھاورىكەى تەمەنى - فاطمەى كچى عبدالملك - ئەو كچە پاشا بەناز پەرورەدەى، بوارى ئازادى و سەربەستى بۆ دەپەخسىنىت ھەر لە يەكەمىن پۆزى دەست بەكار بوونى يەو پى دەلت: فاطمە، يان لايەنى من ھەلبىزىرە - چۆن دەوئ و ابژىن بۆ خوا - يان ئازاد بەو خۆت سەربەستى لەلای من دەمىنىەو، يان لىم جيا دەبىتەو، چونكە دەيزانى ژيانى تىك دەچىت، بە ووتەى دىناى يەكان ژيانى يەك پارچە دەبىتە دۆزەخ! ئەوئش لايەنى عمرى ھەبژارد و پاداشتى پۆزى قىانى وىست، لەم كارەشىدا چاوى لە مامۆستای مرقاىەتى كرد - محمد مصطفى عليه السلام، كە ھەموو خىزانەكانى سەرست كرد لە نىوان ھەبژاردنى دىناو خۆشەكانى، يان پەزەمەندى خواو پۆزى قىامەت و ھەمويان قىامەتيان ھەلبژارد و داواى جيابوونەو - طلاقيان - نەكرد.^۱

۲- ھەرچى جارى يەى ھەبوو، كە عادەتى خەلىفەكانى پىشوو بوو ھەريەكەيان كۆمەلى جارىو خزمەتكارى كچيان ھەبوو، - لەگەلىان كۆدەبوونەو چىژيان لى وەرەگرن - بەلام عمرى كوپى عبدالعزيز عليه السلام ھىنانى داينان و سەپشكى كردن لەمانەو، يان ئازاد بن بپۆن بەئارەزوى خۆتان بژىن و خۆيان بە تاواوى سەر بەست بن و ئەمىش لەكەنیزەكى ئازادىان دەكات.^۲

(ابن عبدالحكم) دەگىپتەو: عمرى كوپى عبدالعزيز عليه السلام جارىەكانى خۆى كۆكرەو ھەو ئازادى پىدان لەوەى دەمىننەو، يان دەپۆن، چونكە كارىكى گەورەم بۆ ھاتۆتە پىش - كە خەلافەتە - ئەترسم نەتوانم مەيلتان پى بدەم ئەوانەتان بە ئازادبوون پازى دەبن ئازادى دەكەم، ئەوشتان دەمىننەو بەتەماى ھىچ نەبىت لىم، ئەوانىش دەستيان كرد بەگريان و بى ھىوا بوون لى.^۳

۱- ووتەى وەرگىز.

۲- النموذج الإدارى المستخلص من إدارة عمر. لا ۲۱۰

۳- سيرة عمر بن عبدالعزيز (ابن الحكم) لا ۱۲۱

ح - نازادی بازرگانی و کاسبی کردن:

وهك باسیك له سه‌ربه‌ستی نابووری و نازادی بازرگانی کردن و به‌کار هیئانی خه‌لکی سه‌رمایه‌کانیان له‌هر پرۆژه‌یه‌کی قازانچ دارد ا سه‌ربه‌ستن و بابگه‌پین به‌ناو زه‌ویداو له‌خیر و فزلی خوا به‌هرمه‌ندترین و چ له‌ووشکانی، یان چ له‌ده‌ریا.

له‌نامه‌یه‌کدا، که بۆ کاربه‌ده‌ستانی خۆی ناردبوو ئه‌م نازادی و سه‌ربه‌ستی یه‌ نابوری یه‌ی بۆ هه‌موو تاکیکی کۆمه‌لگه‌ سه‌لماند، پئی ی ووتن پێگر مه‌بن له‌ به‌رده‌م سه‌رمایه‌دار و ده‌وله‌م‌ندو کاسبکاراند، که هه‌ولێ قازانچ ده‌ست مایه‌ی زیاتر بدات، نووسی بۆ یه‌کێ له‌ والی یه‌کان پئی ی ووت: (له‌ گوێ پایه‌لی کردنی په‌روه‌ردگار ئه‌وه‌یه، که هه‌موو خه‌لکی بانگ بکه‌ن بۆ لای موسلمان بوون ... پێگری که‌س نه‌که‌ن له‌ خسته‌نه‌ گه‌پی پاره‌وه‌ سامانیان له‌ بازرگانیدا چ له‌ ده‌ریادا، یان له‌ ووشکانی، نه‌ به‌رگریان لێ بکه‌ن، نه‌ دوشیان بخه‌ن له‌ کاره‌که‌یان.^۱

هه‌روه‌ها نویسی: ده‌ریایش وا ده‌بینم هه‌روه‌ك ووشکانی یه‌ خوای گه‌وره‌ ده‌فه‌رمویت: ﴿اللّٰهُ الَّذِي سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ لَتَجْرِيَ الْفَلَکُ فِيْهِ بِأَمْرِهِۦ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِۦٓ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ﴾ الجاثية: ۱۲، هه‌رکه‌سیک ده‌یه‌وێت له‌ پێگای ده‌ریاوه‌ بازرگانی بکات پێگای بده‌، وا نازانم بۆمان هه‌بێت ببینه‌ پێگر له‌ نێوان خه‌لکی و ده‌ریادا، چونکه‌ ووشکانی و ده‌ریایی به‌خشتی خواجه‌ بۆ مروّفه‌کانی فه‌راهم هێناوه‌ تاسود مه‌ند بن له‌ خێر و بێری، ده‌ی ئیر چون بۆمان هه‌یه‌ پێگر بین له‌ نێوان به‌نده‌کانی خواو بژیوی ژیا‌نیان.^۲

له‌ جێ یه‌کی تر ده‌لێت: پردی زۆر لێ بده‌ تا خه‌لکی لێ ی بپه‌ر نه‌وه‌و به‌بێ ئه‌وه‌ی مه‌سروفه‌که‌یشی بخه‌یته‌ سه‌رکه‌س، چونکه‌ کاربه‌ده‌سته‌ گه‌نده‌گه‌له‌کان زۆر نایاسیان کردوه‌، که که‌سه‌یش پئی ی نه‌ووتوون کاری وابکه‌ن.^۳

له‌ لایه‌ك سنوردار کردنی سه‌ربه‌ستی بازرگانه‌کان و دانانی نرخ له‌سه‌ر

۱- سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الحكم) لا ۹۴.

۲- هه‌مان سه‌رچاوه‌ لا ۹۸.

۳- الإدارة الإسلامية عمر کرد لا ۱۰۵.

شمەكانيان لە سەردەمى كۆپى عبدالعزىز ﷺ دەستكارى نەرخى نەكرد، أبو يوسف دەئیت: عبدالرحمنى كۆپى شەوبان لە باوكى يەوہ بۆى گىٲراينەوہ، كە ووتى: وتم بە كۆپى عبدالعزىز ﷺ ئەى ئەمىرى باوہ پداران نازانم ھۆى چى يە وا نەرخى كالاكان لە سەردەمى تۆدا بەرزبۆتەوہ كە چى لە سەردەمەكانى پىش تۆدا ھەرزانتەر بووہ؟ كۆمىش ووتى: دەى ھەمانپەواكانى پىش من(ئەھلى ذمە)يان بەكار دەھىنا زياتر لە تواناى خۆيان، ناچارىان دەكردن ھەرچى شتىان ھەيە بخەنە بازارو بىفروشن، بەلام من زۆر لە كەس ناكەم لە تواناى خۆى زياترەم ناوئى لى، خەلكى چۆن دەيانەوئىت، با بەو جۆرە شتەكانى بفروشىت، منىش پىم ووت: ئەى چۆنە نەرخى شەك و كالاكان ديارى بكەيت، كۆمىش ووتى: ئەوكارە مافى ئىمە نى يە و پەرەدگار نەرخ دادەئىت وبەس.^۱

ئەم سىياسەتە ئابورىيەى كۆپى عبدالعزىز بەرھەمى ھەبوو، چ گەپاندنەوہى مافەكان بۆ خاوەنەكانيان، چ سەربەست كەردنى خەلكى بۆ بازىرگانى و كاسبى پىك و پىك، بە جۆرئى ھەلى كاركەردن و بەرھەم ھىنانى پەخساندبوو بۆ ھەموويان، ھەموو ئاستەم و بەرھەستەكانى لە بەردەمدا لابردبوون، ئەمەش ئاسايى يە، كە جموجولئى بازىرگانى دروست دەكات و سەرمایەى خەلكى بەرەو زىاد بوون دەپوات و دواترىش زەكاتى زياتر دەترىت بە(بيت المال) ئەمەش وا دەكات چىنە ھەژارەكان ببوزىنئىتەوہ، كەمئى ھەست بە خۆشى ژيان بكەن و بتوانن شتەكان بكپن، بەم كارەش بازىرگانەكان كالاكانيان لە فروشتن و كپنى بەردەوامدا دەبئى، ئەمەش وادەكات بازىرگان زياتر شەك بەھىنئى و جۆلەى بازىرگانى زىاد بكات و دواتر ئابورى ولات بەرەو بووزانەوہ بپوات و ژيانى خەلكى خوش ببىت.^۲

۱- سيرة ابن الحكم لا ۱۰۲

۲- السياسة الاقتصادية والمالية لعمر بن عبدالعزيز لا ۴۸.

به شی دووهم

گرنگترین سیفاته کانی عمر و مه شخه له نوی گه ریه که ی

یه که م: گرنگترین رهوشته کانی

که سایه تی عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ بریتی یه له که سایه تی سه رکرده یه کی سه رنج پاکیش، خاوه نی کۆمه لیک سیفاتی ره بانی بووه، له و سیفاتانه: باوه پی به و دامه زراوی به خوی په روه ردگار و گه وره یه که ی مه بووه، باوه پی به پاشه پۆژو گه پانه وه بۆ قیامهت، ترسانی له خوی گه وره، بونی زانستیکی دهوله مه ند، متمانه ی ته وای به خوا، سه رمه شقی، پاستگۆی، لی هاتوی، نازایه تی، پیاهو ته تی، دونیا نه ویستی، خولیای قوریانی دان، نه رم و نیانی، گو یگرتن بۆ نامۆژگاری، له سه ر خۆی، ئارامی و وره به رزی، لیزان، ئیراده یه کی به هیز، دادپه روه ری، به توانا له چار سه رکردنی کیشه کاند، توانای نه خشه دانان و ئاراسته کردن و پیکهستن و چاودیری کردن، کۆمه لی سیفاتی تریش.

به هۆی نه و کۆمه له رهوشته خایانه ی، که په روه ردگار پی ی به خشی بوو توانی هه ستیت به به رپا کردنی پپۆژه مه زنه چاکسازی یه که ی و نوی کردنه وه ی زۆریک له ئاسه واره کانی سه رده می خه لیفه پاشیده کان، که به هۆی هاتنی کۆمه لی پاشای کورسی دۆسته وه له ناو چوو بوون و له بیرکرا بوون، توانی زالبیت به سه ر هه موو گری و کۆسپه کانی پیکادا، هه ول بی وینه که ی به ره و بومی خۆی به خشی چ له ئاستی تاک، یان کۆمه لگه یان، یان ده وله ت.

تاوای هات نه م به رنامه چاکسازی و نوی خوازیه که ی عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ له سه رده می خۆیدا بوو به مه شخه لیک و نه وه کانی دوی خۆی له کاری سه ر له نوی هینانه وه ی ئیسلامدا چاویان لی کرد، نه وه تا نورالدین الزنگی له سه ر هه مان

هه‌نگاهه‌كانى عمر كارى خۆى ده‌كرد و توانى سه‌ركه‌وتنىكى مه‌زن بۆ ئومه‌تى ئىسلامى ده‌سته‌به‌ر بكات به‌سه‌ر گاوره‌ داخ له‌ ده‌له‌كاندا، ئه‌مه‌ش دواى خوا ده‌گه‌رپته‌وه‌ بۆ مامۆستا لى ھاتووه‌كه‌ى، كه‌ ناوى (الشيخ أبى حفص عمر محمد الخضر) بوو له‌ ساڵى ۵۷۰هـ كۆچيدا گيانى به‌خوای خۆى سپارد، كه‌ هه‌ستا به‌ نووسىنى ژيانى عمرى كوپى عبدالعزیز ﷺ و ناردى بۆ (نورالدين الزنگى) و داواى لى كرد هه‌نگاو به‌ هه‌نگاو به‌ شوین پێدكانى ئه‌و دابرواته‌وه‌ له‌ كارى بانگه‌واز و جيهادا.

گه‌رنگه‌ترین سیفه‌ته‌كانى عمرى كوپى عبدالعزیز ﷺ ئه‌مانه‌بوون:

۱- زۆر زۆر له‌ خوای گه‌وره‌ ترساوه‌:

گه‌وره‌ترین پالنه‌ریك، كه‌ پاللى پێوه‌ ده‌نا بۆ ئه‌و په‌هوشته‌ مه‌زنه‌، ئه‌و باوه‌په‌ پته‌وه‌ى بوو به‌ پۆژى دواى و ترسانى له‌ خوا و شه‌یدایى به‌هه‌شت، ئه‌گه‌ر ئه‌م باوه‌په‌ پته‌وه‌یشى نه‌بوایه‌، كه‌ عمرى كوپى عبدالعزیز پێ ناسرابوو، هه‌رگیز نه‌یده‌توانى ئابه‌و جۆره‌و لاویكى وه‌ك عمر، كه‌ هه‌موو شتیكى له‌به‌ر ده‌ست دابوو له‌ ده‌سه‌لات و سه‌ربه‌ستى و پله‌و پایه‌ و سامانى زۆر بێ ئه‌ندازه‌، شه‌یتانىش به‌و هه‌موو وه‌سه‌وه‌ سه‌و فیلبازیه‌وه‌یه‌وه‌ و نه‌فسى به‌دكاریش به‌ هاندانه‌كانى یه‌وه‌ بۆ خراپه‌ — ئا به‌و جۆره‌ به‌وردی لیپرسینه‌وه‌ له‌ گه‌ل ده‌روونى خۆیدا بكات و پاره‌ستیت له‌ سه‌ر پێگای پاست.

زۆر شه‌یداو توینووی به‌هه‌شت بوو، دونیای پشت گوی خستبوو له‌ پێناو قیامه‌تدا، باوه‌په‌ ته‌واوى هه‌بوو به‌و ته‌ خوای عزوجل، كه‌ ده‌فه‌رموویت: ﴿يَقَوْمِ إِنَّمَا هَٰذِهِ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا مَتَّعٌ وَإِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ﴾ (غافر: ۳۹) واته‌: ئه‌ى هۆزه‌كه‌م ئه‌م ژيانه‌ى دنیا خۆشى یه‌كى كاتى و قیامه‌ت ژيانى حه‌وانه‌وه‌مه‌تا هه‌تایی یه‌.

عمر ﷺ به سروشته پاکه کی خوی و بیروباوه پره خاوینه که یه وه هستی به وه کردبوو، که دواپوژی موسلمان گرنگه مروژ له پیش چاوی بگریت و له دنیا زیاتر هه ولی بؤبدات و له و باره یه وه نامه ی نووسی بۆ (یه زیدی کوپی مولهیب) و پی ی ووت: نه گهر چه زم له ژن بکردایه، یان مال کۆکردنه وه م مه به ست بوايه، چونکه نه وه ی له دهستی مندا بووه له دهستی هیچ کهس که سدا نه بووه، به لام — نه وه ی توشی بووم به پرپر سیاریه تی و خه لافهت — لیپرسینه وه ی گه وره، مو حاسه به ی توندی له سه ره، مه گهر بۆ که سیك خوا په حمی پی بکات.^۱

عمر ﷺ زۆر ترسی خوای گه وری له دلدابوو، فاطمه ی خیزانی بۆمان ده گپریته وه ده لیت: سویند به خوا نوژیو پۆژیویه کی وای نه بووه له سنور به دهر، به لام وللاهی که سم نه دیوه وینه ی عمر بیت له خوا ترساندا، له ناو جیگه که یدا یادی خوای ده کرد، له ترساندا وه ک چۆله که پاده چله کی و باله فیزی ده کرد، تاوامان لی ده هات بلین: سبه یین خه لکی بی خلیفه ده میننه وه.^۲

مه کحول ده لیت: نه گهر سویند بخۆم سویندم ناکه ویت، که نه م دیوه که سیك وینه ی عمری کوپی عبدالعزیز دنیا نه ویست و له خواترس بیت.^۳

له بهر نه و له خوا ترسانه ی بوو، که هه میشه گریان و فرمیسکی حازر بوو، جاریکیان پیاویک دیته خزمهت عمر و له و کاته دا مه قه لی یه کی له بهر ده مدا بوو، عمریش پی ی ووت: نامۆزگاریم بکه؟ نه ویش ووتی: نه ی نه میری باوه پداران سودی چی یه بۆتۆ؟ نه گهر هه موو خه لکی بخزینه ناو به هه شته وه، نه گهر تۆ بخزیته ناو ناگره وه، یان چ زیانیکی هه یه بۆتۆ، نه گهر هه موو خه لکی بخزینه ناو ناگری دۆزه خ، نه گهر تۆ له ناو به هه شت دابیت، ده لی: عمر نه وه نده گریا تا به تکه ی فرمیسکه که ی مه قه لی یه که ی کوزانده وه.

۱- تاریخ الطبری له النموذج الإداری لا ۱۴۰.

۲- سیره عمر بن عبدالعزیز (ابن عبد الحكم) لا ۴۲.

۳- تاریخ الخلفاء سیوطی لا ۲۲۱.

۴- سیره عمر لابن الجوزی لا ۹۰.

هەموو ترسیكى عمر رەزى له پۆزى قىامت بووه، هاوارى دەكرده خواو دەيوت:
ئەى پەرەردگارم ئەگەر ئەزانیت من جگە لە ترسى پۆزى قىامت ترسیكى تر لە
دڵدا هەیه، هەرگیز ترسم نەشكىنێ.^۱

پۆزى قىامت، ئەو پۆزە ترسناکەیه، کە گۆپانکاریهکی پێشەیی لە ژيانى عمردا
دروست کرد، ئەو پۆزەبوو، کە دەربارەى دەيوت: دووچاربوون بە دواپۆزیکەوه
ئەگەر ئەستێرەکان دووچاری بوونایە هەموو دەکەوتنە خوارەوه، ئەگەر کێوکان
دووچاری بوونایە دەتوانەوه، ئەگەر زەویش دووچاری ببوایە لەت و پەت دەبوو، ئایا
نازانن لە نێوان بەهەشت و دۆزەخدا مالتێکی تر نییە، ئێوه هەردەبێت بەرەو لای
یەکیکیان بپۆن.^۲

بەلێ ترسان لە خواى گەورە، تێپوانینی ئاشکرا بۆ ژيان و نەمان و نەمرى،
هەست کردن بەپۆزى لێپرسنەوه، کاریگەرى دیمەنەکانى بەهەشت و دۆزەخ
وادهکات لە فەرمانپەرە و بەرپرسەکان، کە بلەرزن لە ترسى ئەوهى بە ئەندازەى
موویەک لە بەرنامەکەى پەرەردگارن لابدەن.^۳

تێگەشتن و هەست کردن بە بوونی پۆزى قىامت و باقى سیفاته بیروباوهپى
یەکانى ترا و دهکات لە سەرکرده، کە هیچ هەنگاوێک نا نیت و هیچ لێدوانێک نادات و
هیچ کاریک ناکات، بەلکو پەيوهستى دهکات بە پەزنامەندى خواوه.

بەلام بە داخەوه لەلایەن زۆری لە سەرکردهکانى ئەمپۆوه هەولیان نەداوه ئەو
باوهپە لە دلایاندا بچەسپێنن و ئەوێش بناغەى هەموو سەرکەوتنێکەو دەبێت ئەم
سیفەتانه لە سەرکردهکاندا هەبن، گەورەترین سیفاتی عمرى کوپى عبدالعزیز ئەو
باوهپە دامەزراوهى بوو بەخواو بەپۆزى دواى، ترسانى لە پادەبەدەریشى لە خواى
عزوجل و پۆزى ترسناکى قىامت.^۴

۱- تاریخ الخلفاء سیوطى ۲۲۴۷.

۲- سيرة عمر لابن الجوزى لا ۳۲

۳- ملامح الانقلاب عمادالدين خليل لا ۴۵.

۴- النموذج الإدارى لا ۱۴۲.

۲۔ دنیا نہ ویستی — الزهد —:

عمری کوپی عبدالعزیز رحمہ اللہ لہ پڙگہی ژبانی لہ خزمہت قورئانی پیروز و پیمونیه کانی محمد الامین ﷺ و بیرکردنه وهی سهره نجامی پوچی ئەم دونیایه، که جیگای تاقیکردنه وه، یه، کینگه یه که بۆ دواپۆژ، یان لی کردبوو، که زالبیّت به سهر دونیاو نه خش و نیگارو جوانی و باق و بریقه کانیدا، به جوانی بوو به ملکه چ و گورایه لی په روه ردگاری چ لہ پوالهت و چ له دل و دهروونیدا، گیشته کۆمه له راستیه که له دلیدا جیگربوون و وایان لی کرد پشت له دنیا هه لېکات، له و راستیانه:

أ – یه قینی ته وای په یدا کردبوو، که مروف له م زهوی یه دا شیوهی غه ربیکه، یان پیبوری پئی، وه پیغه مبهری خوا ﷺ فه رمویه تی: ((کن فی الدنيا کأنک غریب أو عابر السبیل)) له دنیا دا وه غریب، یان وه ک پیبوار بژی.

ب – ژبانی ئەم دنیا یه له لای په روه ردگار هیچ کیش و نرخى نی یه، مه گه ر بۆ گوئی پایه لی په روه ردگار به کار بهیتریت، له م باره یه وه پیغه مبهری خوا ﷺ فه رمویه تی: ((لو کانت الدنيا تعدل عند الله جناح بعوضه ما سقى منها کافراً))^۱ واته: ئەگه ر ژبانی دنیا به ئەندازهی بالی میشوله یه که له لای خوا سهنگی هه بویه نه یده هیش کافر ناوی لی بخواته وه.

ج – کورتی ژبانی دنیاو ته وای بوونی وه که پیغه مبهری خوا ﷺ ده فه رمویت: ((بعثت أنا والساعة كهاتین وأشار إلى السبابة والوسطی))^۲ واته: نئیوان هاتنی من هاتنی پۆژی دواپی وه که ئەم دووپه نجه یه وایه، ئاماژهی کرد په نجهی شایه تمان و په نجه به رزه ی ته نیشتی.

د – پۆژی دواپی یه که به رده وام ده مینیته وه و جئ حه وانگهی مروفه. له بهر ئەم هویانه وکۆمه لی هوی تر عمری کوپی عبدالعزیز پشتی له دنیا

۱- الترمذی کتاب الزهد ژ ۲۳۳۳. حدیث صحیح

۲- الترمذی ژ (۲۳۲۰).

۳- مسلم کتاب الفتن و أشراف الساعة ژ ۱۲۳- ۱۲۵.

هەلکەرد، يەكەمىن پلەى دونيا نەوىستى ئەو يە مەرۆڧ خۆى لە حەرام بپارىزىت، پاشان لە شتە حەللەكان و پەرزەتريىن پلەى زوھديش ئەويە خۆ دور گرتنە لە شتى زيادە، كە بە نەبونيشى زيان ناكەيت.^۱

مەسەلەى دونيا نەوىستى عمر پەيوەند بوو بە كتاب و سوننەتەو، بۆيە وازى لە ھەموو كارىك ھىتابوو، كە سودى بۆ پۆژى دوايى نەبوو بىت، دلى خۆش نەبوو بەگەورەتريىن شتى، كە خەلافەت بوو — ھەرگىز دلتەنگ نەدەبوو بە لەدەست چوونى شتەيكى دونيايى، وازى لە خۆشى و پاباردنەكانى ھىتابوو، ھەموو خەمىكى لەلای پۆژى دوايى بوو، ئەو يە لە لای خواى (عزوجل) بۆ باوھردار نامادەكراو.^۲

مالىكى كوپى دىنار دەلەيت: خەلكى دەلەين مالىكى كوپى دىنار دنيا نەويستە، بەلكو دنيا نەويستى پاستەقىنە عمرى كوپى عبدالعزىز بوو، كە دنيا ھاتە بەردەستى و ئەو وازى لىھەينا.^۳

ابن عبدالحكم دەلەيت: كاتى عمرى كوپى عبدالعزىز بوو بە بەرپرس و فەرمان پەواو پشتى لە دنياويستى ھەلکەرد و وازى لە ھەموو خۆشەكانى ھىتابو خواردنى چىشتى جۆراو جۆرى لا برد لە سەر خوانى خۆى، ھەركاتى خواردنىكى بۆ دروست بكرايە بە شتى دايان دەپۆشى، ئەگەر حەزى لى بكرايە دەستى دەكرد بە خواردنى.^۴ ھەرگىز گووى بۆ خواردن و جۆرەكانى نەداو، تەنھا ئەو نەبىت برسيتى و تىنويىتى خۆى پى لا برد بىت.

مەسروفي پۆژانەى خۆى مال و مئالەكەى تەنھا (دوو) دەرھەم بوو، وەك دەگىرنەو — لە ساعى كوپى زياد كە: پۆژانە عمر دوو دەرھەمى بۆ مال و مئالەكەى خەرج دەكردو.^۵

۱ - النموذج الإدارى المستخلص من إدارة عمر. لا ۱۴۸.

۲ - الآثار الواردة عن عمر بن عبدالعزيز فى العقيدة (۱/ ۴۶).

۳ - حلية الأولياء (۵/ ۲۵۷).

۴ - سيرة عمر (ابن الحكم) لا ۴۲.

۵ - الآثار الواردة عن عمر بن عبدالعزيز (۱/ ۱۵۵).

هرگیز جگه جل و بهرگی زیر هیچی که ی له بهر نه کردوه، وازی له جوانی و باق و بریق و پهنگاو پهنگه ی خلیفه کانی پیش خوی هینابوو، فهرمانی دا هه مووی بفروشن گشت پاره که ی خسته خه زینه ی موسلمانان.^۱

هر به و شیوه شی کرد له گه ل که نیزه ک و خزمه تکاره کانیداو هرچی که نیزه ک بوو، نه گه ر داگیر کرابوون گپړانی یه وه بۆ خاوه نه کانیان، هرچی خزمه تکاریشی هه بوو هه مووی دابه ش کردن به سهر ناسیاو نه خوښ و که م نه ندانه کاند، دژی هه موو زیاده مه سهره ف کردن و که شخه یه تی یه ک بوو.^۲

هرچه نده هه ندی له نووسهران زیاده په وی ده که ن له مه سه له ی دونیانه ویستی عمردا، به تایبه تی له بابته تی - ژن هیناندا - ابن عبدالحکم ده لیت: فاطمه ی خیزانی ووتویه تی: له وه تی بوو به خلیفه ته نها سئ جار خوی شوردوه له بهر له ش گرانی - جنابه - هه تا گه یشته په روه ردگار، ده لین: تامردوه خوی بۆ له ش گرانی نه شوردوه، هر چه نده نه مانه دژی نه وهن، که عمری کوپی عبدالعزیز زور حه زی کردوه ده ست بگریت به سوننه ته کانی پیغه مبه ره وه و جیگای باوه پ^۲ نی یه، که واز له سوننه ت هینابی و بکه ویتته زولم ناهه قی کردن به خیزانی، چونکه ژن نه هینان و واز هینان له رابواردن له گه لئاندا هیچ په یوه ندی یه کی به زوه دی ئیسلامی یه وه نی یه، شتیکی نامۆیه به کۆمه لگی ئیسلامی، نه وه هه ندی له و تاقمانه ی له ئیسلام ده رچوون شانازی پیوه ده که ن و به زوه دی ئیسلامی داده نین، له و باره یه وه کۆمه لئ سهرگوزشته ده هینن، که نه گه ر وردبیتته وه لی ی بۆت ده رده که ویت، که هیچ په یوه ندی یه کی به زوه ده وه نی یه، له و باره یه وه قسه و نامۆزگاری سه یرو سه مه ریه ان هه یه، له واته:

* هه رکه سئ وازله ژن و خواردنی خوښی بهینیت که رامه ت له سهر ده ستی ده رده که ویت!

۱- الآثار الواردة عن عمر بن عبدالعزیز (۱/ ۱۵۵).

۲- سیره عمر بن عبدالعزیز لا ۵۰

۳- هه مان سهرچاوه لا ۵۰

* ھەرکەسىڭىزنى ھىنا ئەوھ دىئاوۋىستى ھىناوھتە مالى خۆيەوھو لە ژن ھىنان
خۆتان بپارىڭن!

* پياو ناگاتە پلەى پاستگۆيان - الصديقين - تا واز لە ژن لە ژنەكەى نەھىڭن،
وھك بىئوھژنى لى بكات، منداڵەكانىشى وھك ھەتپو خۆى بەرزكاتەوھ بۆ پلەكانى
وتەكان.

* پزگارىيان نابىت، ئەو كەسەى بەبى جىگەى ژن خەوى لى نەكەوېت.

* ھەرکەسىڭىزنى ھىنا ئەوھ حىسابى دىئا پەرستى بۆ بکە.^۱

ئەمە و چەندان ووتەى سەير و سەمەرەى تر، كە بەگشت شىئوھىك پىچەوانەى
ئىسلامە، كە ئاينى وەسەت و ناوھندى يە، ئىغەمبەرى خوايش ﷺ فەرموويەتى:
((فمن رغب عن سنتي فليس مني))^۲ واتە: ھەرکەسىڭىز لە پىرەو سونەتى من لابت
لە من نى يە، واتە: بەشوڧن كەوتەى من دانانرىت.

كەواتە بەگشتى زوھدو دىئانەوۋىستى عمرى كوپى عبدالعزىز لە ژىر پۆشنابى
قورئان و سوننەتدا بوھ ھەرچى پىوايەتىڭ دەگىرپنەوھ لى و دژى ئەو دوو كانىاوھ
ساف و سازگارە بىت، ئەوھ ھەلبەستراوھو جىگەى متمانە نى يە.

زوھدو و دىئانەوۋىستى عمرى كوپى عبدالعزىز، كە لە پەيدا كردن و كۆكردنەوھى
پارەوساماندا لەوھ دابوو، كە ئەو پراوپر پىچەوانەى خەلىفەكانى پىش خۆى بوو،
پىچەوانەى بەرپرس و فەرمانپەرەوكانى ئەمپۆشە، كە بە لاتى دەچنە سەر حوكم و
قاپونى واز لە پۆستە، كە دەھىڭن!^۳

كاتى چووھ سەر حوكم (۴۰۰) ھەزار دىنارى ھەبوو، بەلام كاتى چووھ سەر
كورسى حوكم و لە پاش وەفاتى تەنھا (۴۰۰) دىنارى لى بەجى ما وخۆ ئەگەر تەمەنى
درىژتر بۆايە ئەو بپەش كەمى دەكرد،^۴ بە درىژابى ژيانى موچەى لە (بيت المال)

۱- الطبقات للشعراني (۲۴/۱)

۲- فتح الباري على صحيح البخاري (۱۰۴/۹)

۳- ووتەى وەرگىڭ.

۴- حلية الأولياء (۲۵۷/۵)

وہرنہ گرتو وہ۔^۱

عمر رحمہ اللہ لہ زہید و دنیا نہ ویستہ کانی سہ ردمی خوئی بووہ، نہ گہر نہ ہیٹن زہیدترینتان بووہ، ہم موو جاری دہیوت: دنیا نہ وندہ خوئی تیدا نی یہ بہ نہ اندازہ ی ناخوئی یہ کانی، خوئی کہم و خفہ تی زور۔^۲

دہربارہ ی زوہدہ کانی زوری لی دہ گیرنہ وہ (شیخ أبو حفص عمر بن محمد الخضر العلاء) نزیکہ ی (۲۸) پیوایہ تی لہ سہر ہیٹا وہ تہ وہ۔^۳

زوہدی عمر گہ یشتبووہ ئاستیک، کہ زور نہ ستمہ کہ سی پی بگات لہ و کہ سانہ ی لہ ناو ژیا نی خویش و (ہای لایف) دا چہ قیوون لہ م سہ ردمہ خومانلہ کہ مادہ پەرستی ہم موو کون قورژینیکی ئہم ژیا نہ ی گرتوتہ وہ، تاوای لی ہاتوہ پیوانہ ی کہ سایہ تی یہ کان بہ وہ دہ کریت، کہ چہندی ہ یہ و چون دہ ژی، سہ رکرده و فہرمانرہ واکانی نہ مړو، نہ گہر وہ ک عمر رحمہ اللہ زہید و دنیا نہ ویست نابن خو نہ وہ ندہ بہ سہ بویان ہ لپہ ہ لپہ نہ کہن و سامانی خہ لکی بو خو یان و لایہ نگریان حہ لال نہ کہن و، ہ ول بدہن بہ نانی حہ لال و کاسبی پاک خو یان بژیین و بتوانن حہ زہ دنیایی یہ کانیاں کہ می سہ رکوت بکن، تا نہ وانیش وہ ک عمریاں لی بیت و بہ تہ ما ی شتیکی زور گہ ورہ ترین لہ دونیای ہیچ تیا بہ سہر و کاتی و چاویان بہ بہ ہشتی بہرین بیت۔^۴

کوٹایی بہ باسی زوہدی عمر بہ پروداویک دہ ہیٹنہ وہ، کہ جاریکیان بہ (موزاحیم) ی ووت: حہ زم لہ حہ ج کردنہ، پارہ وشتت لہ لایہ؟ نہوش ووتی: (۱۵ — ۱۶) دیناریکم لہ لایہ، عمریش ووتی: دہ ی نہ وہ کہ ی بہ شم دہ کات، کہ می مانہ وہ، پاشان موزاحیم ووتی: نہ ی نہ میری باوہ پداران خوت حازربکہ بو حہ ج، چونکہ

۱- سیرۃ عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) لا ۱۸۶.

۲- النموذج الإداری المستخلص من إدارة عمر.

۳- الكتاب الجامع لسیرۃ عمر بن عبدالعزیز (۲۶۶/۱ - ۲۷۸)

۴- مدارج السالکین (۲/ ۳۴۰)

حه فده هزار دینارمان له ئالی مه پوانه وه بۆ هاتووه، عمر ووتی: بیخه ره خه زینه‌ی موسلمانانه وه، چونکه نه گهر هه لال بیت به شی خۆمانمان لی برده وه، خۆ نه گهر هه رامیش بیت، نه و پرژه مان به سه، که به رمان که و تووه لی ی (واته با هه جیشی به سه ره وه نه که ی).

موزاحیم ده لیت: کاتی عمر ههستی کرد زۆر پیم ناخۆ شبوو، که نه و پاره یه به کار ناهینن له هه لالدا پی ی ووت: بئ قه زابی موزاحیم! قورس نه بیت له لات نه م کاره م، من له بهر خاتری خوا ده یخه مه (بیت المال) من خاوه ن دل و ده رونیکم که سیکی به رز بینم هه ز له شتیکی به رزتر ده که م، تاوام لی هاتووه هه ز له به رزترین پله و مه قام ده که م، نه مپۆ شیت و شه یادی به هه شت بووم.^۱

۲- بئ فیزی عمری کوری عبدالعزیز - تواضع -:

خوای گه وره ده فه رمویت: ﴿وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا﴾ الفرقان: ۶۳ واته: به نده پاسته قینه کانی خوا نه وانن، که له سه رخۆ به سه ره وه ویدا پی ده که ن.

ابن قیم ده لیت: به شیوه ی له سه رخۆ نه رم نیان به و یقاره وه به بئ فیزی به سه ره وه ویدا په ده بن.^۲

پیغه مبه ری سه ره رمان ﷺ ده فه رمویت: ((إِنَّ اللَّهَ أَوْحَى إِلَيَّ أَنْ تَوَاضَعُوا حَتَّى لَا يَخْفَرُ أَحَدٌ عَلَى أَحَدٍ وَلَا يَبْغِيَ أَحَدٌ عَلَى أَحَدٍ)) واته: خوای - عز وجل - نیگای بۆ کردووم، که ده بیت نه وه نده بئ فیز بن تاواتان لی دیت که ستان پۆست به سه ره که ستانه وه لی نه دهن و که سیشتان ده ست دریزی نه که سه ره که سی ترتان نه که ن.

نه م په وشته جوانه یه کیك بوو له په وشته به رزه کانی عمری کوری عبدالعزیز ﷺ

۱- سيرة عمر بن عبدالعزيز (ابن عبد الحكم) لا ۶۳.

۲- مدارج السالكين (۲/ ۲۴۰).

۳- مسلم ژ ۲۸۶۵.

زومدو دنیا نہ ویستی بہرہ و تہ وازع و بی فیزی برد؛ چونکہ مہرجی زوہدی
پاستہ قینہ تہ وازع و بی فیزی یہ بؤ خودا.^۱

عمر رحمہ اللہ لہ ہموو لایہ نہ کانی ژیانیدا تہ وازع و بی فیزی نواندوہ، ئەمەش زۆر
پتووستہ بؤ سەر کردہ یەک لہ خوا ترسی و ئومیدہ واری بہ ہەشت، بشیہ ویت
گەلە کە ی گوێ پرایە لی فەرمانە کانی بن.^۲

ہەر بئی فیزی یە کانی عمر جاریکیان پایۆیک بانگی کرد ووتی: ئە ی جئی نشینی
خوا لە سەر زەویدا، عمر ووتی: بئی دەنگ بە شتی وانە لیت، من کاتی خۆی باوک
دایکم ناویان ناوم عمر، ئە گەر بە و ناوہ بانگت بکردبمایە وە لایم دەدایە وە، من
کاتی نازناوم بؤ خۆم دانا (أبا الحفص) م پتوتراوہ، ئە گەر بە و ناوہ بانگت بکردایە
وە لایم دەدایتوہ، کاتی منتان کرد بە سەرگە وری خۆتان و پیتان ووتم: – ئە میری
باوہ پداران – ئە گەر بە و ناوہ وە بانگت بکردبمایە وە لایم دەدایتوہ، بە لام بانگ
کردنم بە جئی نشینی خوا لە زەوی دا! من ئە وکە سەنیم، بە لکو جئی نشینە کانی خوا
لە سەر زەوی، داود، پیغەمبەرمان ﷺ و هاو وینە کانیان^۳ مە بەستی لە و ئایە تە
پیرۆزە یە، کە دە فەرمویت: ﴿يَدَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ﴾ ص: ۲۶.

ہەر لہ بئی فیزیە کانی، ئە وە بوو قە دەغە ی کردبوو لە سەر موسلمانان لہ حزوریدا
پابووہ ستن، دە یووت: ئە گەر ئیوہ بە پیوہ بن منیش بە پیوہ دەبم، ئە گەر ئیوہ
دانیشن من دادە نیشم، بە لکو خە لکی لە بەردەمی پەر وەردگاری جیہاندا پادە وە ستن،
ہەموو جاری بە پاسە وانە کانی خۆی دەووت: ئیوہ دەست پێشخەری مە کەن لہ
سلوک کردنتان لیمان، بە لکو ئیمە دە بیت سەرە تا سلۆتان لی بکە ی.^۴

زۆر بئی فیز بووہ، تەنانەت لہ چاک کردنە وە ی قە ندیل و چراکانی خۆیدا،

۱- عمری بن عبدالعزیز الرحیلی لا ۱۵۰.

۲- عمری بن عبدالعزیز (الرحیلی) لا ۱۵۰.

۳- سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن عبد الحكم) لا ۴۶.

۴- سیرة عمر بن عبدالعزیز (إبن عبد الحكم) لا ۳۴- ۳۵.

شەوڧىكان كۆمەلڭكەسى لە لا بوو بۆكارڭك، لەو كاتەدا چراكەى كوزاىەو، خۆى
 ھەستا پۆىشت چاكى بكاتەو، پڧيان ووت: ئەى ئەمىرى باوھەداران بۆ
 بەئىمەنالىت بۆت چاك بكەىنەو؟ عمر ووتى: دەى من چىم زەرەر كرد! پۆىشتەم
 ھەر عمرى كوپى عبدالعزىز بووم، ھاتىشمەو ھەر عمرى كوپى عبدالعزىز بووم.^۱

بى فىز بوو تەنانەت لەگەل كەنىزك و خزمەتكارەكانىدا، جارڧىكان بە
 كەنىزكەى خۆى ووت: كەمى باوھەشىنم بكە، دەلڭ: باوھەشىنى ھىناو دەستى كرد بە
 باوھەشىن كردنى، كردنى بەم باوھەشى كردنەو چاوەكانى چوونە خەو، عمر بەئاگا
 ھاتەو بىنى وا كەنىزكە كە دەم و چاوى سور ھەلگەپاوە و ئارەقڧىكى زۆرى كردو و
 خەوى لى كەوتوو، عمرىش ﷺ باوھەشىنەكەى ھەلگرت و دەستى كرد بەباوھەشىن
 كردنى كەنىزەكە، كەنىزكەش بەخەبەر ھاتەو دەستى گرت بە تەوقى سەرىەو
 ھاوڧرڧىكى كرد، عمرىش پڧى ووت: ئى چى بوو؟ تۆش ھەك من مەوڧىت، ھەك
 منىش گەرمات دەبىت، ھەزم كرد كەمى باوھەشىن بكەم، ھەك چۆن تۆمەنت
 باوھەشىت كرد.^۲

بە سەروشتى خۆى ھەزى لەقسەكردن نەكردو، لەگەل ئەوھەشدا زانايەكى زمان
 پاراو قسە زانان بوو ئەمەش لە ترسى ئەوھى نەفسى شانازى بەخۆىەو بكات،
 يان خەلڭكى وا گومانى پڧى بەرن، ھەردەم دەبووت: قسە ناكەم لە ترسى ئەوھى
 شانازى بەخۆمەو نەكەم.^۳

پىاوڭ ھاتە لای پڧى ووت: ئەى ئەمىرى باوھەداران خەلىفەكانى پڧىش تۆ
 خەلافەت جوانى كەردبوون، بەلام تۆ خەلافەتت جوان كەردو، ھەك شاعىر دەلڭت:
 وإذا الدر زان حسن وجوهكان للدر حسن وجهك زينا.

۱- ھەمان سەرچاوە ۳۹۷.

۲- أخبار أبا الحفص للآجرى لا ۸۶،

۳- ھەمان سەرچاوە لا ۸۴.

به لام عمر پشستی لى هه لکرد^۱ پیاویکیش پى ی ووت: خوا پاداشتی خیرت بداته وه له باتی نیسلام، عمریش ووتی: به لکو خوا پاداشتی خیری نیسلام بداته وه له باتی من^۲، پیاویکیش هاته خزمه تی عمری کوپی عبدالعزیز نه ویش له ناو کۆمه لیک که سدا دانیشتبوو و ووتی: سه لامت له سه ر بیته نه ی نه میری باوه پداران، عمریش فهرمووی: با سلاوه که ت گشتی بیته هه مووان بگریته وه.

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ ئابه و جوړه ژیاوه، بایی سۆزی پاخستوو به بۆ باوه پداران، خۆی به رز پانه گرتوه له ناو به نده کانی خودا، خه لیفایه تی نه یگۆپۆ و لوت به رزه که ی نه کرد، به لکو زیاتر بى فیزو خاکی بوو، خۆی چرای خۆی چاک ده کرده وه له سه ر زه وی داده نیشت له ناو خه لکیدا نه ی هیشتوو پۆلیس و پاسه وانه کانی له پیشی یه وه به پۆن، زۆر توپه ده بوو له هه رکه سیك به گه وده سه یری بکردایه، یان سلاوی تاییه تی لى بکردایه له ناو خه لکیدا، پازی نه بووه خۆی له خه لکی جیا بکاته وه له خواردندا، له خواردنه وه جل و به رگ و ولا خه که یدا.^۳

۴- خۆپاراستنی له گونا- الورع :-

یه کیکى تر له و سیفه تانه ی عمری پى ناسرابوون نه و خۆپاراستنه ی بوو له گونا، وهرع واته: دورکه و تنه وه له هه ر شتیك زیانی هه بیته، ئیتر هه موو هه رانه کانی خواو نه و شتانه ییش، که بۆنى هه رامیان لى دى - الشبهات - چونکه زیان به خشن، هه رکه سیك خۆی له (شبهات) بهاریزیت نه وه ناموس و ئاینه که ی ده پاریزیت، هه رکه سیك خۆی له - الشبهات - نه پاریزیت بى گومان ده که ویته ناو هه رانه کانه وه، وهك نه و شوانه ی مه رپه کانی له نزیکى قه ده غه کراویکه وه به وه پینیت و گومانی نه وه ده کریت، که بکه ونه ناویه وه.^۴

۱- سیر أعلام النبلاء (۲۶ / ۵)

۲- سیر أعلام النبلاء (۱۴۷ / ۵)

۳- الطبقات (۳۸۴ / ۵).

۴- عمر بن عبدالعزیز عبد الستار الشیخ لا ۱۲۳.

(ورع) لە بنەپەتدا بەو دەوتری، كە خۆ لە گوناھ بپاریزیت، بەلام پاشتر مانای واز هیئان لە هەندئ حەلألان بۆ داتاشیوه.^۱

وەك بەلگە لەسەر ئەوێ عمر دیاردەى خۆپاراستن لە هەندئ حەلأل بۆنى حەرامى لى بیئت، دەگیرنەو، كە عمر زۆر حەزى لە هەنگوین کردوو، پۆژیک داوا دەكات لە خیزانى، كە هەنگوینی بۆ بهیئى، بەلام هەنگوینیان نەبوو، بەلام پاش كەمێك هەنگوینیان بۆ پەیدا کرد زۆر زۆر خۆش بوو لە لای و بە خیزانى ووت: ئەمەتان لە كوئ بوو؟ ووتی: دوو دینارم دا بە خزمەت كارەكەم و سواری و لاخى نامە بردنكە بوو پۆیشت بۆى كڕین.

عمر رضی اللہ عنہ سویندى خوارد، دەبیئت ئەو هەنگوینەم بۆ بهیئن، ئەوانیش هیزەكەیان هیا، كە هەنگوینەكەى تیدا بوو ناردى بۆ بازار فرۆشتیان بە زیاتر لە دوو دینار و دوو دینارى خیزانەكەى دایەو و پارە زیادەكەشى خستە خەزینەى موسلمانانەو، ووتی: تۆ و لاخى موسلمانان بەكار دەهینی بۆ حەزىكى عمر!^۲

دووبارە نمونە لەسەر وەرەى ئەمیری باوەپداران ئەوێ، كە خزمەتكارێكى هەبوو چەند جارێك لە مەنجهلێكدا ئاوى گەرمى بۆ دەهیناو ئەویش دەستنوژی پى گرت، پۆژى بەخزمەتكارەكەى ووت: ئەو ئەو دەبەیت بۆ چیشخانەى موسلمانان و بە ئاگرى ئەوئ ئەم ئاوەم بۆ گەرم دەكەیت؟ ووتی: بەلى، خوا چاكت بۆ بكات، عمر ووتی: هەموو شتیكت لى تێك داوین، پاشان فەرمانى دا بە موزاحیم، كە مەنجهلەكەى بۆ پر بكات لە ئاو، پاشان بیخاتە سەر ئاگر بزانیت چەند دارى تى دەچیت و ژمارەى پۆژەكانیش چەند بوو، كە ئەو خزمەتكارە لەوئ ئاوەكەى گەرم کردوو، پاشان بە ئەندازەى ئەو پۆژانە دارى كڕى و خستى یە چیشخانەى موسلمانان.^۳

۱- الفتاوى (۱۰/ ۶۱۵).

۲- أخبار أبى الحفص للاجرى لا ۵۴

۳- سيرة عمر بن عبدالعزيز (ابن عبد الحكم) لا ۴۰.

نمونه یه کی تر له سه ر خۆپاراستن و(ورع) ی عمر نه وه بوو، که هه رگیز دیاری له کاربه دهسته کانی خۆی وهرنه گرتووه، یان له (أهل الذمة)، نه مه ش له ترسی نه وه ی نه وه ک سه ر بۆ به رتیل خواردن بکیشیت، له عه مری کورپی موهاجیره ده گێر نه وه ده لیت: جارێک عمری کورپی عبدالعزیز زۆر حه زی له سیو کردوه، ده یووت: ئای که مئ سیومان هه بوایه، چه ند بۆن و تامی خۆشه، پیاویکی خزمی خۆی سیویکی به دیاری بۆ نارد، کاتئ سیوهینه گه یشته لای عمر پئی ی ووت: چه ند بۆنی خۆشه به لام نه ی خزمه تکار لایبه - نایخۆم - به خاوه نه که شت بلئ: عمر زۆر سلۆت لی ده کات و پیت ده لیت: دیاری به که ت گه یشت زۆر سوپاست ده که م، منیش ووتم: نه ی نه میری باوه پداران، نه وه ئاموزاته و له بنه ماله ی خۆتانه، خۆ ئاگا داریشیت، که پیغه مبه ری خوا ﷺ دیاری وهرگرتووه، به لام خیری وهرنه گرتووه، عمریش ووتی: بئ قه زابی یاخوا! دیاری بۆ پیغه مبه ر دیاری بووه، به لام نه مپۆ بۆ ئیمه به رتيله.^۱

نمونه یه کی تریش نه وه یه، که عمر ﷺ بۆ خۆی په وانه زانیوه نه وه ترانه بۆن بکات، که له هه ریمه کانه وه ده هاتنه خه زینه ی موسلمان له پایته خت، کاتئ عه تریکی زۆریان له به ر ده ستیدا دانا خیرا ده ستی برد لوتی خۆی گرت، پێیان ووت: نه ی نه میری باوه پداران خۆ نه وه ته نیا بۆ نه و هیچی تر، عمریش ووتی: عه تر ته نها به لوت سودی لی وهرناگیریت.^۲

هه روه ها مولکی ده ولته ی به کار نه هیناوه بۆ به رژه وه ندی تاکه که سی خۆی، ده لئین چرای (بیت المال) ی به کار نه هیناوه بۆ ئیش و کاری ده ولت و وه رکاتئ ئیشه کان ته واو بونایه ده ی کوزانده وه بۆ کاری خۆی چرای مالی خۆی به کار هیناوه.^۳

میژوونووسه کان نمونه ی زۆریان باس کردوه له (عمر) دا، له لای نه و خۆپاراستن له سامانی موسلمانان با له شتی زۆر بچوک و کومیشدا بیت، نه وه ده چیته خانه ی

۱- سيرة عمر لابن الجوزي لا ۱۹۷.

۲- هه مان سه رچاوه لا ۲۰۰.

۳- كتاب الورع لابن أبي الدنيا لا ۷۴.

خۆپارستن لە و شتانەى بۆنى ھەرامیان لى دىت، خۆى لە (شېھات) زۆر پاراستووە.^۱
ئەمەش لە پېناوى پارىزگارى لە ئاينەكەى، لە لای ئەو ھەموو مەسەكان لە سى شت
بە دەر نەبوون وەك خۆى دەلەيت:

- ۱- مەسەكە بە ئاشكرا لە دروستە بى خەم ئەنجام بدە.
- ۲- مەسەلەكە گوناھىكى ئاشكرايە لى ى دوور بكە ویتەو.
- ۳- مەسەلەيەك تيا ماويت نازانيت كاميانە خۆتى لى بپارىزە.^۲

عمر رەزى تەنانت لە قسەو گوفتارىشدا خۆى لە گوناھ پاراستووە، بۆ نمونە
دەربارەى جەنگى سەفین پرسیاریان لى کردو، ئەویش لە وەلامدا ووتیەتى: ئەو
خوینىك بوو خوا دەستى ئىمەى لى پاراستووە دەى ھەز ناكەم زمانىشى تىو
گلەین.^۳

بەمەدا پروون دەبیتەو، كە عمر خۆپارىز(وارع)بوو لە ھەموو شتىكى ژياندا، لە
خواردن و پىداويستى و ھەزو سامانى موسلماناندا، ئەمەش لە باوھەرى پتەو ھەست
کردن بە لىپرسىنەو ھى پۆژى قىامەت دروست دەبیت، تەنانت وەرەى گەشتبوو
ئاستىك كە پيش مردن گۆرى خۆى كړى، تا لە دنیا ھىچ شتىكى نەبیت بە خۆپاى و
لە مىشى دەستى كەوتیبیت.^۴

۵- لە سەر خۆى و لىبوردەيى و چاوپۆشى:

ئەم سى پەوشتەى سەرەو لە ژيانى كۆپى عبدالعزيز دا بەرجەستە بوو،
شىخىكى خەناصىرەكان دەگىرتەو دەلەيت: عمرى كۆپى عبدالعزيز كۆپىكى ھەبوو
لە فاطمە، پۆژىك لە گەل مندا لاندە يارى دەكرد و مندا لىك سەرى شكادند و دەست و
پىوھندەكان كۆپەكەى عمر و ئەو كە سەيشى سەرى شكاند برديان بۆ مالى فاطمە،

۱- الآثار الواردة فى عمر بن عبدالعزيز فى العقيدة (۱/۱۶۴).

۲- العقد الفرید (۴/۳۹۷).

۳- سيرة عمر بن عبدالعزيز (ابن الجوزي) لا ۱۹۵.

۴- النموذج الإدارى المستخلص من إدارة عمر لا ۱۵۶.

عمر له مالئیکى دراوسئ بوو گوئى له دهنگه دهنگ که بوو، هاته دهر وه و ئافره تئیک هات به ره و پوى ووتى به عمر: ئه مه کوپى منه باوکى نى يه، عمریش ووتى: موچه ی بۆ براوه ته وه؟ ووتى: نه خیر، عمر فەرمانى دهرکرد، که بیخه نه لیستی مناله موچه وهرگره کانى (أهل ذمة)، فاطمه ی خیزانى پئى ی ووت: ئه و سه رى کوپه که ی توى شکانده که چى تۆ ئاواى لئ ده که یت، خوا ئاوا و ئاواى لئ بکات، ده ی بۆ جارئیکى تر سه رى کوپه که ی تریشت ده شکینئیت، عمر له سه ر خو یه که وه ووتى: ئیوه زیړه تان پئى کردبوو.^۱

له ابراهیمی کوپى عه بله وه ده گیرنه وه ده لئیت: پوژئیکیان عمر زور زور توپه بوو له پیاوئیک و فەرمانى دهرکرد بیهینه به رده ستیو به جوړئ هیئایان جل و به رگیان له به ردا نه هیشتبوو، به گوريس به ستوویانه وه و قه مچى یه کیشیان هیئا، عمر ووتى: به رپه لای بکه ن بابروات و پاشان ووتى پئى ی: به لام بابزانئیت، من نه گهر توپه نه بوما یه ئه مزانى چوئن نه شکه نجم ده دایت و ئه م ئایه ته ی خوینده وه: ﴿وَالْكَافِرِينَ الْغَيْظُ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ﴾ آل عمران: ۱۳۴.

عبدالملك ده گیرنه وه ده لئیت: عمری کوپی عبدالعزیز به مه به ستی قه یلول کردن بۆ مال ه وه که پایه وه، له پئگا پیاوئیک هاته پئگای و (طومار) ئیکى لول دراوی به ددهسته وه بوو، له وه ترسا، که پاسه وانه کان نه هیئن قسه ی له که لدا بکات ناچار (طومار) ه که ی فرئ دا بۆ عمر، عمریش لای کرده وه بۆ لای و کیشای به روومه تیدا خوین هاته خواره وه، ده لئ: بینیم خوین له دم و چاوی ده هاته خواره وه له به ر خوړه که وه ستا بوو، له ویدا نه جولا تا (طومار) ه که ی خوینده وه و کاره که ی بۆ جئ به جئ کرد و به رپه لای کرد.^۲

ده گیرنه وه: پیاوئیک قسه ی به عمری کوپی عبدالعزیز ووت، ئه ویش وه لامى نه دایه وه، پئیان ووت: چى وای لئ کردیت ولامت نه دایه وه؟ ئه ویش له وه لامدا

۱ — سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن الجوزي) لا ۲۷ کتاب الجامع لسيرة عمر بن عبدالعزيز (۲/۴۲۳).

۲ — حلية الأولياء (۵/۲۱۱).

ووتى: لە خوا ترس دەمى بەستراوه.^۱

حاتەمى كۆپى قودامە دەلێت: لە و كاتەدا، كە عمرى كۆپى عبدالعزیز ووتارى دەدا پیاویك هەستایەو و پێى ی ووت: شایەتى دەدەم تۆ یەكێكى لە فاسقەكان! عمر پێى ی ووت: بە چیدا ئەزانیت؟ پیاوێكە ووتى: تۆ شایەتى درۆت داوه و شایەتیت لى وەر ناگیرن.^۲

دەگیرنەو وە پاش ئەوێ عمرى كۆپى عبدالعزیز بوو بە خەلیفە، بەرە بەیانێك لەگەڵ پاسەوانەكەیدا بەرەو وە مزگەوت كەوتنە پێى و لە پێگا پیاویك خەوتبوو، عمر چاوى پێى نەكەوت و قاچى لى هەلكەوت، كاپرا بەخەبەر هات و ووتى: ئەرى شیت بوویت؟ عمریش ووتى: نەخیر، پاسەوانەكەشى ویستى لى ی بدات، عمر پێى ی ووت: وازى لى بەیتنە، چى كردووە؟ تەنها پرسىاریكى لى كردم ووتى: تۆ شیتیت؟ منیش ووتم: نەئە.^۳

دەگیرنەو وە عمرى كۆپى عبدالعزیز لە هەستایە سەر پێى و دەستى كرد بە قسە پێى ووتنى و زۆر توپەى كرد، عمریش پێى ی ووت: هێى تۆ كاپرا ئایا دەتەوێت كارێك پێى بكەیت شەیتان لە خشتەم بەریت و دەسەلاتى خۆمت بەسەر دا جێ بەجێ بكەم ئەمڕۆ و سبەینیش – پۆزى قیامەت – تۆ وام لى بكەیتەو؟ دەى بپۆ خوا لە منیش و لە تۆش خۆش ببیت.^۴

دەلێن منالێكى عمرى كۆپى عبدالعزیز بەگریانەو وە هاتەو وە لای بۆ لای عمرو ئەویش لى ی پرسى: چى بوو؟ ووتى: خزمەتكارەكە لى ی دام، خزمەتكارەكەیان هینا و عمر لى ی پرسى: تۆ لێت داوه؟ ووتى: بەلێ، عمریش ووتى: قەیناكە بپۆ،

۱- سيرة عمر بن عبدالعزيز (إبن جوزى) لا (۲۸) مەبەستى عمر ئەو بوو لە پێداویستى لە خوا ترسەكان، كە دەمیان بگرن و دەم نەخەنە دەمى هەموو لاریك.

۲- كتاب الجامع لسيرة عمر بن عبدالعزيز (۲/ ۴۲۴)

۳- هەمان سەرچاوه (۲/ ۴۲۵).

۴- كتاب الجامع لسیر عمر بن عبدالعزيز (۲/ ۴۲۵).

نہ گھر سزای خہ لکم بدایہ لہ سہر پاستگوی سزای تۆم دہدا، دہی برۆ، ہیچی تری پی نہ گوت.

نہ گھر بمانہ ویت ہموو پوداوه کانی ژیانی لہ بواری لہ سہر خویی و لیبوردهی یه کانی یه وه باسی لیوہ بکہین زۆری دہ ویت، بہ لām (مشتیک نمونہ ی خہرواریکہ)

۶- نارامی و خوگری عمری کوری عبدالعزیز:

لہ پەوشتہ کانی تری عمر رحمہ اللہ نارامی و خوگری و، سوپاس گوزازی بوو، دہ گێرنہوہ کاتی عبدالملکی کوپی دہ مریت دہ چیتہ سہر گۆپہ کە ی و دہ لیت: قولی مە کەن، چونکہ لہ سہر وہ بیت چاکترہ لہ وہ ی لہ خوار وہ بیت.^۱

دہ گێرنہوہ کاتی عبدالملک ی کوپی عمرو سہل ی کوپی عبدالعزیز برای و موزاحیمی یاوہری لہ دنیا دہردە چن، پیاوێک لہ خەلکی شام ووتی: وە لاھی ئەمیری باوہ پداران توشی بہ لاو تاقیکردنہ وە یەکی گەورہ ہاتووە، کوپہ کە ی دہ مریت، کە وە لاھی کەسم نہ دیوہ بۆ باوکی خوی ئەوہ ندە ی عبدالملک بۆ باوکی چاک بیت، سەھلی برای مرد، وە لاھی برام نہ دیوہ بۆ برا ئەوہ ندە ی سەھل بۆ عمر چاک بویت، باسی موزاحیمی نہ کرد، عمری کوپی عبدالعزیز پی ی ووت: ئەوہ بۆ لہ موزاحیمدا بی دەنگ بویت؟ دہ ی وە لاھی لہ و دوانہ دورتر نہ بووہ لیم، سی جار ووتی: پەحمەتی خوات لی بیت ئە ی موزاحیم، وە لاھی زۆر شتی دنیات واز لی ہینا، باشترین وەزیر بوویت بۆ کاروباری پۆژی قیامەت.^۲

حەفسی کوپی عمر دہ لیت: کاتی عبدالملک ی کوپی عمر مرد لہ سہر گۆرستان عمر زۆر وەسفی چاکە ی دہ کرد، مەسلە مەش ووتی: ئە گەر بمایہ دہ تکرد بہ والی و بہر پرس؟ عمر ووتی: نہ، مەسلە مەش ووتی: ئە ی ئەم وەسفہ چاکە ی بۆ دہ کەیت؟! عمر ووتی: من لہ وہ دہ ترسام، کە بہ جۆری خوشم دہ ویست، کە وە

۱- مەمان سەرچاوہ.

۲- کتاب الجامع لسیر عمر بن عبدالزیز (۲/ ۴۳۷).

خۆشەويستى كۆپ لە بەر چاوى باوكيدا بىت.^۱

عمر رەزى لەسەر مەنبەر ووتارى دەداو دەيووت: كەسى توشى ھەر ناپرەھەتى يەك بىت و بلىت: (إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ) ئەو ئەجرو پاداشتى لەلای خوا زۆر لە نەھامەتى يەكەى گەورەتر و باشترە. دەلى: (پازى بوون كەمە و ئارام گرتن پالېشتى باوەردارە) دەلى: (ھەركەسى بەى زانست كەردەو يەك ئەنجام بدات ئەو خراپەى لە چاكسازى يەكەى زياتر دەبىت).^۲

عمر رەزى لە زيانيدا لەسەر ھەموو ناپرەھەتەكانى ئارامى گرتووە و خۆى دەلىت: وەلاھى بۆيە لەسەر ئەم كورسى خەلافەتە دانىشتووم تەنھا لەبەر ئەو يە، كە دەترسم كەسى لەسەرى دانىشى، كە شايستەى نەبىت، ئەگەر بمزانايە خەلكى بە قسەم دەكەن ئەوا دەم داھە دەستى كەسى شايستەى خۆى، بەلام ھەر چۆنى بىي ئارام دەگرم و خۆم دەگرم، تا بزانم خوا چى دەكات، يان دەروويەك دەكاتەو.^۳

۷- ھەنگاوى پەرمتانە (الحزم):

لەو كاتەدا، كە عمرى كۆپى عبدالعزىز چووە سەر حوكم و پۆستى خەلافەتى وەرگرت لە ھەموو كاتەكانى تر زياتر پىويستى بەكەسىك ھەبوو، كە سوربوون و پرپارى يەلا كەرەووە بە جەرگانە دەربكات، بەتايبەتى پىويستى دەكرد كۆمەلىك والى و كار بەدەست لابرىت و نەرمى نەنوئىرت بەرامبەر پىويستيانە خەوارىچ و لەسنور دەرچووان و تىك دەرانى ئاسايش و خۆئىرپازان

سستى نە نواندن لەو مەسەلانەى، كە پىويستن بۆ خزمەتى بەرژەوەندى گشتى، چاك كەردنەوەى ئىش و كارەكانى مۇسلمانان، جا ئەم ھەنگاوانە پەرمتانەى عمر

۱- ھەمان سەرچاوە و ھەمان لاپەرە. مەبەستى عمر ئەو بوو، كە ئەو ئەندەى خۆش بویت، كە لە خۆشەويستيدا لە مۇسلمانان جىياى بكاتەو و بەرپرسيارىيەتى وشتى تىرى پى بدات. وەرگىي.

۲- كتاب الجامع لسير عمر بن عبدالعزيز (۲/ ۲۴۸).

۳- النموذج الإدارى المستخلص من إدارة عمر - لا ۱۴۴.

شیوازه جوراوجورو چه ندان بوازی گرتبوویه وه، وهك ههنگاونانی بویرانهی له گه‌ل
نه‌میرو والی و پیاو ماقولانی بنی ئومه‌یی یه، له گه‌ل نه و كه‌سانه‌ی، كه ده‌یان ویست
دوبه‌ره‌کی بخه‌نه ناو موسلمانان و ده‌رچوون له ریگه‌یان و ئازاوه‌نانه‌وه و خوین
پشتن و چه‌ندان کاری تر.

یه‌كه‌مین ئاماژه‌ی هه‌نگاونانی به‌ جهرگ و پرمتمانیه‌ی به‌رامبه‌ر بنه‌ماله‌ی مه‌پوان
كاتی پئی ی ووتن: هه‌رچیتان وه‌رگرتووه‌ بۆم بگێرینه‌وه، ناچارم مه‌كه‌ن کاری بکه‌م
پیم ناخۆش بیت و کاریکتان به‌سه‌ر بپنم پیتان ناخۆش بیت، كه‌سیان وه‌لامیان
نه‌دایه‌وه، ئه‌ویش ووتی: ده‌ی وه‌لامم بده‌نه‌وه، پیاویك له‌ ناویاندا هه‌ستایه‌وه
ووتی: وه‌لامی ده‌ست هه‌لناگرین له‌و سامانه‌ی له‌ باپیرانمانه‌وه‌ماوه‌ته‌وه‌ بۆمان،
نه‌وه‌كانمان هه‌زار ناخه‌ین و باو باپیرانمان بئ سغه‌ت ناكه‌ین، مه‌گه‌ر سه‌رمان له
لاشه‌ بکه‌یته‌وه.

عمریش ووتی: وه‌لامی نه‌گه‌ر له‌ به‌ر نه‌وه‌ نه‌بیت، كه‌ ئه‌زانم هه‌ر به‌و كه‌سانه‌ی،
كه‌ من مافه‌كانیان بۆ ده‌گێرپه‌وه‌ دژیايه‌تی من ده‌كه‌ن، هه‌ر ئیستاكه‌ سه‌رو چاوتانم
ده‌هینا خواره‌وه، به‌لام من له‌ ئازاوه‌ و ناكۆکی ده‌ترسم، نه‌گه‌ر خوای گه‌وره
بمه‌یلت مافی هه‌موو ماف خوراویك ده‌گێرپه‌وه‌ بۆی (إن شاء الله).^۱

نه‌گه‌ر نیازی کاریکی بکرایه‌ بئ گومان ده‌یبرده‌ سه‌ر، جارێکیان نامه‌یه‌کی له
هه‌ندی بنه‌ماله‌ی مه‌پوانه‌وه‌ پئی گه‌یشته‌ زۆر توپه‌بوو به‌ جوړیك وه‌ك بلیی گپی
گرتبوو، پاشان ووتی: خوا ده‌زانیت پۆزی بمینم بۆ بنه‌ماله‌ی مه‌پوان ده‌مینم،
وه‌لامی ئیتر باسه‌برینیشیان له‌سه‌ر ده‌ستی مندا بیت! کاتی وه‌لامی عمریان بیست
هه‌موو بئ ده‌نگ بوون، چونکه‌ ده‌یانزانی چی بویت ده‌یباته‌ سه‌ر، بکه‌ویتته‌ سه‌ر
هه‌رکاریك ده‌یباته‌ سه‌ر.^۲

له‌گه‌ل نه‌و كه‌سانه‌ی، كه‌ ده‌یان ویست پیزی موسلمانان له‌ت بکه‌ن و دژیان
بووه‌ستن، شیوازی گفتوگو و ناشتیانه‌ی ده‌گرتبه‌ر، نه‌و كه‌سانه‌یش (خه‌واریج)

۱- العقد الفرید (۵/ ۱۷۳).

۲- نموذج الإداری المستخلص من إدارة عمر لا ۱۵۸.

بوون، که دژی (بنی أمیه) وه ستابوون به‌رابه‌رایه‌تی (شوذوب الخارجی) له سالی ۱۰۰ی کۆچیدا، تا بزانیّت چی وای لی کردوون به‌وکاره هه‌ستن و بزانیّت به‌له‌گه‌لیان دانیشتن بکات، بیانیه‌نینیته‌وه ناو بازنه‌ی باقی موسلمانانی گوڤرایه‌ل، به‌لام نه‌وه له‌سه‌ر خۆیی یه‌یدا هه‌نگاوی بویرانه‌و پرمتانه‌ ناوه، به‌رامبه‌ریان کاتێ مه‌سه‌له‌که‌ گه‌یشتۆته نه‌وه‌ی خۆینی خه‌لکیان پشتووه و خراپه‌یان به‌رپا ده‌کرد، بۆ نه‌وه مه‌به‌سته‌ نامه‌ی نووسی بۆ کار به‌ده‌سته‌که‌ی عیراقی پی‌ی ووت: نه‌یان جولینیت نه‌یانخه‌یته جه‌نگ مه‌گه‌ر نه‌وان ده‌ست بکه‌ن به‌خوین پشتن و خراپه‌و ئاژاوه‌ نانه‌وه، نه‌گه‌ر وایان کرد نه‌وه تۆش خۆتیان بۆ ساز بکه‌، به‌لام پی‌اوێکی ولیهاتوو به‌سوپایه‌که‌وه بنیره‌ بۆیان، نه‌وه‌ قسانه‌ی بۆ بکه‌، که من بۆم کردوویت.^۱

ئاو به‌و جۆره‌ بووه له‌ جێ به‌جێ کردنی هه‌موو نه‌وه‌ کارانه‌یدا، که ده‌یویست بیانکات و هه‌موو کاریکی پی‌ویستی له‌ ئاستیکی به‌رزی گرنگی پێدان و هه‌ست پی‌ی کردندا نه‌جام ده‌دا، نه‌وه‌ لی‌بران و قسه‌ بردنه‌ سه‌رانه‌ی پۆلی چاکیان هه‌بوو، له‌ به‌پێوه‌بردنی کاره‌کانداو جێ به‌ جێ کردنی نه‌وه‌ هه‌نگاوانه‌ی، که دادو یه‌کسانی و ئارامیان بۆ کۆمه‌لگه‌ ده‌گێرپایه‌وه‌و ئاسه‌واره‌کانی سه‌رده‌می خیلافه‌تی راش‌دینیان زیندوکرده‌وه.^۲

۸— دادپه‌روه‌ری:

په‌وشتی دادپه‌روه‌ری له‌ په‌وشته‌ ئاشکرا و دیاره‌کانی عمری کوپی عبدالعزیز بوو، پیشت‌ر باسی دادم کردوه له‌ ده‌وله‌ته‌که‌یدا و سیاسه‌ته‌کانیم پوون کردوه له‌ بواری هه‌لگرتنی سته‌مه‌کانی پی‌ش خۆی، هه‌موو زاناکان له‌سه‌ر نه‌وه‌ن، که عمری کوپی عبدالعزیز له‌ پی‌شه‌وایانی دادپه‌روه‌ری یه‌، یه‌کیکه‌ له‌ خه‌لیفه‌کانی راش‌دین و پی‌شه‌وایانی هیدایه‌ت.^۳

۱- تأریخ الطبری (۷/ ۴۵۹)

۲- نموذج الإدارة لا ۱۶۲.

۳- البداية والنهاية له النموذج الإداری لا ۱۶۲ وه‌رگه‌راوه‌.

له وانه یه ئەم دادپەروریهی عمر له وه سەر چهشمهی گرتبێت، که باوه پری بتهوی به وه هه بوو، که داد پەروریهی یه کێکه له بنه مای کارهکانی خوا له بونه وهردا، له وهش تهواو دانیابوو، که دادپەروریهی به رهه میکی سروشتی باوه پره، یه کێکه له په وشته به رزهکانی ئەو باوه پدارانه یه، که چه زده کەن هه ق سهریکه ویت، هه روه ک عمر خۆی له سه رده می خه لیفه کانی پیش خۆیدا ژیا بوو، ده یزانی چ ناهه قیه کیان کردوه به خه لکی. ئەمانه له سه رووی هه مووشیا نه وه ئەوه یه، که خوای عزوجل فه رمانی داوه به داد پەروریهی و چاکه کاری و بنه مای سه ره کی هه موو ئاینیکی پاست و دروستی داناوه، ئی ئیسلامیش خۆی پۆلی سه ره کی هه بووه له گه شه کردنی خۆشه وستی عمر بۆ داد پەروریهی و زیندوکردنه وه ی به هاکانی.^۱

فه رموون له گه ل نمونه یه که له دادپەروریهی عمر، که پیشتر باس کرد نه کردوه، ئەویش ئاجوری ده گێرپێته وه ده لیت: پیاویک له (أهل ذمة) له شاری حیمسی (سوری) هات بۆ لای عمر پێی ووت: ئەه ی ئەمیری باوه پداران داوات لی ده که م قورئانه که ی پەرورده گار جی به جی بکه، عمریش ووتی: چی بووه؟ پیاوه که ووتی: عه باسی کوپوی وه لیدی کوپی عبدالملك زه ویه که ی لی داگیر کردووم، له و کاته دا عه باسیش له وئ دانیشتبوو، به عه باسی ووت: ها عه باس تو چی ده لیت؟ عه باس ووتی: ئەمیری باوه رداران وه لیدی کوری عبدالملك پی ی داوم و تاپوشی کردوه له سه رم، عمریش پووی کرده (ذمی) یه که وپی ی ووت: هاتوچی ده لیت؟ ووتی: ئەه ی ئەمیری باوه رداران من و وتم کتیبه که ی خوا شایانتره کاری پێ بکهیت، تا نوسراوه که ی وه لیدی کوپی عبدالملك، عمریش به عه باسی ووت: ده ی عه باس زه ویه که ی بۆ بگێرپه وه، ئەویش زه ویه که ی - ناچار - بۆ گێرپایه وه.^۲

یه کێکی تر له هه لۆیسته پر له داده کانی عمر ﷺ ئەوه یه، که حه که می کوری عمری (الرعینی) باسی ده کات و ده لیت: به چاوی خۆم بینیم مه سه له مه ی کوری

۱- نموذج الإدارة لا ۱۶۳، ۱۶۴.

۲- أخبار أبي حفص لا ۸۵

عبدالملك ى كوپى مه پوان له گەل خەلكى (دیراسحاق) دا له ناعوره^۱ له بهر دەمی
 عمرى كوپى عبدالعزيز وه ستابوون، عمر به مه سله مهى ووت: له سه ر دۆشه كه كه
 دامه نیشه به رامبه ر نه یاره كانت له بهر ده ممداء، به لكو یان تۆش وهك ئه وان به چۆكدا
 بكه وه له بهر ده ممداء، یان بریکاریك بگره بۆخۆت، ئه ویش وه کیلیكى گرت، له
 ئاكامدا ناعوره یشى لى سەنده وه بۆ خەلكى (دیراسحاق).^۲

ئەمەش نمونه یه كى زۆر كه مه له ده ریایى ئه وه موو پریوايه تانه ی باس له داد
 په روه رى عمر ده كن.

۹- لالانه وه و پارانه وه ی عمر و گیرابوونى دوعاكانى:

عمرى كوپى عبدالعزيز رۆز ده پاریا وه و ده كپوزا وه له بهر ده مى خوادا،
 هه رده م ده یووت: ئه ی په روه ردا گار تۆ دروستت كردووم فه رمانت پى داوم و
 به رگریشت لى كردوم، په یمانیشت داوه پى م كه پاداشتى چاكه م بده یته وه
 له سه رگوێرایه لى و فه رمانه كانت و ترساندویشتم له سزای سه خت
 ئه گه رقه ده ده گه كراوه كانت بشكیتم دوژمنیكت به سه ردا زال كرووم كه له ناو سنگمدا
 داتناوه له ناو خوینم داهاتو چۆده كات ئه گه ر نیازى گوناھىك بكه م هانم ده دات
 ئه گه ر نیازى چاكه یه ك بكه م ساردم ده كاته وه و بى تا گابم ئه و بى ئاگانا بى ت من شتم
 له بى ر بچى ت ئه وه شتى له بى ر ناچى ت هه زو ئاره زو واتم له لا شرین ده كات ده مخاته
 ناو شته گومانایه كانه وه (شبهات) وه ئه گه رتق لای نه ده ی لى م سه رشۆرم ده كات
 ده ی خوايه لوتى بشكینى نه یتلى ده ستى بپوات به سه رمدا به هۆى (ذكر) و یادی
 تۆوه ده م كوت و به ندی بكه م و منیش بى مه پى زى پارى زانه وه - معصومین -
 ولاحول ولا قوه الا بالله.^۳

۱- ناعوره ناوچه یه كه (۸) میل له حه له به وه دووره .

۲- سیره عمر بن عبدالعزيز (ابن الجوزى) لا ۹۱.

۳- الكتاب الجامع لسیره عمر بن عبدالعزيز (۱/ ۳۴۱).

ھەروەھا دەییوت: ((اللهم أصلح من كان صلاح لامة محمد ﷺ، اللهم أهلك من كان هلاكه صلاح لامة محمد ﷺ)).^۱ واتە: ئەی پەرۋەردگار چاکی بکە ی ئەو کەسە ی بە چاکیوونی ئەو ئوممەتی محمد چاک دەبیّت، پەرۋەردگارم لەناوی بەرە ئە کەسە ی بە لەناو بردنی ئوممەتی محمد ﷺ چاک دەبیّت.

دەییوت: (ئەی پەرۋەردگارم بئ وەیییم پئ ببەخشە، تا تامی ژیانم بچیژم، لەناکامدا لیم ببورە، تا گوناھ زیانی نەبیّت بۆم و، لەھەموو ناپەرھەتی یەك بمپاریژە، تا دەم گەینیتە بەھەشتەو بەسۆزو بەزەیی خۆت ئە ی بەسۆزترین و بەبەزەیی ترین کەس.^۲

ئە ی پەرۋەردگارم خۆشەوست ترین مەسە لە لەلای تۆ کە (یەکتا پەرستی)یە گوێزایە لیم کردویت، لە بیزراوترین مەسە لەش لەلای تۆ، کە ھاوبەش پەیدا کردنە سەرپێچیم نە کردویت، دە ی ھەرچی لە و نۆوانە داکراوہ لیم خۆش ببە.^۳

ھەروەھا دەییوت: خواپە پەنا دەگرم بە تۆ لەوہی سېلەم بەرامبەر بەخشە کانت، یان سېلەیی بنوینم دوا ی لە دەس چونیان، یان لە بیریان بکەم و باسیان نە کەم.^۴

نۆرجار دەییوت: ئە ی پەرۋەردگارم پازیم بکە بە کارە کانت، کارە کانیشم ئی پیوژ بکە، تاوام ئی دئ حەز بە پێشخستنی شتێک نە کەم، کە تۆ دوات خستبیت، یان حەز بە دواخستنی شتێک، کە تۆ پێشت خستبیت.^۵

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ دوعا کانی گیرا بوو، (ابن عبدالحکم)، دەلێت: (ابن ریان) جەلاد و شمشیر وەشیننی تایبەتی وەلیدی کوپی عبد الملک بوو، کاتێ

۱ - الكتاب الجامع لسيرة عمر بن عبدالعزيز لا ۳۴۲.

۲ - هەمان سەرچاوە لا ۳۴۳.

۳ - سيرة عمر بن عبدالعزيز (ابن جوزي) لا ۲۳۰.

۴ - الكتاب الجامع لسيرة عمر (۱/۳۴۳).

۵ - الكتاب الجامع لسيرة عمر لا (۱/۳۴۳).

عمر رەڭلە بوبە خەلیفە وتى: من كارە لارو تۆهەتەكانتم لە بیرە، پاشان ووتى: ئەى پەرەردگارم من لەسەر كار لايدەبەم و تۆش ھەرگیز بەرزى نەكەیتەو، ئىتر لەو كاتە بەدوا يەك ریزی نەماو باس و خواسى بەیەكجاری لەقوفلە وە كوژایەو^۱.

عمر رەڭلە كاتى ئەمىرى شارى مەدینە بوو پۆشت بۆ حەج و لە پێگای پێیان ووت: لە مەككە نۆر بى ئاوى یە، ئەویش لە خوا پاراپایەو و، خوایش دووعاكەى گىرا كردو ھەمويان ئاویان خواردەو^۲.

كاتى لەگەڵ (غیلانى قەدەرى) دا گفتوگۆی دەكردو وتو وێژكەوتە نێوانیان و دەستى بەرزكردەو بۆلای پەرەردگار ووتى: ئەى پەرەردگار ئەگەر ئەم غیلانە لەسەر ھەقە ئەوە باشە ئەگەر لەسەر ھەق نى یە ئەوە بكريت بەدارا، ئەوە بوو دوا جار لەسەر دەمى خەفەى ھشام ی كوپى عبد الملك دا لە دار درا^۳.

دووھەم: مەشخەلى نوڧ خوازی لەلای عمرى كوپى عبدالعزیز

ئەوى بەوردی سەرنجى ووتەى زانایان و میژوو نووسان و ئەوانەى گرنكى دەدەن بە بواری نوڧ خوازی بۆی دەردەكەویت، كە عمرى كوپى عبدالعزیز رەڭلە بەیەكەمین نوڧ خواز دادەنریت لە ئىسلامدا^۴.

یەكەمین كەس، كە ئەو وەسفەى بپى بەبالای عمردا پێشەوا محمدى كوپى شەھابى (الزھرى) بوو، لەپاش ئەو پێشەوا ئەحمەدى كوپى حەنبەل، ئەم فەرموودەى گێرپایەو^۵ ((ان الله يبعث على رأس كل مائة عام من يصحح لهذه الامة امر دينها)) واتە: خواى گەرەو لە ھەموو (۱۰۰) سال جارێك كەسێك ھەل دەخات، كە ئەم دینە راست و دروست ونوڧ بكاتەو بۆ موسلمانان) و لەپاشاندا ووتى: سەیرى (۱۰۰) سالى یەكەممان كرد دەبینین عمرى كوپى عبدالعزیز^۶.

۱ - سيرة عمر بن عبدالعزيز (ابن عبدالحكم) لا ۳۰.

۲ - البداية والنهاية له (الاثار الواردة) لا پەرە (۱/ ۱۸۳) وەرگىراو.

۳ - الشريعة للأجری (۱/ ۴۳۸).

۴ - عون المعبود، العظيم آبادي (۱۱/ ۳۹۳) جامع الاصول (۱۱/ ۳۲۲).

۵ - سيرة ومناقب عمرى بن عبدالعزيز ابن الجوزي لا ۷۴.

دوای ئەوانیش زاناکانی ئیسلام یەک لە دوای یەک عمریان بەیەکیەمین نوێ خواز داناو و هەندێ لە ئەهلی عیلمش فرموویانە ئەو فرمودەیه مەبەستی لە عمرو هاو وینهکانی یەتی، که پیغه مبه‌ری خودا ده‌فرمویت: ((ان الله يبعث على رأس كل مائه عام من يصح لهذه الامة امر دينها)).^۱

گومانی تیدا نی یە، که عمری کوپی عبدالعزیز شایستە ی ئەو یە ئەم فرمودەیه بیگریته‌وه، چونکه ئەو زانا بوو، کردەوه‌کار بوو، هەموو ئاوات و مەبەست و خەمی شەو پۆژی زیندوو کردنەوه‌ی سوننه‌ته‌کان و لە گۆرپانی بیدعه‌و شته‌ تازه‌کان بوو، که هینراوه‌نه‌ته‌ ناو ئیسلامه‌وه و سپینه‌وه‌ی و شکاندنی هەلگرانی بە زمان و بە دەست.^۲

(ابن حجر العسقلانی) ده‌لێت: ئەو سیفاتانە ی، که پێویستن تازه‌ بکێنه‌وه تایبەت نه‌کراوه‌ به‌کومه‌لی کاری خێره‌وه، زەروریش نی یە هەموو پره‌وشته‌ چاکه‌ کان له‌وکه‌سه‌دا ده‌بی دی، مه‌گه‌ر ئەو سیفه‌تانه‌ هەمووی له‌عمری کوپی عبد العزيزدا هاتنه‌ دی، ئەو له‌سه‌ری سه‌د سالی یه‌که‌مدا به‌ هەموو سیفاته‌ جوانه‌کانه‌وه بگره‌ پێشکه‌وتنیشی له‌و بواره‌دا ده‌رکه‌وت، واحمد به‌پاستی ئەوه‌ ده‌رده‌بڕیت، که زاناکان ئەو فرمودەیه‌ ده‌ربێن به‌بالای عمردا، به‌لام ئەو که‌سه‌ی دوای ئەو هات ئیمام شافعی بوو، هه‌رچه‌نده‌ ئیمامی شافعی سیفاتی جوانی زۆری تیدا بوو، به‌لام ئەو به‌کاری جیهاد و حوکمرانی و به‌رپاکردنی دادپه‌روه‌ری هه‌لنه‌ساوه‌.^۳

هەندێ له‌زانیان پێان وایه‌، که نوێخوازی ته‌واو به‌که‌س ناوتریت، جگه‌ له‌ (محمد المهدي)، که له‌ ئاخ‌ر زه‌ماندا ده‌ردکه‌وێت، تا ئیستا له‌ناو ئوممه‌تی ئیسلامدا له‌ دایک نه‌بووه‌، هه‌رچه‌نده‌ عمری کوپی عبدالعزیز نزیک بوو بگاته‌ پله‌و پایه‌ی نوێخوازی ئەگه‌ربیتوانیایه‌ خلافت بگیریته‌وه‌ بۆسه‌رده‌می خلیفه‌ی راشیده‌کان و له‌پێگه‌ی شو‌راوه‌ هه‌لبژێرانایه‌ ته‌وه‌.^۴

۱ - المجدون في الاسلام للصعدي و ۷.

۲ - الآثار الواردة عن عمر في العقيدة (۱/ ۱۷۷).

۳ - فتح الباري (۱۳/ ۲۹۵).

۴ - موجز تأريخ تجديد الدين للمودودي لا ۶۹.

جىاوازى نى يە، عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ بە نوڧخوازى پاستەقىنەى تەواو دابىرىت، يان نا؟ چونكە كارە مەزنى نوڧ خوازىانەى پىى ى ەستاو ە نو مانو بوونە گەورە يەى كىشاو يەتى لە پىناو ەپنا ە دى ژيانى موئلمانەتى بۆ ناو كۆمەلگەو خاوين كەرنەو ەو پاك كەرنەو ەى، ئىسلامى كەرنەو ە، ەك سەردەمى پىڧەمبەرى خواﷺ و خەلىفە پاشىدەكان لى كەرنەو ە و نو كارەشى واى لى دەكات، كە بخرىتە پىزى نوڧخوازانەو ە، كە تا ئىستاش زەمانە شتى واى دووبارە نە كەردۆتەو ە.

نو پلەو پايە مەزنى، كە خىلافەت بوو يارمەتى دا نو كارە نو نجام بدات، بۆ نو ەو ە گەورە يى نو كارە نوڧخوازى ەى عمرمان بۆ دەرېكە وىت و نو ندادەى نو نو گۆپانكارى و كۆدە تا گەورە يەى ەاتبوون بە سەر خەلافەتى ئىسلامدا.

لەوانە يە لە پاستى لا نە دەين نو گەر بلىن تەنھا لادانىك پوویدا بى لەو كاتە دا لە شىوازى ەو كەمپانیدا بوو، كە پاشتر ئاكامى زولم و ستم گەندەلى لى كەوتەو ە، بەلام ژيانى موئلمانان بە گشتى ەپشتا پىرشنكى پىڧەمبەرايەتى پىو ە ديار بوو كارىگەرى لە سەرى ە بوو، ئايىن دەستەلات دارى بوو يەكەم بە سەر دلەكانەو ە.^۱

۱- چاكسازى يەكانى عمرو كارە نوڧخوازى يەكانى:

۱- ياساى شورا: پىشتىر باسى نو ەمان كرد، كە عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ لە يەكەمىن ووتارىدا پاش ەو گىرتنى كارى خىلافەت نو ە بوو پاش سوپاس و سەناى پەروەردگار ووتى: نو خەلگىنە، من تووشى نو بەرپىرسىاريەتى يە بووم بەبى نو ەو ە پاى خۆمى لە سەر ەو گىراپىت، يان داوام نە كەردىت، يان ەزم لى كەردىت دەى نو ەوا من بە يەتە دەردەچم و خۆتان سەرىشك بن كىتان بە دلە ەلپىزىن)).

لەو كاتە دا خەلگەكەش بە يەك دەنگ ەوارىان كرد: نو ەا تومان ەلپىزارد نو ە مىرى باو ەپداران، بە تو پازىن، كارمان بگرە دەس بەنگىنى و پىروۆزى و

به ره که ته وه^۱)).

ثاب به و کاره ی، عمر هه ستا به نه نجام دانی یه که مین کاری نویخوازی، به جورئ خوی له پاشای خۆسه پین پزگار کرد، زۆری لی نه کردن قبولی که سیك بکه ن، که خویان هه لیان نه بژاردوو، به لکو کاره که ی دایه وه دهستی خویان و کرده وه ی بۆ شوراو راویژکاری^۲.

ب - سه یر کردنی وهك سپارده: له زۆر لاره پیمان گه یشتوو، که عمر ﷺ زۆر سوور بوو له سه ره وه ی به ترسناکی نه مانه ته وه بپوانیته نه وکاره و به گه وه و ترسناک و پیر لی پرسینه وه و نه رک قورس ی دابنیت، هه ره له سه ره تا وه لیان پرسى، نه وه چى یه؟ به غه مبار دیتته به رچاومان؟ له وه لامدا ووتى: نه م کاره ی به سه رمندا سه پاوه شایانی هه موو غه مباری یه که، چونکه یه ک که س نى یه، له م ئوممه ته که من نه مه ویت مافی خوی بۆ بگپم وه، نیت سکا لا به رزکاته وه، یان نا؟^۳ هه ره له و ووتاره یدا ووتى: من باشترین که ستان نیم، به لام بارم له هه مووتان قورس تره^۴. هه موو جارئ داواى له کار به ده ست و والی یه کانی ده کرد، که خاوه ن دین و لیها توو هه لبژین بۆ به رپر سیاریتی کاروباری موسلمانان، نامه ی نارد بۆ یه کئ له کار به ده سه کانی و پئ ی ووت: یه ک به ر پر سیاریه تی موسلمانان ناگریته نه ستۆ مه گه ر به جوانترین شیوه و دلسۆزانه بژی له گه لیاندا و نه سپارده ی دراوه ته وه ده ستت به چاکترین شیوه ناگاداری به^۵.

سیاسه تی خۆپاراستنی له سیاسه تی پاراستنی سامانی موسلمانان - ده ولت - له شتی بئ هوده و ایسرافدا - ته نها له سه ره خوی پئویست نه کردبوو، به لکو نه مه شه ی داوا ده کرد له کار به ده ست و والی یه کانی، بۆ نه و مه به سه نامه ی نووسی

۱ - سیره و مناقب عمر ابن عبدالعزیز ابن جوزی لا ۷۴.

۲ - التجديد في الفكر الاسلامي. د. عدنان محمدا ۷۹.

۳ - سير أعلام النبلاء (۵/ ۵۸۶).

۴ - هه مان سه رچاوه.

۵ - تاريخ الطبري له التجديد في الفكر الاسلامي ۸۱۶.

بۆ ئەبو بەكرى كۆپى حەزم پێى ووت: نووكى قەلەمەكەت بارىك بكەرەو. واتە ورد بنووسە. و دێرەكانىش لەیەكترى نزیك بكەرەو. واتە دێر مەپەرێنە. چونكە من زۆرم پێ ناخۆشە سامانى مۆسڵمانان بەفێرو و بێ ھۆدە خەرج بكریت.^١

سیاسەت و ھەلسوكەوتى حوكمرانى لەگەڵ گەلەكەیدا زۆر بەرحم و بەبەزەبى بوو و ژيانى خۆشى بۆ دەستە بەركرد بوون و لە سوال و دەست پانكردنەو پزگارى كرد بوون، ھەرچى لەمیزانىەى (بیت المال) زیاد بوایە بەشى دەكرد بەسەر نەدارندا،^٢ (٣) درھەمى برپەو ھەزارەكانى شارى بەسەر، بۆبەسالاچووەكانى (٥٠) درھەم.^٣

داواى دەكرد لەوالى وكاربەدەستەكان ھاوكارى ئەو كەسانە بن، كە نیازى حەج كردنیان ھەبە، مەسروفى بگرنە ئەستۆى خۆیان.^٤ نامەى نووسى بۆ كاربەدەستەكان و پێ ووتن: شوێنى حەوانەى زۆر دروست بكەن لەناوچەكەتاندا ھەرپێوارىكى مۆسڵمان بەناوتاندا تێپەردەبێ شەو پۆژىك میدوانداریان بكەن و، خزمەتى و لاخەكەیان بكەن، ئەگەر نەخۆشیان ھەبوو ئەو دوو پۆژ و دووشەو خزمەتیان بكەن، ئەگەر پارەشى لى برا ئەوھندى پێ بدەن، كەبگاتە وە ناوچەكەى (خۆى).

تاواى لى ھات لەسەردەمى عمردا كەس نەمابوو زەكەت وەربگریت، لەوبارەبەو ھەمى كۆپى ئەسیر دەلیت: وەللّٰھى ھەمى كۆپى عبدالعزیز نەمرد، تاواى كردبوو لەخەلكى، كە پیاویك پارەو سامانىكى زۆرى دەھێنا بۆ (بیت المال) و دەبیوت: خۆتان چۆنى بەباش دەزانن وا سەرفى بكەن، كەچى ئەوھندە خەلكى دەوڵەمەند بوو بوون، كەس نەبوو وەرى بگرێ و كابرا ھەموو پارەكەى بردەو ھەمى بۆمال.^٥

١ - سیر أعلام النبلاء (٥ / ٥٩٥).

٢ - تاریخ الطبرانی التجدید فی الفكر الاسلامی لا ١٨.

٣ - تاریخ الطبرانی (٧ / ٤٧٤).

٤ - ھەمان سەرچاوە.

٥ - ھەمان سەرچاوە.

٦ - سیر أعلام النبلاء (٥ / ٥٨٨).

له م ده ولته دا پړنو حورمه تی موسلمانان له سه رووی هه موو شتی که وه بوو، بۆ
 نه و مه به سته نامه ی نارد بۆ کار به ده سته کانی و پئی ی ووتن: به پاره ی ده ولته
 دیلی موسلمان نازاد بکه ن، ئیتر باخه زینه که شتان خالی ببیته وه).^۱
 تا نه مړوش نه و ده ولته بکه نکه نابووری بته وه ی عمر دروستی کرد به لگه یه کی
 میژوویی یه بۆ نه وکه سانه ی گومانیان هیه له دروست بوونی پړسایه کی نابووری
 ئیسلامی، به لگه یه کی پوون و ناشکرایه له سه ره وه ی، که شه ریه تی ئیسلام به ته نها
 خوی ده توانیت ژیانیک ی خوش و به خته وهر بۆ خه لکی سه رزه وی به گشتی فه راهم
 بینیت چ له دنیا، چ له له قیامه تدا.^۲

ج - بنه مای داد په روهری:

له بواری داد په روهری عمر، که س شانی نه ده دا له شانی زۆر به رز بوو، به پراستی
 ده توانم بلیم داد په روهری به ویراسه ت بۆی مابووه له باپیره عمری کوپی خطاب
 یه وه ﷺ له سه ر سکه ی پاره وه ی نوسی بووی: ((خوا فه رمانی داوه به وه فاداری و داد
 په روهری)).^۳ فه رمانی ده رکرد بوو، که سزای (حدود) به سه ر که س دا جی به جی
 نه کریت، که ر پاش ناگاداری نه و)).^۴

نامه ی نارد بۆ نه میری خوراسان (جه راحی کوپی عبدالله) و پئی ووت: نه ی کوپی
 دایکی جه راح هه رگیز قه مچی نه ده یت له موسلمانیک، یان که سیکی (أهل الذمة)
 مه گه ر به هه قی خوی، ناگات له تۆله بیت، چونکه تۆ ده گه پړنیت ته وه بۆلای که سیکی
 ناگای له ناپاکی چاوه کان و نه پنی دل ه کان هیه، نامه یه کت ده ده نه ده ست
 بچو کترین، تا که وره ترین گونا می نه په پاندووه هه مووی له سه ر تۆمار ده کریت،
 له گه ل (أهل الذمة) دا زۆر به ویزدان به فه رمان ده ریکه که س ده ستریزیان بۆ

۱ - سيرة عمر ابن جوزي لا ۱۲۰.

۲ - خامس خلفاء الراشدين عمر بن عبدالعزيز لا ۴۱.

۳ - التجديد في الفكر الاسلامي لا ۸۵.

۴ - سير أعلام النبلاء (۵/ ۵۸۸).

نەکات و سوژدەگایان تێک نەدەن.

نامەى نار بۆ کاربەدەستێکى تری و پێى ی ووت: هیچ کەنێسەو هیچ دیر و هیچ ناگردانیك تێک مەدەن، کە لەسەرى صولح و ناشتەواییان کردووە.^١

باج و دەیهك لابرا و سەرانه نەما، کە حکومەتەکانى پێشوو سەپاند بوو با، خەلکی سەر بەست بکە لە کارى بازرگانیدا چ لە دەریا و چ لە ووشکانیدا، خۆت بەرى بکە لە ناهەقیانەى بەنى ئوممەیه کردوویانە، خۆت بەرى بکە لەو کارەکانى حەج و نەهیلێ کاربە دەستەکانى دواى ئەو بەسەر کارەکانى ئەودا بپۆنەو.^٢

د - زیندو کردنەوێ ((فەرمان بە چاکە و بەرگری لە خراپە)).

وورده وورده خەلافەتى ئىسلامى لەو مەبەستەى لای دەدا، کە لەپێناویدا دروست بوو بوو، کە ئەویش پارێزگارى بوو لەتاینى ئىسلام، عمر ئەم مەبەستەى یندوو کردووە و ئالاکەى سەر لە نوێ بەرزکردووە و پێزى خۆى پێدايەووە لەپێش ھەموو شتیکەو حسابى بۆ کردبوو.

ئەوێ وای کرد لە عمر کە سەر کەوتوو بوییت لەم کارە مەزەنەى دا ئەو ترسە گەورەى بوو لەخوای عزوجل و مەبەستى سەرەکی پەزەمانەندى ئەو بوو، ھەرۆھە یارمەتى پشتگیری گەورە زانایانى ئەو سەردەمە پۆلێان ھەبوو لەسەرکەوتندا.^٣

عمرى کوپى مەیمون دەلێت: زاناکان لە خزمەت عمرى کوپى عبدالعزیز دا قوتابى بوون.^٤

دروسی تاینەداری و خاوینى بیرو باوەرپە کە کاریگەرى سەرەکیان ھەبوو لە سەرکەوتنى نوێخوایى و چاکسازى یەکانیدا، جەنگى دژى ئارەزووکارى و بیدعە

١ - سیر أعلام النبلاء (٥/ ٥٨٨).

٢ - سيرة ومناقب عمر (١٠٧، ١٠٨).

٣ - التجديد في الفكر الاسلامى لا ٨٥.

٤ - سیر أعلام النبلاء (٥/ ٥٨٨).

چټی پراگه ياند بوو و ژور توند بوو له گه ل ه لگران ياندا،^۱ له مه ولا (انشاء الله) به دريژي باسی ليوه ده که ين.

(الامام لاوزاعي) له عمره وه ده گيړيټه وه، که وتوويه تي: ((هه رکاتي کومه ليکت بيني به دزي يه وه و به بي ناگاداري موسلمانان به گشتي و به چغه خه ريکي شتيکن نه وه دلنيا به خه ريکن گومرایی داده مه زرينن).^۲ و هه موو جاري ده يووت: زيان چ نرخیکی هه يه نه گه ر سوننه تيک زيند وو نه که يته وه و بيدعه و داهينراويک نه مينيت.^۳ گرنگی يه کی له پاده به دهری هه يه به چينه جيا جياکانی خه لکی و ناين و عياداتيان، هانی کاربه ده سته کانی خوی ددها، که پيش هه موو که س له مزگه و تدا جا ناماده ی تويزی کومه ل بن و بوی دهنووسين: ((خوتان به هيچ شتيکه وه خه ريک نه کن له کاتي نويزه کاندا، چونکه هه رکه سيک نويزه کانی بفه وتينيت نه وه ژور ناسی يه له لای فهرمانی تري ئيسلام بفه وتينيت).^۴

که سايه تی به رزو سياسه تی پر له داد و خواناسی عمری کورې عبدالعزیز ﷺ کاری کردبووه سهر چينه کانی کومه لگا حه زو ثاره زووه کانیشی به ره و چاکه و خواناسی هينا بوويه وه.^۵

(طبري) له ميژووه که يدا ده گيړيټه وه و باس له راوردیکی جوان ده کات له نيوان عمرو خه ليفه کانی پيش خوی و ده ليت: وه لیدی کورې عبدالملك به سروشی خوی حه زی له خانووی جوان و کارگه و بيناسازی کرده وه و هه ر نه م کوشکه که ی پازاندوټه وه و، بويه گه له که يشی چاويان لي کرده وه وه ک نه و حه زيان له خانوبه ره بووه پوژانه کابرا بگه يشتايه به هاوپي يه کی دهرباره ی خانوبه ره و کوشک پرسيازی

۱ - التجديد في الفكر الاسلامي (لابن الجوزي) لا ۸۶.

۲ - سيرة ومناقب عمر ابن عبدالعزيز ابن جوزي لا ۸۳.

۳ - التجديد في الفكر الاسلامي لا ۸۶.

۴ - سيرة ومناقب عمر ابن عبدالعزيز ابن الجوزي لا ۲۲۱.

۵ - التجديد في الفكر الاسلامي لا ۸۶.

لې دەكرد، بەلام ھەر كەسەردەمى سولەيمان ھات، چونكە ھەزى بە ژن ھىنان خواردنى بە لەزەت بوو، ئەو خوەى كارى كردبوو ھەر مىللەت و كەسى بگەيشتايە بە كەسىكى تىرى دەربارەى ژن ھىنان و كەنیزەك و ئەم جورەشتانە پرسىياري لې دەكرد، بەلام ھەر، كە سەردەمى عمرى كوپى عبدالعزىز ھاتە پيشەوہ - چونكە خواناس و قورئان خوین و شەو نوڧز گەر بوو- كارى كردبوو ھەر گەلەكەى و كاتى كەسىك دەگەيشستە ھاوپىكەى پرسىياري لې دەكرد: ئەم شەو چەند پكەعات شەو نوڧزت كرد؟ چەند ئايەتتە لەبەر كردوہ؟ كەى ختمەكەت تەواو دەكەى؟ كەى ختمەكەت تەواو كرد؟ لەم مانگەدا چەند پوژ بە پوژوو دەبىت؟^۱

عمر رضي الله عنه ھەر بەوہ نەوہستا، كە پابەند بوو بە ئىسلاموہ و بەرپاكردنى ئاين لە دەولەتەكەيدا، بەلكو گرنگىشى داوہ بەو گەلانەى ىشى، كە موسلمان نەبوون و ھەولى داوہ بانگيان بكات بۆ لای ئىسلام و نامەى ناردوہ بۆ پاشاكانى ھندستان؟ و (ماوراء النھر) و پەيمانى پى دابوون، كە ئەگەر موسلمان بىن وەك موسلمانانى تر سەير دەكرىن و ھەموو مافىكيان لەگەل ئەواندا دەبىت، بەو بۆنەيەوہ زۆرىكيان موسلمان بوون و ناوى خويان گوڤى بۆ ناوہ ئىسلامى يەكان.^۲

لەو كارانەى، كە وەك خزمەت كردن بە ئىسلام كردنى، فەرانى دەركر زانستە ئىسلامى يەكان بنووسرىنەوہ و بەتايبە زانسى فەرموودە، و لە داھاتودا زياتر لەسەر ئەم لايەنە دەپۆين، ھەموو ئەم كارە مەزنانەو ئەم پوژە بزورگانەى ئەنجام داوہ لە ماوہى كورتى خەلافەتيدا، بووبە گەوھەرىك بۆ ئوممەتى ئىسلام، بووبە مانگىك لە تارىكايى شەودا پىيواران بتوانن پىيازى نوڧخوازى و چاكسازى بگرنە بەرو پىگای بۆ ئاچوخ كردن.^۳

۱ - تاريخ الطبري (التجديد في الفكر الاسلامي) لا ۸۷ وەگىراوہ.

۲ - خامس الخلفاء الراشدين عمر بن عبدالعزيز لا ۳۰.

۳ - التجديد في الفكر الاسلامي لا ۸۷.

۲۔ مہرجہ کانی نویخوازی:

لہ ریگہی ژانی عمری کوپی عبدالعزیزوہ ئے توانین کۆمہ لیک مہرج و سیفاتی کہسی نویخواز دیاری بکین:

۱۔ ناسراویت بہ بیرو باوہری پاک و تہواوی پروگرامی:

یہ کہمین کارو ئیشی نویخواز ئوہیہ، کہ دووبارہ ئیسلاام بہرہ وکانیاوہ سازگارہ کہی بگہریننہوہ و لہہ موو ئوہستانہی تی ئی ئاخنراوہ پاک بکریتہوہ، ئہم کارہش ناکریت مہگر لہسہر دہستی یہ کیکدا، کہ خوی لہسہر پیبازی خاوینی پیغہمبہری خواہ علیہ السلام بیت و ہاوہ لہ بہریزہ کانی و کۆمہ لی پژگار بوو ئوانہی کہ پیغہمبہری خواہ علیہ السلام باسی کردون، کہ دہبن (۷۳) بہ شوہ و تہنہا یہک بہشیان لہسہر راستی یہوہ، ئو بہ شہش ئوہیہ زیاتر چاکتر پابہند و پروگرامی پیغہمبہری خواہ علیہ السلام ۱.

ئہم مہرجہش لہ عمری کوپی عبدالعزیز دا بہرجہستہ بوو وک لہ داہاتودا باسی لیوہ دہکین.

ب۔ دہبیت زانا نابیت و توانای ئیجتیہادی ہہبیت:

ئہم مہرجہ لہ عمری کوپی عبدالعزیز دا ہاتبوہ دی، پروبہ پووہ ئوہ گیرہو کیٹشانہ بویہوہ، کہ لہسہر دہمہ کہ دا پوویمان داوہ ولیشی دا چارہسہریان بۆ دۆزیتہوہ، لہ راستیدا: مہرجہ کانی (ئیجتہاد) کردن بہو شیوہیہش ناپہرہت نی یہ کہ لہ کتیبہ کہ فیقی و ئوصولی یہکاندا ہاتوہ، بہجۆری باسیان کردوہ، کہ مہحالہ ئوہ مہرجانہی لہ کہسیکدا بیتہدی و بہجۆری، کہ دایان ناوہ دہبیت ہہموو زانستہ کانی بزانیٹ وک - نہ حوصرف و زمان و بہ لاغہ و زانستی شہرعی و وک تہفسیر و فہرموودہ و ئوصول فقہ و زانستی قورٹان زانستی فہرموودہ و سیرہ و ہہردو عیلمی (منطق و علم الکلام) و کۆمہ لی شتی تریش، کہ زۆر ناپہرہتہ

له كه سىڭدا بېته دى.^۱

له پساتيدا، ئىجهاد كردن زۆر خۆش و ئاسانه، بۆ ههركه سىڭ تواناى تىپروانىنى و تىڭەيشنى ههنبىت، و نوڧخوازش مه رجه، كه مه به سته كانى شهرع بزانيت و بتوانيت لىيان حالى بىت و ئه حكامى نوڧيان لى ههلبگوزيت و شارهزا بىت به سهرده مه كهى و تىڭەيشتووبىت له واقعيه كهى.^۲

(المناوى) ده لىت: له سهر نوڧخوازه كه: به لگهى پى بىت و پشتگيرى سوننهت بىت و تواناى ئه وهى تىدا بىت، كه (متشبهات) بگريته وه بۆلاى (محكمات)، تواناى ده رهينانى حوكمى شهرعى هه بىتن له دهقه كانى قورشان و ماناو ئاماره كانى له دلتيكى ورياو مېشكيكى به كاره وه.^۳

مه وروردى ده لىت: يه كى له و سيفه تانهى ده بىت له نوڧخوازدا هه بىت ئه وهيه ده بىت خاوهنى مېشكيكى ساف و تىپروانىنىكى ورد و تىژو بىرى دروست بىت، توانايه كى بى وینه له مانه وه له نىوانىكى پوندا له نىوان پشت گوى خستن - افراط - و پۆچون - تفريط - دا و په چاو كردنى مام ناوه ندى له و نىوانه دا و هيزى بىر كردنه وهى دوور له كارى گهرى پوداوه كانى سهرده م و، ده مارگيرى كه چه ندان ساله جىگير بووه ن ئازايه ي يه كى واى ده وى، كه به هۆيه وه بتوانى له گه ل ئه و پۆزگار ه لار بووه دا لادراوه دا هه نگاو بنىت و شانشانىنى له گه لدا بكات.^۴

ج - ده بىت هه ردوو بوارى فيكرى و هه لئس و كه وتى بگريته وه:

چونكه گه پانه وه و پاست كردنه وهى فيكرى خه لكى گه وره ترين كارى نوڧخوازه، خۆ ئاشكرايشه لادان له هه لئس و كه وتيشدا پووده دات وه ك چۆن له فيكردا پووده دات، به لكو زۆربه ي لادانه هه لئس و كه وتى يه كان به هۆى لادانه فيكرى يه كانه وه پووده دان.

۱ - عون المعبود (۱۱/ ۱۹۲).

۲ - التجديد في الفكر الاسلامى لا ۴۶.

۳ - فيض القدير/ للمناوي (۱/ ۱۴).

۴ - موجز تاريخ تجديد الدين - مودودي لا ۵۲.

نويخواز هه لده ستييت به پاست كردنه وهى فيكرو هوشه كان و پزگارى ده كات له پوخله واتى گومان و شوبهه كان و، زانسته به سووده كانو وتيگه يشتنى پاست و دروستى ئيسلام بلاو ده كاته وه، له ناو خه لكيدا له پيگه ي وانه وتنه وه و نووسين و هه موو كاريكي ترى به رده ست، پاشان ده ست ده كات به پاست كردنه وهى په وش و هه لس و كه وتى خه لكى و پاك كردنه وهى ده روونيان و پزگار كردنيان له هه موو ئه و هه لس و كه وته باوانه ي دژى شه ريعه تى ئيسلامن، پاگه ياندى چه نگ دژى بيدعه و خورافيات پابگه نييت، پووبه پووى گه نده لى بببته وه له هه موو بواره كاندا به تاييه ت گه نده لى له شيوازي حوكمرانى و به پيوه بردنى ولاتدا، ئابه و جوړه نويخواز ووته و كردار له گه ل زانست و كرداريه ك ده خاته وه.

پيشينه كان ئاماژه يان بو ئه م مه رجه كرده و ووتويانه: نويخواز سوننه ت سهرده خات و بيدعه له گوږ ده نييت.

د - ده بييت سودو كه لكى بو هه موو خه لكى سهرده مه كه ي بييت:

چونكه نويخواز پياوې قوناغيكي كاتى يه، بو ماوه ي (۱۰۰) سال به رده وام ده بييت، بويه وه كه مه شخه ل به ده ستيك وايه، كه خه لكانيكي زور له بهر پووشناي يه كه يدا پيگا ده بېن و پيگا بو خه لكى پووشن ده كاته وه و تا نويخوازيكي نوئ له داك ده بيته وه، به و جوړه پتويسته زانست و زانيارى يه كه ي هه موو لايه ك بگريته وه، ده بييت شويته وارى هه وله چاكسازى يه كانى به هه لس و كه وت و فيرى خه لكى يه وه دياربييت.

زورجاريش به هوئ قوتابى و نه ندامه گوش كراوه كانى به رده ستى يه وه ديته دى، ئه وان هه لده ستن به به رده وامى كاروانه چاكسازى يه كه ي كتيب و نووسين و بو چوونه كانى له ناو خه لكدا بلاو ده كه نه وه و چه ندان قوتابخانه ي فيكرى داده مه زرينن، كه هه نگاهه چاكسازى و نويخوازيه كه ي به رده وا ده كه ن، تا هاتنى نويخوازي دا هاتوو.

۳- فەرموودەى پېغەمبەر ﷺ لەبارەى نوڧخوازیەو:

ئەو فەرموودەى پېغەمبەرى خواﷺ كە دەفەرموئە: ((ان الله يبعث على رأس كل مائه عام من يصح لهذه الامّة امر دينها)).^۱ ئەو وانانەى لەو فەرموودەى وەرەگىرئە:

- ئەو فەرموودەى يەكئە لەو فەرموودەى موژدە ئامىزانەى، كە ماناى ئەو دەدات پىمان، كە خواى گەورە ئەم ئاينە لەفەوتان دەپارىزئە ئىتر سەردەمەكانىش دووربەوونەو و بەلئىنى خواى يە، كە نوڧخوازە رەبانى يەكانى بۆ دەنئىرئە و لەپاش خامۆش بوون سەر لەنوئ پۆشنى دەكاتەو، لەقوناغى مت بوون دەرى دەهئىنئەو، لەپىگای ئەو پىنماى و پووناكى يەو، كە هەلى دەگرن.

ئەم فەرموودەى ووزەىكى پەر لە هىوا دەبەخشئە مروئى موسلمان، لەو دئىا دەبئە، كە دوا پۆژ هەر بۆ ئىسلامە ئىتر با هئىزى شەپو خراپەكاران زۆر بەهئىزىن و ئەهلى نەفامىش لە چەلە و پۆپەى سەر كەتنشدا بئە، نوورو پوناكى پۆژ هەر دەردەكەوئە، ئىتر باشەوكانىش لەناو پەشايدا وون بووبن.

ئىمە لەم كاتەى ئەمروماندا زۆر پىوستىمان بەپىداگرتن هەى لەسەر پافە كردنى ئەو ماناىو، بلاكوردنەوئەى لەناو خەلكىدا، تا شەپۆلى ئەو بئى هىواىەى، كە هەموو دەروونەكانى گرتۆتەو بپەوئەو خۆى نەداتە دەستى سەر شوپرى و ملكەچى، بەيانوى ئەوئەى گواىە ئاخىر زەمانەو هىچ هەولئىكى چاكسازى كەلكى نى يەو هەروە ئىسلام لەناو بووندایەو وبئى باوهرپىش لەبەرەوداىە! ئەو تە نىشانە بچووكەكانى قىامەت دەر كەوتن و چاوەروانى نىشانە گەرەكانىشى دەكەين. خاوەنى ئەم بۆ چوونە هەلەى بەهەلە پافە كردنى هەندئ فەرموودە دەكەنە بەلگەى دەستىان و جوورى ماناى دەكەن، كە ئەو ماناىە هەلئەگىرئە.^۲

يەكئە لەو بەلگانە ئەوئەى، كە ئەنەس رەزى ئەللاھو ئەنھو فەرموودەىكى لەلاىەن بخارى

۱ - سلسلة الاحاديث الصحيحة (۲/ ۱۵۱).

۲ - التجديد في الفكر الاسلامى لا ۵۵.

پیوایہ تی کردوہ، دہ فہرمویہ: ((لایاتی زمان الآ الذي بعده شرمٰنه حتى تلقوا ربکم)).^۱ واتہ: زہمانی دیتہ پیٹشہ وہ خۆزگہ بہ سالانی پابردو دہ خوازیت، تا دہ گہ نہ وہ پەرہ ردگارتان، واتہ پار لہ نہ مسال باشترہ.

فہرموودہی: ((بدأ الاسلام غریباً وسیعود غریباً، فطوبی للغریاء)).^۲ واتہ: ئیسلام بہ غریبی ہات و لہ پاشہ پڑیشدا دہ بیتہ وہ، خۆشبہ حتی بۆ ہ لگرائی غریبی لہ وکاتہ دا.

ئیتر نہ وہ یان لہ یاد چوو، کہ نابیت لہم فہرموودانہ حالی بین، تا نہ و فہرموودانہی تریش نہ بینین، کہ مژدہ ئامیز و دلخۆشکەرن وەك فہرموودہی: ((مثل امتي مثل المطر لا یدری أوله خیر أمر آخره))،^۳ واتہ: ئوممہ تی من وەك باران وان و نازانریت سەرہ تاکہی خیرو چاکہیہ، یان کۆتایی یەکە، (ابن القیم) یش دہ لیت: ((ھۆزیک تا ھۆزیک ترو سەر دہ میک، تا سەر دہ میکی تر)).^۴

بۆیہ میژووی ئیسلام کۆمەلہ سەر دہ میکی بہ خۆیہ وہ دیوہ، پېشنگدار و پووناك بووہ وہ، وەك سەر دہ می عمری کوپی عبدالعزیز و نورالدین، صلاح الدین، یوسف بن پاشفین، محمد فاتح و کەسانی تریش لہ سەر دہ می بیست دا.

نہ وہی شایہ نہ لیرہ دا ئامارہی بۆ بکەین لہ ماناکردنی ئەم فہرموودہیہ و ھەموو ئەو فہرموودانہی، کە باسی مژدہی ہاتنہ وہی ئیسلام دہ کەن، بۆسەر شانۆی ژیان جاریکی ترو، ئەو فہرموودانہش ھەموویان صحیح و لہ پیغہ مہری پاستگۆوہ دەرچوون، ھەردہ بیتہ بیتہ دی وەك چۆن ھەوالی داوہ، ھەر وەك چۆن ناراستہ و خۆ داوای نہ وہ مان لئ دہ کات، کہ ئوممہ تی ئیسلام لہ ھەول و تیکۆشاندا بن، تا نہ و سەرکەوتنہ مژدہ دراوانہ بیتہ دی و سەر بہ رزی بگہ پیتہ وہ بۆ ئیسلام و شوین

۱ - البخاري كتاب الفتن ۷ ۶۵۴۱.

۲ - مسلم كتاب الايمان ۷ ۲۰۸.

۳ - سنن الترمذي ۷ ۲۷۹۵.

۴ - مدارج السالكين لا ۵۷.

كەوتوانى و سوننەتى خوايش واپە ھۆكان ناپەنە دى، تا ھۆكارەكان نەپەنە دى.^۱

أ - مەبەسى پېغەمبەرى ﷺ لە بېرگەى يەكەمى فەرمودەكە، كە دەفەر مویت: ((ان يبعث لهذه الامّة)) ئەو كەسەى خوادەپنیریت تەنھا بۆ خۆى و كۆمەلئىكى كەم نى يە، بەلكو بۆ خاترو بەرزە وەندى ئوممەت دەژى و، خاوەنى ھىمەت و ووزەيەكى بەرزە و ھەموو خەمىكى خەمى ئوممەتەكەيەتى، ھەموو ھەول و تەقەلايەكى خۆى بەشەو پۆژ دەخاتە گەپ، تا ئەم ئوممەتە لەوچەقینە پزگارىكات و، متمانەى بۆ يە دەگىزیتەو بە ئوممەتەكەى و دەپخاتەو سەر پېرەوى پاست و دروست و، خەلكى دەبیت لەسەر ھەموو گىرو گرفتێك لەو پېناویدا بېیتە پېگەى و زال دەبیت بەسەر ھەموو ناپەحەتى و لەمپەرىكانى پى، تا دەگاتە بڵندكردنەو سەرى ئوممەت و گەپاندنەو سەركردايەتى كردنەو دىا لەلایەن مۇسلمانانەو.^۲

ب - بېرگەى دووھەمى فەرمودەكە: ((ان الله يبعث على رأس كل مائة سنة)) لەسەرى ھەموو سەد سالىك دومانە ھەلدەگىت يەكەم / سەرى سالى واتە يەكەمىن پۆژەكانى و ھەروەھا سەرى سالى واتە: پۆژەكانى كۆتايى سالى،^۳ زاناكان لەسەر ئەم دوومانايە جىاوازيان ھەيە، بەلام ابن حېر پى و واپە سەرى سالى واتە پۆژەكانى كۆتايى ئەو سالى و ئەمەش پاپەكى گونجاو.

ھەردوو ئىمامى گەرە (الزھرى) و (أحمد كوپى حنبل) پېتيان واپە، كە سەرى سالى و بەبەلگەى ئەو، كە لەسەرى سالى يەكەمدا عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ سەرى سالى دووھەم ئىمامى شافعى بوو، يەكەمىان لەسالى (۱۰۱)ى كۆچىدا گىيانى سپارد و دووھەمىان لەسالى (۲۰۴)دا گىيانى سپارد و لەسەرتاي سەكەدە لەدايك نەبوون ئىترچۆن نوڧخوازش بن.^۴

۱ - الاجتهاد للتجديد، عمر عبید حسنە لا ۷.

۲ - التجديد في الفكر الاسلامى لا ۴۶.

۳ - عون المعبود (۱۱/ ۳۸۶).

۴ - عون المعبود (۱۱/ ۳۸۶).

ج : مہرجہ نوڀخواز لہ سہری (۱۰۰) سالہ کاتدا گیان بسپیڑیت؟
 ہندی لہ زانایان نہ مہ بہ مہرج دہ گرن، بہ لām پایہ کی بہ ہیژ نی یہ، چونکہ
 ووشہی (بیعت) واتہ: دہی نیڑی نہک وہفات دہ کات، مہ بہستی سہرہ کی نہوہیہ،
 کہ سہری سالچی قہ پن دہ بینیت و لہ وکاتہ شدا کردوہ و نوڀخواز یہ کانی بہدی
 دہ کریت و بہ چاکسازی و بہرژوہندی گشتی ناوی دہردہ کات و، مہرجیش نی یہ
 وہفاتہ کہی بکہویتہ نزیکی سہری (۱۰۰) سالہ کہ، یان دہ بیت زیندو بیت، تا سہری
 سہدہی داہاتوہ و دہ لیت.^۱

د: نایا نوڀخواز تہ نیایہ، یان زورن لہ یہ ک کاتدا؟
 ووشہی ((من یجدید لها دینھا)) جیگہی پرسیار بووہ لہ پابردوودا ہاتوودا و
 مہ بہست: کہ نایا ووشہی (مَنْ) تاکیکی لیبراوی ہلکہ و توتوہ لہ ناو ٹومہ تدا، یان
 ماناکہی لہ و ہش فراوانترہ و کومہ لی نوڀخواز دہ گریتہ و لہ یہ ک کاتدا؟
 بہ لām زوربہی زاناکان لہ سہر نہوہن، کہ نوڀخواز یہ ک کہ سہ و (سیوطی) نہم
 پایہی بۆ جمہوری زانایان دہ گریتہ و، بہ لām کومہ لیکی تر لہ زانایان ووتویانہ
 ووشہی - من - لہ لایہ نہ زمانہ وانی یہ دکہ یوہ بۆ زیاتر لہ یہ ک کہ سہ و لہ و زانایانہ
 ابن حجر وابن الاثیر والذہبی وابن کثیر والمناوی والعظیم آبادی.^۲
 لہ دواي لیکو لیتہ و لہ ووشہی - مَنْ - دہردہ کہوی، کہ مہ بہس لی ی لہ یہ ک
 کہس زیاترہ و، چونکہ میژو و نہوہیان بۆ ساغ کردو تہ و، کہ لہ یہ ک کاتدا چہند
 نوڀخواز مہ بووہ لہ یہ ک کاتدا و لہ یہ ک سہردہ مدیشدا، کاری نوڀخواز زور قورس و
 گران و فرہ لایہ نہ یہ لہ نیسلامدا و نی ولاتی نیسلامیش زور پان پورہ و نارہ چہ تہ
 لہ سہر یہ ک کہس بہ و کارہ قورس و گرانہ ہلستیت، بہ لکو موسلمانہ کان بہ کومہ ل
 دہ و توانن چاکسازی و نوڀخوازی سہرتاسہری دروست بکہن.^۳

۱ - التجديد في الفكر الاسلامي لا ٦١.

۲ - ہمان سہرچاوہ.

۳ - ہمان سہرچاوہ.

ه : نوڤخواز ئاینداری ئوممهت نوڤدهکاته وه نهک ته‌نھا ئایین خۆی:

ئه‌وه‌ی له‌فه‌رمووده‌که‌وه وه‌رده‌گیریت ئه‌وه‌یه، که ئه‌و نوڤخوازه ئاینداری
 موسلمانان نوڤ ده‌کاته‌وه دووباره‌گه‌رم و گوپی ده‌داته‌وه به‌کاروانی خواناسی و
 موسلمانه‌تی و پیره‌وی پیغه‌مبه‌ر ﷺ زیندوو ده‌کاته‌وه و خه‌لکی بۆ بانگ ده‌کاته‌وه،
 نه‌ک نوڤ کردنه‌وه‌ی ئایینی پیروزی ئیسلام خۆی، چونکه ئیسلام کۆتا ئایینی خوایه و
 تیروته‌واوه‌و کۆن بوونی به‌سه‌ردانایه‌ت، تا که‌س بیه‌وی تازه‌ی بکاته‌وه و ده‌قی
 قورئان و سوننه‌ت جیگیر و به‌رده‌وامن و بیرو باوه‌ر پوون و ناشکرایه و قبولی
 بچووکتین گۆپانکاری ناکات، به‌لکو مه‌به‌ست لی به‌رزکردنه‌وه‌ی ئاستی
 موسلمانانه بۆ ئاستی به‌رنامه‌که‌ی خواو په‌یوه‌ست بکرینه‌وه له‌گه‌ڵ ئایه‌نه‌که‌یدا.^۱

به شتی سی یم

گرنگی دانی عمر به بیرو باوه پی نه هلی سوننه ت

عمری کوری عبد العزیز ﷺ گرنگی دها به بیرو باوه پی نه هلی سوننه و هه ولی دها خه لکی فیتری بین وه خه لکیش فیتر بکن و له ناو خه لکیشدا بلاوی بکنه وه، و له ناو سه رچاوه ئیسلامی یه کانی بیرو باوه پی نه هلی سوننه دا وته کانی به ئاشکرا له و باره یه وه به ئاشکرا دیاره دیاره: هر له بیرو باوه پی و ته فسیر فهرمووه وفیقه و شتی تریش.

مامؤستا حیات ی کوری محمدی کوری جبریل زوری له و وتانه ی عمری کۆکردۆته وه و به و بۆنه وه یه توانی بپوا نامه ی ماستهر وه ریگریت، زۆری نه و کتیبانه ی له سه ر عمری کوری عبدالعزیز نووسراون گرنگیان به م لایه نه گرنگه نه داوه که به رده وام هه ولی داوه بیرو پای موسلمانان به پسات و دروستی وه له گه ل قورئان سونه تی پیغه مبه ری خودا ﷺ به یلته وه.

له گرنگترین لایه نه کانی بیرو باوه، که عمر قسه ی له باره وه کردووه:

یه که م: یه کتا په رستی خوا - توحید الالهیه.

یه کتا په رستی خودا - بینچینه ی ئاینی پیروزی ئیسلامه، به لکو بنچینه ی هه موو ئاینیکی ئاسمانیه، به لکو هه موو پیغه مبه ران و هه موو کتیبه ئاسمانیه کان بۆ نه و مه به سه ئیروان، هه موو پیغه مبه ریک هر له ئادم ﷺ وه تا دواين پیغه مبه ر، که محمد مصطفی یه ﷺ بانگه شه یان بۆ کردووه، نه ک هر نه وه به لکو مه به سستی سه ره کی دروست بوونی جنۆکه و مڕۆڤ یه کتا په رستی خوا یه و له و باره یه وه قورئانی پیروژ ده فهرمویت: ((وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون)) واته: من جنوو مڕۆڤم ته نها بۆ به ندایه تی کردنی خۆم دروستم کردووه.

سه له فی صالحی ئەم ئومەتە کاتی خۆی گرنگی تابیهت داوه به‌م جوړه یه کتا په‌رستی خودایی یه و عمری کورپی عبد‌العزیز له‌م باره یه وه به‌شداری تابیهتی هیه، پیش نه‌وه‌ی به‌وردی باسی دوعاو ته‌به‌روک و ترس و پشت به‌ستن و سوپاسگوزاره‌کانی بکه‌ین، بابزانین یه کتا په‌رسی خودایی یانی چ؟ زاناکان به‌و جوړه مانایان کردوه‌که: خوای گه‌وره به‌ته‌ن‌ها خۆی شایسته‌ی نه‌وه‌یه به‌رستریت و هاوبه‌شی بۆ په‌یدا نه‌کړیت.^۱

هه‌ندیکی تر‌وای پیناسه ده‌که‌ن که به‌ندایه‌تی کردنی خواجه، به‌ته‌ن‌ها هاوبه‌شی بۆ په‌یدا کردنی نه‌کړیت و ته‌ن‌ها له‌ئو و بترسیت و نه‌وت خوښ بوویت و پشت ی پی ببه‌ست.

له‌به‌ندایه‌تی یه دئی یه‌کانی عمری کورپی عبد‌العزیز:

۱- دوعاو پاران‌ه‌وه:

أ - جاریکیان عمری کورپی عبد‌العزیز رحمته‌الله دای به‌لای پیاوځیدا کومه‌لک وورده چه‌وی به‌ده‌سته‌وه بوو، یاری پی ده‌کردن و به‌ده‌م یاریه‌که‌وه ده‌یوت: په‌روه‌دگارم خوړیم پی بده له‌به‌ه‌شتدا، عمر ووتی: به‌خوا ژن خواستن و نابیت، وزن خوازکی خراپی، به‌لکو به‌رده‌کان فری بده و لایبه و به‌دلسوزانه دوعاکانت ده‌رپه.^۲

له‌م به‌سه‌ره‌اته‌وه نه‌وه‌مان بۆ ده‌درده‌که‌ویت، که عمر رحمته‌الله مه‌رجه‌کانی دوعا بۆ نه‌و پیاوه دیاری ده‌کات، که دلسوزی و ناماده‌یی دل و خوځه‌ریک نه‌کردن به‌شتی تره‌وه، نه‌مه‌ش قورئانی پیروژ و سوننه‌ت نامازه‌ی بۆ ده‌که‌ن، خوای گه‌وره ده‌فه‌رمویت: ﴿فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ﴾ غافر: ۱۴.

۱ - شرح العقيدة الطحاوية (۲۹/۱).

۲ - الحلیة (۲۸۷/۵).

پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم فرمویہ تی: ((ادعوا اللہ و انتم موقنون بالإجابة، واعلموا ان اللہ لا یستجیب دعاء من قلب غافل لاه))^۱ واتہ: بہ جوڑی ہاوار بکہ نہ خواو لی بپاریتہ وہ، کہ دلتیان لہ وہی دیت بہ دہمتانہ وہ، ہر وہ ہا بشزانن، کہ خودا دوعا قبول ناکات لہ دلتیک بی ناگاو خہریک بیت بہ شتی بی ہودہ وہ۔

ب - عمری کوپی عبد العزیز دہ لیت: ((نہی پەروردگار من لہ خوشہ ویست ترین شتدا لہ لای تو، کہ یہ کتا پەرستی یہ بہ قسم کردویت، لہ بیزاروترین شتیشدا لہ لای تو کہ بی باوہ پی یہ سہرپیچیم کردویت، دہی ہرچیم لہ و نیوہ ندہا کردوہ لیم خوش ببہ۔

تا لیرہ دا نہ وہ تا عمری کوپی عبد العزیز بہ گوپرایہ لی و یہ کتا پەرستی یہ کانی یہ لہ خواوہ پاریتہ وہ و داوای شتی تری لی دہ کات دروستہ، و ہک چؤن لہ فہرموودہی (۳) کہ سہ کہی، تا لہ نہ شکوہ تہ کہ دا پوویدا۔^۲ نہ وان لہ لہ پیگای باسکردنی کردہ وہ چاکہ کانیانہ وہ لہ خوا دہ پاریتہ وہ، تا دہرگای نہ شکوہ تہ کہ یان بؤ بکاتہ وہ۔

ہر وہک موسلمانانیش کردہ وہی چاکی باوہ پریان باس دہ کرد و نہ و جا داوکاریان دہ خستہ خزمہ تی پەروردگار، و ہک خوای گہ ورہ دہ فہرمویت: ﴿رَبَّنَا إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَآمَنَّا رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّئَاتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الْأَبْرَارِ﴾ آل عمران: ۱۹۳۔

ج - زہمین لہ رزہ یہ ک لہ شام پوویدا، عمری کوپی عبدالعزیز ناوی نووسی بؤ ناوچہ کہ و ووتی: پاشان... زہمین لہ رزہ شتیکہ، کہ پوو دہ دات خوای گہ ورہ لہ بہ ندہ کانی زویر بووہ، نامہ ی نارد بؤ ہریمہ کان و پی ی وتن: لہ پوڑی نہ وہ ندہ و لہ مانگی نہ وہ ندا لہ مال دہرچن، ہر کہ سنی ہرچی ہہ یہ، با خیریکی لی بکات۔^۳ و ہک ئادہم علیہ السلام بلین: ﴿رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ

۱ - سنن الترمذی (۵/ ۴۸۳) صحیح الألبانی ۲۷۶۔

۲ - مسلم ۲۷۴۳۔

۳ - سیرۃ عمر (ابن عبدالحکم)، لا ۶۴۔

الْحَسْرِينَ ﴿۲۳﴾، الاعراف: ۲۳، بویه عمر رضی الله عنه فه‌رمانی دابه‌سەر هه‌موو ئوممه‌تدا له‌پاش پوودانی زه‌مین له‌رزه‌که، که بگه‌پێنه‌وه بۆلای خوا و لای یه‌بارینه‌وه خێر بکه‌ن و دادای لای خۆش بوون بکه‌ن و له‌مال ده‌ربچن به‌ره‌و شوینی نویژه‌و مزگه‌وته‌کان.^۱

د: میمونی کوپی مه‌هران ده‌لێت: پۆژیک له‌لای عمری کوپی عبدالعزیز بووم ده‌بینم زۆر ده‌گری و له‌خوا ده‌پارایته‌وه و داوای مردنی لای ده‌کات، منیش پێم ووت: بۆچی داوای مردن ده‌که‌یت، نه‌کا تیک دا خوای گه‌وه‌ره له‌سه‌رده‌ستی توو کاری زۆر چاکی کردووه؟! سونه‌تی پێ زیندو کردووته‌وه و بدعه‌ی پێ له‌گۆرنا. عمریش ووتی: ده‌ی منیش وه‌ک ئه‌و پیاو چا‌کانه ئه‌که‌م که داوای نه‌وه‌ی خوا دلی خۆش کردو سه‌رگه‌وره‌یی پێ به‌خشی و ئه‌ویش ووتی: ﴿رَبِّ قَدْ آتَيْتَنِي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنِي مِنْ تَأْوِيلِ الْأَحَادِيثِ فَاطِرَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ أَنْتَ وَلِيِّ الْدُنْيَا وَالْآخِرَةِ تَوَفَّنِي مُسْلِمًا وَالْحَقَنِي بِالصَّلَاحِينَ﴾، یوسف: ۱۰۱.

داوای مردنی له‌خوای گه‌وه‌ره کردو به‌باوه‌په‌وه بیگه‌ینێته‌لای صالحان، ئه‌وش سونه‌تی پێغه‌مبه‌رانه‌وه به‌یداغی صالحانه، هه‌روه‌ها له‌و کاتانه‌شدا که ترساوه‌ ئازاوه‌ و فیتنه‌ پووبکاته‌ دینه‌که‌ی ئه‌م شیوه‌یه‌ دو‌عا‌یه‌ی کردو به‌تایبه‌تی له‌پاش مردنی سێ هاوکاره‌که‌ی، عبد‌الملک ی کوپی خۆی و موزاحیمی هاوپی ی و سه‌هل ی برای، وه‌ک له‌هه‌ندی له‌پیاو‌یه‌ته‌کاندا هاتووه.^۲

۲- سوپاسگوزاری:

یه‌حیای کوپی سه‌عید ده‌لێت: بیستومه‌ عمری کوپی عبدالعزیز ووتیه‌تی: باسکردنی به‌خششه‌کان سوپاسکردنیه‌.^۳

۱ - الآثار الواردة عن عمر بن عبد العزيز في العقيدة (۱/ ۲۲۰).

۲ - العقد الفرید (۴/ ۳۹۶).

۳ - مصنف ابن أبي شيبة (۸/ ۲۴۰).

ههروهه ده لیت: به خششه کانی خوا پاوه ستا و بکه ن به سوپاس کردنی خوی تهعالا،^۱ نامه ی ده نارد بق هه ندی له کار به دهسته کانی و پی دهوتن.... وه سیه تم بق تو نه وهیه له خوا بترسه و ، داوات لی ده که م سوپاس گوزاری نه و به خشش و پیزو زۆرانه ی به به سه رته وه، چونکه سوپاس گوزاری به خششه کان به رده وام دهکات و سپله ییش له ناوی ده بات و ناهیلیت.^۲

۳- پشت به ستن به خوا:

حه که می کوپی عمر ده لیت: عمری کوپی عبد العزیز ﷺ (۳۰۰) پاسه وانی هه بوو، کۆی کردنه وه و پی ی ووتن: من له خوایی یه وه باسه وانم هه یه که نه یه لن نه جه له م بیت تاکاتی خوی و نایه لن هیچم به سه ر بیت مه گه ر شتی له سه رم نووسرا بیت، ده ی که واته کامتان ده میننه وه (۱۰) دینار پی ده ده م و کیش پی خۆشه بابرواته وه مالی خوی.^۳

کاتی عمر ﷺ له گه ل موزاحیمی هاوپی دا له مه دینه ده رچوون، موزاحیم سه یریکی مانگی کرد بینی و له بورچی (دوبران) دایه، پی ناخۆش بوو پاسته خۆ به عمر بلیت، ده لی پیم ووت: سه یری مانگ بکه، چه ند جوانه به ناوه پاستی ئاسمانه وه ده گه شیته وه! عمر سه یریکی کرد و بینی له (دوبران) دایه و* ووتی: موزاحیم، نه مه ویستت پیم بلیت مانگ له دوبران دایه، ئیمه له سه ر نه ساسی خۆرو مانگ له مال ده رناچین، به لکو له مال ده رده چین به پشت به ستن به خوی (واحد و القهار).^۴

به م نمونه یه دا بۆمان ده رده که ویت، که تا چ ئاستیکی به رز عمر هه ولی داوه پشت به ستنی به خوا بیت و له گه ل نه وه شدا هۆکاره کانیش به کار دینیت.

۱ - کتاب الشکر لابن ابی دنیا ۱۹۹.

۲ - ذم الدنيا، لابن أبي دنیا لا ۸۱.

۳ - سير اعلام النبلاء (۵ / ۱۳۶).

* دوبران واته: که وتونه ته نۆوان دوو نه ستیره وه.

۴ - سيرة عمر ابن عبدالحکم ۳۲.

(التوكل) واتە: پشت بەستن بە خوا لە گەڵ بە كارەينانى ھۆكار، ئەو ەش يەككە
لە بنە ماكانى يەكتا پەرستى و خواى گەورە دەفەر مويىت: ﴿فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ
عَلَيْهِ﴾ ھود: ۱۲۳، كەواتە ھەركەسى پشت بە خوا ببەستىت و ھۆكارەكانى واز لى
بھيئى و ئەو كەسەيش، كە تەنھا ھۆكار بە كاردەھيئى تەوەكول و پشت بەستنيان
بە خوا تەواونى يە.^۱

۴- ترسان و ئوميدەواری:

لە يەزىدى كوپى عەيازى جەعدە يەو ە كە دەلئىت: عمرى كوپى عبدالعزىز نامەى
نارد بۆ سولەيمانى كوپى ئەبى كەريمە و پىى ووت: شايان ترين كەس
لە بنە ماكانى، كە خوا بە گەورە سەيرى بكات و لىى بترسىت كەسىكە كە ئاوا وەك
من دووچارى بەرپرسيارىيەتى بوويىت، كەسەيش وەك من لىپرسيەنەو ەى سەختى
لە سەرنى يە و، زۆر دەترسم ئەم پلە و پا يە يەى منى تىيدام ھۆى لە ناوچونم بىت
مەگەر خوا بە پەحمى خۆى بمپارىزىت، بىستوومە كە بە نيازىت بپويىت بۆ جىھاد و
ئەگەر گەيشتە ناو گۆرە پانى جەنگ دووعام بۆ بكە خواى گەورە شەھيدىم بكات
بەنسەب، چونكە حالىم زۆر خراپە و ترسناكىم زۆر گەورە يە، داوا دەكەم لەو خوا يەى
كە دووچارى كردوم بەم بەرپرسيارىيەى ترسناكەو ە كە پەحمم پىى بكات و لىم
خۆش ببىت.^۲

رەببەى كوپى سەبرە بە عمرى كوپى عبد العزيزى ووت: كاتى كۆرەكەى و
براكەى و موزاحيمى ھاوپىى لە ماو ەى چەند پۆژىكدا مردن - ئەى ئەمىرى
باو ەداران، تا ئىستا كەسىكە نەديو ە لەو جىگەى تۆدا بىت و وینەى براكەت بۆ
براكەى و وینەى مزاحيمى ھاوپىت بۆت.

عمرىش ماو ەيەك كە سەرى دا خستبوو، پاشان سەرى ھەلپى ووتى: ئەو چىت
ووت ئەى رەببەى؟ ومنىش دووبارەم كردەو ە بۆى، ئەویش ووتى: نەخىر سویند بەو

۱ - مدارج السالكين (۲/ ۱۲۵).

۲ - الطبقات (۵/ ۳۹۴، ۳۹۵).

کہ سہی کہ نہ و سیانہ ی بردہ وہ، نہ وہی لہ لای خواہ لہ نہ جرو پاداشتی
نہ و سیانہ لہ ہموو شتی گہ ورہ ترہ لہ لام.^۱

لہ قہ تادہ وہ دہ گپنہ وہ دہ لیت: عمری کوری عبد العزیز نامہ ی نارد بؤ خہ لیفہ ی
دوای خوی و پی ووت: ((بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، من عبد الله عمر امير المؤمنين الى
يزيد بن عبد الملك، سلاوى خوات لى بيت، من سواسى نه و خوايت بؤ دہ کہم ،
کہ ہیچ خواہ ک نی یہ جگہ لہ نہ و، پاشان.... لہ کاتیکدا نہ من نامہ ت بؤ دہ نو سم
نہ خو شى و نازار نو وری بؤ ہی ناوم، توش چاکم دہ ناسیت، کہ پرسیارم لى دہ کریت
دہ ریارہ ی ہموو ژیر دہ ستہ کانم، پاشای دنیاو ناخیرہ ت لی پرسینہ وہم لہ گہ ل
دہ کات، ناشتوانم بچو کترین کردہ وہ ی لى بشارمہ وہ و خوی دہ فہ رمویت: ﴿فَلَنَقْصَنَّ
عَلَيْهِمْ عَذَابَهُمْ وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ﴾ الاعراف: ۷.

نہ گہ ر خوی - بہ بہ زہ ی - لیم خو ش بییت نہ وہ پزگار بووم لہ سہ ختی و
نارہ حہ تی دورو دریژی قیامہ ت، نہ گہ ر لیشم زویر بییت دہ ی قور بہ سہ رم بؤ کرئ
بروم، داوا لہ و خواہ دہ کہم، کہ جگہ لہ و خواہ ی تر نی یہ - تا بہ بہ رزی خوی
لہ ناگری دوزخ بمپاریژیت و بمباتہ ناو پہ زامہ ندی خوی و بہ ہشتہ وہ.^۲

لہ م و تہ ی ی عمرہ وہ نہ وہ مان بؤرون دہ بییتہ وہ، کہ نہ م پیاوہ لہ نیوان ترس و
ہیوادا ژیاوہ، بیگومان کوکرنہ وہ ی ترس و ہیاو - الخوف و الرجاء - پیکہ وہ
لہ بیروباوہ پی سہ لہ فی صالح بووہ، نہ وہ ش پلہ یہ کی مام ناوہ ندہ لہ نیوان دلنیا
بوونی باوہ پدار لہ سزای خواو بئ ہیاو بوون لہ بہ زہ یی خوا، سہ لہ فہ ی صالح
نوممہ ت لہ خوا ترساون، بہ لام چاوہ پی ی بہ زہ یشی بوون.^۳

نہ وانہ لہ و کہ سانہ، کہ خوی گہ ورہ دہ ربارہ یان دہ فہ رمویت: ﴿أَمَّنْ هُوَ قَانِثٌ
ءَانَاءَ أَلِيلٍ سَاجِدًا وَقَائِمًا يَحْذَرُ الْآخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهِ﴾ الزمر: ۹.

۱ - المعرفة والتاريخ للفسوي (۱۶۱۰).

۲ - سيرة عمر لابن الجوزي لا ۲۴۴.

۳ - الآثار الواردة عن عمر بن عبد العزيز في العقيدة (۱/ ۲۴۵).

دووهم: عمرو ناوه جوانه كانى خوا.

ناوه جوانه كانى خوا، برىتى له كۆمه لى ووشه، كه مانانى ته وای وى له كه یى ده دات به خوا به بى لیچواندن - المماثلة - و به دور پاگرتنى له هه موو مانای ناته وای و نهنگى به ك.^۱

ناوه جوانه كانى خوا كۆمه لىك ناون، كه خواى گه وه ره یان پى بانگ ده كرىت و، له قورئان و سوننه تدا هاتوون، مانای پیاوه لدان و سه ناخوانى ده به خشن.^۲

له رىگه ی نامه و وتاره كانى عمرى كوپى عبدالعزیزه وه، هه ندی له ناوه جوانه كانى خوا پوون ده كه ینه وه، پرۆگرامى عمر رحمته الله علیه پراو پر پرۆگرامى قورئان و سوننه بوو، هه ندی له بیرو باوه په كانى ئه هلى سوننه ده باره ی ناوه جوانه كانى خوا دیارى كراون، له ژیر پۆشنایى كۆمه لى و ته ی عمرى كوپى عبد العزيز رحمته الله علیه له وانه:

۱- ناوه جوانه كانى خوا ئه زه لین واته هه ر بوون و هه ر ده مین و عمرى كوپى عبد العزيز ده لیت: گه ره ترین تینه گه یشتن له خوا ئه وه ی واگومان به ریت زانیارى له پیش به دیه یانه وه بووه، به لكو هه رده م خواى گه وره به ته نها خۆى هه موو شتیكى زانیوه و به سه ر هه موو شتیكى شدا بینر بووه پیش ئه وه ی هه یچ شتیك دروست بكات و پاش ئه وه ش.^۳

عمر له م خاله دا ئه وه ی چه سپاند، كه هه ر دوو سیفه تی - علیم و شهید - به ئه زه لى - هه میشه یى - بۆ خوا دووپات ده كاته وه ئه هلى سوننه و جه ماعه یش هه مان بیرو پایان هه یه.^۴

۲- ناوه جوانه كانى خواى ته عالا - ته وقیفیه - واته: قورئان و سوننه دیاریان كرده و بۆ چوونى كه سى تیدا نى ئه مه ش پراو بۆ چوونى ئه هلى سوننه و

۱ - نهج اهل السنة والاشاعرة في توحيد الله (۲/ ۳۹۱).

۲ - الآثار الواردة (۱/ ۲۷۶).

۳ - الآثار الواردة عن عمر بن عبد العزيز في العقيدة (۱/ ۳۰۴).

۴ - هه مان سه رچاوه (۱/ ۳۰۵).

جہماعہ یہ، لہ ووتہ کانی عمردا ئہ وہ بہ دی دہ کریت، چونکہ تہنہا ئہ و ناوانہ بؤ خودا دہ چہ سپینے، کہ خواو پیغہ مہر ناویان ہیئاوہ و ہر ئہ وانہش راستن، چونکہ دروست نی یہ بہ ناویک خوای گہ ورہ بانگ بکریت، کہ لہ قورئانی پیروزدا لہ سوننہ تی پیغہ مہر ﷺ نہ ہاتبیٹ.^۱

۳۔ ناوہ جوانہ کانی خوا وک ناوون لہ ہمان کاتدا سیفاتیشن، ناون چونکہ مانای زاتیک دہ گہ یہ نن، سیفہ تیشن چونکہ ہر یہ کہ یان مانایہ کی تاییہ تی ہ یہ و لہ لایہن ناوہ وہ ہموویان یہ ک ناون بؤ خوای تہ عالا، بہ لام ہر یہ کہ و مانایہ کی ہ یہ، وک رحمن و رحیم و حی و ہموویان ناوی خوان، بہ لام مانای (الحی) بہ مانای (الرحمن) نایہ ت و دوو مانای لہ یہ ک جیان.^۲

بیرو باوہ پی زانایانی چاکی پیشو - سلف الصالح - دہربارہ ی یہ کتا پەرستی لہ ناوہ جوانہ کانی خودادا، بہ پیچہ وانہ ی ہندی دہستہ و تاقمی بہ ناو سہ ربہ ئیسلام وک (جہمی) یہ کان بوون، کہ جگہ لہ دوو ناو نہ بیٹ، کہ (خالق، قادر) ہ، ئیتر ہیچ ناویکی نادہ نہ پالی خوا، ئہ مہش لہ بہر ئہ وہ بوو، کہ ئہ و تاقمہ گومانیان وابوو، یہ کتا پەرستی ہموو شتی دہ خاتہ ئہ و لاوہ، دان نان بہ ناوانہ دا دان نانہ بہ شتی پیش ہاتوو - حادث.^۲

بہ لام ئہ مانہ سہریان لی تیک چوہ، چونکہ موسلمانان بہ قورئان و سوننہ ت بووہ بہ موسلمان دہ بیٹ واز لہ ہموو داہینان و لادان و مانا کردنیکی ہلہ - تاویل - بہینن کہ سہر دہ کیشیت بؤ بی باوہ پی۔ خوای گہ ورہش دہ فہرمویت: ﴿وَلِلّٰهِ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنٰی فَادْعُوْهُ بِهَا وَذَرُوْا الَّذِیْنَ یُلْحِدُوْنَ فِیْ اَسْمَیْهِ سَیْجَزَوْنَ مَا کَانُوْا یَعْمَلُوْنَ﴾ الاعراف: ۱۸۰۔

۱۔ الآثار الواردة عن عمر بن عبد العزيز في العقيدة (۱/ ۳۰۵)۔

۲۔ القواعد المثلی لا ۸۔

۳۔ منهاج السنة (۲/ ۵۵۶)۔

هه‌ندی له‌ناوه‌کانی خوا باس ده‌که‌ین، که له‌له‌و وتاره‌کانی عمری کوپی عبدالعزیز دا هاتوو له‌واته:

۱- (الرب) واته: په‌روه‌ردگار و هه‌موو جاری عمر به‌و ناوه‌وه هاواری ده‌کرد خواو ده‌یوت: ((یارب انفعنی بعقلی))^۱ واته: ئه‌ی په‌روه‌ردگار که‌لک سوود بخه‌ره ناو ژیریمه‌وه بۆم، (الرب) یه‌کیکه له ناوه جوانه‌کانی خوا وه‌ک خوای گه‌وه‌ره ده‌فه‌ر مویت: ﴿بَلَدٌ طَيِّبٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ﴾ سبأ: ۱۵، مانای وشه‌ی (الرب) واته: سازینه‌ری شته‌کان و، (رب الشئ) واته: خاوه‌نی شت، خوای ﷻ خاوه‌نی هه‌موو به‌نده‌کانیه‌تی و سازینه‌ری کارو باریانه^۲.

۲- (الحی)، واته: هه‌میشه زیندوو، عمری کوپی عبد‌العزیز هاوپییه‌کی هه‌بوو، ناگاداریان کرده‌وهو، که مردوو به‌مه‌به‌ستی پرسه‌خۆی گه‌یانده مال و منداڵه‌که‌ی، ئه‌وانیش هه‌ر ده‌گریان و هاواریان ده‌کرد به‌سه‌ریدا و ئه‌ویش پی‌ی ووتن: ئه‌م مردوو تان پزق و پۆزی ئیوه‌ی نه‌داوه، به‌لکو ئه‌وه‌ی پزق و پۆزی ئیوه ده‌دات خوایه‌کی زیندوو نه‌مه‌ه^۳.

وشه‌ی (الحی) یه‌کیکه له‌ناوه جوانه‌کانی خواو له‌و باره‌یه‌شه‌وه قورئانی پی‌رۆز ده‌فه‌رمویت: ﴿إِلَهَ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ﴾ البقره: ۲۵۵.

مانای زیندوو ش ئه‌وه‌یه، که به‌رده‌وام بووه و نه‌مانیشی به‌سه‌ردا نایه‌ت، وشه‌ی (زیندوو) له‌ته‌واوکاریه‌کانی سه‌رجه‌م سیفات هه‌کانی وه‌ک (العلم) القدره، السمع، البصرو... هته‌ه^۴.

۳- (الواحد القهار) عمری کوپی عبد‌العزیز به‌موزاحیم ی ووت: ئه‌ی موزاحیم ئیمه به‌خۆرو مانگ له مال ده‌رناچین، به‌لکو پشت به‌خوای (واحد القهار)

۱ - سیره عمر بن عبد‌العزیز، لابن عبد‌الحکم لا ۶۸.

۲ - الاثار الوارد (۱/ ۲۸۱).

۳ - هه‌مان سه‌رچاوه (۱/ ۲۸۸).

۴ - اشتقاق اسماء الله الحسنی لا ۱۰۲.

دهره ده چین.^۱

دهرباره‌ی نهو ناوه‌ی په‌روه‌ردگار قورئان ده‌فه‌رموئیت: ﴿يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَالسَّمَوَاتُ وَبَرَزُوا لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ﴾ ابراهیم: ۴۸.

مانای (واحد القهار)، واته: تونها خوی خاوه‌نی گه‌وره‌یی و ناو سیفاتی جیاو کاری گه‌وره و مه‌زنه له هه‌موو جیهانیاندا، هه‌مووی له ژیر ده‌سته‌لای نهو دایه و به‌بی فه‌رمانی نهو هیچ شتیک نه ده‌جولیت و نه له جولیش ده‌که‌وئیت.^۲

۴- (العلي العظيم) عمری کوری عب العزيز نامه‌ی ده‌نوسی بۆ سه‌رکرده‌کانی سوپا و له کۆتایی نامه‌که‌دا ده‌ینوسی.... و لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ^۳

نهو دووناوه له‌ناوه جوانه‌کانی خوای گه‌وره‌یه، خوای گه‌وره ده‌فه‌رموئیت: ﴿وَلَا يَتُودُهُ حَفَظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ﴾ البقرة: ۲۵۵، (العلی) بڵنده و له‌سه‌ر عه‌رشه‌که‌یه‌تی و به‌رزه، به‌رزه چونکه زاله به‌سه‌ر هه‌قوو دروستکراوه‌کانیدا، به‌رزه‌به‌وه‌ی که سیفاتی ته‌واوی له خۆ گرتوو.^۴ (العظیم)، واته: به‌ئه‌ندازه‌یه‌کی وا به‌رزه، که هه‌موو لوتبه‌رزو ده‌سته‌لاتداره‌کان نزم له‌به‌رده‌میدا و له ناستی په‌روه‌ردگادا هه‌موو پاشاکانی دنیا سه‌ر شوێن و بی ده‌سته‌لاتت، ده‌ی پاک و بی‌گه‌ردی بۆ نهو خوایه‌یه، که خاوه‌نی گه‌وره‌یی یه‌کی گه‌وره‌یه.^۵

سێ یه‌م: بیرو باوه‌ری عمر دهرباره‌ی سیفاته‌کانی خوا:

سیفه‌ته‌کانی خوا کۆمه‌له سیفاتیکێ ته‌واون به‌رده‌وام به‌خواوه به‌ندن وه‌ک: (علم، حکمه، بصر، الیدین، الوجه... هتد، که هه‌موویان خوای گه‌وره دهرباره‌ی سیفاتی خۆی له قورئاندا، یان له‌سه‌ر زمانی پیغه‌مبه‌ره‌که‌ی ﷺ بۆی باسکردوین.

۱ - سيرة عمر بن عبد العزيز، ابن عبد الحكم لا ۳۲.

۲ - تفسير السعدي لا ۴۲۸.

۳ - سيرة عمر (ابن عبد الحكم) لا ۸۱.

۴ - تفسير السعدي، لا ۱۱۰.

۵ - هه‌مان سه‌رچاوه.

كەواتە يەكتا پەرستى خوا لەسيفاتيدا بەو دەبىت، كە ھەموو ئەو سىفاتاى خوا داويەتى بە خويىنى ئىمەش بۆى بېرىدردىن و، ئەمەش پەوشتى سەلەفى صالحى ئوممەتى ئىسلامە، كە ھەموو ئەو سىفەتانەى خوا بۆ خۆى بېرىداوہ ئىمەش بىدەينە پالى و بەپىچەوانەشەوہ چى لەخۆى بەدور گرتوہ و ئىمەش بەو جۆرە بە دورەى بگىرىن لىتى بەبى پەرسىار كردن لە چۆنىەتى و لىچواندن، يان لادانى ماناكەى، يان لەكار خستنى ماناكەى.

كەواتە پىرەويان لە داننان بە سىفەتەكانى خودا بەبى لىچواندنى دروستكراوہكانى و واتە بەبى بەكارھىنانى (تشبىه) و يان لەكار خستنى (التمطيل) وەك خۆى لەقورئاندا و فەرموئە: ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ﴾، واتە: دوورە لە لىچواندن نمونە، ئايەتى ﴿وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾، واتە: بەرپەر دانەوہ بى باوہرى، يان لەكارخستنى ماناكانى يەتى.

ئەوہش ھەندى لەو سىفاتانەى يە، كە ديسان خوا بۆخۆى داناوہ وەك عمرى كۆپى عبد العزيزىش بۆ خواداى جىگىر كەردوہن.

۱- (النفس)، واتە: بەماناى خوا خۆى، عمرى كۆپى عبدالعزيز نامەى نووسى بۆ (ضحاك) كۆپى عبدالرحمن و پى ئى ووت: پاشان، خواى - عزوجل - ئىسلامىكى بۆ ناردوين، كە (خۆى) پى ئى پزاي يە، لە پىزدارىشى كەردوہ لەلاى بەندەكانى بەوہى، كە ھىچ ئاينىكى تر قبول ناكات جگە لەئىسلام.^۲

ئەمەش لەوہ وەرى گرتوہ، كە خواى گەورە لەقورئاندا بۆ خۆى داناوہ و فەرموئەتى: ﴿وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ﴾، واتە: خوا دەتان ترسىنئەت لەخۆى، پىغەمبەرى خوايش ﷺ فەرموئەتى: ((لا أحصى ثناء عليك، انت كما اثنيت على نفسك))^۳، واتە: ئەى پەرورەدگارم ناتوانم بە جۆرە سەنا خوانت بىم وەك چۆن خۆت وەسف و سەناى خۆت كەردوہ.

۱ - مجموع الفتاوى (۸/۳).

۲ - سيرة عمر (ابن عبد الحكم) لا ۸۶.

۳ - مسلم ۴۸۶.

۲- (الوجه)، واته: (دهم و چاو) و عمر نامه یه کی نارد بۆ خه واریجه کان و تیایدا ووتی: (سویند ده خۆم به خودا نه گهر کوپی من بوونایه، خوینی هه مووتانم ده رشت له پیناوی پووی خواو پاداشتی قیامت).^۱

سیفه تی باسکردنی دهم و چاوو - وجه - له و سیفه ته تاییه تمه ندیانه یه، که قورئان و سوننه باسیان کردووه، وه ک قورئان ده فه رمویت: ﴿وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ الرَّعْدِ﴾ ۲۲. پیغه مبه ری خوا ﷺ داوای له زهت و چیرژی بینینی پوومه تی په روه ردگار ده کات و، ده فه رمویت: ((وَأَسْأَلُكَ لَذَّةَ النَّظَرِ إِلَى وَجْهِكَ)).^۲

۳- (القدره) به توانا، عمری کوپی عبد العزیز نامه ی نووسی بۆ هه ندی له کار به ده سه ته کانی ووتی: پاشان... نه گهر جاریک توانا و ده سه لاتت وای لی کردیت زولم له خه لکی بکه یت، نه ووا تواناو ده سه لاتتی خوات بیر بکه ویتته وه به سه ر تووه، که نه وه ی تو ده یکه یت ده پروات و نه وه ی خوا ده یکات ده مینیتته وه).^۳

له نامه یه کیشدا بۆ په دی (قه ده ری) یه کان ده لیت: ((... توانای خوای گه وره زور له وه زیاتره، که که سیك بتوانیت زانیاری خوا هه لوه شینیتته وه)).^۴

خوای گه وره یش خوی له قورئاندا سیفه تی توانای بۆ خوی بریارداوه، ﴿إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ البقره: ۲۰.

چوارهم: ناهیلی گۆر بکریته مزگه وت

(اسماعیل) ی کوپی (حکیم) له عمر کوپی عبد العزیز بیستووه، که ده یووت: دواين وته ی پیغه مبه ری خوا ﷺ نه مه بوو: ((قاتل الله اليهود والنصارى اتخذوا قبور انبيائهم مساجد، لا يبقی - أوقال - لا يجتمع دينان بارض العرب))،^۵ واته: خوا

۱ - سيرة عمر (ابن عبدالحکم) لا ۷۵.

۲ - صحيح الالباني في صحيح سنن النسائي (۱/ ۲۸۰، ۲۸۱).

۳ - سيرة عمر (ابن الجوزي) لا ۱۲۵.

۴ - الحلية (۵/ ۳۷۴).

۵ - البخاري، ۱۳۳۰.

جولەكە و گاۋر لە ناو بەریت، كە گۆڤى پىڭەمبەرەكانى خۆيانيان دەكرد بە مزگەوت، نابى بىمىنى، يان فەرمووى - دووئايى نابى لە زەوى عەرەبىدا كۆبنەو. (حصىنى) بۆى گىڤراينەو، كە عمرى كۆپى عبدالعزىز قەدەغەى كردو قەبر بەخشت ھەلبەستريت.^۱

ئەم فەرموودەيەى، كە عمر رەزى دەگىڤىتەو ئەو ئاگادارىمان بۆ پوون دەكاتەو، كە پىڭەمبەرى خوا ﷺ بۆ ئوممەتەكەى كردو، كە گۆڤەكان بكن بەمزگەوت و ئەوكارەش كارى جولەكە و گاۋرەو موسلمانىش قەدەغەى لى كراو چاۋ لەو دووتاقمە نەفرەت لىكراو گومپايە بكات، بەدەقى قورئانى پىرۆز، پىشتەر باسماىن كەد عمر بەرگىرى كردو لەوەى گۆڤ ھەلبەستريت.^۲

كاتى ۋەلىدى كۆپى عبد الملك فەرمانى دەر كەد مزگەوتەكەى پىڭەمبەر ﷺ نوى بكاتەو و لەو كاتەدا عمرى كۆپى عبدالعزىز رەزى ئەمىرى شارى مەدینە بوو، پىى ۋوتبو، كە ئەو كارە بكات و ژورەكانى پىڭەمبەر ﷺ و ژورەكەى عائىشە رەزى، كە گۆڤى پىڭەمبەرى خواۋ دوو يارەكەى لى بوو. بىخاتە سەر مزگەوتەكە، بەلام عمر رەزى كۆتايى گۆڤەكانى بە دىۋارىك لە مزگەوتەكە جىا كەدەو، تا نەو ك نوڤىز خويىن پووبكاتە گۆڤى پىڭەمبەرەو نوڤىز بكات، ئەمەش لەو كاتەدا بوو، كە دىۋارى مزگەوتەكە پووخا و بەو شىۋەيە دروستى كەدەو مزگەوتەكەى كەد بە پىنج پوكن.^۳

مەبەست لەوكارەش: عمرى كۆپى عبدالعزىز رەزى وىستى بەژىرانە و حىكمەت خۆى دەرگاكان لەسەر ھاۋبەشى پەيدا كەد دواڤخات؛ ۋەك چۆن لە ۋوتەى زۆرىك لەو كەسانەى لەسەردەمى دروستكەدەو بە مزگەوتەكەدا ئامادەبوون لەمەدینە، گومانىشى تىدا نى يە، كە مزگەوت كەدنى گۆڤەكەى پىڭەمبەريان ھەر گۆڤىكى ترو قەدەغە كەدنى پىڭەمبەر ﷺ لەوكارە لەبەر ئەو بوو، كە بەگەۋرە سەير كەدنى

۱ - سيرة عمر (ابن الجوزى) لا ۲۴۶.

۲ - الآثار الواردة (۱/ ۲۶۴).

۳ - ھەمان سەرچاۋە (۱/ ۲۶۵).

گورہ کھی ٹہویان ہر گورپیکی تر سہردہ کیشتی بہرہ و ہہ لخلسکان و پاشتریش بہرہ و کوفر و بی باوہ پی وک چون گہ لانی پیش ٹیسلام چاری بوون.^۱

عمریش ﷺ قہدہ غی ٹہوہشی کرد، کہ گورہ کھی خوی ہہ لبستن لہدوای خوی بۆ ٹہوہ بہستہ و ہسیہ تنامہ یہ کی نویسیبوو، ٹہمش لہسہر دہ میکدا بوو، کہ بیرو باوہریان پاک و بیگہرد بووہ، بہ بہراورد لہگہل سہدہ کانی دواتردا، بہ لام بہ تیگہ یشتنہ وردہ کھی لہمہ بہستہ کانی سونہ تی پیغہ مہر ﷺ و شوین کہوتنی بہرنامہ ی دروست کہ بہرنامہ کھی پیغہ مہر یارہ راشیدہ کانی بوو، خوای یارمہ تی دا بوو، تاوہسیہت بکات، گورہ کھی ہہل نہ بہستن نہ وک بکریتہ مزگہوت، واتہ فریای مہسہلہ کہ کھوت پیش ٹہوہی تہشہ نہ بکات.

گومانی تیدا نی یہ، کہ ٹہو بۆ چوونہی عمری کوپی عبدالعزیز پراو پر جی بہجی کردنی ٹہو فہر موودہ صحیحہ یہ کہ مسلم لہ جابری کوپی عبداللہ و ہدہ یگپرتہ وہ، کہ دہلئت: ((نہی النبی ﷺ ان یجصص القبر وان یقعد علیہ وان بنی علیہ))^۲ واتہ: پیغہ مہر ﷺ قہدہ غی کردوہ قہر ہہ لبہ ستریت، یان لہسہری دابنیشن، یان دیواری بۆ بکریت.

پینجہم: مانای باوہر لہ لای عمری کوپی عبدالعزیز:

عہدی کوپی عہدی دہلئت: عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ بۆی نویسیم: (پاشان... باوہر کۆمہ لیک فہرزو شہر و حدود و سننہ تن، ہہرکہ سیٹ بہتہوای ٹہنجامیان بدات ٹہوہ باوہری تہوای ہہیہ و ہہرکہ سیٹکیش بہتہوای نہ یانکات ٹہوہ باوہری تہوای نہ کردوہ، ٹہگہر بمینم بہ جوانی بۆتان پوون دہکہ مہوہ، تا کردہوہ یان پی بکھن، ٹہگہر مردیشم ٹہوہ زور حہزم لہمانہوہ نی یہ لہناوتاندا).^۳ جہغہری کوپی بہرقان دہلئت: عمری کوپی عبدالعزیز نامہ ی بۆ نویسن و پیمانہ ووت: (... پاشان... لہہکانی ٹاین و پایہکانی ٹیسلام - باوہر بوونہ

۱ - مسلم ۳: ۹۷.

۲ - فتح الباری علی صحیح البخاری (۱/ ۲۵).

۳ - فتح الباری علی صحیح البخاری (۱/ ۴۵).

بەخوای گەورەو بەرپاکردنى نوڧژ و دەرکردنى زەكاتە و نوڧژەكانتان لەوختى خۆیدا ئەنجام بدەن).^۱

عمر رەلە ئەوەى پوون كردهو، كە باوەر كۆمەلێ فەرمانە وەك نوڧژ و پۆژوو كۆمەلێ شەریعەتە وەك بیرو باوەر ئیسلامیەكانى وەك باوەر بەخوا و فریشتەكان و كۆمەلێ (حدود) وەك مەى خواردنەو و شەروال پىسى، كۆمەلێ سوننەتیشە وەك نوڧژو پۆژوو سوننەتەكانى و لابردنى شتى سەرە پڤگا و كۆمەلێ سوننە گەلى تریش، ئەمانە بەهەموویانەو باوەرە پڤكدەهێتن.^۲

ئەمەى كە عمر - باسى كرد - ئەو پاستى یە یەكە قورئان و سوننەت و ووتەى سەلەفى سألحى ئوممەت پوونیان كردۆتەو، باوەر واتە: دەرپڤین بەزمان، باوەر كردن بە دل، كردهو كردن پڤى بە ئەندامەكانى لەش).^۳

بەلگەىەك لەسەر ئەوەى باوەر واتە: دەرپڤین بەزمان خوای گەورە دەفەر مویت: ﴿قُولُوا ءَامَنَّا بِاللّٰهِ وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا وَمَا أُنْزِلَ إِلَيْنَا مِنْ رَبِّهِمْ﴾ البقره: ۱۳۶. فەرموودهى پڤغەمبەرەكەى ﷺ، كە دەفەر مویت: ((أَمَرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ فَمَنْ قَالَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ فَقَدْ عَصِمَ مَذْيَنَفْسِهِ وَمَالَهُ لَابْحَقِهِ وَحَسَابُهُ عَلَى اللَّهِ)).^۴ بەلگەش لەسەر ئەوەى، جڤگەر بوونى باوەر لەنیوان دلدا ووتەى پەرەردگارە، كە دەفەر مویت: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ﴾ الانفال: ۲، واتە: باوەر دارەكان هەركاتى خویان خرایەو یاد دلایان حەشۆكە دەكات. واتە: حەشۆكە كردنى دلێ بە باوەر ناو هێناو.

نامەیه كشى نووسى و تیایدا ووتى: ((داوا دەكەم لەخوا بە پەحم و بەزەبى و فراوانى فەزلى خۆى، كە هیدایەت دراوان زیاتر رڤنموونى بكات و گوناھبارانىش بخاتە سەر پڤگای تەوبە و پەشیمانى)).^۵

۱ - الآثار الواردة (۱/ ۵۴۳).

۲ - الآثار الواردة (۱/ ۵۴۵).

۳ - هەمان سەرچاوە (۱/ ۵۴۴).

۴ - مسلم ژ ۳۲.

۵ - الطبقات (۶/ ۳۱۳).

شہ شہم: باوہر بہ رۆزی قیامت.

قسہ کردن دہربارہی پۆزی دواپی زۆر لایەن دەگریتەو، ھەموو ئەو پووداوانەیی دواپی مردن دینە دی وەک سزای گۆپ و خۆشی یەکانی و زیندوو بوونەو، لیپرسینەو و پاداشت و سزا و بەھەشت و دۆزەخ، عمر دہربارہی ئەو بابەتانە ووتەیی ھێو لەوانە:

۱- سزای گۆپو خۆشی یەکەیی:

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ بە پیاویک دەئیت: ((فلان کەس، دویئیی سورەتی ﴿أَلْهَكُمُ التَّكَاثُرُ﴾ ۱ حَتَّى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ)) م خۆیندەو، ئایا زیارەت کەر چەندی بمیئیتەو، پاشان بیریئ بۆ بەھەشت، یان دۆزەخ.

جاریکیان ووتاری دەدات و دەبیوت: ((ئەیی خەلکینە، ئایا نابینن ئیوہ شت و مەکی لەناو چووہکان بەکار دەھینن و لەمالی مردواندا دەژین و لەخانە و مالی لەناوچوواندانە کە جارێان دراوسیتان بوون و، تا دویئیی لەگەڵتاندا بوون، کەچی ئەمپۆ لەگەڵ پەکی خامۆشانان، لەنیوان ئەوہیان، تا پۆزی دواپی لەخۆشی و نازونیعەمتی گۆپدان، یان تا قیامت لەناو ناخۆشی و سزای ناو گۆپدان). ۲

جاریکی تر لە (خەناسیرە) ووتاری دەداو دەبیوت: ((ھەموو پۆژیک مالتاواپی لە کەسیک دەکەن و بەخاکی دەسپێرن، گیان دەسپێرن و تەمەنی تەواو دەبی، پاشان ئەیخەنە ناو جەرگەیی زەویەو، بەبی پشستی دۆشەک پاجەکشین، لەخۆشەویستانی و لەھەموو شتێ جیا بوویەو، بەرەو پووی لیپرسینەو، خاکنشین بو، دووچاری کردوہکانی خۆی بوو، لە دواپی خۆی زۆری بەجی ھیشتوو، بەلام بۆ خۆی ھەژارو نەدارە. ۳

۱ - الحلیۃ (۵/ ۳۱۷).

۲ - سیرۃ عمر (ابن الجوزی) لا ۲۵۹ - ۲۶۰.

۳ - سیرۃ عمر (ابن الجوزی) لا ۲۵۹ - ۲۶۰.

٢- باوەڕ بە زیندوو بوونەوه دابەزینی خوا بۆ ساحەى مەحشەر و لیپرسینەوه: عمرى كوپى عبدالعزیز ﷺ لە خەناسیرە ووتارى دەدا و دەیووت: ئەى خەلکینە، ئێوه بەهەوانتە دروست نەبوون، هەروایش وازتان لێنا هیتریت، ئێوه گەپانەوه یەکتان هەیه بۆلای خوا و خواش دادەبەزیتە گۆرەپانەوه کە بۆ لیپرسینەوه و یەکلە کردنەوه ی مەسەلەکان.^١

هەروەها نامەى نووسى بۆ هەندێ لە کاربەدەستەکانى و ووتى: (.. پاشان.. لە بەر چاومە وابەندەکان گەپانەوه و بەردەمى خوا، ئەویش ناگادارى کرد لە هەمووشتیک، پاداشتی خراپەکارانى بەخراپە و چاکە کارانىشى بەچاکە دایەوه).^٢ جەریری کوپى حازم دەلیت: ئەو نامەىم خوێندەوه، کە عمرى کوپى عبدالعزیز نارد بووى بۆ عەدى، کە نووسیوی: ((... ویزانە، کە کەس لە توانایدا نى یە هەموو کێشه و مەسەلەکان نێوان خەلکی چارەسەر بکات و هیچ نەهێلێتەوه، بەلکو هەندیکى دواوەکەوێت بۆ پۆزى لیپرسینەوه- یوم الحساب -)).^٣

نامەى کى نوسی بۆ عەدى کوپى ارطاة ووتى: (پاشان... شەویکت دەخەمەوه یاد، کە بەیانى یەکەى پۆزى قیامەتە، ئای چ شەویکە! ئای، کە بەرەبەیانیکە! لەسە ربی باوەپان زۆر قورس و ناپەرەحەتە).^٤

هەروەها نامەى دەنووسى بۆ هەندێ لە سوپاکانى و پێى دەووتن: (.. پاشان... ئامۆزگارێتان دەکەم لە خوا بترسن و بەردەوام لەگۆی رایەلێ ئەو دابن، هەرکەسێ حەزى لەبەهەشه و لەدۆزەخ هەلێ دەى هەر ئێسا ئا لەم پۆزە بەتالانەدا، تەوبە یەکى وەرگیراو، گوناھیکى لێ خۆش بوو، پێش ئەوهى ئەجەل بێت و تەمەنت کۆتایی بێت، ئەم کاتە بێ کاریانەیانەت بەکاربێت، چونکە خوا بۆیە بواری فەراھەم هێنان، تا لەپۆزى قیامەتدا تاوانباریان بکات و هیچ پارەو

١ - سيرة عمر (ابن عبد الحكم) ٤٢٧.

٢ - ذم الدنيا لابن ابي الدنيا ٨١.

٣ - في الزهد هناد السرى (١/ ٢٩٩ - ٣٠٠).

٤ - سيرة عمر (ابن الجوزى) ١١٥٧.

پول و فیدیہ یہ کہ وەرناگیریت، فیل و فر دەر وهری نامینیت، شاراوہ کان ناشکار دہ کرین، شہ فاعہ تی تکاران دہوریان نامینیت، خہ لکی بہ کردہ وہ کانیاہ وہ بہرہ و پووی دہ پون، ہریہ کہ بہ پی ی کردہ وہ کانیاہ بلاوہ ی لی دہ کہن بؤ مالہ کانیاہ، دہ ی خوشبہ ختی بؤ نہ و کہ سانہ ی گوپرایہ لی خوا یان کرد، وہیل بؤ نہ و کہ سانہ ی سہرپیچی خوا یان کرد).^۱

باوہر بہ پوڑی دواپی و زیند بوونہ وہ و نہ وہ ی، کہ خوا ی - عزوجل - ہہ موو خہ لکی کؤدہ کاتہ وہ و حکمہ ت لہ و پوودا وہ گہ و رہ ی و نا پہرہ تی و ناستہ می لہ سہر بی باوہر پان، لہ ووتارہ کانی عمری کوپی عبدالعزیز دہاتوہ و گومانی تیدانی یہ باوہر پی بہ پوڑی قیامہ ت لہ گرنگترین بیرو باوہر ئیسلامی یہ.

۲۔ کیشانہ - المیزان.

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ دہ لیت: نایا حالہ تی مروؤفی مردووانتان نہ دیوہ ؟! دہم و چاویان نہ ماوہ، ناوی لہ بیر کراوہ، وہ ک بللی ی ہہرگیز لہ ناو خہ لکیدا نہ بووہ و مال و حالی ناوہ دان نہ کردو تہ وہ و، دہ ی لہ پوڑیک بترسن، کہ قورسای ی زہرہ یہ ک کردہ وہ وون نابیت لہ سہر کیشانہ و تہ رازو و دادہ نریت).^۲

دہ لی: (.. پہ نا دہ گرم بہ خوا شتیکتان لی قہ دہ غہ بکہم و خوم نہ یکہم، کاسپی یہ کہم: (بجدل الشافعی) لہ باوکی یہ وہ دہ گیریتہ وہ، کہ ہاوپ ی عمر بووہ دہ لی: (مایہ پوچ بیت، داماویم لہ وہ ی ناشکرا بیت، دہ ژاریم لہ وی بہ سہر دا بیت، کہ ہہ ژارو دہ ولہ مہندی بہ کیشانہ و پیوانہ ی نہ وی دی دہ ردہ کہ ویت). عمری کوپی عبدالعزیز بینسی نایہ تی ﴿وَنَضْعُ الْمَوْزِينَ أَلْقِطَ لِيَوْمِ الْقِيَمَةِ...﴾ الانبیاء: ۴۷، کؤتایی خویندہ وہ لاشہ ی لار بویہ وہ خہرک بوو دہ کہوت بہ لا.^۳

۱ - سیرۃ عمر (ابن الجوزی) لا ۲۲۵۷.

۲ - ہہ مان سہرچاوہ لا ۲۳۴ - ۲۴۴.

۳ - سیرۃ عمر (ابن الجوزی) لا ۲۵۵.

له پړوايه ټيكي تر دا هاتووه، كه عمری كورې عبدالعزیز ناردی به دواى - نه بو سه لامى چه به شيدا. نه ویش هات بو لای ووتی: پښگا زور هیلایكى كردم و عمریش ووتی: مه به ستمان ماندوو كردنت نه بوو، به لام پیم گه یوه، كه تو دهر باره ی چه وز فرموده یه كت له (ثوبان) هوه بیستووه، چه زم كرد له دهمی خوته وه بیبیستم، نه ویش ووتی: له (ثوبان) هوه بیستم ده بیوت: له پیغه مبهری خوام ﷺ بیستووه، كه فرموویه تی: ((ان حوضی من عدن الى عمان بقاء، ماء اشد بياضاً من اللبن، و أحلى من العسل، و اکوابه عدد نجوم السماء، من شرب منه شربة لم یظمأ بعدها ابداً، و اول الناس یروداً علیه فقراء المهاجرین))^۱، واته: نه و چه وزه ی من دریڅه که ی له عه ده نه وه، تا عماني به لقانه و ناوه که ی له شیر سپی ترو له هه نگوین شیرینترو په رداخه کانی به نه ندازه کانی نه ستیره کانی ناسمانه و هره که سی یه ک جا رلیی بخواته وه هه رگیز تینووی نابیت، یه که مین تا قم، كه ده چنه سه ری هه ژارانی كوچه ریانن.

گومانی تیدانی یه باوه پ بوون به چه وزی که وسه ر یه کیکه له بیرو باوه په کانی نه هلی سوننه و چه ماعه، به به لگه ی نه و ده قانه ی پاسته و خو باسی ده که ن و تاوای لی هاتووه له زوری فرموده کانیدا بووه به (تهوا تور)^۲.

۵- پردی سیرات - الصراط :-

عمری کورې عبدالعزیز نامه یه کی نووسی بو برایه کی - موسلمانان - و پی ی ووت: نه ی برای خوّم، تو زوره ی ماوه ی گه شته که ت بریووه و ماوه یه کی که مت ماوه ته وه، ده ی برای خوّم ناگات له په پینه وه کان بیت، كه وه سی بو پیغه مبه ره که ت کراوه له قورئاندا، كه تو ده بیت به سه ر - پرده که دا بریویت - به لام نه و تراوه، كه نایا ده گه یته نه و به ره وه، یان ده که ویته خواره وه؟ نه که ی دنیا

۱ - (الاثر الواردة)، (۱/ ۴۶۳).

۲ - سيرة عمر (ابن الجوزي) لا ۳۷.

۳ - تهواتور: واته ژماره یه کی زورجیا جیا گتړاویانه ته وه، كه گومانی تری تیا نامینی. وه رگیز.

بتخه له تیښت، دنیا مالۍ ته وکسه‌یه، که مالۍ نی یه، پاره و سامانه بڼه وکسه‌سانه‌ی پاره و سامانیان نی یه.^۱

ثم ووتی عمری کوری عبدالعزیز رحمته الله به‌آگه‌یه له‌سره باوه‌پوون به پردی سیرات، ته‌مه‌ش دواۍ نارچه‌تیه‌کانی پوژۍ قیامت و له‌و پوژه دژواره‌دا، که خه‌لکی ده‌دن به‌سره ته‌و پرده‌دا، که به‌سره هم‌وو دوزه‌خدا کیشراره، له‌وو باریکتر و له شمشیر تیژتره، هم‌وو خه‌لکی ده‌بڼ به‌سره‌یدا تیپه‌پ‌بین و له یه‌کتا په‌رستان، تا گونهباران و سهر پیچی که‌ران و دوو پووه‌کان، به‌ر چاویان تاریک ده‌بیټ و له موسلمانان جی ده‌مینن به‌به‌ر به‌ستیک ناهیلن له‌گه‌ل موسلماناندا بچنه ته‌و به‌روه، هر موسلمان‌وه به‌پی ی کرده‌وه‌ی چاکی خوی نووری بی دراوه بڼ پوښن کردنه‌وه‌ی به‌ر پی ی خوی، ده‌پوښ به‌سره پرده‌که‌دا هندیک وه‌که هوره بروسکه هندیک وه‌که با، هندیکیش به‌هزار حال ده‌په‌رپنه‌وه جاری ده‌ستیان به‌ر ده‌بیټ و جارک قاچیان به‌ر ده‌بیټ و خویان ده‌گرنه‌وه و پرزی ناگریان به‌ر ده‌که‌وټ.^۲

قورئان و فهرموده‌ی پیغمبر صلی الله علیه و آله ته‌م پرده‌یان باسی کرده، خواۍ گه‌وره ده‌فهرموټ: ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَى رَبِّكَ حَتْمًا مَّقْضِيًّا﴾ مریم: ۷۱، واته: هم‌وو یه‌کیکتان ده‌بیټ بدن به‌سره ته‌و پرده‌دا و ته‌مه‌ش برپاریکی نه‌گوپی په‌روه‌دگارت.

هر له سوره‌تی مریم یاته‌تی (۷۲) ده‌فهرموټ: ﴿ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا﴾، واته: پاشان ته‌هلی ته‌قوا و پزگار ده‌که‌ین لی وسته‌مکارانیش له نیواندا ده‌هیلتنه‌وه.

پیغمبر صلی الله علیه و آله خواش ده‌فهرموټ: ((لا یلج النار أحد بايع تحت الشجرة))، واته: ناگری دوزه‌خ به‌ری که‌سیک ناکه‌وټ، که له‌ژیر دره‌خته‌که‌دا به‌یعتی داوه، له‌ویدا حه‌فسه‌ خیزانی- ووتی: ته‌ی خواۍ گه‌وره نافه‌رموټ: ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا رَبِّكَ

۱ - سیره عمر (ابن جوزی) لا ۳۸.

۲ - شرح الطحاوی لا ۴۷۰. لة (الاثار الوارده)، (۱/ ۴۶۸) وه‌رگیراوه.

حتماً مقضاً»، واته هه موو که سیک ده بیت بپوات به ناویدا؟ پیغه مبه ریش ﷺ
 فهرمووی: ئه ی نه تبیسستوو ده فهرمویت: ((ثم نجی الذین اتقوا ونذر الظالمین فیها
 جثیاً))؟ واته: ئاماژه ی به وه کرد، که تیپه پوون به سهر دۆزه خدا مانای ئه وه نی یه
 ده خریتته ناوی یه وه، ووشه ی (ورد)، واته: تیپه پین به سهر پردی سیرات دا.^۱
 که واته دوو جوړ تیپه پ بوون هه یه به سهر دۆزه خدا: یه که م: تیپه پ بوونی
 باوه پداران به سهر پرده که دا بۆ ئه وه به ره وه و عمریش ئه مه ی دوایی مه به ست بوو.

۶- به ههشت و دۆزهخ:

عمری کوپی عبدالعزیز جارێکیان دهستی کرد به گریان و فاطمه ی خیزانیشی
 دهستی کرد به گریان و، پاشان چی له ماله که دا بوو دهستیان کرد به گریان، که سیش
 نهیده زانی بۆچی ده گرین، پاش ئه وه ی ئارامی هیوری هاته وه به سه ریاندا، فاطمه
 پووی کرده عمرو پی ی وت به قوریانت بم ئه ی ئه میری باوه پداران ئه وه بۆچی
 ده گریایی؟

عمریش ووتی: ئه ی فاگمه بیرى ئه و ساته وه ختم کرد، که خه لکی گه پانه ته وه
 به ردهستی خوداو دهسته یه کیان بۆ به ههشت ده پوات و دهسته یه کیان بۆ ناو
 ئاگر... پاشان هاواریکی کرد و له هوش خۆی چوو.^۲

سوفیان ده گێرپیتته وه ده لیت: پۆرێکیان عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ زۆر مات و
 بیده نگ بوو کاتی هاوپیکانی قسه یان ده کرد پیکه وه، بۆ ئه و ماتی یه ی پرسیاریان
 لی کردووتیان: ئه ی ئه میری بپواداران ئه وه چیه وا بیده نگی؟

ئه ویش له وه لامدا ووتی: بیرم له خه لکی ناو به ههشت ده کرده وه، که چۆن
 سه ردانی یه کتریان ده که ن و، بیرم له خه لکی ناو دۆزهخ ده کرده وه، که چۆن هاوار و
 بۆره بۆر ده که ن تیدا، پاشان دهستی کرد به گریان.^۳

۱ - شرح الطحاویة لا ۴۷۱.

۲ - الرقة والبكاء لا ۷۶.

۳ - سيرة عمر (ابن الجوزی) لا ۱۲۵.

ھەر ھەمما نامەى نوسى بۆ ھەندى لە سوپاكانى ئىسلام و پى ى وتن: چاك بزانن ئەگەر بەندە خوا لى پازىبىت و بپواتە بە ھەشتە ھەرچى بە لاو نەگبەنى دونىاي بەسەر دادىت گىرنگ نى يە، ھەر ھەك بەندە يەك خوا لى ى بپەنجىت و بىخاتە دۆزەخە ھە چ سودىكى ھە يە بۆى ھەموو نازو نىعمەتە و خۆش گوزەرەانى يەكانى دونىاي؟ خەلكى بە ھەشت ھەست بە نارەحەتى يەكانى دنيا ناكەن و خەلكى دۆزەخىش ھەست بە خۆشى و لەزەتەكانى دنيا ناكەن و ئەو شتانە ھەمويان ھەر ھەك نەبووين وایە.^۱

(فضل) ى كوپى (ربيع) دەلالت: لە (فضيل) ى كوپى (عياض) م بىست دەيووت: جارىكيان كار بە دەستىكى عمر رەھمەتە اللە سكالانى خۆى دەكرد بۆ عمر، عمرىش نامەى بۆ نووسى و پى ى ووت: ئەى براكەم، بىر لە شەونخونى نى يە نەبپاوە و دورودىژەكان دۆزەخ بکەرەو، دەخىلت بىم نەكەى پشت ھەلکەيت لەو ى لەلای خوايە و لە ئاکامدا بى بەش و بى ھىوا بىمىنیتەو، ھەر كە نامەكە گەيشتە ئەو پياو و، خويندەو، بەخىرايى و لاتانى بپى و خۆى گەياندەو لای عمر، عمرىش ووتى: ھا خىرە بۆچى ھاتويتەو؟ كابرا ووتى: نامەكەت دلى دەرھىنام، تا ئەو پۆزەى خوا گيانم دەكىشىت ھىچ پۆست و بەرپرسىارىەتى يەك وەرناگرم.^۲

ئەم باوەرەى عمر بە ھەشت و دۆزەخ لەو ھەو سەرچاوەى گرتىبوو، كە قورئانى پىرۆز دەفەرموئە: ﴿إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ ﴿١٣﴾ وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ ﴿١٤﴾﴾ (الانفطار: ۱۳، ۱۴) واتە: چاكەكارەكان لە ناو نازو نىعمەتى بە ھەشتە دەبن و، خراپەكارەكانىش دەخىنە ناو ئاگرى دۆزەخەو.

يان پىغەمبەرى خوا ﷺ دەفەرموئە: ((ان احدكم إذا مات عرض عليه مقعده بالغداة والعشي، ان كان من اهل الجنة فمن اهل الجنة، وان كان من اهل النار فمن اهل النار، يقال: هذا مقعدك حتى يبعثك الله يوم القيامة)).^۳ واتە: ھەر يەكە لە ئىو

۱ - سيرة عمر (ابن الجوزى) لا ۱۲۵.

۲ - ھەمان سەرچاوە لا ۱۲۴-۱۲۵.

۳ - مسلم ۲۸۶۶.

بمریت ہموو ئیوارہ یە ک سەرەنجامی خۆی پێ پیشاندەدریّت، ئەگەر بەهەشی بێت بەهەشت و ئەگەر دۆزەخی بێت دۆزەخی پێ پیشاندەدریّت، پێی دەلێن: ئەمە شوینی خۆتە، تا ئەو کاتە زیندو دەکریتەوہ.

۷- بینینی خوای گەوەر لەبەهەشتدا:

عمری کوپی عبدالعزیز نامەی نووسی بۆ هەندێ لەسەر بازەکانی و پێی ووتن: پاشان... ئامۆژگاریت دەکەم بەوہی لەخوا بترسە و دەس بگرە بە فەرمانەانی یەوہ و ئاینەکە ی لەگۆش بگرە، قورئانەکەشی بکەرە بەرنامەی ژیاخت، هەر لەخوا ترسانە، کە خاوەنەکانی لەخەشم و توپەیی خوا دەپاریژیت، هەر بەو ھۆشەوہ دەبنە (ئەولیاء) و بەرزیان دەکاتەوہ، هەر بەو ھۆشەوہ بوونەتە ھاوپی ی پیغەمبەرەکان و بەو بۆنە یەشەوہ پوویان جوان دەبیت و تەماشای پەرەردگار و خولقی تەرەکیان دەکەن.^۱

ئەم باوەرپەری عمریش لەقورئانی پیغەمبەرەوہ سەرچاوەی گرتبوو، مە خوای گەوەرە دەفەرمویت: ﴿وَجُوهٌ يُّوْمِرُ نَاصِرَةٌ ۖ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ ﴿الْقِيَامَةُ ۲۲- ۲۳﴾ واتە: کۆمەلە دەموچاوێک جوان و گەشاون لە پۆژی قیامەتدا و بۆ خوای گەوەرە دەپوانن. (مہیب) دەگێریتەوہو دەلێت: لە پیغەمبەری خوایان پرسی ﷺ دەربارە ی مانای ئەو ئایەتە ی، کە دەفەرمویت: ﴿لِّلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَىٰ وَزِيَادَةٌ﴾ یونس: ۲۶، واتە: بۆ ئەو کەسانە ی چاکە کارن چاکە و خۆشی ھەیە لەگەڵ شتی تریشتدا، لەوہ لامدا فەرمووی: ((إذا دخل اهل الجنة الجنة واهل النار النار ينادى مناد: يا اهل الجنة، ان لكم عند الله موعداً يريد ان ينجزكموه، فقالوا: الم تبيض وجوهنا و تثقل موازيننا و تجربنا من النار، قال: فيكشف الحجاب فينظر اليه، فوالله ما اعطاهم الله شيئاً احب اليهم من النظر الى ربهم عزوجل)).^۲

۱ - الرد على الجهمية للدارمي.

۲ - مسلم ۲۹۷.

واتە: دەربارەى ووشەى (شتى زیاتریش هەیه) پرسىاریان لە پێغەمبەر ﷺ کردو
ئەویش لەو ئەمدا فەرمووی: هەركاتى بەهەشى یەكان خزانە ناو بەهەشتهوە و
دۆزەخییەكانیش فری درانە ناو دۆزەخەوە، هاوار چى یەك هاوار دەكات: ئەى
خەلكى بەهەشت، خۆى گەر وەر پەیمانیکى تری ماوە دەیهوێت بۆتان بەریتە
سەر، هەر هەموو وتیان: کوا چى ماوە؟ دەم و چاومان سپى و جوان بوو و
کێشانەى کردەوێ چاکمان قورس کراوە و لە ئاگریش پارێزراوین، دەفەرموێت:
پەردە لادەدریت و هەموو تەماشای خۆى پەروەردگار دەکەن. سویند بەخوا هیچ
نازو نیعمەتیکى پێ نە داو لە بەهەشتدا ئەوەندەى تەمasha کردنى پەروەردگار
خۆش و بەچێز بێت لەلایان.

هەوتەم: دەستگرتن بە قورئان و سوننەت و پرێرهوى خەلیفەى راشیدەکانەو:

۱- دەستگرتن بە قورئان و سوننەتەو:

كاتى عمرى كورى عبدالعزیز ﷺ بو بە خەلیفە نووسی: پاشان... من
و هسیەتان پێ دەكەم تەقوای خواتان هەبێت و دەست بگرن بە قورئانەو و پابەند
بن بە سوننەت و پێنموونی یەكانى پێغەمبەرەكە یەو ﷺ.^۱
هیچ كەس بۆى نى یە لە خزمەت و قورئان و سونەتدا رای خۆى بسەپینى، یان
كارى پێ بكات، بەلكو دەبێت دەقاودەق جێ بەجییان بكات.^۲ (ئەوێ لە دڵمدا یە
بۆ ئومەتەكەى محمد ﷺ ئەوێ، كە شوین قورئان سوننەت بكەون و لە هەواو
ئارەزووات دوور بكەونەو، كار كردن بەشتى تر جگە لە قورئان نەپێزو نەكە پامەى
دونیوا ناخیرەتى تێدانى یە.

باچاك بزانیت ئەوێ دەیهوێت بزانیت، كە بەخواحەز دەكەم گیانم دەربچیت و،
بەلەن خەلكى لەسەر شتیكى تر جگە لە قورئانى پەروەردگار هەكان و سوننەتى

۱ - سيرة عمر ابن عبد الحكم لا ٦٥.

۲ - هەمان سەرچاوە لا ٦٨، هەمان سەرچاوەى دوهم (١/ ٢٨٧).

پیغمبره که یان گوشتی به که م و شوین شتیکی تریان نه خه م، نه و دوو سرچاوه یه ی، که خه لکانیکی پیش ئیمه له سهری ژیان و هر به وشپوه یه ش خوی گه وره گیانی کیشان، بی نرخ ترین و خه مناک ترین که س لام نه و که سانه ن، که ده یانه ویت پیچه وانه ی نه و پربازه بن.^۱

له شوینیکی تردا، ده لیت: ((خوا کۆمه لیک فهرزو و کۆمه لیک سوننه ی داناه و هر که سیک کاریان پی بکات ده گاته سهر فرازی و هر که سیکیش وازیان لی بهینیت له ناو چوه).^۲

ده لیت: ((خۆزگه خۆم و ئیوه شم و لی ده کرد کارتان به قورئانی پیروژ ده کرد، هه رکاتی سوننه تیکم جی به جی بکردایه و نه ندایمکم تیا بجوايه، تا له کۆتاییدا گیانم دهر بجوايه).^۳ نامه یه کی نووسی بو خه واریجه کان - تیایدا پی ووتن: ((پیغمبره ی خوا ﷺ و چوار یاره که ی دوی خوی کۆمه لی سوننه تیان به جی هیشتوه بۆمان، ده ست پیوه گرئنیان ده ست گرته به قورئان وه و هیزو گوپ و تینه بو ئاینه که ی خوا، بو که س نی یه، ده ستکاری کردن و گوپینیان، یان هه ول بدریت به پیچه وانه ی یانه وه کار بکریت، هه ر که سی نه و پگایه بگریته به ره وه رینموینی کراوه، هه ر که سیکیش به ته مای سهر که وتن بیتپیانی نه وه بی سهر که و تووه، هه ر که سیکیش وازیان لی بهینیت و پربازیکی تر بگریته به ره وه خوا دهستی لی بهر ده دات و ده یخاته نیو ناگری دۆزه خه وه، که خرابترین شوینه).^۴

نه و ناسه وارانیه له عمری کوپی عبدالعزیز نقل کراوه بۆمان دهر باره ی ده ستگرتنی به قورئان و سوننه ته وه نه و په پی هه ول و تیکۆشانی له پینا و جیگیر کردنیان، ئیتر با له و پینا وه شدا پارچه پارچه ی نه ندایه کانی له شی لیبتیه وه، نه وه ش، که عمر بوی چوه نه سلی ئاینی پیروزی ئیسلامه و باوه ر هیه مانایه کی

۱ - سیره عمر لابن عبد الحکم لا ۷۱.

۲ - سیره عمر لابن عبد الحکم لا ۳۹.

۳ - هه مان سهرچاوه لا ۱۲۰.

۴ - سیره عمر بن عبدالعزیز (لابن عبد الحکم) لا ۴۰.

ناميْنَيْتَ لَهُ كَـلَ نَـو كَارِهِـا نَه بَيْتَ، وَهَكَـ خَوَاى كَهـ وَرِه دَهـفَهـرَمُوَيْتَ: ﴿فَلَا وَرَيْكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾ النساء: ۶۵.

پيڭەمبەرى خوايش ﷺ لەو بارەىەوہ دەفەرموویت: ((ياأيها الناس، اني قد تركت فيكم ما ان اعتصمتم به فلن تضلوا بعدى ابدًا، كتاب الله، وسنتي))، واتە: ئەى خەلکینە، من دووشتەم لەناودا بەجێ هێشتوون دەستیان پێوہ بگرن ھەرگیز گومراو سەرگەردان نابن: قورئانەکەى پەروەردگار و سوننەتەکانى من).

۲- دەستگرتن بو سوننەتەکانى خەلیفە راشیدینەکان:

حاجبى کوپى خلیفە (البرجمی) دەلێت: عمرى کوپى عبدالعزیزم بینى، کاتى خەلیفە بوو، ووتارى دەداو و دەیووت: ئەوہى پيڭەمبەرى خوا ﷺ دوو جى نیشینەکەى دواى خۆى دایان ناوہ، بۆئیمە ئاینەوہ دەبیت کاریان لەسەر بکەین و لییان لانەدەین، ئەوہى خەلکانى تردواى ئەوان دایان ناوہ دەیدەینە دەستى خوا.^۱

عمر ﷺ پاش ئەوہى بووبە خەلیفە نامەى بۆ نارد سالمى کوپى عبداللەى کوپى عمرى کوپى خطاب ﷺ پى ی ووت: لە عمرى کوپى عبدالعزیزەوہ بۆ سالمى کوپى عبداللە، پاشان ... من دوچارى ئەم کارە گەوہرەىە کراوم بەبێ ئەوہى پرسىک بەخۆم کرابیت و بەبێ ویستى خۆم دراوہ بیەسەرمدا، خوايش باش ئەوہ دەزانیت، ھەرکە ئەم نامەىەم گەیشتە دەستت خیرا ژيان و بەسەر ھاتى عمرى کوپى خطاب بۆ بنووسەوہ و بۆم بنیڤرە لەگەڵ موسلمانان و ئەھلى (الذمة) دا چون پەتارى کردوہن چونکە بەنیازم ئەگەر خوا کوۆمەکم بیت وەك ئەو بکەم، والسلام).^۲

۱ - الموطأ للإمام مالك (۳/ ۹۳).

۲ - الحلیة (۵/ ۲۹۸).

۳ - سيرة عمر لابن الجوزي ۱۰۸۸.

عہون ی کوپی عبداللہ دہلّیت: عمری کوپی عبد العزیز پی ی ووتم: ثایا عمری کوپی خطاب و (ابن عمر ی کوپی) کہ سیکی چاک و قبول کراون لہ لای تو؟ ووتم: بہلّی، نہ ویش ووتی: دہی نہ وان بہم شیوہ یہی تو (اللہ اکبر) یان نہ کردوہ.^۱

لہ زوہری یوہ دہ گپرنہ وہ ووتوہ تی: پیٹاوٹک بہ عمری کوپی عبدالعزیزی ووت: من بہ سہر خوشی خیزانہ کہم تہ لاق داوہ، زوہری دہلّیت: عمر پی ی وابو، کہ داری حدی لّ بدریت و، ژنہ کہشی لّ جیا بکریتہ وہ، تا نہ وہ بوو (أبان) ی کوپی عوسمان لہ باوہ کی یوہ بوی گیرایہ وہ، کہ (شیت و سہر خوش طلاقیان ناکہ ویت، عمریش ووتی: نہ تانہ ویت وابکہم! کہ چی نہم پیاوہ لہ (عثمان) ی کوپی عفانہ وہ جوپیکی ترم بو دہ گپرنہ وہ؟! نیت نہ وہ بوو داری حدی لہ بہر خوشی یہ کہی لئی داو، بہ لام خیزانہ کہی دایہ وہ.^۲

عمری کوپی عبدالعزیز دہلّیت: پیٹہ مہری خواجہ ﷺ و چوار یارہ کہی دوا ی خوی کومہ لی پپرہ و سوننہ تیان داناوہ، نیش پی کردنیان دہ سترگرنہ بہ پرتووکہ کہی خوداوہ و وزہ شہ بو ناین، بو ہیچ کہ س نی یہ بیانگوپیت، یان دہ سترکاریان بکات، یان سہیری نہو پایانہ بکات، کہ پیچہ وانہ ی یا نن، نہ وہی ہیدایہ تیان پی وہر بگریٹ ہیدایہ ت دراہ دہ بیت و نہ وہی بیہ ویت سہر بکہ ویت پییان بی گومان سہر دہ کہ ویت، ہر کہ سیکیش وازیان لّ بہینیت و پیگاہ کی تر بگریٹ جگہ لہ پیبازی موسلمانان، نہ وہ خوا وازی لّ دہ ہینتی و دہ یخاتہ ناو دوزہ خہ وہ، کہ خرابترین جیگاہ.^۳

بہوشیوہ یہ عمری کوپی عبدالعزیز دہستی گرتبو بہ سوننہ ت و پپرہ وی پیٹہ مہری خواجہ ﷺ و چورا جی نیشینہ راشیدہ کہ یوہ و، شیوہ و شیوازی جوانی خہ لافہ تی راشیدہ ہینی گیرایہ وہ، لہ سہر پپرہ وہ یان دہ پویشٹ، توند دہستی گرتابو

۱ - مصنف عبد الرزاق (۶۶/۲).

۲ - ہمان سہرچاوہ لا (۴/۳۱).

۳ - سیرۃ عمر لابن عبد العزیز لا ۴۰.

پہچانہ وہ، لہ کاتی جیاوازی و ناگزیدہ دہ گہ پایہ وہ سہر پای نہوان و بہو شیوہیہ
 حوکمی موسلمانان و (اہل الذمۃ) ی دہ کرد، ہر وہک لہ پەرستشہکان و مامہ لہ کاندہ
 لیٹیان دہرنہ دہ چوو.

ہہ موو گرنگی یہ کی دابوو بہ شیوازی حوکمرانی و پیرہوی دوو جی نیشینہ کی
 یہ کہم، ابو بکر و عمر رضی اللہ عنہما پی ی وابوو دہست گرتن بہ سونہ تہ کانی نہوانہ وہ وہک
 دہست گرتن وابوو بہ سونہ تی پیغہ مہری خواوہ رضی اللہ عنہ، ہہرچہ ندہ ہہر
 کہ مہسہ لہ یہ کی ببیستایہ لہ خلیفہی سیئہ مہ وہ خیرا کاری پی دہ کرد وہک
 باسماں کرد، لہ سہر پیرہوی خلیفہی چوارہم ہہنگاوی دہنا لہ ہہ لاس و کہ وتی
 لہ گہل (خہوارچہکان) بہو شیوہیہ مامہ لہ ی لہ گہل مندال و خیزان و مال و
 سامانیدا دہ کرد وہک چوں نیمامی عہ لی کوپی نہبو طالب رضی اللہ عنہ بہو شیوہیہ ی کرد
 لہ گہ لیاندا.^۱

نہک ہہر نہوہ ندہ، بہ لکو پی ی وابوو نہو کہ سانہ شی، کہ لہ پیغہ مہری خواوہ رضی اللہ عنہ
 و پیرہوی خلیفہ پاشیدیہکان رضی اللہ عنہ دہردہ چیت نہوہ لہ پیگہ ی موسلمانان دہرچون و
 بہو تاقمہ لہ ناو چووہ کانی دادہ نان، ہہرچی سوننہت و پیرہی چوار یارہ کہ ہہیہ
 ہہ مووی لہ سوننہ تی پیغہ مہرہ وہ وہریان گرتووہ و ہہ موو حہرامہ کانیان حہرام
 دہ کرد و حہ لالہ کایان حہ لال دہ کرد.

سہ لہ فی سالح لہ سہر نہوہن، کہ لہ بیرو باوہر و حوکمہ شہری یہ کاندہ پتویستہ
 لہ پیرہوی جی نیشینہ پاشیدیہ کانیان لانہ دہین، ثایہ تہ کانی قورٹان و دہقہ کانی
 فہرموودہش داوای نہوہ دہ کہن، وہک خوای گہورہ دہ فہرموویت: ﴿وَمَنْ يُشَاقِقِ
 الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا بُنِنَ لَهُ الْهُدَىٰ وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ تُوَلِّهِ مَا تَوَلَّىٰ وَتُصْلِهِ
 جَهَنَّمُ وَسَاءَتْ مَصِيرًا﴾ النساء: ۱۱۵.

پیغہ مہری خوایش رضی اللہ عنہ دہ فہرموویت: ((فعليكم بسنتي وسنة الخلفاء الراشدين

المهدين من بعدي، عضو عليها بالنواجز، وأياكم ومحدثات الأمور، فإن كل محدثه بدعه))،^۱ واته: له سر سوننه هكاني من وجي نيشينه راشيده پيئيمووني كاره كان برون له دواي خوم و توند به دانه كانتان دهستان پتوه بگرن ده خيلتان بم دور بن له شتي تيكة ل كراو به ثاين، چونكه هه موو تيكة لكاري يه ك بيدعه و داهيتراوه. حذيفة ﷺ ده ليت: له لاي پيغه مبهري خواش ﷺ دانيشتبوين فهرمووي: ((من نازانم چه نديكي تر له ناوندا ده ژيم، ده ي شوين پي ي نه و دووانه بگرنه بهر، كه دواي خوم دين))، مه به ستي له نه بو به كرو عمر بو.

۳- ده سگرتنبه سروشت پاكي يه وه - الفطرة -:

جه عفري كوري دبرقان ده ليت: پياويك هات بو لاي عمری کوری عبدالعزیز و پرسياي هه ندي شتي لي كرد، له هه واو ناره زوه وه بو، عمریش پي ي ووت: ئايني سر ده مي مندالي - الفطرة - وه بگره له قورئان خوینان و عه ره به ده شتيه كي بي كان و هه موو شتيكي تر بخره نه و لاه.^۲

عمر له م ووت يه ي سره وهيدا مه به ستي نه وه بو، كه مروقه كان له سر ئايني پاست و دروست له دايك ده بن و لادان و خلیسكان له پيگه ي هوکاري دهره كي يه وه تووشی مروقه ده بيت و نه مهش قوزئان ئاماژه ي بو کردوه وه ك ده فهرمويت: ﴿فَأَقْمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا يَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ﴾ الروم: ۳۰.

پيغه مبهري خواش ﷺ ده فهرمويت: ((مامن مولود الا يولد على الفطرة، فأبوا يهودا انه او ينصرانه او يمجسانه، كما تنتج البهيمة العجماء))، كه واته مروقه له سر فيتره تي پاك و باوه پ به خوا له دايك ده بيت: ((هل تحسون فيها جوعاء)) هه روه ك چون حوشر حوشر يكي ته واوي ده بيت و نابيين يه ك قاچ، يان يه ك ده ستيكي

۱ - سنن الترمذي (۴۴ / ۵) حديث حسن صحيح.

۲ - سنن الترمذي (۶۱۰ / ۵) صحيح سنن الترمذي للالباني (۲ / ۲۰۰) ((اني لا ادري ما بقائي

فيكم، فاقتدوا بالدين من بعدي).

۳ - شرح اعتقاد أهل السنة ۲۵.

بەيت، ئەبو ھورەيرەش دەلىت: ((فطره الله التي فطر الناس عليها، لا تبدل خلق الله، ذلك الدين القيم)).^۱

سروشى پاك - فطرة السليمة - دان دەنىت بە دروستكەرەكەيداو خۆشى دەويت و ملكەچى دەبيت و بەدلىسۆزى دىندارى بۆ دەكات، ھىزىكى واى تىدايە ئەو قىبول بىكات، شەرىعەتەكەى پازى و بىيت و، خەلكە كەشى پى پازى بىكات، ئەو سىروشتە پاكە بەم شەرىعەتە دەزانىت و لەگەوەرەو بەچووكى ناشنايە، بەلام كارى پىغەمبەران ئەو ھەيە بەناگاي بىنىتەو و بۆ پۆشن بىكاتەو و ئەو ھۆكارانەى پى بىناسىت، كە وا دەكات لەسروشى پاك لايدات و شوين پاستى نەكەويت.^۲

ھەشتەم: ھەلوئىستى دەربارەى ھاوھلان ﷺ و ناكۆكى نيوانيان:

لە عبد الرحمن ى كورپى قاسم، ئەوئىش لە لە باوكى يەو دەگىرپتەو، كە دەلىت: ئەو قەسەيەى عمرى كورپى عبدالعزىم زۆر بەدلە، كە دەلىت: ((پىم خۆش نەبوو، كە ھاوھلان ﷺ جىاوازيان تى نەكەوتايە، چونكە ئەگەر ھەموو يەك بۆ چوون و قەسە بوونايە، ئەو خەلكى دەكەوتنە نارەحتى و تەنگى يەو، ئەوانە كۆمەلە پىشەوايەكن شوين پىيان ھەلدەگىرپت و، ھەكەسى بەقەسە و پاي ھەركاميان بىكات، بۆ ھەيە و لە فراوانىدايە).^۳

ئەبو عمر رەزىلە دەلىت: ئەمە لە و شتانەدا بەو جۆرەيە، كە بوارى ئىجتەھادىيان تىدا ھەيە،^۴ پىرسىاريان لە عمرى كورپى عبدالعزىم كرد، دەربارەى على و عثمان و جەنگى صفىن و ئەوناكۆكيانەى لەناوياندا پىوى دا، ئەوئىش لەو لاما ووتى: ئەو خوينىك بوو خواى گەرە دەستمانى لى پاراست، دەى منىش پىم ناخۆشە زمانى تىوە گلىنم.^۵

۱ - بخارى ژ ۱۳۵۸.

۲ - شفاء العليل لا ۶۲۹، ۶۳۰.

۳ - جامع بيان العلم (۲/ ۹۰۱، ۹۰۲).

۴ - الاثار الواردة (۱/ ۴۱۰).

۵ - الطبقات (۵/ ۳۹۴).

له محمدی کوپی النضر ده گپړنه وه که: جاريکیان باسی ناکوکی ناو هاوه لانی پیغه مبه ریان ﷺ کرد له لای عمری کوپی عبدالعزیز دا و ئه ویش ووتی: ((ئه وه کاریکه خوا ده سستی ئیوهی لی پراستوه، دهی بوچی زمانتانی لی ناپاریزن؟!)^۱

عمری کوپی عبدالعزیز وهك هه موو سه له فی صالحی ئوممهت - سور بوو له سهر ئه وهی میژووی هاوه لآن به پاکی و بیگه ردی بمینیتته وه و چاکه کانیان باس بکات چۆن وانه کات ئه وه تا خوی گه وره ده فهرمویت: ﴿لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ إِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِي قُلُوبِهِمْ فَأَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَأَثَبَهُمْ فَتْحًا قَرِيبًا﴾ (الفتح: ۱۸، واته: به پراستی خوی گه وره له و باوه پدارانه خوښ بووه، که له ژتیر دره خته که به یعتیان پی دایت و خوایش باش ده زانیت چی له دلیاندا هیه و ئارمی بارانده سهر دل کانیان و به سهره و تنی گه وره و - فتح مکه - پاداشتیان ده داته وه.

بیرو باوه پی ئه هلی سوننه له سهر ئه وه یه که: نابیت ناوی هیچ هاوه لیکت پیغه مبه ریان ﷺ ببریت مه گره به چاکه و بی دنگ بوون له و شتانهی له نیوانیاندا پروی داوه، ئه وانه له هه موو که س زیاتر شایسه ی ئه وه ن به هانه یان بو به پینریتته وه جوانترین گومانیان پی ببریت.^۲

ابن حه جهریش ده لیئت: ئه هلی سوننه هه موو له سهر ئه وه ن، که نابیت تانه له هیچ هاوه لیك بدریت به هوی ئه و پووداوانه نیوانیانده وه، ئیتیر بابشزانریت کامیان له سهر هق بوون، چونکه خوا له و که سانه خوښ بووه، که له (نیجتهاد) دا هه له ده که ن، نهك هه ر ئه وه نده، به لکویهك پاداشت بو ئه و که سه هیه، که له (نیجتهاد) دا هه له ده کات و، دووپاداشت بو ئه و که سه ی، که ده پیکیئت.^۳

۱ - هه مان سه رچاوه (۳۸۲ / ۵).

۲ - الثمر الداني في تقريب المعاني لا ۲۳.

۳ - فتح الباري (۲۴ / ۱۳).

نویه م: هه‌لویستی دهرباره‌ی (أهل البيت):

(ابن القيم) ده‌لایت: زانایان جیاوازیان هه‌یه له‌وه‌دا، که وشه‌ی (أهل البيت) کئ ده‌گریته‌وه له‌سه‌ر چوار بۆ چوون:

یه‌که‌م: هه‌موو نه‌وانه ده‌گریته‌وه، که خیریان - صدقه - پی‌ناشی‌ت و له‌وباره‌یه‌وه سی‌پایان هه‌یه

۱- نه‌وه‌کانی الهاشم نه‌وه‌کانی المطلب.

۲- ته‌نها نه‌وه‌کانی هاشم.

۳- نه‌وه‌کانی هاشم و به‌ره‌و ژووتر.

دووه‌م: که‌س و کاری پیغه‌مبه‌ر بریتی یه‌له: نه‌وه‌کانی و خیزانه‌کانی یه‌تی به‌تایبه‌ت

سی‌یه‌م: هه‌موو شوین که‌وتوانیه‌تی، تا پۆژی قیامه‌ت.

چواره‌م: هه‌موو له‌خواتر سه‌کانی ئوممه‌ت ده‌گریته‌وه.

به‌لام (ابن قیم) پای یه‌که‌م به‌پسات ده‌زانیت و هه‌موو نه‌وه‌که‌سانه ده‌گریته‌وه، که‌زه‌کاتیان پی‌ناشی‌ت، هه‌ر چه‌نده شیعیه‌کان پایه‌کی جیاوازیان هه‌ی، که پیچه‌وانه‌ی ده‌قه‌پاست و دروسته‌کانن و پیچه‌وانه‌ی هه‌موو عورف و عاده‌ت و زمانی عهرین، که ده‌لایت: (أهل البيت) تایبه‌ته به‌(علي و فاطمة، حسن، حسین، نه‌وه‌کانیان!).

چونکه وشه‌ی (أهل البيت) له‌قورئاندا له‌ناو نه‌ووتانه‌دا، که له‌گه‌ل خیزانه‌کانی پیغه‌مبه‌ری خوداﷺ کراوه وه‌ک له‌سوره‌تی الاحزاب نایه‌تی (۳۳) ده‌فه‌رمویت:

﴿وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ وَأَقِمْنَ الصَّلَاةَ وَآتِينَ الزَّكَاةَ وَأَطِعْنَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾.

له‌کتیپی نه‌میری باوه‌پدارن علی کوپی نه‌بو طالب دا به‌دریژایی له‌سه‌ر نه‌و تیگه‌یشتنه‌ی شیعیه‌کان پویشتووم دهرباره‌ی خانه‌واده‌ی پیغه‌مبه‌ری خواﷺ یه.

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ مافی تہوای دہہ خشیشہ خانہ وادہی پیغہ مہر، چ لہ لایہ نی مادی و چ لہ لایہ نی دہروونی، بہ بی کہم و زیاد مافی پڑوای خویانی پی دہدان.^۱ و ہموو نہ و ستم و ناپڑوایانی دژیان کرا بووہ لی گرت لہ سہریان و زور باش بوو لہ گہ لیان دا بہ و پیری مانای باشی.

جویریہ ی کوپی نہ سماء دہ لیٹ: کاتی ناوی عمری کوپی عبدالعزیز برا لہ لای فاطمہ ی کچی علی کوپی نہ بو طالبدا زور داوای لیخوشبوون و بہ زہیی بو کرد، لہ خوی گہ وەر، دہیوت: کاتی عمر نہ میری مہ دینہ بوو، چوم بو لای نہ ویش لہ بہرمن ہموو پاسہ وان و میوانہ کانی کردہ دہروہ و بہ تہنہا من و خوی ماینہ وہو پی ی ووت: نہ ی کچی علی، وللاہی لہ ہموو سہرزہ ویدا خانہ وادہیہ ک نی یہ نہ وہندہ ی نیوہ خوشم بویت، گتوہم لہ کس و کاری خوم خوشتر دہویت.^۲

عبدالله ی کوپی محمدی کوپی عہ قیل ی کوپی نہ بو طالب دہ لیٹ: یہ کہ مین مال و سامان عمری کوپی عبدالعزیز بہ خشیشی یوہ، مال و سامانیٹ بوو، عمر بو نیٹمہ ی نارد (أهل البيت) و پیوا ژنانمانی بہ یہ کچا و سہیر دہ کرد و ہ کی پیدان و بو مندالیش و ہ ٹافرہ تانی پیدا و ہریہ کہ (۳۰۰۰) دینارمان بہرکہوت، نامہ ی بو نوووسین ووتی: نہ گہر بمینم بو تان دہ بیٹ ہموو مافہ کانی خوتان بو بگپڑمہ وہ).^۳

حسینی کوپی صالح دہ لیٹ: باسی زاہید و دنیا نہ ویستہ کانیان کرد لہ لای عمری کوپی عبدالعزیز دا، یہ کیٹ دہیوت: فلان کس، یہ کیٹکی تر دہیوت: نہ خیر فلان کس، عمریش وتی: دنیا نہ ویستہ کس لہ ہموو دنیا دا علی کوپی نہ بو طالب ﷺ.^۴

عمری کوپی عبد العزیز و ہ ہموو یہ کیٹ لہ سہ لہ فی صالح زور مہ بہ سی بوو مافی تہوای خانہ وادہی بہریزی پیغہ مہری خوا بدات، نہ مہش و ہ گویراہ لیٹ بو

۱ - الآثار الواردة (۱/ ۴۲۹).

۲ - الطبقات (۵/ ۳۶۶).

۳ - الطبقات (۵/ ۳۶۲).

۴ - سيرة عمر لابن الجوزي لا ۲۹۲.

فەرمانى پېغەمبەر ﷺ، كه فرمويەتى: ... واهل بيتى، اذكركم الله فى اهل بيتى))،^۱ واتە: دەخيلتان بىم كەس و كارەكەم خواتان وەبىردەهينمەوە چاكېن لەگەڵ كەس و كارەكەم.

(ابن تيميه) دەلالت: لەبنەماكانى ئەهلى سوننە و جەماعە يەكە (اهل البيت)ى پېغەمبەرى خوايان ﷺ خوش بویت و مافى تەواوى خۆيانيان پى بدەن و، ئامۆزگارى پېغەمبەريان لەم بارەيەو جى بەجى بكن، خواى گەرەوەرە اه (فىئ) وە (پېنج) يەك بەشى تايبەتى بۆ داناون و فەرمانى پىداوين لەگەڵ سەلاوات داندە لەسەر پېغەمبەر ﷺ سەلاواتيش لەسەر ئەوان بدەين.^۲

پاشان (ابن تيميه) باسى ئەو مافانە دەكات، كه عمرى كوپى عبدالعزيز گىراپەوە بۆيان وەك و زەويەكەى فەدەك و گەراپانەوەى (پېنج يەك) بۆيان و بەشدارى كردنيان لە فەيندا.^۳

بەلام ئەوەى هەندى كتيبي ميژووى باسى دەكەن، كه گوايه كار بەدەستەكانى بەنى ئوممەيە لەپيش عمردا خراب بوون لەگەلئانداو لەسەر مینبەر جنيويان داوە بەلى ﷺ! ئەمە شتيكه و (ابن سعد) باسى كردووە راست نى يە:

(ابن سعد) دەلالت: على كوپى محمد لە لوطى كوپى يحيى وە بۆمان دەگىرپىتەوە و دەلالت: والى و گەرە بەپرسەكانى (بەنى ئوممەيە) لەپيش عمرى كوپى عبدالعزيز جنيويان بە على دەدا لەسەر مینبەر و هەر كە عمرى كوپى عبدالعزيز چووە سەر حوكم ئەوەى نەهشت.^۴

ئەم گىراپانەوەيش لاوازه، چونكه عاى كوپى محمد - المدائنى - پياويكى لاوازه بوو، مامۆستاكەيشى لوطى كوپى يحيى گىل بوو (واه) جارجار شتى لەبەر چوو، يحيى كوپى معين دەر بارەى، دەلالت: جيگەى متمانه نى يە، (ابو حاتم) يش

۱ - مسلم ژ ۲۴۰۸.

۲ - الفتاوى (۳/ ۴۰۷).

۳ - الاثار الواردة (۱/ ۴۳۳).

۴ - سير اعلام النبلاء (۵/ ۱۴۷).

دہلّیت (متروک الحدیث) واتہ: حہ دیشی لی وەر نہ گیراوه، (دار القطنی) یش دہلّیت: هه وال گیره وه یه کی لاوازه، خاوه نی (المیزان) یش پی ی دہلّیت: هه وال گیره وه یه کی هیچه و متمانه ی پی ناکریت.^۱ هه مووز پراویه کانیشی له لاوازه کان و فه وتاوه کان و نه ناسراوه کانه.^۲

شیعه کان موعاویه رضی اللہ عنہ به وه تاوانبار ده کەن، که گوايه له سەر مینبەر له عنه تی له علی کردووه، جنیوی پی داوه! ئەم قسە یە ش پاست نی یه و هیچ بنه مایه کی پاستی تیدا نی یه، به لām ئەوه ی جیگه ی داخه و پشت شکینه ئەوه یه، که نووسەر لیکۆلێره وه کان ئەم درۆیه یان له گەڵ ناپاستی یه که یدا نقل کردوه، به بی ئەوه ی لیکۆلێنه وه و بیخه نه ژیر تیشکی پەخنه وه، له پاستیدا هه رگیز هیچ پراویه تیکی پاست و دروست له و باره یه وه نه هاتووه.

نیت به هیچ شیوه یه ک نابیت، پشت به ستریت به کتیبه کانی (الدمیری) و (اليعقوبی) و (ابی فرج الصفهانی)، له گەڵ ئەوه شدا میژووی پاست ئەوانه هه موو به درۆ ده خاته وه.^۳ پاستی ئەوه ده سه لمینیت، که موعاویه رضی اللہ عنہ ئەو پەری پیزی به خشیوه ته عەلی کورپی ئەبو طالیب رضی اللہ عنہ و (أهل البيت) ه خاوینه که ی.

به سه رهاتی له عنه ت کردن له علی رضی اللہ عنہ له سەر مینبەر هه کانی (بنی أمیه) ناگونجیت له گەڵ سروشتی پووداوه کان بیت و په وشتی لایه نه ناکۆکه کان، ئەگەر بگه پێته وه بۆ ئەو نووسراوانه ی له سه رده می حوکی (بنی أمیه) دانووسراون هیچ مه به ستیش له و نو سینانه له وانه یه بۆ ناشیرن کردنی شوره تی ئەمه یه ویه کان له به رچاوی جه ماوه ری موسلمان.

مه سعودی له (مروج الذهب) دا ئەوه ی نووسیوه و ئەویش له نووسه ره شیعه کانه، ئەو درۆ و دم هه لبه ستانه دزه یان کردۆته ناو و میژووی ئەهلی سوننه وه، هیچ

۱ - المیزان (۳/ ۴۱۹).

۲ - دفاعا عن السلفية لا ۱۸۷.

۳ - الحسن والحسين، محمد رضا لا ۱۸۰.

پويوايه تىكى صحىحى تىدا نى يە، ھەمويان ناتەواون لە نقل كوردنى لەسەنە دەكەيدا، يان لە دەقى ووتەكاندا و ئى شتىكى پوون و ئاشكرائىشە رىوايه تىك ئەو ناتەواويانەى ھەيىت لەلای زاناو لىكۆلینەرەو ھەكانى مێژوو ھىچ نرخیكىان نى يە. موعاويەيش زۆر دوورە لە ئاواتانەى ھەو ھەتايىبەى خواناسى و موسلمانەتى ئەو ھاو ھە بە پىزەى پىغەمبەرى خوا ﷺ پوون و ئاشكرائىشە، لەناو ئوممەتى ئىسلاميدا خاوەنى ژيانىكى پىر سەرورى و، ھەندى لە ھاو ھەلان و ھەسەف و سەنای چاكەيان كوردوو و پىاو چاكانى تابەين پىايدا ھەلىان داو ھە شايەتى زانايى و ئايندارى و داپەرورى و نەرم و نىانى و ھەموو پرەوشتە چاكەكانى تىران بۆ داو ھە.^۱

دەربارەى موعاويە ﷺ بى گومان ئەم شتانە ھاتوون، دەى ئىتر ھەحالە بۆ كەسك ئەمە ژيان و سىرەتى بىت، كە داوا لە خەلكى بكات لە سىر مەنبەرەكەى پىغەمبەرى خواو لەكاتى نوێژ ھەيىشدا لەعە لە ھەلى كوپى ئەبو طالب بكات، ھەركەس شىواى موعاويە بزانىت لەبەرپو ھەردى ھوكم و ئەو ناويانگەى دەرى كوردبو لەنەرم و نىانى و لىبور دەى و ساسىەتى جوانى لەگەل مىللەتدا، بۆى پۆشن دەبىتەو كە چ درۆيەكى ئەو ھەندە گەرە ھەماويەوش لەنەرم نىايدا، كە بە نمونە ھىتراو ھەو ھە.^۲

دەربارەى ئەم درۆ گەرە ھە بەدرىژى داو ھە لەكتىبى (خەلىفى پىنجەم ھەسەنى كوپى ھەلى كوپى ابى طالب) داو باسى ئەو پەيوەندىە جوانەم كوردە لەنىوان موعاويە و نەو ھەكانى ھەلىدا بەتايىبەت پاش ئەو ھەى بوو بە ئەمىرى باو ھەرداران و چ پىز و خۆشەويستى و سۆز و مېھرەبانى ھەبو لەنىوانياندا.

ھەروەك لەو كاتەدا لە ھەموو سەر دەمەكانى دواتر لە كۆمەلگای - موسلمان - پابەند بوون بە شەرىعەتى ئىسلامەو ھە سوربوون لەسەر جى بەجى كوردنى

۱ - الانتصار للصحب والال - رحىلى - ۳۶۷.

۲ - خامس الخلفاء الراشدین حسن بن علی ابى طالب لا ۳۰۳.

پینموننی یه کان، بویه زقر دورو مه حاله له و به ره ناوازه یه، که جنیو و نه فرهت وه
 قسه ی ناشیرین به یه ک بلین.

له کاتی کدا، که پیغه مبه ری خواش علیه السلام، قه ده غه ی کردوه له سه ر موسلمانان
 قسه به مردوی بی باوه پانیش بلین و عائشه.

ده گیریتته وه، که پیغه مبه ری خواش علیه السلام، فرموویه تی: ((لاتسبوا الاموات، فانهم قد
 افضوا الی ما قدموا))^۱. واته: قسه ی ناشیرین به مردووان مه لین، نه وانه
 گه یشتنه ناکامی نه و کرده وانه ی له دنیا کردبوویان، ده ی ده بیت تاوانی نه وکه سه
 چند گه وره بیت، که قسه ی سوک بلین و نه فرهت له دوستانی خوا بکات!.

بهشي چوارهم

**هه ٿويستي عمری کوری عبدالعزیز دهربارهی خه واریج - شیعه -
قه دهریه - مورجیئه - جه همیه**

یه کهم: خه واریج

ٺم ٺاقمه له سالی ۳۷ی ڪوچیداو له سهرده می خه لافه تی عه لی کوری ٺبو طالبی
دا دهرکه وتن له دوی جهنگی سه فین و قبول کردنی ته حکیم له لایه ن علی یه وه ﷺ -
له کتیبی - ٺمیری باوه پداران عه لی کوری ٺبو طالبی دا به دريژی له سهریان
رؤیشتووم، لیزه شدا به کورتی له سهر گرنگترین بیرو باوه پ و بۆ چوونه کانیان
ده دویم:

۱- به کافر زانینی هه ردووه خه لیفه ی پیغه مبهری خوا ﷺ عثمان و علی! هه ر دوو
حه که مه که ی موعاویه و علی، که ناویان (ابو موسی الاشعری) (عمرو کوری عاص)!
۲- دهرچوون له دژی ٺمیری سته مکار دروسته.

۳- خاوه نی گوناھی گه وره کافر ده بیئت و له دۆزه خه دا ده مینیته وه به
هه میشه یی.^۱

ٺم سی بنه مایه ناوه کپۆکی بیرو باوه پری خه واریجه کان بوو و له وباره یه وه هیچ
ناکۆکی یه کان له نیواندانی یه مه گهر له شیوازی جی به جی کردنیدا.^۲

(ابو الحسن الاشعری) ده ٺیئت: هه مووه واریج له سهر ٺه وهن، که علی له قبول
کردن تحکیم دا کافر بووه، به لام له وه دا جیاوازیان هه یه، که ٺایا کافر بوونه که ی
هاوبه ش په یدا کردنه بۆ خوا یان نا.

۱ - وسطية اهل السنة بين الفرق ۲۱۹.

۲ - هه مان سه رچاوه.

هەموو لەسەر ئەوەن، كە هەموو گوناھىكى گەرە كافر بوونى لەدوايە جگە لە تاقىمىكان نەبىت بە ناوى (النجدات) و^۱ جگە لەم تاقمە هەموويان پىيان وايە خاوەنى گوناھى گەرە بەهەمىشەيى لە ئاگر دا دەمىنەوہ.^۲

(المقدسى) دەلىت: سەرچاوەى ئەو بۆچونەمان لەوہوہ وەرگرتوہ: كە على كافر بووہو، لەعثمانى كوپى عفان بەرىن و، بەگوناہ كردن خەلكى كافر دەكەن و، دەرچون لەدژى پىشەوای ستمكار بەپرەوادەزانن.^(۳)

خەوارىجەكان تاوتاو بوون، تاويك زۆر چالاكانە دژايەتى دەولەتى ئەمەويان دەكردو جابەجاريش كپ دەبونەوہ، بەلام زۆربەى كات دەولەت سەردەكەوت بەسەرياندا و هيزى و پيزى تىك دەشكاندن.

تائەوہبوو عمرى كوپى عبدالعزيز چوہ سەر حوكم و دەستى كرد بە گفتوگوى ئاشتىانە و ليكولينەوہى زانستىانە، جاربەجاريش لەكاتى پىويست دا هيزى دژيان بەكار دەهيتا.

عمر زۆر پقى بووہ لە دەمەقالەى بى ئەنجام و، بەجوانترىن شىوہ لەگەليان دانىشتنى دەكردو بەجوانترىن شىوہ دەمەقالەى لەگەل دەكردن، دەيووت: ئەوہى ئاينەكەى بەكار بەهيتىت بۆ دژايەتى كردنى خەلكانى تر ئەوہ لەسەر شتىك دانامەزىت.^۲ وەجاريكى تر دەيووت: لە دەمەقالەى بىت، چونكەنەقەين دەكوژىتەوہو نەحىكمەت وكەلكەكانىش دەر دەخات^۴ و دەلىت ((بەپاستى سەرفرازەئەوكەسەى

۱ - النجدات: دەستەى نەجدەى كوپى عامرى حەنەفى يە لەسالى ۶۹ى كۆچيدا كورزا.

۲ - المقالات (۱/ ۱۶۷، ۱۶۸).

۳ - بدء التاريخ (۵/ ۱۲۵).

۴ - ابن ابي دنيا كتاب الصمت وآداب اللسان.

۵ - سير عمر لابن الجوزى لا ۲۹۳.

۶ - هەمان سەرچاوە لا ۲۹۱.

۷ - الاثار الواردة عن عمر ۲، ۶۹۳.

۸ - سيرة عمر ابن عبدالحكم لا ۷۵.

دوربیت له دهمه قاله وتوپه بون وچا وچنۆکی، عومەر پ. به رگری ده کردله دهمه قالی ووشك و بئ نه نجام وهانی گوفتوگۆو وتوویتی دها به جوانترین شیوه، له مباره یه وه عمر کۆمه لیک وته وه لویستی به ناوبانگی هیه له گهل خه واریجه کاندا، وه میزگردی له گهلدا کردون وه موو شوبه وه به لکه کانیانی هه لوه شاندۆته وه به به لگهی راست و دروست وه قی بۆروشن کردونه ته وه. نه وهش له بهر شخۆشه ویستی عمروشوین پیته لگرتنی پیشینه چاکه کان (السلف السالح) پحمه تی خویان لی بیت...

۱- هه لویستی عمر له ده رچونی خه وارج.

له هیشامی کوری به حیا غهسانی یه وه نه ویش له باوکیه وه ده گپیتته وه عمری کوری عبدالعزیزنامه ی نوسی بۆ خه واریجه کان پیی ووتن: نه گهر ههرهۆزیک رایان هاته سه ر نه وه ی بۆه رشوینیککی سه ر نه م زهویه. ولاتی نیسلامی - باریکه ن خویان سه ربه ستن به مه رجی بۆخراپه کاری نه بی دزی کاریه دهستان و بۆ ئازاردانی (نه هل ذیمه) نه بیت له دزی کهس ده رنه چوبیتن و، یان بۆجه رده بیوری و پیگری له وکاته داخویان ئازادن، به لام نه گهر مه به ستیان جه نگ بیت دی سویند به خوانه گهر شیرین ترین پۆله ی خۆیشم له موسولمانان هه لکه ریتته وه خوینی ده ریزم ته نهاله به رخاتری خواورۆزی دوايش نه وکاره ده کهم^۱ له پیاویه تیکی تردها هاته وتویتی پبیان: سویند ده خۆم به خوا نه گهر ئیتوه پۆله و جه رگی خۆیشم بونايه، وله م نازو نیعمه ته ی بۆمیلله ت مان دهسته به رکردوه له سه رده می ده سه لاتی مندا، ده مداله ملتان وخوینم ده پزاندن له پیتناوی خواو پاداشتی پۆزی دواي، پاشان نه م نایه ته ی خوینده وه ﴿تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ القصص: ۸۳ نه مهش ئامۆزگاری منه بۆئیتوه نه گهر پیتان خۆشه وه نه گهر نه شتانه ویت ناپاکیم له گهل بکه ن نه وه پیشتریش ناپاکی کراوه له گهل ناصیحاندا، والسلام علیکم ورحمه الله وبرکاته له مه ی پیشه وه هه لسوکه تی عمرمان بۆده رده کویت له گهل خه واریجه کاندا له گهل نه وه شدا، که خه لیفه ی

موسولمانان بو بە پراستی و ئەوانیش دژی ئەو دەرچوبون، کەچی هەردەستی لى نەدەکردنەو، بە لکونامەى بۆدەناردن و ئاگادارى دەکردنەو لە ئاکامى دەرچون لە پىزى موسولمانان، لە کاتىکدا خۆى تەبارەك وەتە عەلا فەرمانىداو هەموە کەن جىانە بنەو پىوێسى کردو، کە کەس لە کۆمە مەلى موسولمان جىانە بنەو ئەگەر لە سەر یەك ئەمىر پىك هاتن هەمويان لە سەریانە گوێپایالى بن لە دژی نە وەستەنەو مەگەر کاتى فرمان بە گونا بەدات و کوفرى ئاشکرای لێدەربکەو.^(۲)

لە مەشدا عومەر پێرەوى خەلیفەى چوارەم عەلى کۆپى ئەبو تالبى عليه السلام دەگرتە بەر و بە شىوێهە کى ئاشنایانە هەولێ ئەدا بیانەینى پىزى موسولمانانەو.^(۳)

۲- گوشتوگۆمىز گەردى لە گەل خەوارى جەکاندا:

عومەرى كورى عبدالعزیز عليه السلام نامەى دەنارد بۆیان داواى دانىشتنى دەکرد لە گەلێاندا، هەندىکیان ئامادە بىيان دەر دەبەرى ابن عبدالحکم، دەلێت عومەرى نامەى نارد بۆ خەوارى جەکان ونوسى: لە عومەر ئەمىرى باوەردارانەو بۆ ئەم دەستە و تاقمە، پاشان، وەسەیتان پێدە کەم لە خوابترسن، چونکە هەرکە سىك لە خوابترسىت خوادەروى لێدە کاتەو بە شىوێهە کى چاوە پوان نە کراو پۆزى دەدات، وە هەرکە سىش پشت بە خوا ببەستىت ئەوا خۆى بە سە خواش کارى خۆى جیبە جى دەکات و ئەندازەى دیارى کراوى بۆ مەوشىک داناو. پاشان: نامەى ئێوەم پێگە یشت، کە نارد بۆتان بۆ یەحیای كورى یەحیا و سولەیمانى كورى داود، خۆى گەورەش دە فەرمویت: ﴿وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ الْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعَى إِلَى الْإِسْلَامِ وَاللَّهُ لَا يَهْدَى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ﴾ الصف: ۷ وە من بانگ تان دەکەم بۆ لای خواو ئاینە کەى و بەرپاکردنى نوێتو زەکات دان و فەرمان بە چاکە و بەرگرى لە خراپە کردن - انشاء الله - و لاهول و لا قوه الا بالله، بانگتان دەکەم بۆ وازەینان^۱ لە و خوێن پشتنانەى کە پێشتر پووى

۱- الاثار الواردة ۶۹۵/۲

۲- هەمان سەرچاوە ل ۳.

داوہ بہ بی بونی ہیژیکی گہورہ، نہوہ تان وہ بیردہ ہیئمہوہ، کہ نہ گہر قورٹان و
فہرمودہ مان بوباس کردن بہ شتی لاوہ کی لئی لامہ دہن لہ کاتی کدائیئمہ نیوہی بوبانگ
دہ کہین۔

نہمہ ناموژگاری نیئمہیہ بۆ نیوہو نہ گہر لیمان و ہریگرن نہوہ ئاواتی نیئمہیہو
نہ گہر پەدیشی بکہ نہوہ نہوہ پیشتیشناپاکی لہ گہل ناموژگاری کارانی کراوہ،
واش نابینم مافیکی خوا پیشیل کراییت، بہندہی صالحی خوداش لہ قورٹاندا
فہرمویہ تی: ﴿وَإِنْ تَوَلَّوْا فَإِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ﴾ ھود: ۳۔

لہ پیوایہ تیکی تریشدا ہاتوہ: عمر رحمہ اللہ نامہیہ کی نوسی بۆ خہواریج، کاتی
خویندیانہوہ ووتیان: با دوو پیاو بنیرین قسہی لہ گہلدا بکہن، نہ گہر ہات
بہدہ ممانہوہ نہوہ باشہ، نہ گہر وایشی نہ کرد خواہک ہہیہ بۆی، پیاوکیان نارد
ناوی عاصم بوو لہ گہل کہ سیتی تردا لہ (بنی یشکر)، کاتی ہاتنہ لای عمر ووتیان:
السلام علیکم، پاشان دانیشتن، عمر پیوی ووتن: چی وای لی کردوون لہ دژمان
دہرچن؟ بہ چیمان پازی نین؟

عاصم ووتی: نیئمہ لہ ہیچ شتیکی تو ناپازی نین، تو چاکہ کارو داد پەروہریت،
بہ لام ناگادارمان بکہ لہم خہلافہ تہت، ثایہ بہ پازامہندی و پاپوژی موسلمانان و ہرت
گرتوہ، یان بہ زور خوت سہ پاندوہ؟

عمریش ووتی: ہہرگیز داوای نہم کارہم نہ کردوہ، بہ لام پەدی ویستی کہ سیشم
نہ داوہ تہوہ، پیاوکی — مہ بہستی سولہ یمان — نہم کارہی بہمن سپارد، منیش
ہہرگیز نہ بہ ئاشکراو نہ بہ ژیرہ ژیری داوام نہ کردوہ، منیش بہو کارہ ہہستام
کہ سیش ناپہزای دہرنہ پری جگہ لہ نیوہ، نیوہش پازی دہبن بہ ہہرکہ سیک،
کہ داد پەروہر و بہ ویژدان بیت لہ نیوان میللہ تدا، دہی من بہو کہ سہ سہیر بکہن،
نہ گہر لہ ہہق لامدا بہ گویم مہ کہن۔

ئەوانىش وتیان: يەك شتمان لەتۆدەوڧت، ئەگەر بىكەيت ئەو تۆ لەئىمەيت و ئىمەش لەتۆين، ئەگەر نەيكەيت لە ئىمە نيت و ئىمەش لە تۆين، عمر ووتى: چى يە ئەو؟ ووتیان دەبينىن پىچەوانەى خەلیفەكانى پىش خۆت دەكەيت لە بنەمالەكەت و پىيازىكى تەرت گرتۆتە بەر جيا لە پىگەى ئەوان و كارەكانت ناوانوھ ناھەقى – مظالم – دەى ئەگەر وادەبينى تۆ لەسەر پاستى و ھىدايەتى ئەوانىش لەسەر گومراين، دەى خۆتيان لى بەرى بكو نەفرەتيان لى بكو، ئائەم خالە ئىمەو تۆ پىكەوھ كۆدەكاتەوھ، يان جيامان دەكاتەوھ.

عمرىش لەوڧدا دەستى كرد بە قسە كردن ووتى: مەن وا گومان دەبەم ئىوھ لەبەر دەستكەوتى دنيايى دەرەنەچوونە دەرەوھ، بەلام مەستان پاداشتى پۆڧى دواى يە، بەلام پىگەكەتان لى تىك چوھ، مەن ھەندى پرسىارتان لى دەكەم دەى توخوا بلىن: واھ ئەگەر دەيانزانن، ئەوانىش ووتیان: باشە وادەكەين، ووتى: ئەبو بەكرو عمر لە پىش ئىوھ نەبوون، ئىوھ خۆشتان ناوڧن و شاھەتى سەرفەزيان بۆ نادەن؟ وتیان: بەلى، ووتى: دەى ئايا دەزانن لە پاش پىغەمبەرى خوا ﷺ عەرەب پاشگەز بوونەوھ، ئەبو بەكرىش جەنگى لەگەلدا كردن و خويىنى پشتن و كەس و كارى كردن بەكەنيزك و دەستىگرت بەسەرماڵ و سامانىندا؟ ووتیان: بەلى وابوو.

ووتى: ئادەزانن كاتى عمر بوو بە خەلیفە ھەموو كەنيزكەكانى گىراپەوھ بۆ ناو ھۆزەكانى خۆيان؟ ووتیان: بەلى وابوو، ووتى: دەى ئايە ئەبو بەكر خۆى لە عمر بى بەرى كرد؟ يان عمر لەئەبو بەكر خۆى بى بەرى كرد؟ ووتیان نەخىر ووتى: دەى ئايە ئىوھى لە ھىچ كاميان خۆتان بەرى دەكەن؟ ووتیان نەخىر، عمر ووتى: دەى پىم بلىن: ئايا دەستەى نەھرەوان كە پىشەنى ئىوھ بوون و ئىوھ بەپاست بەسەر فەزەيان دەزانن؟ ووتیان: بى گومان بەلى، ووتى: ئەى ئەزانن ئەھلى كوفە، كەچوون بۆيان دەستيان لى نەپاراستن و خويىنيان نەپشتن و سامانەكانيان نەگرتن؟ ووتیان: بەلى، ووتى: ئەى ئەزانن كە بەسرى يەكان بە سەروكايەتى عبداللەى كوپى واھب الراسبى^۱ دەرچوون بۆلايان و دەگىشتن بەخەلكى دەيانكوشتن و عبداللەى كوپى

خباب^۱ هاوہ لئی پیغہ مبری خوا و کہ نیزکہ کایان نہ کوشت، پاشان نہ یاندا بہ سہر
ہوڑی (بنو قطیعة) دا و ژن و پیایان نہ کوشتن و مندالہ کانیشیان لہ مہ نہ لدا
نہ کولاندن؟ ووتیان بہ لئی وابوو.

ووتی: دہی ئایا خہ لکی کوفہ خوئیان بی بہری کرد لہ خہ لکی بہ سرہ یان بہ
پیچہ وانہ؟ ووتیان نہ خیر، ووتی: ئہی ئیوہ خوٲان لہ ہیچ لایان بی بہری دہ کہن؟
ووتیان نہ خیر.

عمر پی ی ووتن: پیم بلین: ئایا ئاین یہ کہ، یان دوو؟ ووتیان: یہ کہ، ووتی: دہی
ئایا شتیکی بہ ئیوہ دہ کریت، بہ لام بہ من ناکریت؟ ووتیان نہ خیر، ووتی: دہی چوں
وئوہ نہ بوبہ کر و عمرتان بہ دلہ و نہ دوانہش یہ کرتیان بہ دل بووہ، کہ چی شیوازی
ژینیشیان جیاواز بوو؟! کہ چی بنہ مالہ کہم پی قبول نہ بیت و نہ فرہ تیان لی
بکہم؟!

دہی ئایہ، ئہ گہ نہ فرہ ت کردن لہ گوناہبار فہ رزیوایہ دہ بواہ ہہریکرایہ، دہی
باسی خوٲم بو بکہ کہی پیٲ ووتراوہ: لہ عنہ ت بکہیت لہ فیرعہ ون و ہامان؟
ئہ ویش ووتی: بیرم نایہ ت ہہرگیز لہ عنہ ت لی کردبن.

عمریش ووتی: بی قہ زابیت! ئایہ تو لہ عنہ ت لہ فیرعہ ون ناکہیت، بہ لام
دہ تہ ویت من لہ عنہ ت لہ بنہ مالہ کہم بکہم خوٲم بی بہری بکہم لییان؟.

بی قہ زابن! ئیوہ تی نہ گہ یشتون، مہ بہستیکتان ہہیہ، بہ لام نہ تان پیکاوہ،
ئوہ شتیکی لہ خہ لک قبول ناکہن، کہ پیغہ مبری خوا ﷺ لی قبول کردبون،
ئوہ لی لہ نہ و دہ رسا لہ ئیوہ ئہ مینہ، ئوہ لی لہ ئیوہ ئہ مینہ، لہ و دہ ترسا.

کابرا ووتی: ئیمہ کہی وابوین! ووتی: بہ لئی وابوون و ئیننادای پیدا دہ نین.
ئہی ئایا نازانن، کہ پیغہ مبری خوا ﷺ بوٲ ناو مروٲایہ تی، خہ لکی ہہ بوو
بتیان دہ پەرست، بانگی کردن بو ووشہی (لاإله إلا الله و محمد رسول الله) ہہرکہ سئی
ئہ و شایہ تی یہی بدایہ، خوین و سامانی پاریزراو دہ بوو، بی خہم بوو، دہی

بێغەمبەر ﷺ سەر مەشق نى یە بۆ موسلمانان و ھەرکە سیش ئێوەى قبول نە کردایە جیھادی نە دە کرد؟ ووتیان: بە ئێ، عمر ووتى: دەى ئایە ئێوہ ئێمەو خۆتان بێ بەرى ناکن لەو کەسانەى وازیان لە بت پەرستى ھێناوہ، شایە تو مانیان ھێناوہ و نە فرەتى لى دەکەن و دەیکۆژن و خوینی حەلال دەکەن؟ بەلام گەلانى تری وەک جولەکە و گاور ئێمین و بێ ترس دەکەن و خوینیان حەپام دەکەن؟

عاصم الحبشى ووتى: ھیچ بەلگەىەک وھیچ گفتوگۆیەکم نە یوہ لەمەى تۆ پۆشترو پاستر بێت، ئێوامن شایەتى دە دەم تۆ لەسەر حەقیت من بێ بەریم لە ھەرکە سێک سەرپێچت بکات.

پاشان بە ھاوڕێکەى تری ووت: ئێى تۆ چى دە ئییت؟ ووتى: لەم قسە و بەلگانەى تۆ جوانتر شک نابەم ھەبێت، بەلام پێم خۆش نى یە بپاریک بەم بە بێ موسلمانانى برادەرم، لەوانە یە بەلگەىەکیان پێ بێت کە من نایزانم، پاشان عمر فەرمانى کرد ھەموو موچەکانى عاصم الحبشى، یان گەپاندەوہ بۆى و پێیان داو لەلای عمر مایەوہ تالەدوای (۱۵) پۆژ گیانى سپارد، بەلام ھاوڕێکەى تری، کە (شەبیانى) بوو خۆى گەپاندەوہ خەوارىجەکانى ھاوڕێى و لەگەڵ ئەواندا پاشتر کوژرا.

لە پێواى تێکى دیکە دا ھاتووہ دووکەس لە خەوارىجەکان ھاتن بۆلای عمرى کوپى عبدالعزیز ووتیان: السلام علیک یا انسان، عمریش ووتى: وعلیکما السلام یا انسانان، ووتیان: گوێپرایە لى خوا لە پێش گوێپرایە لى تۆوہ یە؟ عمر ووتى: ئێوہى ئێوہ نە زانیئت گومرایە، ووتیان نابێت پارە لەناو دەوڵە مەندەکان دا کو ببێتەوہ، کو بکە یەتەوہ، ووتى: ئێوہم نە ھێشتووہ، ووتیان: دەبێت مال و سامانى خوا بدریئت بەو کەسانەى پێیان دە شێت، ووتى: خۆای گەورە لە قورئاندا جوان پونى کردوئەوہ دەدریئت بەکئ، ووتیان: نوێژەکان لە وختى خۆى بکریئت، ووتى: ھەقى خۆیەتى، ووتیان: دەبێت پێژەکانى نوێژى جەماعەت پێک و پێک بێت، ووتى: ئێوہ تەواو کارى سونەتە، ووتیان ئێمە نێرراوین بۆلای تۆ، ووتى چیان پێ ووتون

بیگه یه نن ومه ترسن، ووتیان حه قی خه لکی بده، ووتی: خوی گه وره پی شی نیوه
 نه وفه رمانه ی کردوه، ووتیان: ته نها خوا حو کمی خه لکی ده کات، ووتی: قسه یه کی
 راسته، نه گه ر مه به سستی کی خراپی له پشته وه نه بیّت، ووتیان: ده ست پا که کان بی
 خه م بکه، ووتی نه وانه پشته منن، ووتیان: ناگات له ناپاکی بیّت، ووتی: دز
 ترسی نراوه، ووتیان نه ی ناره ق و گوشتی به راز؟ ووتی شایانی نه هلی کوفره،
 ووتیان: هه رکه سی هاته ناو نیسلام دلنیا ده کریّت، ووتی: نه گه ر نیسلام نه بوایه
 نه مین و دلنیا نه ده بووین، ووتیان: نه وانه ی پیغه مبه ری خوا په یمانی له گه لدا
 به ستوون؟ ووتی: له سه ر نه و په یمانه ن، ووتیان: شتی مه ده به سه ریاندا توانایان
 نه بیّت، ووتی: ﴿لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا﴾ البقرة: ۲۸۶، ووتیان خوامان
 بخه وه بیر، ووتی: ﴿وَأَنْتُمْ أَيَّامًا تَرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ﴾ البقرة: ۲۸۱، ووتیان: ده ی
 به ولاخی (بیت المال) بمان نیره وه، ووتی: نه مه مالی خوی به و حه زنا که م بو نیوه
 بیّت، ووتیان: ده ی پاره ی مه سروفمان پی نی یه! ده ی نیوه پی یوارن (ابن
 السبیل) ن و له سه رمانه مه سروفمان بکیشین.^۱

أرطای کوپی منذر ده گیزیته وه و ده لیت: له (أبو عون) م بیست ده یوت: کو مه لی
 له (حه روری) یه کان هاتن بۆلای عمری کوپی عبدالعزیزو له مه سه له یکدا گفتوگویان
 ده کرد، هه ندی له و که سانه ی لای بوون، پییان ووت: که می بیان ترسی نه و ده سه لاتی
 خوتیان پیشان بده، به لام عمری کوپی عبدالعزیز گوئی پی نه دان و به رده وام به
 نه رم نیانی قسه ی بۆ ده کردن تاریکه وتن له گه لیدا به جو ری خۆراک و جل و به رگیان
 بۆ مسۆگه ر بکات به درێژیای فه رمان په وایه که ی، به و شیوه یه لای هه ستان، کاتی
 ده رچوون له لای عمر دای به نه ژنۆی نه و که سه دا، که پیشنیا ره که ی کرد بوو پی ی
 ووت: نه ی فلانه که س، نه گه ر ده کرا هاو ری که ت به داو ده رمان چا سه ربکه یت
 مه گو یزه بۆ داغ کردن.^۲

۱- سیره عمر بن عبدالعزیز لا ۱۴۷.

۲- سیره عمر ابن الجوزی.

لە پیاوایە تێكیشدا ھاتوو، كە كاتى شەوزەب كە ناوى تەواوى (بىسٹام) بوو لە ھۆزى (بنى یشكر) بە خۆى و (۸۰۰) چەكدارەو لە دژى والى عىراق عبدالحمىدى كوپى عبدالرحمن دەرچوونە دەرەو، عمرى كوپى عبدالعزيز نامەى نارد بۆ عبدالحمىدو پى ى ووت: مەيان ئالسىكىنە تا خوین دەرژنن، يان فەسادو گەندەلى لە ناو زەویدا بلۆدەكەنەو، ئەگەر وایان كرد توشى ئەو شتە يەكلاى بەرەو، پیاویكى زیرەك و لیھاتوو لەگەڵ كۆمەلى سەربازدا بنێرە بۆ ناویان و چیم پى وتووت تۆش ئەو ھى پى بلى.

عبدالحمىدیش، محمدى كوپى عبدالله (البجلى) ناردە ناویان بە دوو ھزار چەكدارى شارى كوفە و عمر چى پى ووتبو پى ووتن، عمریش نامەى نارد بۆ شەو زەب و پرسىارى لى كرد لە ھۆى دەرچوونەكەى و داواى گەپانەو ھى لى كرد، نامەى پى گەشت.

محمدى كوپى جریر ھەستاو چوو ناویان و توپەى دەکردن و بەرەو جەنگ دەھجولاندن، عمریش نامەى كەى بۆ نووسیبوو تیا دا پى ى ووتبوو: بىستومە لەبەر خواو پێغەمبەرەكەى لە دژى والى دەرچووت، تۆ لەكارەتدا لەمن زیاتر نیت، وەرە با پێكەو گەفتوگۆو میزگرد بكەین، ئەگەر ئێمە لەسەر حەق بووین ئەو تۆش وەك ئەو خەلكە بگەرێرەو، ئەگەر ھەقیش لەلای تۆبوو لەمەسەلەكەت دەكۆلینەو، بەلام بەستام نەجولا و ھەر ئەو ھەندە بوو نامەى كەى بۆ عمر نووسى ووتى: بەپاستى بەوێژدانەو قسەت كردو ئەوامنیش دوو پیاوى لای خۆم دەنێرم بۆلات بۆ گەفتوگۆو وتووێژ.

ئەبو عوبەیدە دەلیت: ئەو دوو پیاو ھى شەوزەب ناردى بۆلای عمر، یەكەمیان: مەخدوج بوو لەبنى شیبان، دوو ھەمیان: لە (بنى یشكر) بوو، دەلێن: ئەم دوانەى لەگەڵ كۆمەلىك دا ناردى بۆ لای ھاتن بۆلای عمر، بە عمریان ووت: باسى (یەزید) مان بۆ بكە! بۆچى پازى بویت بێتە خەلیفەى داوى تۆ؟ ووتى: كەسى تر دايناو بە خەلیفەى داوى من، وتیان: ئەگەر تۆ ئەمانەتى یەكێك لە لايت،

پاشان توش داتہ دہستی کہ سیکی تر، کہ ئەمین نہ بیئت، ئایہ ئەوہ ئەمانہ پاریزی
یہ، یان نا؟^۱

ہندی پریوایت - بہ گریمان - دہ لئین: (بنی مروان) دواى ئەوہی زانیان مال و
سامان و زہوی و زارہکانی لى سەندنەوہ، لەوہش ترسان، کہ - یەزید - لایەریت و
بەوہش خەلافەتیشیان لە دەست بەسەنیت بۆیە ژەہریان بۆ کردە ناو خواردنەوہ و
شەہیدیان برد، ھەر لەو پۆژەدا، کہ وەلامی ئەو وەفدە بداتەوہ گیانی لە دەست دا.^۲
لەم پوداوانەى پێشەوہ ئەوہمان بۆ دەر دہکەوئیت، کہ عمری کوپی عبدالعزیز
پێرەوئیکی راست و دروستی وای لە گەلدا کرتە بەر، کہ ھەمان پێگابوو، کہ ئەمیری
باوہ پداران علی کوپی ئەبوو طالیب و عباس (علیہ السلام) گرتیانە بەر، وایش دیارە عمر زۆر
مەبەستی بوو بیانگێژیتەوہ ناو کۆمەلای موسلمانان و بەو ھۆیەشەوہبوو، کہ
دەبیویست ھەموو بیانوہ کیان بپێت و بەلگەکانیان پوچەل بکاتەوہ لە مەسەلە
راست و دروست و ھەقەکاندا،^۳ بەلام ئەوہبوو، ووتی: لیم گەرین با لەسەر خو بێر
لە داواکاریە کە تان بکەوہ، بەلام ئەبوو پێش ئەوہی وەلامیان بداتەوہ گیانی سپارد.
بەلام کاتێ خەوارچەکانی عیراق و یەستیان ھێزبە کاربھێنن دژی سوپای والی و
تونیان سوپای نیزامی عبدالحمید بشکێنن، عمریش سوپایەکی گەورەى لە شامەوہ
بەسەر کردایەتى مسلمەى کوپی عبدالملک خستە پێ و نامەى نووسى بۆ عبدالحمید و
پێى ووت: پێم گە یوہ، کہ سوپاکەت - سوپا خراپە کەت - چى بەسەر ھاتوہ و
من مسلمە نارودوہ وازى لى بھێنە خوێ چى دہکات با بیکات.

مسلمە بە سوپا کہ یوہ پوئیش بۆ ئەو جیگایەى سوپای خەوارچەکانی تیدا
بوو، جەنگ دەستی پێ کرد لە نێوان ھەردوو لادا، لە ئاکامدا سوپایى ئەمیری
باوہ پداران بە سەرکایەتى (مسلمە) سەرکەوت بەسەر خەوارچەکاندا.^۴

۱- تاریخ الطبری ۴۶۰/۷.

۲- ھەمان سەرچاوە و لاپەرە، و ملامح الإنقلاب الإسلامی لا ۹۷.

۳- الآثار الواردة ۷۱ / ۲.

۴- الطبقات (۲۵۸ / ۵).

ناچار بوونی عمر بۆ به کار هینانی هیژ درژی خه واریجه کان وای لی نه کرد، که به رده وام شیوازی توندوتیژو زبریه کار بهینئ له گه ل هه موو یه کیك له خه واریجه کان و هه رکامیان ئاماده ی گفتوگۆی ناشتیانه بواب دهستی بۆ دریژ ده کرد له پیناو پاراستنی خوینی موسلمانان دا.^۱

۳- هۆکاره کانی هه لگیرسانی جهنگ درژی خه واریجه کان:

عمری کوپی عبدالعزیز له بهر ئه وه نا، که پایان له گه لدا جیاواز بوو، یان نه یاریان ده کرد و قسه یان پئ ده گوت، جهنگی درژیان پاگه یاند، به لکو هه ر خۆی ده گرت، تا به لکو بینه وه به خۆیاند و بینه وه سه ر پیگای پاست، به لام پاش ئه وه ی کاره که یان گه یانده قوناغیک ترسناک، که خواردنی مال و سامانی خه لکی و توقاندنی پئیواران و خوین پشتن، ئه وجا فه رمانی ده رکرد به جهنگ درژیان.^۲

۴- گه راننده وه ی شت و مه که کانیان:

عمری کوپی عبدالعزیز رحمته الله علیه ژن و کچی خه واریجه کانی نه کرده که نیزه ک و مال و سامانیشتی هه لال نه کردن، به لکو فه رمانی دا هه موو شته کانیان بۆ بگیری نه وه، نامه ی نارد بۆ کاربه دهسته که ی ده رباره ی خه واریج و وتی: ئه گه ر خوای گه وره سه ری خستی به سه ریاند و شکاندنت هه رچی مال و سامانیکیان هه یه و گرتووته پینان بده ره وه.^۳ ئه مه ش پای ئه میری ئیمانداران علی کوپی ئه بو طالیب رحمته الله علیه بوو.

۵- به ند کردنی دیله کانیان تا ده گه ریته وه:

کاتئ عمر رحمته الله علیه جهنگی له درژیان پاگه یاندو چی کوژرا کوژراو ئه وانی تریان به دیل گیران و فه رمانی ده رکرد، که له زینداندا بیان هیلنه وه تا ئه و کاته ی، که

۱- ملامح الانقلاب الإسلامی لا ۹۴.

۲- فقه عمر عبدالعزیز (۲/۶۶۹).

۳- هه مان سه رچاوه.

دہگہ پینہ وہ سہر پیگای موسلمانان و واز لہ و بۆچوونہ گومراییان دہہینن.^۱
تا ئہ وکاتہی عمری کوپی عبدالعزیز رحمہ اللہ گیانی سپارد کۆمہ لیکیان لہ زیندا
ماہوونہ وہ، ئہمہش بہرنامہی کاری عمر بوو لہ دژی نہ یارہکانی خہ لافہت، کہ
خہ واريجہ کان بوون.

دوومہ: شیعہ کان

شیعہ بہہ موو کہ سیئک دہلین، کہ وایزانیئت علی کوپی ئہ بو طالب رحمہ اللہ لہ ہر سی
جینشینہ کہی پیش خوی باشرتہ، ئہ و شایانتر بووہ لہ وان بہ جینشین.^۲
لہ کتیبی — علی کوپی ئہ بو طالب رحمہ اللہ بہ دریزی لہ سہر شیعہ و بۆ
چوونہ کانیان دوام — شیعہش چہند دہستہ و تاقمیکن و ہہ موویان یہ ک نین، بہ لام
ترسناک ترسناک تریان پۆچووہ کانن (الغلا) کہ ئہ مانہ لہ ئیسلام دہرچوون، بہ لام
لہ وان خوارتر کۆمہ لانیکی ترن و ہک — کیسانہ، الإمامیہ و ہتد...
عمری کوپی عبدالعزیز سہ بارہت بہ شیعہ رۆچوہ کان ووتہی زوری ہہ یہ
لہ وانہ: (من چاکوی خراپی نہ وکانی ہاشم لہ خۆشہ ویستنئی (کوئیر) دانابیئمہ وہ،
ہہر کہ سیئک خۆشی بویت ئہ وہ خراپہ و ہہر کہ سیئکیش رقی لیئی بیت ئہ وہ چاکہ،
چونکہ ئہ و پیاوہ — خہ شہ بی — یہک بوو باوہ پی بہ گہ پانہ وہی علی ہہ بوو بۆ زیان.^۳
جاریکیان نامہ یہ کی پیئدہ گات لہ کار بہ دہستہ کہ یہ وہ لہ شاری کوفہ وہ و گلہ یی
ئہ وہ دہکات، کہ ئہ و شارہ گویرایہ لی ناکن بہ باشی، عمریش رحمہ اللہ لہ ولامدا ووتی:
داوای گوئی پایہ لی چی دہ کہیت لہ کہ سانیک کہ پشتیان لہ علی رحمہ اللہ ہہ لکرد، کہ
پیئشہ وایہ کی نموویہ ی بووہ^۴

۱۔ فقہ عمر (۲/ ۴۷۳).

۲۔ مقالات الإسلامیین لا ۶۵.

۳۔ تاریخ الإسلام لہ الآثار الواردة لا (۲/ ۷۲۸) و ہگیرا و ہ.

۴۔ ہہ مان سہرچا و ہ.

۵۔ تاریخ دمشق لہ الآثار الواردة لا (۲/ ۷۲۹) و ہگیرا و ہ.

له ئیسحاقى كۆپى (طلحة)ى كۆپى (أشعث)وه دهگیرنهوهو دهلیت: عمرى كۆپى عبدالعزیز ناردى بۆ عیراق و پێى و وتم: قورئانیان بۆ بخوینەرەوه، بهلام ئەوان بۆت نه خویننهوه، فرموده یان بۆ باس بکه، بهلام ئەوان بۆت باس نه کهن، زانیاریان فێرکه، بهلام ئەوان زانیاریت فێرکهن.

به ناویانگترین راو بۆ چونه کانیان:

- ۱- دهلێن: علی عليه السلام پێویسته بکریته ئیمامى هه موان و له هاوه لان به ریزتر سهیر بکریته، گوايه پێغه مبهرى خوا ﷺ به دهقى فرموده ئه وهى چه سپاندوه!
- ۲- دهلێن: پێغه مبه ران و پێشه واکان بێ گوناھن و له گوناھى بچوک و گه وره پارێزاون!

۳- دهلێن (الولاء) و (البراء) واته: دۆستایه تی کردنى علی عليه السلام و خۆبه رى کردن له هه موو هاوه لانی پێغه مبه رى خوا ﷺ به تايبه تی سێ جێنشینه راشیده کان ﷺ!

سێ یه م: قه ده ریه کان

۱- پێناسه ی قه ده رى یه :

أ- به مانا تايبه تیه که ی: ئەو که سانه ن، که ده لێن: قه ده ر نى یه، واته: ئەوه به درۆده خه نه وه، که گوايه خوا هه موو شتیکی له سه ر خه لکی داناوه، پێشتر هه موو کرده وه گوشتاریکی دیارى کروه، ده لێن: (لا قدر من الله) واته: له خوا وه کرده وه گوشتاره کان دیارى نه کراون و هه موو کاره کان سه رتان پێشتر دانه رێزاون و، له مه ولا به درێژی له سه ریان ده دوین.

ب- مانا گشتی یه که ی (قه ده ریه کان): ئەو که سانه ده گیرته وه، که ده رباره ی عیلمى خوا و نوسینی شته کان و یست و ته قدیرو دانان و دروست کردن ده دوین، ئەمه ش پێچه وانه ی هه موو ده قه کانی قورئان و سوننه یه دژی بۆچونی سه له فی سالحه^۱.

۲۔ سہرتایی وتہی (القدر) لہ نیسلامدا :

پیغہمبہری خوا زوری پی ناخوش بووہ، موسلمانان دہم بکوئن بؤ (قہدہر) و بہ بی زانیاری تہواو لہ و بارہیہوہ، جابری کوپی سمرۃ رضی اللہ عنہا دہلیت: پیغہمبہری خوا رضی اللہ عنہ فہرموویہ تی: ((ثلاثة أخاف من أمتي: الإستسقاء بالأندا، و حيف السلطان، وتكذيب القدر))^۱ واتہ: لہ سی شت تہ ترسم لہ ٹومہ تہ کہم، داوای باران کردن جگہ لہ خوا، ستہ مکاری دہستہ دہسہ لاتدار، بہ درؤ خستہ نوہی قہدہر.

پیغہمبہری خوا رضی اللہ عنہ ٹومہ تہ کہی ناگادار کردو تہوہ لہ وہی دہمہ قالہ و گفتوگو لہ ٹاینہ کہ یاندا بکہن، چونکہ زانستی مرؤف سنوردارہ و ٹامانجی ہموو قول بوونہ وہیہ ک لہ دہ قہکاندا سہردہ کیشت بؤ سہرگہردانی و گومپایی.

تہ حمہد ریوایہ تی کردوہ لہ مہسندا (۱۷۸ / ۲) لہ عمری کوپی شوعہ ییہوہ و ٹویش لہ باوکی یہوہ و ٹویش لہ باوایہوہ دہلیت: پڑٹکیان پیغہمبہری خوا رضی اللہ عنہ ہاتہ ناو خہ لکہوہ و ٹوانیش باسی (قہدہر) یان دہکرد، دہلی: چاوہکانی سور ہہ لگہ پان وک ٹوہی ہہ ناری تی تہ قیبیت لہ تورہ یداو فہرمووی: ((مالکم تضربون کتاب اللہ بعضہ ببعض!؟ بهذا ملک من کان قبلکم)) واتہ ٹوہ چیتانہ بہرتوکہ کہی خوا ہہ ندیکی دہکیشن بہ ہہ ندیکی تردا!؟ نا بہم کارہی ٹیوہ گہلانی پیش ٹیوہش لہ ناوچون.

تا سالی (۴۰) ی کوچی تہنہا دوو تاقم ہہ بوون لہ ولاتی نیسلامدا یہ کہم خہ واریجہکان، دووہم شیعہکان، تانہوہ بوو لہ سالی (۶۲) ی کوچیدا (معبد الجہمی) سہرہ تائی ٹم ناگرہی ہہ لگیرساند، پاش ٹو تہ شہنہی کرد وک (ابن تیمیہ) دہلیت: (بیدعہ) لہ سہرہ تاوہ بستیکہ و پاشان زور دہبیٹہ بالیک باشتہر دہبیٹہ میلک و پاشتریش فہرسہ خیک.^۲

لہ پاش ٹویش (غیلان) ی دیمہ شقی لہ سالی ۱۵۰ ی کوچی پیدابوو بووہ ہہ لگری ٹم بیروکہ گومپایی یہی، کہ بہ کورتی یہ کہی ہموو ٹو کہ سانہ

۱۔ مسند أحمد (۹۰/۵) وصححه الألبانی فی سلسلۃ الأحادیث الصحیحۃ ۱۱۲۷.

۲۔ الفتاوی (۸/ ۴۲۵).

دەگرڭتەو، كە ئەو ۱۰ دەكەنەو، كە پېش پوودانى كردهو، خواي پەرودەردگار
بزانىت — پەنا بە خوا — ھەموو كردهو ھەيەكى بەندەكان تازە ھەو خوا زانىارى
پېشتىرى پى نى ھە، لە تابلۆي پارىزراودا — لوح المحفوظ — نەينوسىو، كە واتە لاي
ئەو تاقمە كردهوكان سەر بەخۆن.

ئەم ووتە ھە پۆچوونە لە مەسەلەي قەدەردا، بە جۆر، كە سيفەتى زانىارى و
نوسىن و دانانى كردهوكان لە پەرودەردگار دەكەنەو.

۳- سەر كردهكانى ئەم بۆ چوونە ترسناكە لە پاش (مەبد الجەمى) كە ئىمام
ئەوزاعى دەربارەى دەلىت: كابرايەك لە عىراق ناوى (يونس) بوو، گاور بوو،
موسلمان بوو، پاشان گاور بۆتەو (مەبد) لەو ھەو ئەم بۆچوونەى ھەرگرتەو.

لە پاش ئەو ھەيش (غیلان الدمشقى) لە سالى ۱۵۰ى كۆچىدا كۆزرا، ئەم پياوھ
ترسناك تر بوو لە (مەبد)، چونكە ھەندى سيفاتى تىرشى لە خوا دەكردەو — پەنا
بە خوا — ھەك: (الاستواء) پاش ئەو ھەيش (جەدى كوپى درەم) لە سالى ۱۲۴ى كۆچىدا
دەركەوت پاش ئەو ھەيش (جەم كوپى صفوان) لە سالى ۱۲۸ى ك.

ھەلوڭستى عمرى عمرى كوپى عبدالعزىز دەربارەى (غیلان الدمشقى):

عەمرى كوپى موھاجىر دەلىت: عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ ھەوالى بىست، كە
غیلانى دىمەشقى دەربارەى قەدەر دەم دەكوتىت، ناردىمى بەدویدا و كاتى غیلان
ھات، چەند پۆژىك نەبەشت بىتە ژوورەو بۆ لای، پاشان پىگەى داو ھاتە ژوورەو
عمرى پى ووت: غیلان ئەمە چىە لىت دەگىرپنەو؟ غیلان بى دەنگ بوو، عەمرى
كوپى موھاجىر دەلىت: ئاماژەم بۆ كرد، كە قسە بكات، ئەو ھەيش ووتى: بەلى: ئەى
ئەمىرى موسلمانان خواي — عزوجل — دەفەرموت: ﴿هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ
الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئًا مَّذْكُورًا ۝ إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُّطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ
سَمِيعًا بَصِيرًا ۝ إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا ۝﴾ (الإنسان ۱- ۳)

عەمرى پى ووت: دەى ئايەتى كۆتايىش بخوینە، غیلان خویندى ﴿وَمَا تَشَاءُونَ﴾

إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿٣٠﴾ يُدْخِلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا ﴿٣١﴾ (الإنسان ۳۰-۳۱)

عمر ووتی: نہی غیلان نیستا چی ده لیت؟ ووتی: من تا نیستا کویر بووم تو چاوت کردمہ وہ، تا نیستا کہ پ بووم و تو گویت بؤ گہ راندہ وہ، گومر ابووم و تو رینمویت کردمہ وہ۔^۱

لہ پریوایہ تیکی تردا ده لیت: عمری کوپی عبدالعزیز غیلانی دیمہ شقی بانگ کرد و پی ی ووت: بیستومہ نہی غیلان دہربارہی قہ دہر قسہ ده کیت، غیلانیش ووتی: درؤم بہ دہمہ وہ ده کەن نہی ئەمیری باوہرداران۔

عمریش پی ی ووت: نہی غیلان ئادہی سہرتایی سورہتی: یاسینیم بؤ بخوینہ، نہویش ووتی: ﴿يَسَّ ۱﴾ وَالْقُرْآنَ الْحَكِيمَ ﴿۲﴾ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿۳﴾ عَلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿۴﴾ تَنْزِيلَ الْعَزِيزِ الرَّحِيمِ ﴿۵﴾ لِنُنذِرَ قَوْمًا مَّا أُنْذِرَ آبَاؤُهُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ ﴿۶﴾ لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلَى أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿۷﴾ إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَنْعَقِهِمْ غَلًّا فَهُمْ إِلَى الْآذِقَانِ فَهُمْ مُقْمَحُونَ ﴿۸﴾ وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ ﴿۹﴾ وَسَاءَ عَنِّيهِمْ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿۱۰﴾ (یس ۱-۱۰)

لہ ویدا غیلان ووتی: ئەمیری باوہرداران وہ لاهی ئەلئی ی یە کەم جارہ ئەو ئایە تە دەبینم، تو دە کەم بە شایەت ئەی ئەمیری باوہرداران، کە ئەو تە و بەم کرد لەو شتانە ی کردوومن، عمریش ووتی: خواہ ئە گەر راستە تۆش پوہ ستاوی بکە، ئە گەر درۆش دە کات بیکەیت بە پەند بؤ باوہرداران۔^۲

عمر لہ وتارہ کانیدا پوونی کردہ وہ، کە ھە رکاتی بە ندە یە ک تەوانیکی کرد لە سەریە تی تە و بە و پە شیمانی دەرپریت و داوی لیخۆش بوون بکات لە خوا،

۱- الآثار الواردة (۲/۷۵۰)

۲- الإبانة (۲/۲۳۵)

قه‌دهری خوای پئی تاوانبار نه‌کات، نه‌لئیت: دهی من گونا هم چیه، که له‌سهرم
نوسراوه و ده‌بیټ بیکه‌م وئیر با ویست و قه‌دهرو برپاری خوایش بیټ، چونکه هیچ
شتیک روونادات به‌ویست و ناره‌زو و زانیاری نه‌و نه‌بیټ.^۱
هه‌روه‌ک پهدی قه‌دهریه‌کانیشی له‌وه‌دا داوه‌ته‌وه، که ده‌لین: به‌نده ویست و
ناره‌زوی تاییه‌تی هه‌یه، به‌لام له‌دوای ویست ناره‌زوی خواوه‌دیت.^۲

۳- جیاوازی نیوان ووشه‌ی (قه‌زا) و (قه‌دهر) چی‌یه؟

قه‌زا و قه‌دهر دووشتی پیکه‌وه‌نوساون و بی‌یه‌کتری نایان کریت، چونکه
یه‌که‌میان وه‌ک بناغه وایه بۆ دیوار، که قه‌زایه و دووه‌میان به‌مانایی دیواره بۆ
بناغه، هه‌رکه‌سئ بیه‌ویټ له‌یه‌کتر جیا‌یان بکاته‌وه وه‌ک نه‌وه وایه که‌سئ بلئ:
بناغه له‌دیواره‌که جیا ده‌که‌مه‌وه، هه‌مووی ده‌پوخیت.

ده‌لین: (قه‌زا) واته: زانیاری پیشت له‌سهر نه‌و کاره له‌نه‌زه‌لدا، قه‌ده‌ریش واته:
جئ به‌جئ کردنی خه‌لکی بۆ نه‌و کارو گوفتارانه‌ی له‌(قه‌زا)ی خوا برپاری له‌سهر
دراوه.^۳

(ابن حجر) ده‌لئیت: قه‌زا واته: حوکمه‌گشتی یه‌نه‌زه‌لی یه‌کان، قه‌ده‌ریش
ورده‌کاریه‌کانی و حوکمی گشتی و نه‌زلی یه‌یه.^۴

۴- رازی بوون به‌قه‌زا و قه‌دهر:

عمری کوپی عبدالعزیز رحمته‌الله ده‌لئیت: (ما أصبح اليوم في الأمور هوى إلا في واقع
قضاء الله فيها) واته: نه‌مپۆ هه‌موو ناره‌زووه‌کانم له‌جئ به‌جئ کردنی کاره‌کانمدا
هاتۆته‌سهر برپارو قه‌زای‌خوا تیا‌یاند، هه‌موو جارئ نه‌م نزایه‌ی ده‌کرد: ((اللهم

۱- الآثار الواردة (۷۶۹/۲ - ۷۷۰)

۲- النهاية ابن الأثير (۷۸/۴).

۳- الآثار الواردة (۴۹۴/۱).

۴- فتح الباری (۴۸۶/۱۱).

۵- الطبقات (۲۷۲/۵).

رضیٰنی بقضائک، وبارک لی فی قدرک، حتی لا أحب تعجیل ما أخرت وتأخیر
 ما عجلت)) واتہ: ئہی خوائ پازیم بکہ بہ بریارہ کانت، پیروزی، کہ لیم
 قہ دہرہ کانت، تاوام دیت چیت لی دواخستووم حہزنہ کہم پیشی بخیت و چیت
 پیشخستووہ حہزنہ کہم داوی بخیت.

عمر دہ لیت: ئہ وندہم ئہم دوعایہم دوبارہ کردوٹہ وہ وام لیہاتووہ ہموو
 نارہ زوہ یہ کم لہ گہ ل قہ زاوقہ دہری خودا گری داوہ^۱

کاتی عبدالملک کوری ئہ سپاردهی خاک کرد ووتی: پازین بہ قہ دہری خواو
 ملکہ چی فہرمانی ئہوین و سوپاس بؤ خوائ ہموو جیہانیان.

کاتی سہرہ خویشیان لی دہ کرد دہیووت: (أنا أعوذ بالله أن يكون لي محبة في
 شيء من الأمور تخالف محبة الله؛ فإن ذلك لا يصلح لي بلائُه عندي إحسانه إلي)^۲
 واتہ: من پہنا دہ گرم بہ خوا لہ وہی شتیکم خوش بویت پیچہ وانہی خوشہ ویستی
 خوا بیٹ، چونکہ ئہمہ نہ گونجاوہ لہ گہ ل چاکہ کانی ئہو لہ گہ لمداو
 تا قیکردنہ وہ کانی بؤم.

لہ وتہ کانی عمرہ وہ ئہوہ مان بؤ دہرہ کہ ویت، کہ نارام گرتن لہ سہر قہ زاو
 قہ دہرو بریارہ کانی خوا واجبہ و دہ بیت بہ ندہ بہ رامبہر بہ خوا سہ برو ئامارامی
 ہہ بیت، بہ لام پازی بہ قہ زاو قہ دہرہ کانی سوننہ تہ و ئہو کہ سانہ پی ی دہ گہن، کہ
 پلہ یہ کی بہ رزی باوہ پدان و ئہو پیری متمانہ و دلنیایی بیان ہہ یہ بہ رامبہر خوائ
 پہرہ ردگار.

چوارہم: ((المرجئة)) — مورجیئہ کان —

ووشہی (مرجئة) لہ دواخستنہ وہ ہاتووہ، بہ مانای دواخستنی کردہ وہ لہ باوہ
 دیت^۳، ووشہی (الإرجاء) دوو مانای ہہ یہ:

یہ کہم: دواخستن وہک لہ قورئاندا ہاتووہ: ﴿أَرْجَا وَأَخَاهُ﴾ الأعراف: ۱۱۰.

۱- سیرۃ عمر ابن عبد الحکم لا ۹۲.

۲- الآثار الواردة (۱/ ۵۳۸).

۳- الفرق بین الفرق لا ۲۰۲.

دووم: بەخشىنى تەككارى.^۱

(مرجئە) وەك ئىمام أحمد رەھمەتە اللہ علیہ دەلالت: ئەو كەسانە دەگىرتەو، كە پىيان وابوو باوهر دەپرېنە بەزمان و بەس، خەلكى ھەموو وەك يەك باوهرپيان ھەيە كەسيان لە كەسيان زياتر نى يە، كەواتە لەلای ئەوان فرىشتەو پىغەمبەران — عليهم السلام — خەلكى سادە ھەموو وەك يەك باوهرپيان ھەيەو باوهر نەزىاد دەكات و نەكەم و ھەركەسى بە زمان شاھە تومەن بېھىنى ئەو باوهرپدارە با يەك كەردەوھى چاكىشى نەبىت.^۲

(مرجئە) تۆخەكان دەلالت: لەگەل بونى باوهرپدا گوناھ زىانى نى يە، ھەروەك چۆن لەگەل بى باوهرپدا كەردەوھى چاك دەورى نى يە، ئەمەش بۆچونى (جەھم) و ھاوپىكانى بوو، يەكەم كەس لەم بارەيەو دەوى كوتا-غىلانى دىمەشقى- بوو^۳ نۆر ووتە لە عمرى كوپى عبدالعزىز رەھمەتە اللہ علیہ دەگىرنەو وەك زىادكردنى باوهرپ كەردەوھش بەشىكى گىرگە لى، كە ئەمەش ردىكى گەورەيە بۆ (مرجئە) كان.

ھەروەك ھەمىشە لە دژى (بىدعە) و شتە پرۆپوچە داھىنراوھەكان دەجەنگاۋ كەردەوھى بەگەرە دەگرت و دەيكرد تەواۋ كەرى باوهرپ وەك پىشتەر باسماۋ كەرد خۆى دەلالت: ئىسلام برىتىيە لە كۆمەللى سنور — حدود — و شەرىعەت و سوننەتە، ھەركەسىك كارىيان پى بكات ئەو بە تەواۋى باوهرپى تەواۋ كەردو، ئەوھى بە تەواۋى جى بەجى يان نەكات ئەو باوهرپى تەواۋ نەكردو، ئەگەر بىمىنم بەجوانى بۆتان پوون دەكەمەو جى بەجىشى دەكەم لە ناۋتاندا، خۆز ئەگەر بشمرم ئەو نۆر حەزم لە زىان نى يە لە ناۋتاندا.

عون كوپى عبدالله، كە يەكك بوو لە كۆمەلەكانى ئەم تاقمەو، پاش ماوھەك لە عمر نرىك دەبىتەو ھەو پەيوەندى تۆندو تۆلى لەگەلدا دەبەستىت و واز لە بۆچونونى (مرجئە) كان دەھىنىت.^۴

۱- الملل والنحل للشهرستانى (۱/۱۲۹)

۲- موقف أهل السنة من أهل الأهواء (۱/۱۵۲)

۳- الملل والنحل (۱/۱۲۹)

۴- الآثار الواردة (۲/۸۱۶).

پینجہم: ((الجهمية)) جوہہ میہ کان

تاقمی جوہہ می یہ کان بہ ناوی دامہ زرنہ رہہ کہ یہ وہ ناو نراوہ، کہ ناوی (الجهمی کوپی صفوان) ہ لہ ولاتی خوراسان وانہی لہ سہ ردهستی (جعدی کوپی درہم) خویندوہ و نوسہری (حارثی کوپی سریخ) بوو۔^۱

نہم (حارث) ہ خہریکی ناژاوہ نانہ وہ بوو دژی دہولہ تی ٹومہ وی لہ خوراسان و (جہم) یش پاگہ ندہی بؤ دہ کرد بہ خہ لگی دہناساند و داوای یارمہ تی دہ کرد بکریتہ والی^۲ و ہانی خہ لگی دہ دا کہ پشتی بگرن، ٹہ وہ بوو لہ سالی (۱۲۸) ی کؤچیدا جہنگیک بہرپابوو لہ نیوان سوپایی ٹہ میری خوراسان (نصری کوپی یسار) و لہ نیوان ہ وادارانہی (حارثی کوپی سریخ) دا، (جہم) یش لہ ناو سوپاکہیدا بوو، سہربازیکی والی ہاتہ پیشہ وہ لی و شمشیریکی کرد بہ دہمیداو کوشتی۔

لہ گرنترین بؤچونہ کانیاں:

۱۔ پایہ کانی جعدی کوپی درہم ی ہ لگرتبوو، کہ دلّیت: ہہ موو سیفہ تہ کانی خوا رہد دہ کاتہ وہو دہ لّیت قورٹانیش مخلوقہ و کؤمہ لی بیدعہی تریش۔

۲۔ دہ لّیت: مروزہ ہیچ ہ لّس وکھوت وکاریکی بہ دہست خوی نی یہ ویستی سہ ربہ خوی نی یہ، بہ لکو وک بہ پرمیک وایہ بہ دہم رہ شہ باوہ، ٹہ مہش پیچہ وانہی قہ درہ ربہ کانہ۔

۳۔ ٹیمان مانایی ٹہ وہیہ خوابناسیت و بہس، بی باوہ پیش واتہ: نہ ناسین و نہ زانینی خواہ و بہس۔

۴۔ دہ لّین: بہ ہشت و دوزہخ نامینین لہ پاش چونی خہ لکہ کہ بؤناویان، چونکہ پی ی وایہ ہیچ شتیک نی یہ جولہ کہی بی وہستان بیت۔

جہم پایوکی زور نہ شارہزا و نہ خویندہ واربووہ، بہ لام قسہ زان و دہمہ وہر بوو، سیمسنہ کان لہ ہندستان پساری کرد، کہ پیناسہی خویان بؤ بکات ؟ نہ یزانی

۱۔ حقیقة البدعة وأحكامها (۱۱۵/۱)

۲۔ الکامل فی التاریخ لہ حقیقة البدعة وأحكامها (۱۱۵/۱) وہرگراوہ۔

وہ لامیان بداتہ وہو پویشته مالہ وہو پاش چہند پوژى ہاتہ وہو پی ی ووتن: ئەم
 ھەوایە بە دەورماندا - پەنا بە خوا - لە گشت جیگایە کە و جیگایە ک نی یە لی ی
 نەبیت.

ئەوہی، کە دەلێن گواہی مرۆفەکان ھێچیان بە دەست نی یە و لە لایەن خواوہ
 ھەموو شتیان بە سەردا دەسەپیت، ئەم قسە یە نابەجێ یە شیان پراوپر لە قسە ی
 بێ باوہ پکانی پیش ئیسلام دەچیت، کە دەیان ووت: بە دەست خۆمان نی یە، کە
 بێ باوہ پین، بە لکو ئەگەر خوا بیویسیایە دەیکردینە باوہ پدار وە ک خوی گەرە لە
 سەر زمانیان دەفەر مویت: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ
 شَيْءٍ نَحْنُ وَلَا آبَاؤُنَا وَلَا حَرَمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ كَذَلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَهَلْ
 عَلَى الرُّسُلِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ﴾ النحل: ۳۵.

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ گرنگی دەدا بە زیندوکرنەوہی سوننەتەکانی و مراندنی
 ھەموو بیروکە و بۆچونیکی دامێنراو بیدعەکان وەرگیراوە لە نەتەوہکانی وە ک
 ھندستان و رۆمان و ھتد... ئەگەر سوننەتەکانی بیغەمبەری خوا زیندو بکریتەوہ
 خەلکی لە قورئانەوہ نزیک تر بکریتەوہ، ئیتەر خۆی بۆ خۆی ئەو تاقم و دەستە
 ئارەزوو پەرست و لادەرانە لە راستە یگە ی ئیسلام دەتوینەوہو نامینن.

(المعتزلة) واتە: کە نارگیرەکان

کە نارگیرەکان (معتزلة) لە سەرتای سەدە ی دووہمی کۆچی یەوہ لە سەر
 دەستی (واصل کوپی عطاء) دروست بوو، کە خەلکی بە سەرھوو، عەقل و ژیری
 بە کار ھینا لە مەسەلە بیرو باوہ پ یە کاندایاتر لە ئایەت و فەرموودە، ئەم تاقمە
 دەلالت: ھەموو زانستەکان لە پێگە ی عەقلەوہ دەست دەکەون لە پیش شەرعدا

۲- ئەم تاقمە چۆن دروست بوون؟

پیاویک ھاتە خزمەت (حسن البصری) و پرسایاری لی کرد ووتی: ئەی پێشەوای

ثانین، لہم سہ ردمہ می نئیمہ دا تاقمیک پیدہا ببوہ، کہ خواہنی گوناہہ گہورہ کان بہ کافر دہ زانن، تاقمیک تریش بہ پیچہ وانہوہ دہ لئین: خواہنی گوناہہ گہورہ کان بہ دہست خویاہوئو سزایان نادات، چونکہ لہ گہال باوہ پدا گوناہ زبانی نی یہ، دہی نایا نئیمہ باوہ پ بہ کام لایان بکہین؟

شیخ حسن ماوہیہ یک بیر کردہوہ، پیش ئوہی وہ لایمی ئوہ پیاوہ بداتہوہ (واصل) ووتی پی ی: من پیتم وایہ نہ باوہ پداری تہواو نہ بی باوہ پی تہواو، بہ لکو لہ نیوانہ دایہ، نہ موسلمانہ نہ کافرہ، ئوہی ووت و ہستاو ہلقہی وانہی خوی گویستہوہ بؤ گوشہ یہ کی تری مزگوتہ کہو لہ (حسن البصری) جیابویہوہ کہ ناری لی گرت.

(حسن البصری) یش فہرموی: (واصل) کہ ناری لی گرتین، لہو ساتھ بہ داوہ ناوی نراوہ، کہ رانارگیرہ کان: (المعتزلہ)^۱

ئہم تاقمہ لای ئوہلی سوننہو جہماعہ بہ قوتابخانہ یہ کی فیکری تایبہت دادہ نرین، کہ قسہ لہ سہر عہقل و ژیری زالہ بہ سہر ئوہ قوتابخانہ یہ دا، وازیان ہینا لہ دہست گرتن بہ دہقہ شہری یہ کانہوہ، کہ دہست گرتن پییانہوہ دہ بیتہ ہوی پینمای و واز ہیناننیشی دہ بیتہ ہوی گومراہون.

کہ نارگیرہ کان بؤچونی تاقمہ لادمرہ کانیان زیندودہ کردہوہ:

ا۔ تاقمی خہواریج: ئہ مانیش وک خہواریج پییان وابوہ شوینی خواہنی گوناہی گہورہ ناگری دوزہ خہ، بہ لام ئہ مان بہ باوہ پداری دہ زانن، ہر وہا وک خہواریج باوہ پیان وابوہ، کہ دہرچوون لہ دژی کار بہ دہستی ستہ مکار پیویستہ بہ ہہموو شیوہ یہ ک ئہ گہر ہہ لگرتنی چہ کیش بیت.

ب۔ تہ ٹویل کردنی دہقہ شہریہ کان، ئہ مانیش وک خہواریج ہہستان بہ لہ کارخستنی زوریک لہ دہقہ کانی قورٹان و سوننہت بہ ہوی مانا کردنی یہوہ بہ جوریک، ہہلی نہ گریٹ.

ج - تا قىمى (قەدەر)ى يەكان: لە قەدەر يەكانىشەو، ئەوانەيان وەرگرتبوو، كە قەدەر پەد بکەنەو، بەلام بەوشىو، گشتى يەى ئەوان نا، بەلكو كەمى سوکيان كەردەو، سىفاتى زانىارى و نوسىنيان بۆ خوا بپاردايهو، دەيان ووت: مۆفەكان بە ئەوپەرى سەر بەستى خۆيانەو، كارەكانيان ئەنجام دەدەن بەبى بچوكرىتن دەست تىوهردانى خواى تەعالا^۱ لەبەر ئەو زاناکان بەكافر و بپارپيان لە قەلەم نادەن وەك چۆن پۆچوو، كان بەبى باوهر دەزانن.

د - لە (جەم) يەكانەو: ئەو پەيوەندى يەى تايبەتى نىوان (جەم) و هەندى لە هاو، ئەكانى (واصل) واى كرد، هەندى لە بىرو پۆچوونەكانى جەمى يەكان تىكەل بە بىرى (معتزله) كان ببىت لەوانە:

أ - سىفات پەد دەكەنەو (ابن تيمية) دەلالت: ئەم ووتە يە - رەد كەردنەو، سىفاتى خوا - كە جوله كەو گاورەكان وەريان گرتو، يەكمين كەس (جعدى كورى درهم) هەلى گرت لە ئىسلامدا و پاشان گەيشتە (جەم)^۲

بەلام كە نار گيرەكان كەمى سوکيان كرد وەك جەمىيەكان نەبوون لە (سىفات و ئەسماء) پەد بکەنەو، بەلكو سىفاتيان پەد كەردەو، بەلام ناو، كانيان بۆ خوا جى گير كەردەو.^۳

ب - (قورئان مەخلوقە) ئەم ووتە يە ترسناكترين ووشەبوو، (ابن تيمية) دەلالت: يەكتاپەرستى جەمىيەكان لەو، دا خۆى دەبينىتەو، كە سىفاتى خويان پەد دەكەردەو، دەويان ووت: خواى گەورە دەبينىت و قورئانىش مەخلوقە واتە: نەبوو، و، پاشان هاتۆتە كايەو.

بۆچوونى كە ناگيرەكان - معتزله - لە سەر، هەمى عەباسى يەكاندا بە شىو، يەكى بەرچاو تەشەنەى كرد، هەندى لە خەلىفەكانى وەك: (مأمون) پالېشتيان دەكرت و ئەوانىش قوتابيان بە هەموو لايەكدا نارد بۆ بلاو كەردنەو، ئەو بىرو بۆچوونەيان.

۱- القضاء والقدر فى ضوء الكتاب والسنة لا ۱۱۷.

۲ - الفتوى الحموية الكبرى لا ۴۷.

۳ - تأثير المعتزلة فى الخوارج والشيعة لا ۲۵.

به‌شی پینجه‌م

عمر له‌نیوان ژیانی کومه‌لایه‌تی و زانستی و بانگه‌وازی‌دا

یه‌که‌م: ژیانی کومه‌لایه‌تی

گرینگی دان به‌خیزان و مناله‌کانی

عمر بۆخۆی له‌نزیکه‌وه سه‌ره‌رشتی په‌روه‌ده‌کردنی منداله‌کانی ده‌کرد، نه‌وکاره قوره‌سه‌ی سه‌رشانی - خه‌لافه‌ت - ری‌ی لی ده‌گرت له‌هه‌ول دان بۆ گۆش کردن و په‌روه‌ده‌کردن‌یان به‌جۆریک، که له‌سه‌ره‌په‌وشتی جوانی قورئان و سوننه‌ت گۆش ببن و له‌ئیسلاام شاره‌زا بن، نه‌مه‌ش له‌پێگه‌ی نامه‌کانی یه‌وه‌خۆیان، یان بۆ مامۆستا‌کانیان ده‌رده‌که‌وێت.

۱- په‌یوه‌ست کردن‌یان به‌قورئانی که‌ریمه‌وه، عمری کوری عبدالعزیز ﷺ منداله‌کانی په‌یوه‌ست ده‌کرد به‌قورئانه‌وه، هه‌موو پۆژانی جومه‌یه‌ک داوای ده‌کرد پێش نه‌وه‌ی خه‌لکی بینه‌ژووره‌وه‌بۆلای، داوای ده‌کرد منداله‌کانی بێن بۆ لای، بۆ نه‌وه‌ی قورئان بخوینن، هه‌رکه ده‌یووت: ئاده‌ی خیرا گه‌وره‌ترین مندالی ده‌ستی ده‌کرد به‌قورئان خویندن، پاشان ده‌یووت: ئاده‌ی، واته: نه‌وه‌ی داوای نه‌و تا به‌و شیوه‌یه هه‌مویان قورئانیان ده‌خوینده‌وه‌بۆی.

۲- ئامۆژگاری منداله‌کانی ده‌کات: نه‌وساله‌ی، که تیایدا عمری کوری عبدالعزیز بوو به‌خه‌لیفه‌نامه‌ی نووسی بۆ (عبدالملیک)ی کوری، که نه‌وکاته نه‌و له‌مه‌دینه‌ی مونه‌وه‌ره‌بوو، له‌و نامه‌یه‌دا پێ ووت: (هه‌رکه‌سێ حه‌زی له‌به‌هه‌شته‌و له‌ئاگری دۆزه‌خیش پاده‌کات - مه‌به‌ستی عبدالملک و برا‌کانی تری بوو- ئیستا ده‌رگایی

تەوبە و گەپانە وە كرايە وە، گوناھ كردن بورا وە لە پيش هاتنى ئەجەل و مردن، نەمانى كرده وە و كردن يە كلابونە وەى خوا بۆ لىپرسىنە وە و تۆلە سەندنە وە لە ئاكارى كرده وە كانى خەلكى و لە شونىكدە، كە هېچ شتىك فرىاى كەس ناكە وىت، هېچ بيانو هينانە وە يەك ناخوات، هەموو نهيىنى يەكان ئاشكرا دەبن، تكاو شەفاعەت ناخوات، خەلكى بە كرده وە جوانە كانيان دەرباز دەبن، دەستە دەستە بەرە وە دوا مەنزىيان دەپۆن، دەى خوش بەختى بۆ ئەوانەيان، كە گوپراپەلى خوايان كرده، وەيل و لەناو چونيش بۆ ئەو كەسانەى، كە فەرمانى خوايان شكاندوہ.^۱

لە بەشىكى ترى نامە كانيدا هانى كوپەكەى دەدات، كە يادى خوا بكات، لە شوكر سوپاسى بەردەوامى دەرنەچىت، لە هەموو كردارو گرفتارىكتدا خوا بە چاودىر بگريت بەسەر خۆيە وەو، پىى دەلىت: وئە وەزلى و چاكە زۆرانەى خوات لە بىر بىت، كە داويەتى بە خۆت و باوەكت، ئەگەر ئە توانيت بەردەوام زۆر زۆر زمانت بە يادى خوا بچوليت وابكە، چونكە باشترين وشە بۆ ئەوەى قسە خىرەكانتى پى بەر دەوام بكەيت سوپاس كردنى خوايە، باشترين وشە يەكيش ووتە ناشياوہكانتى پى بپيئيتە وە سوپاس كردنى خواو ياد كردنيەتى^۲

۳- هانى دەدان لىبور دەبن و گومانى چاكە بە خەلكى بەرن: عمر رەزى اللہ تەئە هانى مندالەكانى دەدا تا ئەو پەرى لىبور دەيى لىبور دەبن و گومانى چاكەيش بە خەلكى بەرن، هەندى گومانى خراپ تاوانە، دەگيرنە وە جارىكيان بە عبدالعزىزى كوپى ووت: هەر وشە يەكت لە براپەكى موسلمانن بىست بە گومانى خراپە وە لىكى مەدەرە وە.

۴- شىوازى نەرم و نىيان و گفتوگۆى ژىرانە: عمر رەزى اللہ تەئە بە شىوازى نەرم نىيان و لەسەر خو هەلس و كەوتى لە گەلدا دەكردن، بەلام نەيدە گەيانە ئاستى نازىپيدان، تا خراپ دەربچن و لە دەست دەرنەچن، زۆر بە ژىرانە لە گەلئاندا دەدواو شىوازى ژىرى و

۱ - سيرة ومناقب عمر بن عبدالعزيز لابن الجوزى لا ۲۸۹.

۲ - هەمان سەرچاوە.

قه ناعه ت پیگه ری به کار ده هینا له گه لیاندا له کاتی داوا کاریه کانیندا.^۱

ده گپنه وه عبداللهی کورپی هات بۆلای و داوای لی کرد جل و بهرگی نوئی ی بۆ بکات له و کاته دا عمر خه لیفه بوو، نه ویش ناردی بۆلای (خیاری کوپر رباح البصری) و پی ی ووت: چه ند قوماشمان له لایه تی تو لی ی وهر بگره بۆ خۆت، به لام (عبدالله) قوماشه کانی به دل نه بوو، هاته وه لای باوکی و پی ی ووت: من داوام لی کردیت جلم بۆ بکه یت که چی منت نارد بۆلای خه یاری کورپی رباح، نه ویش هه ندی قوماشی پی نیشان دام، که نه له ئاستی من و نه ئاستی هۆزه که شمان دا نه بوو، عمریش ووتی: پاره ی نه و قوماشانه مان هه یه له لای نه و پیاوه، (عبدالله) ش سه ری داخست و چوو ه ده ره وه.

عمریش وه ک باوکیکی په ره ره ده کار هه لو یستی مام ناوه ندی گرت و قه ناعه تیشی به کوپه که ی کرد فیژیسی کرد، که هه موو کاتی مه رج نی یه هه موو داوایه کی جی به جی بکریت، بۆیه پیش نه وه ی له چار وون بیئت بانگی کرده وه پی ی ووت: نه تویت له پاره کانی خۆت (۱۰۰) دره م مت پی بدهم له کاتی وهر گرتندا لیئت وهر بگره وه؟ ووتی: به لی باوکه گیان، نه ویش (۱۰۰) دره می پیداو کاتی سالانه ی خۆی وهر گرت (۱۰۰) دره مه که یان لی سه نده وه.^۲

یان ده گپنه وه، که زۆر جوان وه لامی منداله کانی داوه ته وه و قه ناعه تی پی کردوون، ده لیّن جاریکیان یه کیک له که چه کانی گواره یه کی گه وه ری ده ست که وت، به لام تاک بوو، بۆیه جوابی نارد بۆ باوکی داوای لی کرد، که تاکیکی تری بۆ بنی ریت تا پی که وه بیکاته گو یچکه ی، عمریش ﷺ نه ووتی باشه و نه ووتی: نه خیر، به لکو مه سه له که ی په یوه ست کرد به ئارامی نه و که چه وه له سه ر سکل ی سور، بۆیه (دوو سکل ی) سوری نارد بۆی و پی ی ووتبو: نه گه ره ده توانیت نه م دوو سکل ه سوره بکه یته گو یچکه ت نه وه منیش تاکه که ی تریت بۆ ده نیرم.^۳

۱ - النموذج الإداري لا ۱۰۱.

۲ - سيرة مناقب عمر لا ۱۱۲.

۳ - سيرة عمر لابن عبدالحکم لا ۱۲۴.

۵- داد پەرورەر بوو لە نێوانیاندا: دەربارەى هەلس و کەوتى جوانى لە گەڵ منداڵەکانیدا ئەوپەى هەولدانى بۆ ئەوەى لە نێوانیاندا داد پەرورەر بێت لە گەڵ زۆریشیاندا، ئەمەش بۆ ئەوەبوو نەوێکەر پەريان لە یەكترى هەستى و کینه بگرە دڵ بۆ یەكترى، بۆ ئەو مەبەستە وازى هینا، کە کوپى (حارثى) یەى خێزانى لە باوەشى خۆیدا بخەوێت، لە ترسى ئەوەى نەوێکى تێدا بێت لێیان.^۱

دەگێرنەوێک لە عبدالعزیز کوپى عمرەو، کە دەلێت: عمرى کوپى عبدالعزیز ﷺ کوپى هەبوو لە ئافەرەتێکى هۆزى حارثە و زۆرى خۆشى دەویست و لە گەڵیدا دەخەوت و دەستى دەکردەملى، دەلێ: شەوێکیان پێم پێ گرت، باوکیشم ووتى: عبدالعزیزیت؟ ووتم: بەلێ، ووتى: شتى پوی نەدا بێت بۆچی هاتوێت؟ وەرە ژوورەو، منیش چوو مە ژوورەو، لای جل و بەرگەکانیدا دانیشتم ئەو نوێزى دەکرد... هات بۆلام و پێى ووتم: چیتە؟ ووتم هیچ کەس ئەوندەى باوک کوپى خۆى نا ناسیت، تۆ کارێکى وا دەکەیت لە گەڵ کوپى ئەم ژنە حارثە دا، کە لە گەڵ ئێمە دا وانا کەیت، منیش دەترسم بۆلێن: کارێکى دیارە بۆیە وا بەو دەکات و بە ئێمەى ناکات شتێکى لەوێ بەدی کردەو، کە لای ئێمە نى یە.

عمر پێى ووت: کەس قسەى واى لە لادا کردوێت؟ ووتم: نە، ووتى: ئادەى دووبارەى کەرەوێک منیش دووبارەم کردەو، پێى ووتم: بپۆرەو بۆ مالهو، منیش گەرەو، من و ئیبراهیم و عاصم و عبداللهى برام لە ژورێکدا دەخەوتین و هەر ئەوندەمان زانى قەرەوێلە کەى عمریان هەلگرتبوو هینایان بۆ لای ئێمە و کوپى حارثە کەى برامانى لە گەڵا بوو پێمان ووت: ئەمە چیتە؟ ووتى: ئەوەبوو، کە تۆ بەسەرت هینام و دەویست بۆلێت: ئەمەى کردوێک لە ئەترسى ئەوەى نەوێک ستمى لە ئێوێ کردبێت.^۲

۶- گە شەپێکردنى پەوشتە جوانەکان لە ناویاندا: زۆر مەبەستى بوو پەوشتە بەرزەکان لە ناو منداڵەکانیدا گەشە بکات، هەموو هەلیکى گونجاوى بۆ ئەو مەبەستە

۱- النموذج الإدارى لا ۱۰۱.

۲- عمر بن عبدالعزيز وسياسته لا ۵۲.

به کار ده هیئا، له و نامه یه یدا، که بۆ (عبدالملك) ی کوپی نارد کاتئ ئه و له مه دینه بوو پئ ی ووت: که دوور بکه ویتته وه له شانازی کردن و خو هه لئان له قسه و گوفتاریدا، یان خو ی لی بگوپیت، خو ی به گه ورتتر بزانیئت له خه لگی، پئ ی ووت: ده خلپت بم له قسه کردندا خو ت هه ل نه هیئیت، خو ت لی نه گوپیت، یان وا بزانیئت ئه و پیز پله و پایه ی هه ته له بهر ئه وه یه، که لای خوا زۆر گرنگیت، چاکه یه که و خوا به که سی تری نه داوه جگه له تو!

۷- مندا له کانی له سه ر دنیا ویستی و ژبانی زبر پهروه ده ده کرد: که سایه تی به رزی عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ له وه دابوو، که توانی به هه موو قه ناعه تی که وه خیزان و کوپو که کانی وه ک خو ی ژبانی دنیا نه ویستی و خو گرتنه وه بگرته بهر له کاتی که دا، که هه موو سامانی سه ر زه ویان له بهرده ستدابوو، که چی وای هیئا بوون وه ک خه لگی ساده ده ژبان نه ک ژبانی هایلیف و بپژینه و بپژینه ی زۆر ی که له کوپه پاشاکان.

هه ر له نامه کیدا بۆ عبدالملکی کوپی نارد له مه دینه، که نامه یه کی به پاستی پهروه رده ی یه، تیایدا هاتوو ده لیت: ئه گه ر خوا ی گه وره تاقیکریته وه به ده وه له مه ندی، له و کاته شدا ده ست پتوه بگره، خو ت به نزم سه یر بکه له بهر خاتری خوا، مافی لی ده ربکه - مه بهستی زه کات و خیر کردن و ده ست پتوه گرتن - وه ئه و بهنده صالحه ی خوا بلئ: ﴿هَذَا مِنْ فَضْلِ رَبِّي لِيَبْلُوَنِي ۖ أَشْكُرْ أَمْ أَكْفُرُ وَمَنْ شَكَرَ فَإِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهِ ۖ وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ رَبِّي غَنِيٌّ كَرِيمٌ﴾ النحل: ۴۰.

ئه م نامه یه یی عمر، پاسته خو دوا ی وه گرتنی پۆستی خه لافهت، که تا ئه و کاته ش ژبانی خو ش وه زع باشییان بهرده وام بوو، عمریش شیوازیکی پهروه رده ی نمونه یی گرته بهر، په له ی لی نه کردن و ورده ورده بهروه ژبانی دنیا نه ویستی بردنی، سه ره تا بۆی ده سه لماندن، که ده وه له مه ندی تاقیکردنه وه ی خوا یی یه بۆ

موسلمانان، پاشان داواى ئى دەکردن دەست پێو بگریت - إقتصاد - پاشان ئەو کارەى بەستەو بە خۆ بەکەم زانییەو، لە داویدا ئەوێ دووپات کردەو، کە دەبێت مافی خۆى ئى جیا بکریتەو، وەك زەكەات دان و خێر کردن و گوێپایەلى خۆى (عزوجل).^۱

پۆژیکى تر هەوالى زانى، کە یەكێك لە کۆپەکانى ئەلقەیهى زىوى کردبوو دەستى، کە بە (۱۰۰۰) درەم کپیوى، عمریش بە پە لە نامەیهى بۆ ناردو پێى ووت: بىستومە ئالقهیهى زىوت کپیو بە هەزار درەم، خێرا بيفروشه بە پارەکەى (۱۰۰۰) برسى تێر بکەو ئەوێشى مایەو ئەلقەى ئاسنى چینی پێ بکەرە بیکەرە دەستت دەستت لە نەقشەکەى بنوسە: پەحمەتى لە کەسێك نرخی خۆى دەزانیت.^۲

تیببى ئەو دەکریت، کە چۆن عمر رضی اللہ عنہ فروشتنى ئەنگوستیلەکەى بەستەو بە تێر کردنى هەژارو نەدارانەو، ئەمەش زۆر بە هێز بوو بۆ تێ گەياندى ناو کرۆک و مەبەستەکەى و شیوازی خەرچ کردنى پارەکانى لە داها تودا، بەو جۆرە خەمى هەژارو نەدارانیان لە بەرچاوی بێت.^۳

پۆژیکیان یەكێك لە کۆپەکانى، ژنیشى هەبوو داواى لەباوکی کرد، کە ژنیکى تری بۆ بهێنیت و خەرچى یەكەشى لە (بیت المال) سەرفى بکات، عمریش کاتى داوا کاریهکەى پێ گەیشت کە لەنامەدا نوسرابوو، زۆر توپەبوو، بۆیه بۆى نوسی: نامەکتەم پێ گەیشت، کە تیايدا داوات ئى کردووم بە پارەى (بیت المال) موسلمانان ژنى دووهمەت بۆ بهێنیم! لە کاتیکیدا کۆپى موسلمانان توانایان نى یە یەك ژنیش بهێنن، هەرگیز شتى وا لەو جۆرەم بۆ نەنوسیت.... پاشان بۆى نووسی: سەیر کە ئەگەر دەتەویت ژنى دووهم بهێنیت بزانە لەناو مالکەدا قاپ و قاچاغى مس و

۱- النموذج الإدارى لا ۱۰۶.

۲- سيرة مناقب عمر لا ۲۹۸.

۳- النموذج الإدارى لا ۱۰۶.

شتی ترمان ھے بوو بیفرۆشه و ژنی پی بهینه^۱.

خو ھر به کوپه کانی یه وه نه وه ستابوو، به لکو ئه م په روه رده زبرو په قه کیزه کانی شی گرتبویوه وه، بو نمونه عمری کوری عبدالعزیز کچیکی ھے بوو ناوی ئامینه بوو، جاریکیان ئامینه دای به لای عمر داو به خیرایی دهیویست تی به پیت، عمریش بانگی لیوه کرد، ئویش ووتی وه لامی نه دایه وه، فه رمانی دابرۆن بهینینن بو لام و هینایانه به ردهستی و پی ی ووت: هوی چی بوو وه لامت نه دامه وه؟ ئامینه ش ووتی: جلو به رگم له به ردا نه بوو، شهرم ده کرد، - واته: جله کانی جوزان نه بوون و، که لکی نه وه یان نه بوو سهیر بکړین - ، عمریش ووتی: به موزاحیم: برۆ له و قوماشانه ی نه و پۆزه بریمان کراسیکی بو جیا بکه ره وه.^۲

ئهمه ده رباره ی جل و به رگری پۆله کانی، خو ده رباره ی خواردنیشیان حالیان له وه باشت نه بوو، ابن عبدالحکم ده گپته وه، که عمر جاریکیان نوژی عیشای ده کرد و، پاشان ده پۆشته ناو که په کانی سه لامی لی ده کردن، نه وه بوو له یه کئی له و شه وانه له پاش نوژی چوه ناویان سلوی لی کردن، که ههستیان به هاتنی دکرد دهستیان گرت به ده میانه وه به ره و ده رگا که که وتنه پی، پرسپاری کرد له سه په رشتیاره که یان، که بۆچی وایان کرد؟

ووتی هیچ نه بوو بیکه نه به چیتشت ناچار بوون نيسک و پيازبان خواردوه، بوئی ده میان ناخۆش بووه و هه زیان نه کرد نازاری تو بدن و به بوئی ناخۆشی ده میان، عمریش دهستی کرد به گریان، پاشان پی ی ووتن: که شیرنه کانم، چ که لکیکی هه یه خۆشترین و به چیژترین خواردن بخۆن له دونیادا و سبهینن له قیامه تدا باوکتان به ده ما به ناو ناگری جه هه نم دا رابکیشن، نه وانیش هه ره موویان دهستیان کرد به گریان، تا هاواریان لی به رز بوویه وه، پاشان پۆشتن.

هه ره له وکاته وه وازی له ژبانی خۆش و ئاسوده هینا، که بوویه خه لیفه و به — فاطمة خانی — خیزانی وت: که ئالتون و زیږو زیوه کانی بخاته که نجینه ی

۱- سيرة عمر لابن عبدالحکم لا ۱۰۶.

۲- حلیه الأولیاء / ۲۶۱.

موسلمانانەو و پى ئى ووت: خۆت سەر بەست بە، يان ئەو ئالتون و خىشلانە
 ھەلبۇتەرە، يان پىگەم بدە لىت جىابىمەو، چونكە ھەز ناكەم من وتو و ئەوانە
 پىكەو ھە يەك مالدە بژىن، فاطمەش باو ھەدارانە ووتى: نەخىر، من تەنھا تۆ
 ھەلدە بژىرم، چەندە ئەو ھەندەى تىرىشم ھەبوایە نەم دەگۆرپەو ھەتۆ.

۸- گرنگى دانى بە خویندنیان و فیرکردنیان: خویندن و فیرکردنى منداڵەکانى
 گۆشەىەكى گەورەيان گەربوویەو ھە گرنگى پیدانەکانى و، کۆمەلئ پى و شوینی
 زانستى وای گەربوویەو، کە وەك پەرۆگرامىكى زانستى دەتوانریت پەرۆو دەکاران
 لە ژياندا جى بەجى ئى بکەن لە پەرۆسەى فیرکردن و پەرۆو دەدا، و دەکارىەکانى
 ئەو پەرۆگرامە زانستى خوازەى عمر بۆ منداڵەکانى لە و نامەىەدا بەدى دەکریت، کە
 ناردى بۆ مامۆستایەکان (سەهل کوپى صدقە) بەو جۆرەى خوارەو نایا بترین
 پىگای بۆ پوون کردنەو:

نووسى: لە عبدالله عمر بۆ (سەهل)، پاشان من لە ھەموو شارەزاییەکمەو ھەتۆ،
 تۆم ھەلبۇاردو ھە تا منداڵەکانم پەرۆو دە بەکەیت، تەنھا تۆم ھەلبۇاردو ھە ناو ئەو
 ھەموو خزم و ناسیاوا نەمدا، بۆیە تۆیش بەشیو ھەكى کەمى ووشك لە گەلیان بدوئ،
 ئەو زياتر داوايان لى دەکات بىن بەدەمتەو — زۆر ھاوپیەتیا نەمە — چونکە
 بەرەو ھە بى ئاگایى مەوۆ دەبات، کەم پىبکەنە بە دەمیانەو، چونکە زۆر پىکەنین
 دل دەمریت.

با یەکەمین شتىک لە پەرۆشتى تۆو فیرى دەبن، بىریان بىتەو ھەگوى گرتن لە
 گۆرانى و موسىقای مەلھاکانى، چونکە سەرەتەکەى لە شەیتانەو ھەو کۆتایى
 یەکەشى خەشم قىنى پەرۆدگارە، لە زانا باو ھەپىکارا ھەکانەو ھەبىستومە، کە
 چوون بۆ شوینی پاباردنەکان و گوى گرتن لە موسىقاو گۆرانى و ئالەدەبوون
 پىیانەو ھەلەکان دوو پووى ھەلدەمژن، وەك چۆن گزۆگیا ئا ھەلدەمژیت،
 بەتەمەنم خۆ پاراستن لەو جىگایان زۆر باشترە بۆ مېشك لە چەکەرە کردنى دوو
 پووى لەناو دلدا، کاتى واز لەو شوینە خراپانە دىنیت مېشكى دەکریتەو ھەو ھەر

شتیکی به سود، که بدریت به گویدا...

هه رکوپیکیان به شیک له قورئانی پی بخوینه و باجوان فییری بییت و نه گهر لی بوونه وه، پاشان تیرو که وانا یان بدهره دهست و دهریان بکه بۆ تیر هاویژی و حوت جار پاهینان یان پی بکه، پاش نه ویش نیوه پوّهات با قه یلوله بکه ن — واته خه وی کاتی گهرمای نیوه پو یان — چونکه ابن مسعود رضی الله عنه به کورپه کانی دهوت: نه ی کورپه کانم قه یلوله بکه ن، چونکه شهیتانه کان قه یلوله ناکه ن^۱

له م ئاراستانه ی عمره وه هه ندی تیبینی لی وهرده گرین:

۱- هه لێژاردنی مامۆستا و پهره و ده که ری صالح: مامۆستا و پهره و ده کار وه ک بناغه وان له پرۆسه ی فییرکردندا، عمر مامۆستای بۆ کورپه کانی هه لێژارد له که سه زۆر نزیک و تابه تیه کانی خۆی، چاک ده یناسی و متمانه یان پی ی بوو عمر رضی الله عنه هه به سه هله وه نه وه ستا تا پهره و ده و فییرکردنی منداله کانی له نه ستۆ بگرییت، به لکو مامۆستازو پهره و ده کاره که ی، که صالحی کوپی که یسان بوو، پای سپارد، تا شان به شانی سه ل نه ویش هاو کاری کورپه کانی بییت له پهره و ده کردنیاندا.^۲

سوربونی عمر رضی الله عنه له سه ر فییرکردن و پهره و ده کردنی منداله کانی له م ئاسته دا نه وه ستا، به لکو گهره زاناکانی نه و سه رده مه ی راده سپارد تا ئاستی ژیری و نه ده بیان هه لسه نگینێ و تاقیان بکاته وه، داوای له (مه یمونی کوپی مه هرا ن) کرد، که عه قل و ژیری عبدالملکی بۆ هه لسه نگینێ له ریگه ی پاویژ پیکردن یه وه، مه یمون ده لیت: هاتنی بۆلای — واته: عبدالملکی عمر — داوای مۆله تم لی کردو واده ی کاترمیژیک له لای مامه وه و، سه ر سامی ژیری که ی بووم.^۳

دیاری پرۆگرامی خویندن: عمری کوپی عبدالعزیز رضی الله عنه پرۆگرامی خویندن نه و باباته تانه ی بریاره بخوینیت بۆی دیاری کردن، که ده بییت نه مانه یان پی بلینه وه، به

۱- سیره و مناقب عمر بن عبدالعزیز لابن الجوزی لا ۲۰۲.

۲- تذکره الحفاظ ۱/ ۱۴۸.

۳- سیره و مناقب عمر بن عبدالعزیز لابن الجوزی لا ۲۰۳.

جۆرىك له قورئانى پىرۆزو زانسته كانى يەوہ سەرچاوەيان گرتبوو لەگەڵ زانسته كانى تریشدا، دەبیّت مەشقى سەربازى پى بکات بۆ ئەوہى له لایەنى جیهادو جەنگ و خۆگریەوہ پەرورەدەبن، ھەرەھا مەشق کردن لەسەر تیر ھاویژى و پاکردن بەپى ی پەتى تاراپیّت لەسەرى، لەگەڵ ئەو پرۆگرامە وردەدا، کە کاتى ھەوانەوہشى بۆ دانابوون، ئەندازەى قورئان خویندنى پۆژانەشيان يەك بەش (جزء) بیّت بە ئەو پەرى دڵ وریایى و تیگەیشتنەوہ، ئەمەو ھەرچەندى لە گەڵ ئەو بەرنامەيەدا دەگونجیّت کە زانسته ئىسلامى يەكانى تریان پى بلّیتەوہ، ھەرەھا تیر ھاویژى بە ھەوت جار، ھەر جارەو بە پاکردن و پى ی خاوس بپوات بۆ لای ئامانجەكەى تا بزانیّت پىكاویەتى لە لایەكە و لە لایەكى تریشەوہ وەزشىكى پاکردنە و، پامیّتان لەسەر پۆیشتن.

ئەمەش پرۆگرامىكى نۆر بەرزو بەپیز بوو، کە تیادا دین و دنیا جەستەو گیان قسەو کردارى پىکەوہ گری دابوو.^۱

کە ئەمپۆ نۆرەى پرۆگرامەكانى پەرورەدەو فێرکردن - بەداخەوہ - فەرامۆشيان کردوہ، ھۆى ئەوہشە، کە کەسیكى ناتەواو لە دوا پۆژدا دیتە کایەوہ، کە نۆر زیرەكە لە خویندن دا، بەلام ترسنوكە لە سیبەرى خۆى دەترسیت! يان نۆر ئازاو بەدەست و مشتە، بەلام نەخویندەوار و نا پۆشنبیر! ئەمەش پوختەى لادانە لە پەرورەدەى ئىسلامى راستەقینە.^۲

ئیتەر کاتى پشوو، کە بە خەوى قەیلولە - نیوہپوان - دەرى دەبى بۆى ئەوہش نۆر گرنگە بۆ جەستەو پۆج و عەقل^۳

۳- پەچاوکردنى کاریگەرەكان لە پڕۆسەى فێرکردندا: عمرى كوپى عبدالعزيز رحمەتە اللہ علیہ پەچاوى ھەموو ئەو خالانەى دەکرد، کە کاریگەریان ھەيە لەسەر دڵ و میشكى

۱- النموذج الإدارى لا ۱۱۲.

۲- ووتەى وەرگێتەر.

۳- النموذج الإدارى لا ۱۱۸.

خویندکارو توانای زیاتری وەرگرتم و کردنه وهی عه قل و می شک له وانه :

یه کهم: مامۆستا که یان تواناو لیها تویی یه زانستی یه که ی، چاو لی کردنی قوتابیه کان له په وشت و هه لسو که ته کانی.

دووه م: په چاو کردی نه وهی، که نه رم و نیانی و پی که نین به دهم قوتابی و سو عبت کردن و یاری کردن له گه لیاندا ده بنه هوی خاوی و نه وهی قوتابیه که له وەرگرتنی زانست و تیگه یشتن به لیها تویی یه کی ته واوه وه.

سی یه م: خل بوونه وه بۆ ناو گۆرانی و سه ماو مۆسقیاو خه ریک بوون کردنی می شک پییا نه وه، کاته کانی قوتابی ده کوژن و می شک بیریشی گیل ده بیست و تاقه تی وەرگرتنی نامینیت.^۱

چواره م: په چاو کردنی ماندوو نه کردنی لایه نی ده روونی خویندکاران به جوړیک، که له نیوان وانه کاندای پشو و هه بیست و بوار نه دهیت بی تاقهت ببن و نه و هه ش کاربکاته سه ر ئاستی وەرگرتنیان و زانست و زانیاریان له بهر چاو ده که ویت.

پینجه م: کاریگه ری گرنگی دان به وەرزش و تیر هاویژی و پاکردن پۆلیکی بهرچاوی هیه له سه ر له ش ساغی و ته ندروستی، خاوین کردنه وهی می شک و ده روون.^۲

نه نجامی پرۆگرامه په روهردهیی یه که ی عمر له سه ر مناله کانی:

له ئاسه وارو به روبومی نه و پرۆگرامه په روهردهیی یه ناوازه ی نه میری باوه پداران بۆ کوپه کانی، نه وه بوو مناله کانی له سه ر خواناسی گوش بوون، سهیری عبدالملکی کوپی بکهین بۆمان ده رده که ویت، که په روهردهی راست و دروست واده کات له مروڤ، که به ساده و سروشتی بژی وهک لاوه موسلمانانه کانی تر ژیان به سه ربه ریت و

۱- هه ر له بهر نه و هه پاگه یانده نه پوخینه ره کان زۆربه ی کاتیان بۆ گۆرانی په قس و مۆسیقا ته رخا نه ده کهن تا میلله ت به خه سیته سه ر باریک ته نها بیر له تیرکرنی هه زه کانی خۆی بکاته وه گوئ به زانست و زانیاری و شتوازی هه کمپانی وولات نه ده ن. (وه رگیت)

۲- النموذج الإداری ۱۱۹۶.

ئەو ژيانە ناخۆش وز پەر لە پابواردن و هايلايفەى، كە بۆى دەستە بەر كرابوو بە حوكمى ئەوەى كۆپى ئەمىرى باوەرداران بوو واو لى بهيئەت. لەوانە:

۱- خواناسى و گريانه كانى:

عاصمى كۆپى أبو بكرى كۆپى عبدالعزيز، كە برازاي عمر بوو، دەلى: وەفدىك پۆيشتن بۆ خزمەت سلیمانى كۆپى عبدالملك و عمرى كۆپى عبدالعزيزشيمان لەگەل دا بوو، من شەو لە لای عبدالملكى كۆپى عمر ماو، كە لە و كاتەدا ژنى نەهینابوو، مامەو، كە لە و كاتەدا ژنى نەهینابوو، نوێژى عیşمان كرد پێكەو، پاشان هەریەكەو بەرەو پێخەفى خۆمان پۆيشتن، (عبدالملك)یش هەستاو چراكەى كۆژاندەو، دەستى كرد بە نوێژكردن كردن تا خەوم لى كەوت.

كاتى بەخەبەر هاتم دەبینم ئەم ئایەتەى قورئان دەخوینێتەو: ﴿أَفَرَأَيْتَ إِنْ مَتَّعْنَاهُمْ سِنِينَ ﴿٢٠٥﴾ ثُمَّ جَاءَهُمْ مَا كَانُوا يُوعَدُونَ ﴿٢٠٦﴾ مَا أَغْنَىٰ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يُمَتَّعُونَ﴾ الشعراء ٢٠٥-٢٠٧ واتە: ئەى محمد دەبینى چەندان سالى تریش مۆلەتى ژيانیان پى بدەین و پاشان مردنیان بە سەردا بهيئەت، چ كەلكى هەیه بۆیان ئەو هەموو سالى ژيانیان؟

بەردەوام دەگرياو پاشان ئایەتەكەى دووبارە دەكردهو، هەركە لى دەبوو، تاوام لى هات ووت: ئاوا بپوات گریان لە ناوی دەبات، بۆیه بەدەنگى بەرز ووت: (لا إله إلا الله و الحمد لله) وەك ئەوەى بەخەبەریم، تاگريانهكەى پى بپرم، هەر هەستى كرد من بە خەبەرم بى دەنگ بوو نیتەر نوزەى لەخۆى پى پەحمەتى خواى لى بیت.

۲- زانست و زانیاری و تى گەيشتنى:

عمرى كۆپى عبدالعزيز ﷺ عمرى كۆپى عبدالعزيز ﷺ خەلكى كۆكردهو تا پاوێژیان پى بكات لە بارەى گەپاندنەوێ ناھەقى و ستمەكانى حەجاج بۆ خاوەنەكانیان، هەركە پاوێژى بە یەكێكیان دەكرد دەیان ووت: ئەى ئەمىرى

باوه‌پداران نه‌وه تاوانیک بووه و له سهرده‌می تۆو به ده‌ستی تۆ نه‌کرداوه، هه‌رکه‌سیکی تر هه‌مان وه‌لامی بداته‌وه، ده‌یوه‌ستان به‌ پیوه، تا گه‌یشته سهری (عبدالملك) ی کوپی (عبدالملك)، به‌لام نه‌و پی ی ووت: ((باوکه گیان، هه‌رکه‌سیک بتوانیت نا هه‌قیه‌کانی هه‌جاج بگه‌پینیت نه‌وه بۆ خاوه‌نه‌کانیان و نه‌یکاته هاوبه‌شی نه‌وه له تاوانه‌کانیدا))، عمریش ووتی: نه‌گه‌ر له به‌ر نه‌وه نه‌بوایه، که تۆ کوپی منیت ده‌م ووت: تۆ شاره‌زاترین که سیت.

نه‌وه‌ی عبدالملك ووتی و نه‌وه‌ی باوکی به‌پاستی زانی هه‌روه پاست بوو، ئیمام نه‌گه‌ر بتوانیت سته‌می کاربه‌ده‌ستانی پیش خۆی لابیات، پیویسته له سهری لابیات به‌پی ی توانای.^۱

(عمر و عبدالملك) ی کوپی له‌و زانایانه بوو، که زانستی ناسینی خواو ترسان لی ی و خۆشه‌یستی و په‌رستنی گری ی دابوو له گه‌ل ناسینی خوا به‌جۆری، که هه‌لال و هه‌رام و هوکمه‌شهرعی یه‌کان پیاده بکات ده‌پیکه‌وه.^۲

۲- غیره‌تی له‌فتوا دانی قورس و گراندا:

مه‌یمنی کوپه‌مهران ده‌لیت: عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ ناردی به‌دوای من و مکحول و (أبی قلابه) و پی ی ووتین: ئیوه چی ده‌لین ده‌رباره‌ی نه‌و شتانه‌ی به‌سته‌مکاری له‌خه‌لکی سه‌نراون؟

مکحول وه‌لامیکی لاوازی دایه‌وه، عمر به‌دلی نه‌بوو، ووتی: من ده‌بینم په‌له‌نه‌که‌یت، عمر سه‌یڕیکی منی کرد، وه‌ک نه‌وه‌ی بلێ فریام که‌وه، منیش پی‌م ووت: نه‌ی نه‌میری باوه‌پداران، بنیره به‌دوای (عبدالملك) دا بیهینه بۆ ئیره، به‌بی نه‌و کارت ناپوات، کاتێ عبدالملك گه‌یشته لایان، عمر پی ی ووت: نه‌ی (عبدالملك) ده‌رباره‌ی نه‌و شت و مه‌کانه‌ی، که کاتی خۆی به‌زولم له‌خه‌لکی سه‌نراوه ئیستا خاوه‌نه‌کانیان ده‌یانناسنه‌وه‌و هاتونه‌وته‌وه‌بۆیان، تۆ چی ده‌لئیت؟ ووتی: من وا

۱ - مجموعة رسائل الحافظ ابن رجب الحنبلي (۲/ ۴۸۱).

۲ - هه‌مان سه‌رچاوه‌و هه‌مان لاپه‌ره.

دەبىنم، كە ھەموويان بۆ بگىرمەو، ئەگەر وانەكەيت ھاوبەشى ئەوكەسانەى لىيان سادندوون لە تاواندا.^۱

۴- مردنى دەخستەو ەبىرى باوكى:

كوپىكى عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ مرد، عمر ھات و لەلاى سەرى دانىشت و سەرى ھەلدايەو ە سەيرىكى كردو فرمىسك بە خوڤ لە چاوى ھاتە خوارەو، عبدالملكى كوپى ھات بۆ لاى و پى ى ووت: ئەى ئەمىر چىيە ئەللى ى ئەم مردنە لە كارەكانتى كردويت؟ بەلكو ئەو ە خەرىكى كارىكى ترە دور لەو كارەى تو، وابزانە تو ش مرددويت و خۆليان كردو ە سەر چاوتدا.

عمر ﷺ بە بىستنى ئەو قسەيە دەستى كرد بە گريان، پاشان ووتى: پەحمەتى خوات لى بىت كوپى خۆم، ە لاھى تۆبەرەكە تىكى زۆر گەورەيت بە سەر باوكتەو ە ئامۆزگارەكانت سودىكى زۆر مەزنى ەيە بۆ ئەوانەى ئامۆزگاريان دەكەيت، ە لاھى زۆر دلتنەنگ بووم بۆ براكەت، بەلام ەركەزانىم فرىشتەى گيان كىشان ھاتە مالەو ە ترساندمى ھاتنەكەى، ەك بلى ى بىنىم بە چاوى خۆم، پاشان ووتى: بپۆن كفن و دفنى بكەن.^۲

۵- نەخۆش كەوتن و مردنى (عبدالملك ى كوپى عمر) ﷺ.

عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ چوو بۆ لاى كوپەكەى عبدالملك، كە لە جىگەدا كەوتبوو توشى نەخۆشى - طاعون - بوو بوو، پى ى ووت: كوپى خۆم ئىستا چۆنى؟ ووتى: ئىستا لە راستىدام، ووتى: كوپى خۆم بوونى تو لە تەرازووى چاكەكانمدا پىم خۆشتر لە بوونى من لە تەرازووى چاكەكانى تودا، (عبدالملك) یش ووتى: دەى باوكە گيان من وا لى بىت، كە تو پىت خۆش بىت پىم خۆشترە لەو ەى وام لى بى، كە خۆم پىم خۆشە.^۳

۱- مجموعة رسائل الحافظ ابن رجب الحنبلى (۲/ ۴۸۸)

۲- ەمان سەرچاوە (۲/ ۴۸۷)

۳- ەمان سەرچاوە (۲/ ۴۹۵)

کاتئ (عبدالملك)ی گهنجی خواناس وای لی هات نه خوشیه که ی زوری بۆ هیناو به هویه گیانی سپارد، له کاتی.

ناشتنیدا باوکی هاته سه رگۆره که ی ووتی: په حمه تی خوات لی بیټ کوپی خۆم، به پاستی چاک بویت به گه ل باوکتدا، له وکاته وهی خوای گه وره تۆی پی به خشیوم دل خۆش و مه سرورم، به لام نا وه لاهی نیستا زیاتر دل خۆشم و به ته مای پاداشتی خوا، که تۆم داهیلاره ته وه ناو گۆره که ته وه، ده ی په حمه تی خوات لی بیټ و خوا له گوناوه کانت خۆش بیټ؛ پاداشتت بداته وه به چاکرتین کرده وه ت له کوناوه کانیش خۆش ببوریت، په حمه تیش ببارینیت به سه ره رکه سیکتدا لی ره دا بیټ یان نا، که دووعاو تکایی خیرت بۆ بکه ن و، هه موو پازین به بریارو قه زای خوا خۆمان ده دهینه دهستی فه رمانه کانی، سوپاس بۆ خوای هه موو جیهانیان - آمین^۱ پاشان نامه یه کی نوسی بۆ کار به دهسته که ی له کوفه و تیایدا قه ده غه ی کرد که س گریان و شیوه ن بکات بۆ کوپه که ی، هه روه ک چۆن پیشت خه لکی عاده تیان پیوه گرتبوو پرسه و شیوه نیان بۆ پادشاو نه وکانیان داده نا، له ونامه یه نوسیوی: (عبدالملك)ی کوپی نه میری باوه پداران به نده یه ک بوو له به نده کانی خوا، خوا چاکی بۆ خۆی و بۆ باوکیشی کردبوو، نه ونده ی که پی ی خۆش بوو خوا ژیاندی، پاشان پی ی خۆش بوو گیانی بکیشتیت، نه وه ی بزانه له گه ل مرندا په یوه ستی هه بوو، تکایی دهسته و تنی چاکه و خیری له خوا داواکارم، په نا ده گرم به خوا له وه ی خۆشه ویستم بۆ شتی که هه بیټ پیچه وانه ی خۆشه ویستی خوا بیټ، چونکه پیچه وانه ی نه وه دروست نی یه، له تاقیکردنه وه کانی بۆم و چاکه کانی لگه لمدا به خششه کانی به سه رمه وه^۲

له پریویه تیکتدا هاتوه: کاتئ (عبدالملك)ی کوپی عمر گیانی سپارد، باوکی پی ووت: نه ی کوپی خۆم به پاستی تۆ له وانه بوویت، که خوای عزوجل ده فه رمویت:

۱- مجموعه رسائل (۲/ ۴۹۵).

۲- هه مان سه رچاوه (۲/ ۴۹۶).

﴿الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَةُ الصَّالِحَةُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ أَمَلًا﴾ (الكهف: ۴۶)، من تکام وایه نه مړو تو بومن له و پاش ماوه چاكانه بیت، که له لای خوا پاداشتی زور و هیوای گه وړدم پیته، وه لاهی دلم به وه خوښه، که هر دهم بانگم ده کردی ده هاتی به دهممه وه.^۱

عبدالملك ﷺ له ته مهنی (۱۹) سالیډا گیانی به خوا ی سپارد.^۲ عمری ﷺ زور نه م کورپی به دل بو جاريکیان پی ی ووت: نه ی (عبدالملك) من هه والیکت پی ده لیم: نه خیر سویند به خوا هیچ لایکم نه دیوه له تو خواناس تر بیت، یان له تو شاره زاتر بیت، یان له تو خوینه وار تر بیت، یان نه مدیوه وه که متین پی هه لکه وتنی هه بیت له شته بجوکه کان، یان گه وړه کاند.^۳

عمری کورپی عبدالعزی ده لیت: وه لاهی له بهر نه وه نه بوايه، که گومانی نه وه م پی ده برا، که هه موو کورپک له بهر چاوی باوکی جوانه، من وای بو ده چووم، تو نه ی عبد الملك، که شایانی خیل افه تی.^۴

له پړیوایه تیډکا هاتووه: کاتئ (عبدالملك) ی کورپی عمر ده مریت، ده چیته سه ر گوره که ی و زور وسف سه نایی ده کات، تا پیاویک پی ده لیت: نه ی نه میری باوه رداران نه گهر (عبدالملك) بمایه دواي خوت دیاریت ده کرد به جئ نشین؟ ووتی: نه، پیاوه که ووتی: نه ی که واته چوون ناوا باسی چاکه ی ده که یت، ووتی: نه ترسم له بهر چاوم جوان بوبیت وه که چوون هه موو کورپک له بهر چاوی باوکی جوانه.^۵ مه مونی کورپی مه هرانیش ده لیت: هه رگیز سی که سم نه بینیه له مالیکدا چاکترین که س بن، له عمری کورپی عبدالعزیز و عبدالملك ی کورپی و موزاحیم ی هاورپیان.^۶

۱- مجموعه رسائل (۲/ ۴۹۵).

۲- هه مان سه رچاوه (۲/ ۴۹۸).

۳- هه مان سه رچاوه (۲/ ۴۹۹).

۴- هه مان سه رچاوه (۲/ ۴۹۹).

۵- هه مان سه رچاوه.

۶- هه مان سه رچاوه.

ئەو بو خۆینەری بە پێز بەروبومی ئەو پەرەردە زانستی و پڕۆگرامی یە ی عمری کوری عبدالعزیز، کە منداڵەکانی لە سەرگۆش کرد بوو، ئەو شەش نمونە یەکی ئەنجامی پەرەردە ی پاست و دروست، دە ی لە خۆت بپرسیوێ تۆش دەبێت چۆن بکەیت لە گەڵ براو خوشکە کانتدا؟ یان لە گەڵ کور کچە کانتدا؟

ژێانی لە گەڵ خەڵکی دا :

۱- گرنگی دانی بە چاکسازی کۆمەڵگە :

گرنگی دانی بە چاکسازی کۆمەڵگە ی زۆر گەورە بوو، هەولێ دەدا هەرچی بەد پەوشتی و گەندەلێ یە هەلیگری و نەیهیلێت، لەو بارە یەوێ نامە یەکی دوور و درێژی نوسی بۆ یە کێ لە کاربە دەستەکانی، وا ئێمە ش لە بەر گرنگی سودەکانی هەندێ لە بێرگەکانی دەهێنین، کە تیایدا دەلێت:

۱- لە پاشان، هەرگیز خراپە لە ناو هیچ گەلێکدا بڵاونابێتەو، ئەهلی چاکەش هەولێ گۆرپینی نەدەن ئەو خوای گەورە سزایەکیان دەدا، یان بە دەستی خۆیان، یان بە دەستی یە کێ لە بەندەکانی، خەڵکی هێشتا هەر پارێزراون لە سزاو زویر بوونی خوا، تادەستە ی خراپە کاران سەرکوت کرابن، کاری حەرەم تیاندە شاراوێ بێت، هیچ خراپە یە ک لە یەکیکیانەوێ دەرناکەوێت مەگەر سزاکە ی هەموویان دەگریتەو، هەرکاتێک تاوان و خراپە لە ناویاندا بە ئاشکرا ئەنجامدراو چاکەخوازان بەرگریان لێ نەکردن، ئەو سزای خوا لە ئاسمانەکانەوێ دادەبەزێت بۆ خراپەکاران و ئەوانەشی بێ دەنگ بوون لە ئاستیان، لە وانە یە بەهۆی بێ دەنگیان لە ئاستی خراپەکاری زووتر لە ناو بچن ئێتر با کارەکانی ئەوانیشی بەدڵ نە بێت، مەن نەم بیستوێ لە قورئاندا خوا مۆزیکێ لە ناو بردبێت، کە سێکی لێ دەرێز کردبێ، مەگەر ئەو کەسانە ی بەرگریان لە خراپە کردوێ.

خوای (عزوجل) نه‌گەر به‌ده‌ستی خۆی، یان به‌ده‌ستی یه‌کێ له‌ به‌نده‌کانی له‌ ناویشیان نه‌بات خۆ دووچارێ ترس و دله‌پاوکی و سه‌رشوپی و زویربوونیان ده‌کات، چونکه‌ له‌وانه‌یه‌ خوا خراپه‌کار به‌ خراپه‌کار له‌ ناو به‌ریت، یان سته‌م کار به‌سته‌م کار، پاشان هه‌ردوولا به‌ناگری دۆزه‌خ شاد بکات، ده‌ی په‌نا ده‌گرین به‌ خوا له‌ سته‌مکاران بین، یان له‌وانه‌ بین دۆست و نه‌حبابی سته‌مکاران بین.

بیستومه‌ خراپه‌کاری له‌ هه‌ریمه‌ که‌تدا زۆر بووه‌ و به‌د په‌وشتان بێ خه‌م بوون، به‌ ناشکرا کۆمه‌لێ خراپه‌و به‌د په‌وشتی یه‌ک ده‌که‌ن که‌ خوا پێی پازی نی یه‌ و، پازیش نابیت هه‌ر که‌س له‌ وه‌زعه‌ بێ ده‌نگ بیت، شتی وایش له‌ ناو هۆزه‌کیدا بلاونابیت هه‌، که‌ شه‌رم له‌ خوا بکه‌ن و بترسین لێ ی، له‌ گه‌ل نه‌وه‌شدا، که‌ نه‌وان زۆرترو به‌پزرتن له‌ نه‌هلی فیسق و فجور، که‌سانی پێش ئیوه‌ به‌و حاله‌ پازی نه‌بوون، به‌و کاره‌ش به‌خششه‌کانی خوا به‌رده‌وام نابیت له‌سه‌رتان، به‌لکو وه‌ک نه‌وانه‌ بن، که‌ ده‌رباره‌یان ده‌فه‌رمویت: ﴿أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رَحَمَاءُ بَيْنَهُمْ﴾ الفتح: ۲۹، ﴿اعَزَّةً عَلَى الْكَافِرِينَ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ﴾ المائدة: ۲۴، به‌ته‌مه‌نم جیهاده‌ له‌ پێناوی خودا، توندو تیژی نواندن له‌ گه‌ل هه‌پامکاراندا چ به‌ده‌س، یان زمان و هه‌ولدان له‌ گه‌لیادا، ئیتر با واکیشان بن، چونکه‌ پێبازی خوا گوێراپه‌لێ کردنیه‌تی، بیستومه‌ کۆمه‌لێکی زۆر له‌ ناتاواندا سستی ده‌نوینن له‌ به‌رگری کردن له‌ خراپه‌و فه‌رمان به‌ چاکه‌دا له‌ترسی نه‌وه‌ی لۆمه‌یان نه‌که‌ن و پێیان بگوێرتیت: فلان که‌س په‌وشتی به‌رزه‌و خوین تال نی یه‌، به‌کاری خۆیه‌وه‌ خه‌ریکه‌، خوای گه‌وره‌ هه‌رگیز نه‌و که‌سانه‌ له‌ پیزی په‌وشت جوانان دانابیت، به‌لکو په‌وشت نزم ترین که‌سن، نه‌وه‌ خۆی له‌بیر کردوه‌، نه‌ک خه‌ریکی خۆیه‌تی له‌ خوین تالی وزه‌پ ناشیرینی پزگاری نه‌بووه‌، به‌لکو تێ ی که‌وتوه‌، چونکه‌ پازی یه‌ به‌و وه‌زعه‌ی خۆی تێدا یه‌ ئیتر کۆمه‌لگه‌که‌شی له‌ وه‌زعیکی دور له‌ خوایی یدا بژین و فه‌رمان به‌ چاکه‌و به‌رگری له‌ خراپه‌ نه‌که‌ن.^۱

لہ نامہ گرنگہ دا عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ سوننت و پیرپہ وی خوا پون
دہکاتہ وہ، کہ ہرگیز گورانی بہ سہردا نایت، ئہ ویش ئہ وہیہ ہر کومہ لگیہ ک
گونہ و خرابہ کاری بہ ناشکرا ئہ نجام بدہن، ئہ ہلی چاکہ و خواناسان دہست
نہدہنہ پڳایان و بہرگری، یان لی نہ کەن ئہ وہ دہبیت خوی گورہ یہ کئی لہ و سئ
سزبانہ یان دابارینیتہ سہر:

یہ کہم: یان خوی عزوجل سزایان لہ لایہن خویہ وہ بؤ دادہ بارینیت.

دوہم: یان سزاو ئہ شنکەنجہ بؤدہ نیرئ، بہ لام لہ سہردہستی ہر بہندہ یہ ک
خوی مہبہستی بیت لہ وانہ یہ سہر دہسہر دہستی ستہ مکارہ خوین مژہکان، خوا
تولہ لہ بہد پەوشتان و سہرپیچی کەران بکاتہ وہ.

سئ یہم: یان خوی گورہ لہ پڳہی ترس و قات و قپی و گرانی و سہر شوپی و
جورہکانی تری خەشم قینی خویہ وہ تولہ یان لی دہکاتہ وہ.

عمر ﷺ لہ نامہ یہ دا ئہ وہ پؤشن دہکاتہ وہ، کہ بی دہنگ بوون لہ ئاستی کاری
حەرام و تاون کردنی ناشکرا لہ سوننت و کاری ھاوانی بہ پڳی پیغہ مہری خوا
ﷺ، بہ لکو خوی گورہ بہ وہ وەسفیان دہکات، کہ توندو تیزین کەس بوون،
لہ گەل خەلکانیکدا تاوان خرابہ کاری بہ ناشکرا ئہ نجام دہدہن.

ئہ وہی پؤشن کردہ وہ، کہ دہم چاو گرژو ترش کردن لہ ئاستی گوناہکاران و
سہرپیچی کارانداو ھەلدان بؤ پڳری لییان بہدہست و زمان ئیتر با نزیکترین
کەسیشیان بن، ئہ وہ جیہادہ لہ پڳناوی خوی تہ بارەک و تہ عالادا، فراوانکردنی
بازنہی جیہاد بؤ ئہ وہی ئہ و لایہنہش بگریتہ وہ وەک خوی عزوجل لہ ئایہتی
سورہتی (التحریم) دا دہفەر مویت: ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ
وَأَغْلَطْ عَلَيْهِمْ وَمَأْوَهُمُ جَهَنَّمُ وَبَشِّرِ الْمَصِيرُ﴾ کہ واتہ جیہادکردنی دوو پوان - منافق
لہ پڳہی ناپہزایی دہرپرین و گفتوگوو دہنگ وەرگرتن ئہم شتانہ وہ دہبیت.^۱

هەموو نامەكانى عمرى كوپى عبدالعزىز رەھمەتەللىھى بۆ كاربەدەستەكانى سەرچەم چاكسازى كۆمەلگە بوون، ھەرۈەك چۆن (إبراهيم كوپى جعفر) لەباوكىەو ھەگپىرئىتەو ھەدەلئىت: نامەيەك عمرى كوپى عبدالعزىز رەھمەتەللىھى نەھاتوو ھە (أبو بكرى كوپى محمدى كوپى عمرى كوپى حزم) ھەمەگەريان ھەق ھەرگرتنەو ھەيەك، يان زىندوكرنەو ھەي سوننەتئىك، يان لا بردنى بىدعەيەك، يان دابەشكردن، يان ديارى كردنى مووچەبوو، يان خىرئىك بوو، ئەمەش بەردەوام بوو، تا لە دىنيا ھەرچوو.^۱

۲- پۆژى دواى خستەنەو ھەيىرى خەلك:

عمرى كوپى عبدالعزىز رەھمەتەللىھى پۆژئىك وتارى دەداو دەيوت: من بۆ شتئىك كۆم نەكردەو نەتەو ھە، كە خۆم دروستم كردبئىت، بەلكو سەيىرى كاروبارى پۆژى دوايتان كرد، ئەو نەھامەتيانەي لە پىتاندايە، بۆم ھەر كەوت ئەوانەي باو ھەپيان پىي ھەيە گىل و بىي ئاگان لىي، ئەوانەشى بەدرۆي دەخەنەو ھە خەسارەت مەندو لەناو چۆن، پاشان ھاتە خوارەو ھە لە سەر مەنبەرەكە.^۲

ئەم ووتارە لەگەل كورەكەيدا زۆر پەوان بىژە، چۆنكە يادخستەنەو ھەيەكى زىندووي پۆژى دوايىيە، لە پاش مردن، ئەوكەسەي باو ھەپى بەزىندوو بوونەو ھەي پاش مردن و سزاي گۆپو نازوو نىعمەتەكانى و لىپرسىنەو ھەپاشان، يان بۆ مالى خۆشى ھەتەتايى، يان بۆ نەگبەتى بەردەوام، كەچى لەگەل ئەم باو ھەپىشدا تىشوى بۆ ئامادە ناكات، و بەكردەو ھەي جوان و چاكە كارى خۆي بۆ سازناكات، ھەي بەپاستى گىل و سەر لىي شىواو ھە، بە جۆرئى عەقلى خۆي بەكار نەھىناو ھە بۆ مسۆگەر كرنى ئەودا ھاتوو ھە گرنگە لەگەل باو ھەپىشى بەو ھەي، كە بەسەرى دىت لەوئى.^۳

لە وتارىكى ترىدا ھەر لەبارەي يادخستەنەو ھەي مردن و پۆژى دوايىيە، باسى ئەو ھەي كەردەو ھە بۆ خەلكى، كە مەروۇ بۆ ھەمىشەي ژيان دروست كراو ھە، بەلام مردن

۱- طبقات ابن سعد (۵/ ۳۴۲).

۲- سيرة عمر بن عبدالعزيز لابن عبدالحكم لا ۴۲

۳- التاريخ الإسلامى (۱۵، ۱۶ / ۱۱۸)

گویند او به له مالیکه وه بۆ مالیکي تر، ده لیت: ئیوه به نه مری و هه میسه یی له دایک بوون، به لام مردن گویند و نه وه له مالیکه وه بۆ مالیکي تر.^۱

له وتاریکی یدا ده لیت: ئه ی خه لکینه، دونیا و مۆلت پیدانه کانی له خسته تان نه بات، پاش که میکی تر به جی ده هیلن و بۆ جی یه کی تر کوچ ده کهن، بۆ، خاتری خوا ئه ی به نده کانی خوا - خۆتان بپاریزن، فریایی بکه ون به کرده وه ی چاک - پیش نه وه ی بمرن و بمرن بپونه ژیر خاک نه، دریزی پۆزانی ته مه ن دلتان ره ق نه کات، وه ک نه و هۆزانه تان لی بییت، که بانگ کران بۆ به شی خویان، نه وانیش که مه تر خه میان کرد، له ئاکامدا په شیمان بوونه وه له سه ر که مه ت و خه می یه کان.^۲

۳- راستکردنه وه ی تی گه یشتنه کان:

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ له وتاریکدا ده لیت: پاشان، ئه ی خه لکینه، ته مه نی دریز دلتان ره ق نه کات، پۆزی دوایتان له لا دوور نه خاته وه، هه رکه سی مردنی هاته پیشه وه، نه وه قیامه تی یه تی، ره خنه قبول ناکریت، چاکه یش زیاد ناکریت، مروت بیوه ی نابیت نه گه ر به پیچه وانه ی سوننه ت کاری کرد بییت، گوئی پایه لی هیچ مه خلوقیک ناکریت، نه گه ر سه ر پیچی په روه دگاری تیدا بییت، ئیوه به و که سه ی له داخی زولم زوری فه رمان په وایه که ی هه لیدیت پی ی وه لین: سه ر که ش، که له راستیدا فه رمان په وایه که هه قی خویه تی پی ی بگوتریت سه رکه ش، پاشان من به نیازم کۆمه لی بابه ت چاره سه ر بکه م، که زۆر نا په حه تن مه گه ر خوا کۆمه ک بییت، چونکه خه لکی له سه ر پیر بووه و مندالی له سه ر گه وره کراوه، زمانی نه ته وه کانی تری جگه له عه ره بی له سه ر پاراو کراوه، تا وایان لی هاتووه خه لکی وه ک شه ر و دین وه ریان گرتوون، جگه له و شتی تر به راست نازان، پاشان ووتی: زۆر خوشه له لام، که مال و سامان و ناموستان بپاریزم، مه گه ر له مافدارانی خوی، نه مه ش له پشتی خوا - ولاقوه إلا بالله -^۳

۱- الکتاب الجامع لسیره عمر (۲/ ۴۴۸)

۲- هه مان سه رچاوه (۲/ ۴۴۹)

۳- سیره عمر بن عبد العزيز لابن عبدالحکم لا ۴۲

عمر ﷺ لەم وتارەیدا باش ئەوەى مردن و پۆژى دواىى وەبىر مۇسلمانان دىننیتەو، پاشان باس لەو دەكات، كە بى ئەوئى تەواو لە شوین كەوتنى پىغەمبەرى خودایە ﷺ ئەمەش یەككە لە دوو مەرجەى وەرگرتنى كردهوئى چاكەیه:

یەكەم: دڵسۆزى نواندنى تەواو بۆ خوا.

دووەم: شوین كەوتنى سوننەت و پێپەوى پىغەمبەر ﷺ ئەو بەم كارەى چارەسەرى واقعێك دەكات، كە كردهوئە كەم ناكات، ئەگەر (ئىخلاص) و دڵسۆزى لەگەڵ دا بێت، بەلكو پێویستى بەوئە لە سەر پێرەوى پىغەمبەر بێت، چونكە لەو كاتەدا (بدعة) و شتى تازە تێكەڵ بە ئىسلام كرابوون و سەردەمى هاوئەلانیشتى ﷺ لە تەواو بوو بو، هەندى كار بە دەست و والى خراپ پەیدا بوون، كە هەر سوننەتێكى پىغەمبەر ﷺ لەگەڵ ئارەزووتیاندا نە گونجاى پەیدیان دەكردهوئە.

٤- دەمارگیرى ھۆزایەتى نەھىشت:

عمرى كۆپى عبدالعزیز ﷺ نامەیهكى نوسى بۆ (الضحاک)ى كۆپى (عبدالرحمن) وتیایدا پێى ووت: ھۆى نوسینى ئەم نامەىم ئەوئە، كە باسى ھەندى لە پیاوانى دەوار نشینى (بادیە)م بیستوئە، پیاوانێكى تر تازە بوون بە فەرمان پەوا و ھەموو زیرى و وشکیان پێوئە دیارە و، زانستیان دەربارەى خوا كەمە، بەو بۆئەیهوئە لە خشتە براون، لە خشتە بردنێكى گەورە، بەلاوئە ھامەتى خاویان لە بیر چۆتەوئە، نیعمەت و بەخششەكانى خویان گۆپیوئە بە جۆرێك، كە ھەقیان نەبوو وابكەن.

باسى كۆمەلێ لەوانەم بۆ كراوئە لە پششى ھۆزى (مضر) و (یەمەن) جەنگ دەكەن، وادەزانن دەبێت سەروكارى خەلكى بكەن، دەى پاك و بێگەردى بۆ خوا، چەند دوورن لە سوپاس گوزارى نیعمەتەكانى خواوئە، چەند نزیکن لە لەناوچوون و سەرشۆپى بى نرخى یەوئە، دەى خوا لەناویان بەریت! چ كۆیەکیان گرتوئە، لە چ زەمان و زووفێكدا دەرچوون، خەرىكى چ كاریكەن، بەلام خۆت باش دەزانیت، كە نەگبەت و خراپەكار ھەر بەنیتەكەى بۆ تە خراپەكار، خۆ ئاگریش بەبى ھۆ ئامادە

نہ کراوه، نایا ووتہی خوی گہ وریان نہ بیستوو، کہ دہ فہرموویت: ﴿إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلَحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ﴾ الحجرات: ۱۰.

دہی لہ گہ لّ نہ وہ شدہا بیستووہ ہہ ندی کہ س خہ لکی بۆ ھاو پہیمانی بانگ دہ کەن، خۆ لہ ئیسلامدا ھاو پہیمانہ تی نہ ماوہ، ئە گەر ھاو پہیمانہ تی یە کیش لہ سہ ردمی نہ قامیدا بوو بیئت ئیسلام توندتری کردوہ، ہہ ردو لای ھاو پہیمان ویستوویانہ پہیمانی خۆیان بہرنہ سەر، ئە گەر لہ سەر خراپہ و تاوینیش بوو بیئت، سہرپیچی خواو پیغہ مہری تیدا بوو بیئت، ہہرکە موسلمان بوون لہو پہیمانانہ خۆیان داپنی.

من ہہرکە سئ ئەم نامہ یەم دہ بیستی ناگاداری دہ کە مہوہ، دہ لیم: ہہرکە سئ قہ لایە ک بکاتہ پالپشتی خۆی جگہ لہ خواو پیغہ مہرو موسلمانان، ئەوا ناگادار کردنہوہ لہ دوا ی ہہموو ناگادار کردنہوہ و یادیان دہ خہ مہوہ، یاد لہ دوا ی یاد، ئەو خوا یەیان دہ خہ نہوہ یاد، کہ رەشۆی ہہموو شتی بہ دہستی ئەوہ، ئەو خوا یە ی، لہ خوین بہرہ کانی ناو لہ شمان نزیکترہ لیمانہوہ.

من کەم تەرخەمیم نہ کردوہ لہ ئامۆژگاری کردنتاندا، لہ گہ لّ ئەو شدہ ئە گەر بزانی کە سیک لہ خہ لکی ئیتر تاکە کەس بیئت، یان ھۆز بیئت، یان ہیچ گہ لیک، دہ یە ویت ناوہ کە لیل بکات و خراپہ بہر بکات، بانگتان دہ کەم بۆ جئ بہ جئ کردنی ئامۆژگاری داواکاریہ کانم، سہرکە و تنی ئاشکرای تیدایہ، پاشان با چاکە کاران و ئەھلی باوہر بہ زمانیان ھاوکارین، ہہرچہ ندہ زۆریک لہ خہ لکی تی ناگەن، لہ خوا داواکارم، کە نیاومان و سۆزو خۆشە ویستی بیئت و، خۆشە ویستیمان زیادو بہر دہوام دہوام بکات والسلام.

عمر رحمۃ اللہ لہم نامہ یەدا چارہ سہری لادانیکی ترسناک دہ کات، کە لہو کاتہدا بہ سەر کۆلہ گہی ئیسلامیدا ھاتبوو، ئەویش ئەوہ بوو تاقمیک لہ موسلمان، کە باوہر

لە دلياندا جيگير نه بوو بوو، شارەزاش نه بوون لە زانسته شرعيەكان دا و، هەندى پەيوەندى سەردەمى نەفاميان زیندو کرد بوویەو، وەك پەيوەندى خيلايەتى و عەشيرە گەرايى.

هەريەكە لەوانە بپياري سەر خستنى هۆزەكەى هۆزەكەى دەدا ئيتەر بەهەق، يان بەناھەق و پەوا، يان بەزولم و ناپەوا.

ئەم مەسەلەيش بەجورى تەشەنەى کرد، تاواى لى ھاتبوو هەندى لە جەنگاوەرانى ئىسلام بە پالئەرى خيلايەتى يەو دەرجوون بۆ جيهاد، ئەوھش واى کرد کاروانى جيهاد بەرەو دواو بەگپیتەو، وایشى دەکرد لەو گەلانەى پزگار کراو بوون، جار لەدواى جار پاپەپین و سەر پيچى بەرپا بکەن.

واى لى ھات هەندى لەو هۆزانە کەسيكى هۆزەكەى خۆيان دەکردە والى، ئەویش ھەموو نەفەرەکانى ئەو هۆزەى خۆى دەھينا پيشەو و بۆ پۆستى جيا جياى پى دا، ئەمەش واى کرد هۆزەکانى تر تورە بکەن و شۆرش ھەلگيرسينن لە دژيان، ئەمەش بە ھۆى ئەووەو بوو، کە پەيوەندى بريايەتى موسلمانان و ئىسلامەتى بخەنە ئەولاو، کە ھۆکارى سەرەكى بەختيارى پیکە ژيانى کۆمەلگە جۆراوجۆرەکانى بوون، لە باتيدا پەيوەندى يەکانى سەردەمى نەفاميان دەھينايەو.^۱

۵- نەيدەھيشت لە حزوریدا بە پيوە بوەستن:

کاتى عمرى کورپى عبدالعزيز رضي الله عنه بووبە فەرمانرەوا دەبينى ھەموو خەلگە کە لە خزمەتى دا بە پيوە وەستان، ئەویش پى و ووتن: ئەى کۆمەلانى خەلکى موسلمانان، ئەگەر بە پيوە دەمیتنەو بە ئيمەش ھەلسينەو، ئەگەر دادەنيشين ئيمەش دادەنيشى، بەلکو خەلکى تەنھا لە خزمەت پەرورەدگارياندا بە پيوە دەوەستن، خوا کۆمەلنى فەرزو سوننەتى داناو، ھەرکەسى جى بە جى يان بکات،

ده گاته سه رفران و هه ركه سيش وازيان لى بهيئى ده چيته پيژى له ناوچوان.^۱

عمر ﷺ بهم كارهى ويستى هه موو ئه و په وشت و نه ريتانهى، كه له قهيسه رى پۆم و كيسراى فارسه وه مابوونه وه، لايه ريت و ئوممه تى ئيسلام بگه پيئيته وه بۆ سه رده مى جئ نشينه پاشيده كان، ئاليه ردا دوو پالنه رى به هيژ سه ركوت ده كات، كه پال به مروقه وه ده نيئ بۆ خوشه ويستى هۆزه كه ي.

يه كه م: حه زى مروقه له خو ده رخستن و داسه پاندنى ده سه لات هرييه ت خستنه ناودلى خه لكى يه وه.

دووه م: ويستى هۆزه كه ي له سه رمانه وه ي ئه و نه ريتانه، به سوک پوانين بۆ عمر له وه ي، كه ئه و نه ريتانه ي نه ده هيشت و لايده بردن.

به لام به هۆى ليپران و باوه پى به وه وه توانى زال بيت به سه ر ئه م دوو پالنه ردا، ئه و شتانه ي پاليان پيوه نا بۆ خو به كه م زانين - تواضع - لا بردنى پواله ته دونيايه يى يه كان، ئه و ترسه گه وره يه ي له خواى گه وره و چاوه پوانى پاداشتى پۆژى دوايى و پشت گوئى خستنى ژيانى دنيا.

ئه م پالنه ره ش به هيژتره له كيژكه ره كانى سه رزه وى و، عمر سه ركوت له بوارى له غاوكردى ئاروزاته كانى خوئى و بيده نگ كردنى خاوه نى پواله ته هه لئه تينه ره كان، راستكردنه وه ي بۆ چونه كانى كۆمه لگه له بوارى ئه وه ي، كه پيويسته له سه ركاربه ده ستان، په يوه ندى نئوان ئه وان و ميلله ت.

مه به ست له ووته كه ي عمر، كه ده يوت: كۆمه لئ شتى فه رزكردوه له سه رتان، بۆ پوون كردنه وه ي هۆكاره كانى به ختيارى و نه هامة تى له دونيا و ئاخيره تدا، هه ركه سئ جئ به جئ يان بكات ده گاته كاروانى له خواترسان له دونيا و هاوپي چاكى بۆ دروست ده بيت، له پۆژى په ستاخريشدا په زامه ندى خوا و به هه شتى نه بپاوه له پيشوازياندايه^۲

۱- تاريخ دمشق لة التاريخ الإسلامى (۱۵، ۱۱۴) وه رگيراه.

۲- التاريخ الإسلامى (۱۵، ۱۶ / ۱۱۵)

۶- پېزلىناني له چاكه كاران:

ابن كثير دهليت: كوپكى قه تادهى كوپى نوعمان - هاوهلى پېغه مبهري خواﷺ له گه ل وه فديكدا دېننه خزمهت عمرى كوپى عبدالعزيز نه وېش لى ده پرسيت: تو كيت؟

كوپى قه تادهش به شيعره وه وه لامى ده داته وه ده ليت:

منم كوپى نه و كه سهى له غه زادا چاوى دهرهات... مصطفى به ده ستى پيروزى خوى خستى يه وه جيگا كهى خوى... دهى چهند جوان بوويت نه و چاوه، دهى چهند جوان بوويت نه و دهسته.

عمرىش به ديږه شيعريك وه لامى دايه وه ووتى:

تلك المكارم لا قعبان من لبن شيباً بماء فعادا بعد أبوالأ
پاشان پېزى لى گرت و خه لاتى باشى كرد.^۱

له م چيروكه دا هه لويستى نه ميرى باوه پداران عمرى كوپى عبدالعزيز ﷺ مان بو درده كه وېت، له پېزلىنان له كوپانى هاوه له به پېزه كان، به تاييهت كوپه كهى قه تاده ﷺ كاتى خوى ناساند و باسى نه و پوداوه ترسناكهى بو عمر كرد، كه چون جەنگيكي له گه ل بى باوه پاندا كرديت، به پاده يه ك چاويان دهره يتابيت و به كولميدا شوپيېته وه، عمرىش چون پېز له خزمه تكارانى پېشيني نه م نيسلامه ده گريت و پېز نه كه له خويان، به لكو له كورو نه و كانيشيان ده گريت، نه و هاوه له مه زنهش به هره مه ند بوو به نواندى موعجيزه يه كى پېغه مبهري خودا ﷺ له گه ليډا.^۲

هه روه ها يه كيكى تر له پېزلىتانه كانى له ناودارو پياو ماقوله صالحه كان، پېزلىناني بوو له (زيادى مه ولاى (ابن عباس)، زيادو دهسته يه ك له هاوپيكانى هاتن بو لاى عمرى كوپى عبدالعزيز وله بهر دهرگا خه لكيكى زور وه ستابوون عمر به ته نها پوخسته ي زيادى دا بيتته ژورده وه، زياديش له بيرى چوو سلاوى خه لافه تى لى

۱- سيرة عمر بن عبدالعزيز لابن الجوزى لا ۹۶.

۲- التاريخ الإسلامى (۱۵، ۱۶ / ۲۳)

بکات، هر که بیری که و ته وه خیرا پی ی ووت: سلاوت لی بیت نهی نه میری باوه پداران، عمریش پی ی ووت: سلا نه کردنه که ی ی که م جارت هیچ عیببکی نه بوو بوم - عمر ﷺ - له ته ختی خه لافهت دابه زی و له سر زهویه که دانیش ووتی: من له وه زور گه وره ترم، که له جیگه یه ک دابنیشم له جیگه ی زیاد به رزرتبیت، پاش نه وه ی زیاد کاری سهر دانه که ی ته واو بوو نیازی پویشتنی کرد، عمریش فهرمانی کرد بۆ بهرپسی (بیت المال) و پی ی ووت: دهرگایی خه زینه ی موسلمانان بخره سر پشت و به جی ی بهیلله با زیادو هاوه له کانی چهنیان پی خوشه لی ی بیهن، بهر پرسسی (بیت المال) سه یریکی زیادی کردو سه ری سوپما، که نه مه که ی شایسته ی نه وه یه دهرگای (بیت المال) ی بۆ بخریته سر پشت - له و کاته دا نه یده ناسی - و دهرگا که ی بۆ کرده وه، زیاد خوی پویشته ژوره وه هه شتاو شتیک، یان نه وه دو شتیک دره می له خه ی نه که دهره ی ناو به شی کرد له خوی و هاوری کانی. کاتی بهرپرسی دارایی نه وه ی بینی ووتی: نه میری برواداران خوی دهرانیت (بیت المال) بۆکی ده خاته سر پشت.^۱

نه م پداوه به لگه یه کی پوونه له سر ته وازوع و خو به که م زانینی عمر ﷺ و پیز لیتانی له زاناو خواناسه کان، نه وه تا گرنگ نه بوو له لای نازناوی به خه لافه ته وه - که سه ره ک کۆماری یه بانگ بکریت - که به رزترین نازناوه له لای موسلمانان، پله و پایه ش فیتنه یه، نه و که سانه ده که ونه داوییه ره، که هه رده م به دوا ی شوره ت و پله و پایه پاده که ن.

به لام باوه په بته وه کان هه رگیز که سایه تیان ناگوپیت له گه ل به رزترین پله و مه قامدا، به لکو جاران چۆن بوون هه ر به و جوړه ده مینیتیه وه و خو به که م زانینه که یان له ده ست ناده ن و هه روا ده بن، نه خیر، به لکو هه ندی جار زیاتریشی ده که ن، چونکه خه لکی پیزیان له پاده به دهر ده گرن.

له لایه کی تره وه نه و دابه زینه ی عمر بۆ سه ر زهویه که نه و په ری پیز لیتانی یه تی

لەو زانا مەزنە خواناسە، کە (زیادی کۆپی) (أبی زیاد) بوو، کە (خزمەتکاری نازادکراوی عبداللەى کۆپی عەیاش بوو)، ئەو تا ھەربەوێ، جاران بەندەبوو، هیچێک لە پلەو مەقامی کەمى نەکرد، چونکە پێزو شەرەف بە زانست و تقوایە، نەك بە پلەو مەقام و نژاد.

ئەو ھەلۆیستەى زیادیش، کە سەر پشک کرا چەندى دەوێ لە (بيت المال) بیبات، کەچی ئەندازەىەکی زۆر کەم پارە بۆخۆى و ھاوڕێکانى دەبات، ئەمەش ئەو پەپى خۆ بە کەم زانین و خۆ پارستنه لە حەرام - الورع -

چونکە کاتى دەروونەکان گەرەبوون و عەقلەکان لە کار دابوون ئەو مەرۆفە خۆى دەپارێزیت لە پارەوپول و تەماعى دنیا، کە دەروون نزمە بچوکهکان ھەلپەھەلپى بۆ دەکەن، بەلام ئەو چاوى بەرزتر دەپوانیت بۆ خۆشى قیامت و بەھەشتى نەپراوێ خوا دەپوانیت، کە گەرە پیاوان و دەروون بەرزەکان خۆیانى بۆ دەکوێن.

٧- مەنالیکی ژیر لە خزمەت خەلیفەدا:

بەکێ لەو وەفدانەى، کە بۆ پێرۆزبای خەلافەت ھاتن بۆلاى عمرى کۆپی عبدالعزیز رضی اللہ عنہ وەفدێک بوو لە حیزازەو ھاتبوون، مەنالیکیان دانابوو لە باتى ئەوان قسەبکات، کاتى ھەستایە سەر پێ و ویستى دەست بکات بە قسەکانى، عمر ئاماژەى بۆ کرد پێى ووت: واز بێنە بچکۆل با کەسیکی لە تۆ گەرە تر قسەبکات، مەندالە کەش ووتى: واز بێنە ئەى ئەمیری باوھەرداران، مەرۆف بە دووشت گەرە یە بەدل و زمانى، ئەگەر خۆى گەرە زمانیکى پاراو و دلێکی وریای بە ھەرکەسیک بەخشی ئەو وای لێ کردەو ھەستایەنى قسەکردن بێت، ئەى ئەمیری باوھەرداران، ئەگەر حیساب بۆ تەمەن بکړیت، ئەو لەناو ئوممەت زۆر بەتەمەن تر ھە یە لە تۆ شایانى ئەو جیگایەى تۆب.

١- التاريخ الإسلامی (١٥، ٢٤)

٢- النموذج الإداری لا ٧٩.

عمر رحمۃ اللہ پئی ی ووت: دەى باشه فەرموو قسە بکە بچکۆل، مندالە کەش ووتى: بەلێ باشه ئەمىرى باوەرداران، ئێمە وەفدين و بۆ پیرۆزبایی هاتوين، نەك بۆ پێز شکاندن و نەهامەتى، لە ولاتەكەى خۆمانە هاتووين، سوپاسى ئەو خوايە دەكەين، كە تۆى پئی بەخشیووين، نە بەتەماحى شتەو، نە لە ترسان هاتووين، چونکە سامان و بەخشى تۆگەيشتۆتە لای ئێمە، ئى لە لایەن تۆشەو ئەمىن و بەختەو ەرتىن کەسین، چونکە دادپەرەبویت بواری زۆلەم سەتەمیان بۆ نەهێشتوینەتەو.

عمر رحمۃ اللہ زۆر سەرسام بوو بە زانست و پەروان بێژى ئەو مندالە، بۆیە هانى دا زیاتر قسە بکات، زیاتر متمانەى تیدا دروست ببێت بە خۆى و غیرەت پەیدا بکات، تا ئەم هەلۆیستەش ببێتە هەلۆیستبێكى پەرەردەبى بۆ مندالەكە لە حەزورى ئەمىرى موسلماندا، لە بەر ئەو هۆیە داواى ئامۆزگارى لێ کردو پئی ی ووت: ئامۆزگارىمان بکە بۆکۆل بەلام بەکورتى.

مندالە کەش ووتى: ئەى ئەمىرى باوەرداران خەلکانێک هەن خەلەتاوون بە نەرم و نیاى خوا و هیوا درێژى و وەسف و سەناى خەلکى بۆیان، دەى تۆ نەكەى نەرم نیاى خواو تەمەن درێژى خۆت وەسف و سەناى خەلکى بتخەلەتێنیت، لە خشتەت بەرن.

پاشان عمر رحمۃ اللہ دەربارەى تەمەنى پرسیارى لێ کرد دەبینى (۱۳) سالانە بۆیە شیعرەو ووتى:

تعلم فليس المرء يولد عالماً وليس أخو علم كمن هو جاهل
وإن كبير القوم لا علم عنده صغير إذا إلتفت إليه المحافل

۸- مریشكەكانى دەدزن:

عمرى كوپى عبدالعزیز ﷺ بەردەوام بەدوا داچونى كاروبارى موسلمانانى ھەبوو، ھەردەم دەرگاشى لەسەر پشت بوو بۆ پئويستى دەنگ و باسيان، ھەرنامەيەكى لە ھەر جێگەيەك لە ھەر موسلمانێكەو بۆ بهاتايە يەكسەر دەدرا دەستى خۆى و كەس بۆى نەبوو پيش ئەو بىخوينتتەو، جارێك نامەيەكى لە ئافرەتێكى پەش پيستی ميسرى وە پي گەشت، كە كۆنە كەنيزەكى (ذى أصبح) بوو، لەو نامەيدا بۆى نووسيبوو: ديوارى حەوشەكەم نزمە توانام نى يە بەرزى بكەمەو لە بەر ئەو بە ئاسانى مريشكەكانم ئى دەدزن.

عمرى كوپى عبدالعزیزىش لەو ئەمدا نوسى (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) لە بەندەى خوا ئەميرى باوەردارانەو بۆ (فەرتونەى پەش) ناكەتم پي گەشت، كە تيادا باسى نزمى ديوارى حەوشەكتانت كردوو، گوايە بە ئاسانى دز دوتوانيت، بقونيتتە مالهو مريشكت ئى بدزيت، ئەوا منيش نامەم نووسيوو بۆ (أيوب)ى كوپى (شرحبيل)، - كە بەرپرسى نوڧزو جەنگ بوو لەميسر- پيم ووتو: بۆت چاك بكاتەو و ئيتەر (إن شاء الله) ئەو ترسەشت نەمەنيت.

ئەمەش دەقى نامەكەى (عمر) بۆ كوپى شەرەبيل و پي دەلئت: لە بەندەى خواو بۆ ئەميرى باوەرداران بۆ ئەيووبى كوپى شەرەبيل، پاشان (فرتونة السوداء) كە كۆنە كەنيزەيەكى (ذى أصبح) نامەيەكى بۆ ناردووم سكالای ئەو دەكات، كە ديوارى حەوشەكەى نزمە مريشكى بە ئاسانى ئى دەدەزن، داوا دەكات بۆى بەرز بكەينەو، ھەركە ئەم نامەيەت پي گەشت دەمەويت ھەر بەدەستى خۆت ئەو ديوارەى بۆ ھەلبجيت، ئەيووبيش خيرا بە ھەلە داوان لە ھەداوان سواری و لاخەكەى بوو خۆى گەيانە شارى (جيزة) ھەوالى ئەوژنەى پرسى و دەبينى پيرەژنێكى پەش پيستی ھەژارەو نامەكەى عمرى كوپى عبدالعزیزى داىە دەستى و ديوارەكەشى بۆ بەرز كردەو^۱

۹۔ خہمی موسلمانہ کانی دہ خوارد:

نامہ یه کی نویسی بۆ نه سیره کانی موسلمانان، که له به ندیخانه کانی پۆحدابوون له (قوسته نئینیه) تیایدا پی ی ووتن: ئیوه خۆتان به دیل نه زانن؟ په نا به خوا! نه خیر، به لکو ئیوه له پیناوی خوا به ند کران، بشزانن من یه ک شت له ناو موسلماناندا دابهش ناکهم، تا چاکترینی له پیشه وه نه دهم به که سو کاره کانتان، نه وامن یه کی (۵) دینارم بۆ ناردن، نه گهر له وهش نه ترسامایه، که تاغوته که ی پۆم گلی ده داته وه بۆ خۆی زیاترم بۆ ده ناردن، فلان که سی کوپی فلان که سم ناردوه بۆ لاتان، تا نیرو می گه وره و بچوک به ندو سه ره به ستان به پره لا بکات، هه ر چه ندی داوا بکن دهیده م، دهی مژده تان لی بی، پاشان مژده تان لی بیته والسلام^۱.

له م نامه یه دا په وشته به رزی و هه ست بئندی عمرمان بۆ ده رده که ویت، وه ک نمونه ی پیشکه وتوو له حوکمرانی موسلمانانی له خواترس، له پارستنی مافی خه لکیدا له خواترساو به وپه پی دلسۆزی و نه مانه ته وه په چاوی کردوه، به جۆریک، که دلنه وای دیله موسلمانه کانی به رده سستی پۆمه کان ده کات، به و پاسه وانانی سنوری ئیسلامی دوون، که له پیناوی خوا خۆیان زیندانی کردوه، به م کاره یان پاداشتی سنور پارێزان هه یه - المرابطين -

له گه ل نه م دلنه وایی کردنه ده رونی یه گردنگه دا، به پاره و سامانیشت دلنه وای ده کردن و کۆمه کی ده کردن، له لایه کی تریشه وه خه می مال و مندالی له دلدا نه هیشتن، ناگادری کردن، که نه م که ژیا نی مال و منداله کانی مسۆگه ر کردوون؟ هه روه ک په یمانیشی پیدان، که نه و په پی هه ول ده دات بۆ ئازاد کردنیان، نه م هه لسوکه وته به پێزانیه شایانی نه و دیلانه بوو، که له پیناوی خوا دیل کران بۆ پارێزگاری له ئیسلام و سه رخستنی له مال ده رچوون^۲.

۱- سیره عمر بن عبدالعزیز لابن عبدالحکم ۱۶۲۷-۱۶۴.

۲- التأریخ الإسلامی (۷۷، ۱۵)

۱۰- قەرزی قەزاران دەبژێریت:

نامەى بۆ کاربەدەستانى نووسى و تیايدا پى ى ووت: قەرزی قەزاران ببژێرن، پى ى وون: ئەى ئەگەر قەرزاريكى موسلمان خانوى هەبێت و خەزمەتكارىشى هەبێت و لاخى سوارىشى هەبێت و كەل و پەلى مالىشى هەبێت، عمر رەزى له وه لāmدا ووتى: ئەو پياوه دەبێت خانووى هەبێت تيايدا بژى و خەزمەتكارى هەبێت، هەندى كارى له كۆل بکاتهوه، ئەسپىكىشى هەبێت بۆ جيهاد کردن و كەل و پەلىشى هەبێت له ناو مالدا، له گەل ئەمانەشدا قەرزار بوو، هەرچى قەرزی له لایه بۆى ببژێرن.^۱

لەم هەوالەدا ئەمىرى باوه‌پداران عمرى كوپى عبدالعزيز رەزى فەرمان دەدات بە بژاردنى قەرزی ئەو كەسانەى، كە خانوو دارو ولاخ دارو خەزمەتكارىان هەيه، له مالىشدا له هيجيان كەم نى يه، ئەمەش ديمەنىكى مەزنه له بەزەيى و سۆزو دلنەوايى حاكى موسلمانان و گرنگى دانى بەكاروبارى گەلەكەى، پيشه‌وا داد پەروەرەكانىش هەريه‌و جۆره دەكەن و سامان ئاوا خەرج دەكەن، بە جۆرى هەزاران دەوله‌مەند دەكەن و ناپه‌هەتى ژيانى له‌سەر ئاسان دەكەن، دىلى موسلمانان ئازاد دەكەن و دەستگرووى نەدارەكانىشيان دەكەن و ناتەواوى يەكانيان تەواو دەكەن.^۲

۱۱- عمر و ديله نابينا يەكەى لای پۆم:

عمرى كوپى عبدالعزيز رەزى نوێنەريكى نارد بۆ لای گەورەى پۆم، له‌وى بە ناو سەريازگە كە ياندا دەگەرا، چاوى بەم لاو بەم دەگێرا، داى بە لای پياويكدا دەبينى بە دەم گەنم دەه‌پینه‌وه قورئان دەخوینیت، كابرا پۆشت بۆ لای و سەلامى لى كرد، بە لām ئەو وه لāmى نەدايه‌وه و دوباره سەلامى لى كرد، بە لām ئەو وه لāmى نەدايه‌وه دوباره و سى باره سلاوى لى كرده‌وه، ئەويش له وه لāmدا ووتى: جا سەلام و ناشتى لەم ولاتەدا هەيه؟ پاشان ئەويش پى ى ووت: كەمن نوێنەرى عمرى كوپى

۱- سيرة عمر بن عبدالعزيز (لابن عبدالحكم) لا (۱۶۲-۱۶۴).

۲- التاريخ الإسلامى (۷۷، ۱۵)

عبدالعزیزم بۆ لای سەرکردهی پۆم، پیم نالیتییت مهسهلهی تۆ چۆنه؟ کابراش ووتی: من له فلان جیگه دا دیل کرام و هیئامیان بۆ لای گه ودهی پۆمه کان ئه ویش داوای لیکردم بيم به گاور، منیش به گویم نه کرد، ئه ویش هه پره شهی لی کردم و ووتی: ئه گهر نه بیئت به گاور هه ردوو چاوت هه لده کۆلم، به لام من دینه که م له لا خۆشه ویست تربوو له چاوه کانم و ئه ویش ئاوای لی کردم، که ده مبینی هه موو پۆژی هه ندی گه نمم بۆ ده نئیریت و خۆم دهی هاپم و ده یکه م به نان و ده یخۆم.

نۆینه ری عمر گه پایه وه بۆ پایته ختی خه لافهت هه والی پیاوه نابینایه که ی بۆ گێرایه وه بینیم فرمیسک له چاوه کانێ ئه میری باوه پداران به خوړ ده هاته خواره وه، پاشان فه رمانی ده رکردو نامه یه کیان بۆ نویسی و تیایدا به گه ودهی پۆمه کانێ ووت: هه والی فلانم پئی گه یشتوو وه سفی ته وای بۆ کرد، من سویند به خوای گه وده ده خۆم، که ئه گهر بۆم نه نئیریت وه سوپایه کت بۆ ده نئیرم، که سه ره تاکه ی لای تۆ بیئت کۆتایه که ی لای من بیئت، نۆینه ره که گه پایه وه بۆ ناو سوپای پۆمه کان و سه رکرده که یان به سه ر سوپمانه وه ووتی: چی بوو خیرا گه راییته وه؟! ئه ویش نامه که ی عمری کورپی عبدالعزیز ی دایه دهستی، کاتێ خۆیندیه وه ووتی: چۆن ده یه لێن، ئه و پیاوه صالحه هه ستێ به وکاره، به لکو ئه و دیله ی بۆ ده نئیرینه وه، ده لئی: له وئێ چه ند پۆژیک مامه وه چاوه پوانی دیله که م ده کرد، که ی بمده نئ و بیبه مه وه، بۆ ئه و مه به سه ته چوومه لای سه رکرده که ده بینم له سه ر کورسی دابه زیوه ته سه ر زه ویه که و نۆر بئ تاقه ته و به ناو چه وایدا غه مباری دیار بوو، پوی تیکردم و ووتی: ده زانیت بۆچی وام به خۆم کردوه؟ ووتم: نه خیر شته که له لام نۆر سه یربوو، ووتی: هه والم پئی گه یشتوو، که پیاوه صالحه که له دنیا ده رچوو. مه به ستی عمری کورپی عبدالعزیز بوو به و هۆیه وه ئاوام به سه ر خۆم هیئاوه، پاشان ووتی: هه رکاتێ پیاو چاک و صالح له ناو هۆژیکدا بیئت، که خراپ بن، ئه وه خوای گه وده نایه لئ نۆر بمینیته وه له ناویاندا، ده یگه پینته وه بۆ لای خۆی، ده لئی: منیش ووتم: ده ی رینگام بده برۆمه وه بئ هیوا بوو له وه ی دیله که ی پئی بداته وه،

سەركرده كەش ووتى: ئىمە فەرمانەكەى جى بەجى ناكەين لە ژيانداو لە پاش مردنى
بىشكىنن، نابىناكەى لە گەل نوڧنەرەكەدا ناردەو.^۱

۱۲- خانەمىكى عىراقى:

لە عىراقەو نافرەتەك كەوتە پى بەرەو لای عمرى كوپى عبدالعزىز، كاتى
گەشتە بەر دەرگای ماله وىان و پرسىارى كرد: ئايا ئەمىرى باوەرداران دەرگاوانى
هەيە؟ ووتيان: نەخىر، ووتى: ئەمەم پىخۆشە، پاش پى پىدان پۆشتە ژورەو
دەبىنى (فاطمە) دانىشتوو خەرىكى شىكردنەو لۆكەيەكەيە، سلاوى لى كردو
(فاطمە) یش وەلامى دايەو پى ووت: فەرموو وەرە ژورەو، كاتى چوو ماله وە
دانىشت و چاوىكى گىرا بە ماله كەدا و هىچ شتىكى وای نەكەوتە بەر چاو، كە
نرخىكى وای هەبىت، هاواری كرد: من هاتووم بۆ ئەو ماله كەم ئاوەدان بكەمەو
لەم ماله وىرانەيە؟! (فاطمە) ش لەو لەمدا پى ووت: ئەم ماله وىران بوو، تا
مالى كەسانى وەك تۆ ئاوەدان بىتەو، لەو كاتەدا عمر رەھمەتە هاتەو بۆ مال و
پۆشت بۆ لای بىرەكەيان و دەولچەك ئاوى دەرھىناو ئاوپشینی حەوشە
خۆلەكەيانى پى كردو ھەر سەبرى (فاطمە) ى دەكرد، ژنە ميانەكەش نەيزانى ئەو
ئەمىرى باوەردارانە-بۆيە بە فاطمەى ووت: خرت داپۆشە لەبەر چاوى ئەم كابرا
ئاوپشین كەرە، چونكە دەبىنم ژۆر سەرت دەكات! فاطمەش ووتى: ئەو ئاوپشین
كەر نىيە، ئەو ئەمىرى باوەردارانە.

دەلى: پاشان عمر سەلامى لى كردن و پۆشتە ژورەكەى خۆى، بەرەو شوڧنى
نوڧزخوڧندەكەى پۆشت و دەستى كرد بە نوڧزكردن، پاشان دەربارەى ئەو ژنە
پرسىارى كرد، فاطمەىش ووتى: ئەمەيە خۆيەتى، عمر رەھمەتە رۆشت ھەندى ترى
ھىناو چەند بۆلىكى جوانى ھەلبارد و خستى يە بەدر دەستى ژنەكە پوى تى كرد
ووتى: چى پىوڧستى يەكەت ھەيە بىللى؟

ژنه کەش ووتی: ئافەرە تێکم لە عێراقەووە هاتووم، پێنج کچ هەیه هەموویان (کُسلُ کُسد) واتە: بێ دەرامەت بێ ئابوری — و هاتووم بۆ ولات تا بە چاوی بەزەیهووە لایەکیان ئی بکەیتەووە، عمریش بەم گریانەووە ووتی: (کسل کسد) پاشان قەلەم و مەرکەبەکی هینا و نامەیهکی نووسی بۆ والی عێراق، بەژنه کەشی ووت: ناوی کچه گەورەکیان چی یە؟ پاشان موچهی بۆ دیاری کرد، خانمەکەش سوپاسی خوای لەسەر کرد، پاشان ناوی سێ یەم و چوارەم و پێنجەم پرسیاری کرد و خانمەکەش هەر سوپاسی خوای دەکرد، موچهی بۆ ئەوانیش دیاری کرد و کاتێ موچهی هەموویانی دیاری کرد لە خۆشیاندا تێک چوو بوو هەر دوای خێر پاداشتی لە خوای گەورە بۆ دەکرد.

پاشان عمر ﷺ دەستی بەرز کردەووە ووتی: هەتا تۆ سوپاس گوزار بوویت ئێمەش هەر موچهمان بۆ کچه کانت دیاری دەکرد، دەی تۆش بەو چوار کچهت بلی: بەشی خوشکی پێنجەمیان بدەن، خانمەکەش نامەکی هینایەووە بۆ عێراق و دایە دەستی والی عێراق، کاتێ نامەکی دایە دەستی والی، والی دەستی کرد بە گریانێکی بە کۆل ووتی: پەحمەتی خوا لە نوسەری ئەم نامەیه، ژنه کەش ووتی: بۆ مردووە؟ ووتی: بەلێ، ئێتر ئەو ژنه هاوارو سەدای گریانێ ئی بەرز بوویەووە ویستی بپاواتەووە، والیش پێی ووت: مەپۆ هەرگیز نامەیی عمر پەت ناکەمەووە، هەرچی تێیدا نووسی بوویەووە دیاری کرد بۆ ئەو ژنه و کچهکانی.^۱

۱۲— زیندو کردنەووەی سوننەتی (موچه پێدان) (العطاء)

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ دەلیت: دروست نی یە موچهی مردووە کانتان وەر بگرن، خێرا ئاگادارمان بکە لە مردنیان، هەر وەکو کۆرپە لە یەکیشت ئاگادارمان بکەن، کە لە دایک دەبن تا موچهیان بۆ دیاری بکەین.^۲

۱— سيرة عمر ابن عبدالحکم لا ۱۶۹.

۲— طبقات ابن سعد (۵/ ۳۴۶).

لە پىۋايە تىڭدا كە (ابن سعد) لە ھەوالى (أبى بكر بن حزم) ھەرى گرتووە دەلەيت: ئىمە لىستى بەند كراوە كانمان دەھىنا مووچە كانمان بۆ جيا دەكردەو ھە لەسەر داواكارى عمرى كوپى عبدالعزىز، لە نامە يە كدا داواى لى كردم، كە ھەر كەسى لىرە نى يە و شوڭنكەى نزىكە ئەو مووچەى لە لىستە كەيدا ديارى بكە، ھەركە سىش كەس نازانىت چى لىھاتوو ھە بۆ كوڭ پۆيشتو مووچە كەى بوەستىن تا دىتەو، يان پرسەى بۆ دادەنرىت، يان ھەكىلىكت بۆ ديارى بكات و بەلگەى پى بىت لەسەر سامانى خاوەنەكەى و مووچەكانى بدە بە ھەكىلەكەى.^۱

بەم شىۋەىە عمرى كوپى عبدالعزىز سوننەتى مووچەى سالانەى زىندو كردهو، كە لە سەردەمى خەلىفە رشىدىنەكان و موعاويەدا كارى پى كراوە و خەلىفەكانى داواى ئەوان پشت گوڭيان خستوو، مووچە تايبەت كرا بە ھەندى ناودارى ناو ئومەتى ئىسلامە يەو، (بەنى ئومە يەكان) زۆرەى مووچەكان ئەوان دەيانبرد، بەلام لە سەردەمى عمرى كوپى عبدالعزىزدا مووچە گشتى كرايەو ھەموو تاكەكانى كۆمەلگەى گرتەو.

ئەمەش ديارترىن ھەلوڭست و چاڪسازىە نوڭ خوازىەكانى عمربو ھە.

۱۴- سوالمە رانى لە سوالمە كردن رزگار كردهو:

ھەندى لە دانىشتوانى مەدىنە ھاتن بۆ لای عمرى كوپى عبدالعزىز و ئەو یش ھەوالى خەلكى شارى مەدىنەى لى دەپرسىن و، دەيوت: ئەو ھەزارانە چيان بەسەر ھات، كە لە فلان جىگادا دادەنىشتن بۆ سوالمە كردن؟ ووتيان: ئەى ئەمىرى باو ھەرداران وازيان ھىنا لەو كارە، عمر پرسى: ئەى ئەو ھەزارانە ماون، كە لە فلان و فلان جىگادا دەنىشتن؟ ووتيان: وازيان ھىنا ئەى ئەمىرى باو ھەرداران خواى گەورە دەولە مەندى كردن، عمر ووتى: ھەندى لەوانە گياو گژە ئالفى حوشترىان دەفروشت بە گەشتىاران، چيان بەسەر ھاتوو؟ ناكەونە بەرچاوم لەم داويانەدا؟ ووتيان: ووتويانە: قوربان خواى گەورە بە ھوى عمرى كوپى عبدالعزىزەو دەولە مەندى

کردین و له و کاره‌ی خستین.^۱

ئەمەش بە ھۆی ئەو بەرنامە پەر لە داد پەر وەر یەو ھەبوو، کە عمری کوپری عبدالعزیز پیادە ی کردو ھە بوار ی دابەش کردنی سامانی موسلماناندا، بە جوړی، کە پێگرتی کرد لە بەر دەمی کە مینە یەکی کۆمە لگە دا، کە بە ئارەزووی خۆیان مووچە وەر یگرتن و بپژێنە و بپژێنە خەرجی بکەم، وایان لێ ھاتبوو مووچە ی یە کە سیان را بە دەکەس لە موسلمانانە ئاست نزمە کان - ھەژاران - بە وجوړە سامانی موسلمانان جاریکی تر گە یشتە و دەستی سەر جەم موسلمانان، کە پێشتر شتی وانە بوو، بە و ھۆیە وە زۆری موسلمانان ھەژارە کان وازیان ھێنا لە ئیش و کارە قورس و گرانی کان بۆ پەیدا کردنی بژیوی ژیا نیان بە رامبەر پارە یەکی کەم و بێ نرخ.^۲

۱۵- ژن ھینان بۆ گە نە دارە کان:

عمری کوپری عبدالعزیز رحمہ اللہ گرنگی دەدا بە و گە نجانە ی، کە وەختی ژن ھینانیان ھاتبوو، بە لام لە بەر نە بوونی و دەست کورتی ژنیان نە دە ھێنا و ئەو مارە یی بۆ مسۆگەر دە کردن، أبو العلاء دە لیت: نامە ی عمری کوپری عبدالعزیز خۆ ینرایە وە لە مزگە وتی گە وەرە ی کوفە داو خۆم گویم لێ بوو، کە دە یووت: ھەر کە سێ ئەمانە تیکی لە سەر شانە و توانای گە پانە وە ی نی یە (بیت المال) ئەو ئەمانە تە ی لە سەر شان لابیات و بۆی بدات، ھەر کە سیکیش داوای ژنیکی کردو ھە توانای مارە یە کە ی نی یە دە بیئت لە سامانی خوای گە وەر، - بیت المال - بۆی بدەن.^۳

ئەمەش بپاریکی زۆر گرنگە بۆ چاکسازی کۆمە لگە، چونکە پاکسازی چاکسازی و کۆمە لگە لە سەر ئەو ھەستاو ھە، کە پۆلە کانی ژن بھێنن و بەختیاری خیزان بە دەست بھێنن، لە وانە یە مارە یی زۆر و ئەرکە کانی تیچونی ژن ھینان و ابکات لە گە نە ھەژارە کان نە توانن ژن بھێنن، خو ئەگەر دە وڵە ت ئەو ئەرکە لە ئەستو

۱- الکتاب الجامع لسیرة عمر بن عبدالعزیز (۱/ ۱۵۱).

۲- التأریخ الإسلامی (۱۵/ ۱۲۸).

۳- طبقات ابن سعد (۵/ ۲۷۴).

بگريٽ ئەو تەوانىيەتى كۆمەلگە بە پاكى بهيلىتەو، لە گەندەلى پەوشتى و تىكچوون بپاريزيت.^۱

۱۶- چينهەكانى كۆمەلگە لە يەكترى نزيك بكاتەو:

(يونس)ى كوپى (بن أبى شبيب) دەليٽ: لە هەندى بۆنەى وەك جەژنەكاندا عمرى كوپى عبدالعزيزم بينيو، كە خەلكانى ناودارو دەولەمەند دەهاتن بۆ پيرۆزبایی لىتى تا وایان لى دەهات لە دەورى مینبەرەكەى كۆ دەبونهو لە نىوان ئەو خەلگە گشتى يەكەدا بۆ شایەك هەبوو، كاتى عمر عليه السلام گەيشت و چوو سەر مینبەرەكەى، سلاوى لە هەمووان كرد، ئەوێ بەدى كرد، كە بۆشایەك هەيە لە نىوان دەولەمەندو ناوداران نىوان خەلگە گشتى يەكەدا، بۆيە بە دەست ئاوازی كرد بۆخەلگە گشتى يەكە، كە بفەرموون بێنە پيشەو، ئەوئەندە هاتنە پيشەو، تالەگەل ناودارو خانەدانەكاندا تىكەل بوون.^۲

پيشتر لەواى سەردەمى ئەمىرى باوەرداران - موعاوياً عليه السلام - ئەمىرو والى يەكان هەندى لە خەلگەكە ناودارو دەولەمەندەكانيان جیا كردبويهو لە دانىشتن دا لە مووچەو بەخششەكانيشدا، ئيتىر پاش ئەو ئەم پەتايە لەناو ئوممەتى ئىسلاميدا بۆلۆبويهو، تاواى لى هاتبوو خەلگە گشتى يەكە نەياندەويټا بپۆنە خزمەت بەرپرس و كاربەدەستەكانەو، وایان هەست دەكرد، كە ئەوان شايەنى دانىشتن نين لە ئاستى چينهە بەرزەكاندا، كە پييان دەووتن پياو ماقولان (الأشراف).

تاواى لىهاتبوو بۆ نوڧتى جموعەكانيش موسلمانە ئاست نزمەكان نەيان دەويټا بچنە پيزەكانى پيشەو، كە لە راستيدا هەق وابوو پيش بركييان بكردايە لە پيزەكانى يەكەم، چونكە پاداشتى زۆرو مژدەى گەورەى لەسەرە.

بەلام عمرى كوپى عبدالعزيزبۆبە خەلیفەى موسلمانان، گەورەترین هەول و تەقەلاى بۆئەوئەو و جياوازيانە نەهيلىت و چينهەكانى كۆمەلگە لە يەكترى نزيك بكاتەو.

۱- التاريخ الإسلامى (۱۵/ ۱۲۹).

۲- طبقات ابن سعد (۵/ ۲۷۸).

ئەمەش بەوہی، کہ ناو شورەتی چینه نزمەکان بەرز بکاتەوہ و ہست بہ بوونی خوڤیان بکەن، وریان بەرز بکاتەوہ ہست بہ لاوای کردنیان تیدا نہ بیت، بۆ ئو مەبەستە لە مووچەدا وەک یەکی ئی کردنەوہ، گومانیشی تیدا نی یە، کہ پارەو سامان کاریگەری یەکی تایبەتی ھەیە لە بەرزکردنەوہ و دابەزاندنی شورەتی خەلگیدا.

بەمەشدا بۆمان دەرەکەویت، کہ چەندی ھەژارانی خوڤ و یستووہ و یستووہی تی لە دەوڵە مەندو ناودارەکانیان نزیک بکاتەوہ، بەوہی کہ ئامازە ی کرد بۆیان تا نزیک ببنەوہ ئی و تیکەلی چینی پیاو ماقولان بین، تا ئو بەینە گەورە نہ مینێ لە ناو موسلمانەکاندا، کہ بە پرس و کاربە دەستەکان بەزۆلم و ناپەرە و دروستیان کردبوو.^۱

ئای کہ ئەمڕۆکە کۆمەلگە کەمان پتووستی بەو پڕۆگرامە ئیسلامیە دروستە ی عمرﷺ ھەیە بۆ ئوہی جاریکی تر چینیایە تی لە ناو کۆمەلگەدا ھەلبگریتەوہ، چونکە ئەمڕۆ قورئان حاکم نیە و شەرع پەیرە و نا کریت، بۆیە دەبینی حیزبە عەلمانی یەکانی سەر کورسی یەکانی حوکم لە ھەموو وولاتە ئیسلامی یەکاندا ھەستاون بەگەورە کردن و بەرزکردنەوہی ئەندامانی حیزبی حاکم و کەس و کاری کاربە دەست و حوکم رانان، تا وای لیھاتووہ مووچە ی فەرمانبەرێکی داماو لای وەزیر و گزیرەکان دەریت بە پۆزانی مندالە بەرپرسیک و ھەموو پۆزێ مۆدیلیکی نوێ ی ئوتومبیل دەگۆرن و ھەژارنیش نازان کامە یە کلاچ و کامە یە ئیستۆپ!!!^۲

۱۷- عمر ھەست بە بەرسیاریەتی دەکات بەرامبەر تاکەکانی کۆمەلگە :

فاطمە ی کچی عبدالملک دەلیت: عمرﷺ ھەرکاتی لە دەوام تەواو ببوایە و لە ئیش و کارەکانی نہبوایە و تەوہ، ئەوہ شەویشی دەدایە دەمی پۆز تا کارەکانی تەواو دەکرد، بەلام پۆزێکیان ھاتەوہ بۆ مال دیاربوو کارەکانی تەواو کردبوو،

۱- التأریخ الإسلامی (۱۵/ ۱۴۰).

۲- وتە ی وەرگێژ.

چونكه داواى كرد چراكهى بۆ داگىرسىننن، كه عايدى — بيت المال — نه بوو، پاشان دوو پكات نوڧڙى كرد، پاشان كهوت به دهمدا و سهري خستبووه نڧوان هەردوو دهستى و فرمىسكىش به چاوه كانيدا دههاته خواره وه، هه ناسهى واى هه لده كيشا، كه خهريك بوو دلى ده تهقى له گه لى دا گيانى دهرده چوو، تا پۆژئاوبويه وه به يانى يه كه شى به پۆژوو بوو، منيش لى ي نزيك بوومه وه ووتم: نهى نه ميرى باوه پداران ئايا تو جاران ئاواو ئاواو نه بويت؟ ووتى: به لى، به لام تو خه ريكي خۆت به وواز له من و كاره كانم به ئينه، منيش ووتم: دهمه وىت په ند وه ريگرم، عمر ووتى: كه واته پىت ده لىم: من بووم به — خەليفه — نه م ئومه ته گه وره يه هه ر به ره ش و سوريانه وه، پاشان بيرم كرده وه له هه ژاريكى بى پاره خاوه ن كولفه تيكي زۆر^۱ هاوڧينه ئه وانه له هه موو كون و قورڧنڧىكى نه م ولاته دا، بۆم دهر كهوت، كه خوا دهر باره ي هه موويان پرسىارم لى ده كات، پڧغه مبه رى خوايش ﷺ شكاتم لى ده كات، ترسام خواى (عزوجل) هيج بيانويه كم لى قبول نه كات، به رامبه رى شكاتى پڧغه مبه ر هيجم پى نه كرىت، ده ي به خوا فاطمه به زه يه كى وام به خۆمدا هاته وه، كه چاوه كانم پريبون له ئاو دلم ئازارى پڧگه يشت، تا زياتر بيرم لى ده كرده وه زياتر ده ترسام، ده ي ئا له مه په ندو ئامۆزگارى وه ريگره، توش يان لاقچ، وازم لى به ئينه.^۲

ئاي خوايه نه وه عمر ﷺ نه وه نده ده ترسيت له لڧپرسينه وهى خوايى دهر باره ي تاكه تاكه كۆمه لگه ي ئيسلامى هه ژارو نه دارو بڧوه ژن و په ككه وته و داماوان، نه ترسيت كه سى له وانه هه بىت و نه م پيان نه زانىت و له قيامه تدا لڧپرسينه وهى له گه لدا بكرىت، هه روه ك گريانى عمر ﷺ به لگه يه له سه ر ترسانى له خواى گه وره و سزايى ئاگرى جه هه نم، واى لى دىت، كه خۆى به رزتر ده گرىت له هه موو سورو زه رده كانى دونيانو دنيا په رستى به سه ر دانايه ت.^۳

۱- كلفهت: مندال

۲- سيرة عمر بن عبدالعزيز لابن عبدالحكم لا ۱۷۰.

۳- وتهى وه ريگير

۱۸۔ ھہ لویستی بہرامبہر (أهل الذمة): کاتی پیردہ بن:

ٹاینی پیروزی نیسلام ٹاینی دادپہروہری و لیپوردهی و گرنگی دانہ بہ لاوازه کان، نیسلام خیرو خوشیہ کانی بوشوینکھ وتوانی خوی نی یہ وبہس، بہ لکو بۆ ھہ موو ئه وکھ سانہ یہ لہ سہر زہویدا دہ ژین، نیتہر با لہ سہر ھہ رٹاين بیروباوہ پیک بن، عمری کوپی عبدالعزیز رحمہ اللہ ھہم بنہ ما بہر زو پیروزانہ ی بہ کردہ وہ بہ رجہ ستہ کردبوو، ھہ مہش بہ جی بہ جی کردنی فرمانہ کانی شہریعہ تی نیسلامہ، کہ وای بریار داوہ ھہر کہہ سیٹک لہ وانہ ی لہ ژیر سایہ یدا دہ ژین، ھہ گہر دہ سہ لاتیان نہ بوو، خویان بیژنن و کہہ سی تریش نہ بوو بیانژینیت، ھہ وہ لہ سہر (بيت المال) ی موسلمانانہ ژیا نی مسوگہر بکات.^۱

(ابن سعد) دہ گہرتہ وہو دہ لیت: عمری کوپی بہ ہرامی (عُیْرَاق) دہ لیت: نامہ ی عمری کوپی عبدالعزیزمان بۆ خویندراپہ وہ، کہ دہ یوت: (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) لہ عبد اللہ عمر۔ ھہ میری باوہ پداران۔ بۆ عہ دی کوپی ھہرتہ ٹت و ھہ موو موسلمانانی دہ فہرہ کہ ی، سہ لامتان لۆ بیت، من سوپاسی ھہ و خواہ تان لہ سہردہ مہ کہ م، کہ ھہچ خواہ ک نی یہ جگہ لہ ھہ، پاشان بہ چاوی سوژہ وہ بۆ (أهل الذمة) پوانہ و نہرم و نیان بہ لہ گہ لیاندا، ھہر کہہ سیٹک لہ وان پیربوو کہہ سی نہ بوو بیژینیت، ھہ وہ لہ (بيت المال) بیژنن، ھہ گہر خزمی نزیک ی ھہ بوو بہ ژور پی ی بلین: کہ بیژینیت.^۲

۱۹۔ لہ گہ ل گاورو جولہ کہ دا نان دہ خوات:

عمری کوپی عبدالعزیز رحمہ اللہ ھہ موو پۆژیک یہ ک درہ می دہ دا بہ خواردن و تیکہ لی خواردنی موسلمانانی دہ کردو لہ گہ لیاندا نانی دہ خوارد، سہردانی (أهل الذمة) ی دہ کردو خواردنی دہ کپی و لہ گہ ل خوی دہ یبرد بۆیان و ھہ وانیش خوردنیان لہ تۆک و فاسولیا و شتی تر نامادہ کردو پیکہ وہ لہ گہ ل عمر دہ یانخوارد، ھہ گہر لییان و ھہرنہ گرتایہ ھہ ویش نانی نہ دہ خوارد لہ گہ لیاندا.^۳

۱۔ فقہ عمر بن عبدالعزیز (۲/ ۲۵۲)

۲۔ الطبقات الکبری (۵/ ۲۸۰)

۳۔ حلیۃ الأولیاء (۵/ ۲۱۵، ۲۱۶) فقہ عمر (۲۵۶).

۲۰- گرنگی دانی به‌شیعری دنیا نه‌ویستی یه‌وه:

عمری کوږی عبدالعزیز رحمته‌الله له‌سه‌رده‌می څویدا وه‌ک خه‌لیفه‌کانی پښخوی به‌گوتره پاره‌ی زوری هه‌لته‌پرستوه بو‌ئو شاعیرانه‌ی بو‌ ده‌ستکه‌وتی پاره‌وه‌ پول، مه‌دح و سه‌نای خه‌لیفه‌کانیان کړدوه، به‌لکو نه‌وه‌نده پاره‌ی که‌می پښداون نرخ‌ی نه‌بووه له‌ لایان، به‌لام له‌ پاش نه‌وه‌ی زانیویانه، که‌ له‌ به‌ر په‌زیلی، به‌لکو له‌ ترسی خواو لیپرسینه‌وه‌ی پوژنی دوا‌ی نه‌یده‌پرزاند به‌سه‌ریاندا.

به‌لام عمر رحمته‌الله نه‌و شاعیرانه‌ی له‌ څوی نزیك ده‌کړدوه، که‌ باسی زوهدو دنیا نه‌ویستی ومردن و پوژنی قیامه‌تیا به‌بیری خه‌لکدا ده‌هینایه‌وه‌وه‌ خه‌لکیان به‌ره‌و په‌وشتی به‌رزو پاستگو‌ی بانگ ده‌کړد.

له‌ناو نه‌و شاعیرانه زیاتر (سابق البربری) څو‌ش ده‌ویست، چونکه هه‌موو جار‌ی به‌ شیعره‌کانی ناموژگاری عمری ده‌کړدو عمریش زور کاری لی ده‌کړد و ده‌ستی ده‌کړد به‌ گریان، جار‌یکیان سابق هات، بو‌ لای عمر و نه‌م شیعره‌ی بو‌ ده‌خوینده‌وه، که‌ به‌م چه‌ند دپړه‌ کوتایی پی‌ هی‌تا:

فکم من صحیح بات للموت أمناً أتته المنيا بغتة بعدما هجج
فلم يستطع إذ جاءه الموت بغتة فراراً ولا منه بقوته إمتنع
فأصبح تبكيه النساء مقنعا ولا يسمع الداعي وان صوته رفع
وقرب من لحد فصار مقليه وفارق ماقد كان بالأمس قد جمع

مه‌یمونی کوږی مه‌هران که‌پاوی پوداوه‌که‌یه ده‌لټت: عمر نه‌وه‌نده گریا، تاله له‌هوش څوی چوو، نیمه‌ش هه‌ستاین و پویشتی‌نه‌ دهره‌وه.^۱

۲۱- نیوان عمر و دوکه‌ینی کوږی ره‌جائی شاعیر

دوکه‌ین څوی بو‌مان ده‌گیړتیه‌وه و ده‌لټت: کات‌ی عمری کوږی عبدالعزیز رحمته‌الله والی شاری مه‌دینه بو‌و به‌ شیعره‌وه مه‌دح و سه‌نایه‌کم کړدو نه‌ویش (۱۵) ووشت‌ری زور چاکی پښدام و منیش پی‌م ناخوش بو‌و بیان فروشم و له‌ ده‌ستم دهریچن، یان

بہرہ لایان بکہم، بویہ کاروانیکی ہۆزی - موزہرہ - م دستکھوت دہ گہرانہ وہ پیم ووتن: منیش لہ گہلتان دیم ووتیان: ئہم شہو دہردہ چین، منیش ووتم: ئاخہ خواحافیزم لہ عمری کوری عبدالعزیز نہ کردوہ، ئہوانیش ووتیان: شہوانہ ش خہلک سہردانی دہ کەن برۆ مال ئاواى لى بکہ، منیش پۆیشتم پوخسەتم خواست، عمر رحمہ اللہ پښگای دام چوومہ ژورہ وہ دوو پیاوی لہ لابوو، کە دہ مناسین، خوافیزیم لى کرد، ئہویش پى ی ووتم: ئہی دوکین من خواہنى دہرونیکم ہەمیشہ بو بہرتر دہ پروانیت، ئہ گہر ئاستم لہم کارہی ئیستا بہرتر بوویہ وہ، ئہوا زیاتر پى دہبەخشم، منیش پى ووت: دہی لہ سەر ئہوہ شایہتت لى دہ گرم، عمر ووتی: خوا شایہت بیت لہ سەر ئہو پەیمانہ، ووتم: ئہی لہ ناو دروست کراوہ کانیدا؟ ووتی: ئہم دوو پیاوہ، منیش پاونیم بۆیان بہ یەکەیانم ووت: تو کیت وەک بللى ی ئہ تناسم؟ ووتی: سالمی کوری عبداللہ، ووتم: بہ راستی شایہتہ کەم پایہ بہرزہ، بہوی تریشم ووت: تو کیت؟ ووتی: أبو یحی مولى الأمير.^۱

بہللى ووشرہ کانم بردہ وہو خواى گہورہ بہرکەتیتى وای تى خستن بیابان نہی دہگرتن، تا جاریک گویم لہ جار چى یەک بوو هاواری کرد سولہ یمانی کوری عبدالملک کۆچی دواى کردوہ، منیش پرسیم ئہی کى خراوہ تہ شوینہ کەى؟ وتیان عمری کوری عبدالعزیز، خیرا خۆم کۆکردوہ و چووم بو لای، لہ پښگا - جریر - ی شاعیرم بینى لہ لای ئہو ہاتبویہ وہ، پیم ووت: ئہی (ئہو حہرزہ) لہ کوئ وہ دیت؟ ووتی: لہ لای کەسیکە وہ دیم، کە پارہ دہدات بہ ہەزاران و دہیگیریتہ وہ لہ شاعیران، چونکە پښواریت لہ دورہ وہ ہاتویت شتیکی کەمت پى دہدات، خۆم پى گہیان دہبینم لہ حەوشەى مالہ کەیدا خەلکی چوار دہورہ یان لى گرتوہ، ہەرچیم کرد نہ متوانی خۆم پى بگہینم بویہ هاوارم کرد لہ دورہ وہ:

یاعمر الخیرات والمکارم وعمر الدسائع^۲ العظام

۱- الشعر والشعراو لابن أبی قتیبہ (۲/ ۶۱۱).

۲- دسائع: بہخشش.

إني امرء من قطن بن دارم أطلب ديناً من أخ مكارم
إذ تنجى والله غير نائم في ظلمة الليل وليل عاتم

له ویدا ئەبو یحیی ووتی: ئەی ئەمیری باوەرداران ئەم عەرەبە دەشتەکی یە من
شایەتم پاست دەکات، عەمیش ووتی: ئەیناسمەو، دوکەین لیم نزیك بەرەو، من
هەر ئەو کەسەم، کە بۆم باس کردی و دەروونم هەرچی دەستکەوتبێت حەزی
بەرزتر کردو، وا ئیستا ئەو پەڕی دنیام دەست کەوت، بەلام دەروونم بۆ بەرزتر
دەپوانییت، کە پۆژی دواى یە، بەلام وەلاهی دوکەین گیان هیچ پارەیهکم
نەهێشتۆتەو هەمویم دابەش کردووە بەسەر خەلکیداتابت دەمى، بەلام دوو هەزار
درهەم هەیهەى خۆمە لەگەڵتدا دەیکەم بەدوو کەرتەو، فەرمانى دا هەزار
درهەمیان بۆ هێنام، بەلام وەلاهی لەو هەزار درهەمەى عمر بەرەکەت دارترم
نەدیو، لە ژياندا.

کەواتە لە باس کردنى ژيانى کۆمەلایەتى عمرى کوپى عبدالعزیز دا بەرنامەو
پڕۆگرامە نوێ خوازی یەکەیدا گۆرانی کۆمەلایەتیهکەمان بۆ درەدەکەوێت، کە
گرنترینیان:

۱- سەرەشق:

بە جوړی، کە خۆی سەرکرده سەر مەشق و نمونەیهکی جوان و ناوازه له زوهدو
خۆ له حەرام راستن و لى پرسینه وەکردن له گەل خۆیدا و له گەل مال و مندال و
هۆزه کەشیدا، جی بەجی کردنى شەرع بەسەر خۆی و چوار دەورەکەیدا.

۲- پله بەندی له قوناغەکاندا:

بە جوړی له چاکسازی کۆمەلگەکەیدا پله بەندی بەکار دەهێنا، هەر پله پله و کەم
کەم (بدعە)ی له ناو بردو سوننه تەکانی زیندوو کردو.

۲- خويندنه وهی دهره وونی مرؤفه کان :

له گهل خهلکانی ژیر دهسه لاتیدا شیوازی حیکمهت و ئاموژگاری چاکه ی گرتبووه، شیوازی هاندان، شیوازی ترساندنی به کار هیئاوه، سه رهتا شتیکی دنیایی ده دا به که سیك، به لام پاش ماوه یه که ده یبرده وه به رده می کیئانه ی حق و داد په روه ری و زولم هه لگری.

۳- له و پیوستیان ه وه دهستی پی ده کرد :

سه رهتا گه پانه وهی نا هه قیه کان - ردالمظالم - ی له هه موو کاره کان له پیشتر بوو له لای، له بهر نه و مه به سته سیاسه تیکی پون و ئاشکرای له و باره یه وه هه بوو، سه رهتا له خو یه وه و پاشان له خانه واده که ی و هۆزه که ی دهستی پیکرد، پاشان لابر دنی والی یه سته مکاره کان، دانانی که سی چاک و به توانا و نه مین و زانا له شوینه که یدا، له پیناوی به رپا کردنی داد په روه ری و جی به جی کردنی شه ردا... هتد.

۴- روانگه ی ئاشکرا له هه نگاوه چاکسازی یه کانیدا :

به جوری زاراوه ی شورای هیئا یه وه کایه وه به یعه تدان به حاکم و مافی گهل له هه لپژاردنی به رپرساندا، کاری کرد له سه ر دانانی که سانی نه مین به والی له هه ری مه کان، بلاو کردنه وهی داد په روه ری له هه موو ولاتانی یه کگرتوی ئیسلامدا، زیندو کردنه وهی بنه مای فه رمان به چاکه و دژایه تی کردنی بیروبا وه په گنده له کان. په ره ی به زانایان و خزمه تکردنی ئیسلام ده دا له پوانگه ی بانگه وازو زانست و فی ربوون و خاوین کردنه وهی دهره و - التزکیه - هتد... نه مه و چه ندان کاری تر له بواره کانی ئابوری و کۆمه لایه تی، به جوری پوانگه یه کی نویگه ری ئاشکرای هه بووه، له پاشتر له م کتیبه دا زیاتر پونی ده که ی نه وه.

۵- پابه ندبوون به قورئان و سوننه ت و ږیره ی چوار یاره که ی پیغه مبه ر ﷺ :

له هه نگاوه چاکساز یه کانیدا نه وهی ده خواست، که موسلمانان به ره و نه وسی کانیا وه سازگاره بگپه ته وه.

دووهم: هە ئۆیستی لە گەڵ زانایاندا

هەر لە پۆژانی (سلیمانی کوپی عبدالملك) هەو سەرەتای بەژداری کردنی زانایان لە بەرپێوەبردنی کاروباری دەوڵەت دەستی پێ کرد و، لە سەرچاوەی حوکمەوێ نزیك بوونەوێو کاریگەریان لە سەر حاکمى ولات هەبوو.

بەلام هەرکە سەر دەمی عمرى کوپی عبدالعزیز هاتە پێشەوێ ئیتەر پۆلى زانایان زیاتر و چالاکتر و گشتى تریوو، چۆن وانەبیت، کە گەورەترین پۆستى دەوڵەت لەلای عمرەو عمریش یەکیکە لە گەورە زانایان، وەك زانایەك دەوڵەتى بەرپێوە دەبرد، نەك وەك پاشایەك.

تا وای لیقات بازنەى بەژداری کردنی زانایان لە مەرکەزى بریاردانەوێ لە پایتەختدا بەجۆرێ فراوان بوو، کە عمر رضي الله عنه کۆمەلێ لە زانا ناودارەکانى لە دەورى خۆى دانا تا پرس و پراو مشوهرەت پێ کردنیان کەلک وەر بگریت، تا وایان لیقات خۆیان بوونە تەنها سواری مەیدانەکە، تا وایان لە دەستورى ولات کرد بەجۆرێ دابەڕێزنەوێ، کە بەتەواوەتى لەگەڵ شەریعەتى بەرزى ئیسلامدا بگونجیت، تا گەیشتنە ئاستیک هەموو پۆستەکانى ولات لەوان خالى نەبوو.

کەواتە بەهەلە دانەچوین، گەر بەدەوڵەتى عمرى کوپی عبدالعزیز بلێین: دەوڵەتى زانایان (دولة العلماء)، کە ئەوێش نمونەى کە و دەبیت دوەلەتى ئیسلامى بەو شیوێ بەردەوام دابەرزیت، کە هەردوو دەسەلاتى یاسا دانان و جێ بەجێ کردن بە جوانترین شیوێ یەك بگرەنەوێ.

لەرچەندە ئەمڕۆ لایەنە ئیسلامیەکان لە زۆربەى ولاتە ئیسلامى یەکاندا بوون بەدوو بەشەوێ دەربارەى زانایانى ئاینى.

کۆمەلێکیان پۆلى زانایان فرامۆش کردوێ لە سەرچاوەى حوکم و سەرکردایەتى دووریان خستۆنەتەوێ بەتەنها بەکارى بەرنوێژى و تەلقین و نیکاحەوێ خەریکیان کردوون.

له هه مان کاتدا پۆسته بالا و کاریگه ره کان دراونه ته کۆمه لێک که نجی بی
 ئه زمون و، کهم خوینده وار، که جگه له مگالعهی هه ندی کتیب و ناميله نه میت -
 سه رچاوه گه وره کانیا ن نه خویندۆته وه له لای کهس، ئیتر ئه و کۆمه آه گه نجه،
 چونکه با ته واوه تی له گه ل زانست و زانیاری قولی شه رعدا نه شیاراون و ته قواو
 خواناسیان له و ئاسته د نی یه، که بیانکات به سه رقافله، ئیتر له پیش هاته
 ترسناکه کاندانا زانن چی بکه ن و ئاماده ن میژووی دورو دریزی ئه و لایه نه بدات
 به ئاودا هه موو کاریکی شه رعی و هه ندی کات ناشه رعی ئه نجام بدات، تا له پۆسته
 بالاکی بمیخته وه ئه مه ش په تاکه و له ناو حیزبه عه لمانیه کاندانا شتیکی ئاسایی یه،
 به لام به هیچ جۆریک بۆ بانگه خوازو سه رکرده ئیسلامیه یه کان په وانییه و ده بیته
 زانایان بیری نه پیشه وه سود له عیلم و زانست و زانیاری قولیان وه ریگریته^۱.

به ئی له سه رده می عمری کوری عبدالعزیزدا زانایان به جۆری هاتنه پیشه وه، که
 له هیچ سه ره ده میکی ده ولته تی ئه مه ویدا شتی به دی نه ده کرا، هۆکاری ئه مه ش بۆ
 ئه وه ده گه پێته وه بۆ ئه و سور بونه ی عمر ﷺ له سه ر نزیکردنه وه ی زانایان و
 دروستکردنی وه زیرو پاویژکار لییان، هۆیه کی تریش ئه وه بوو، که زاناکان بیانیان
 به ده سه ته وه نه ما، تا له عمر و ده سه لاته که ی دورو بکه ونه وه، چونکه زانایان پێیان
 وابوو، که بۆ پارێزگاری له پله و مه قامی به رزی زاناو زانیاریه که ی ده بیته نه چیت بۆ
 لای سولتان و ده بیته به پێچه وانه وه سولتان بیته خزمه ت زانایان و له به رده میاندا
 چۆک دابده ن، ده ی وا ئه مپۆ ئاواتیان هاتۆته دی و عمر، که لوتکه ی ده سه لاته وا
 ئه مپۆ خۆی ده پواته خزمه تیان و داوی ئامۆژگاری و پاویژی جوانیان لی ده کات
 له کاری به پێوه بردنی ولاتدا، هه روه ها ئه و زانایانه ش، که بۆ پارێزگاری له موسلمانانی
 یه تی و ئاینه که یان نه یان ده وێرا له خه لیفه کان نزیک ببنه وه، ده ی ئه مپۆ ئه و
 ترسه یان نه ما، به لکو به بێچه وانه وه ئه وه ی له کۆپو دانیشته نه کانی عمر نزیک
 ده بیته وه، خواناسی و موسلمانانی یه تی یه که ی زیاتر ده بیته.

لەبەر ئەم ھۆیانە زاناكان بەرھە پووی عمر پۆیشتن و بۆیان پوون بوویەو، کە لەسەریان واجبە ھاوکاری عمر لە ھەلگرتنی ھەندێ بەرپرسیاریتیدا، بۆیە کەس بیانووی نەما.^١

وھک (ئبن عساكر) دەلێت: زاناكان دەیان ووت: نابێت دەست لەم پیاو بەربەن تا ئەو کاتەى کردەوھەکانى پێچەوانەى ووتەکانى دەبێت.^٢

ھاوبەشى زانایان لە سەردەمى عمردا لەم پوانگەیانەو بوو گرنگترینیان:
١- نزیکیان لە خەلیفەو:

زاناكان لەسەردەمى عمرى كۆپى عبدالعزیزو لە عمر نزیک بوونەو، ئەمەش لەبەر ئەو بوو، کە نەهێلن لە پڕۆگرامە چاکسازییەكەى خاویتەو، بۆیە پشگیریان دەکرد لە ھەموو ھەنگاویكى چاکسازیدا، ھەر وھک کاریگەریان لەسەر عمر ھەبوو لە دەرکردنى ھەندێ بپاری چاکسازیدا، یەكێ لەوانە پۆلى زانای خوا ناس(عراك)ى كۆپى(مالك).^٣

كۆپى مامەكەى دەگیریتەو، کە ئەم (عراك) ھ گەورەترین ھاندەرى عمر بوو، بۆ لێسەندنەو ھەموو ئەو شتەى بنى ئومەيە بەناھەق لەخەلكیان سەندبوو، ھەریەو ھۆیەو ھەشەو بوو (بنى أمیة) رقیان لى ھەلگرتبوو، تەنانەت كاتى یزیدی كۆپى عبدالملك چوو سەر ھوكم دوورى خستەو بۆناوچەى (دەھلەك) كە جزیرەى كى تەنگ و ترشەو (بنى أمیة) رقیان لە ھەركەس بوايە دوریان دەخستەو بۆ ئەو، عراكیش لە گەورە زانایانى (تابیعین) بوو، كە زۆر خواناس و زاھید بوو، ئەو جزیرەى ش، كە دوور خرایەو بۆى زۆر سودیان لى وەرگرت، ئەم زانایە زۆر بەپۆژوو دەبوو تەنانەت دەلێن: ھەمیشە بەپۆژوو بوو، جگە لە پۆژە قەدەغەكان.

١- أثر العلماء في الحياة السياسية. لا ١٩٦.

٢- مختصر تاريخ ابن عساكر له كتيبي أهر العلماء، لا ١٩٧ وەرگیراوە.

٣- عراك: زانایەكی گەورەى شارى مەدینە بوو، كە لە غەقاریەكان بوو.

عمری کوپی عبدالعزیز دہربارہی عہراک دہلّیت: کہ سم نہ بینوہ وہک عہراک نوپڑی زور بکات، لہ ٹاکامدا لہ سالی ۱۰۴ ی کچیدا لہ جزیرہ گیانی سپارد.^۱

مہیمونی کوپی مہران یہ کیک بوہ، لہ زانا ہرہ نزیکہ کان لہ عمرہ وہ و، عمری کوپی مہیمونی کوپی بومان دہ گپڑتہ وہ، لہ باوکی یہ کہ وہ، کہ دہلّیت: نہ وہ ندہ خہ می گہ لمان دہ خوارد تاوام لی ہات بہ عمری کوپی عبدالعزیزم ووت: نہ ری نہم (طوامیر) لاپہرہ گہ ورانہ بوجی، کہ نہ و ہموو مرہ کہ بہی تیدا سہرف دہ کہین؟! نہ ویش فہرمانی دہر کرد واز لہ پوتینیات بہینن، نیتر لہ وہ و دوا نامہ کانی لہ بستیک تیپہری نہ دہ کرد.^۲

نہم زانایہ ناوی مہیمونی کوپی مہرانہ، (ذہبی) دہربارہی دہلّیت: (الإمام الحجّة) زناي جہزیرہی عہرب و موفتی یہ تی.^۳

عمری کوپی عبدالعزیز دہربارہی دہلّیت: نہ گہر نہم پیاوہ و ہاوینہ کانی بمرن نیتر نہ زانان پیشہ وایہ تی خہ لک دہ کہن.

نہم زانایہ بیست سال لہ عمری کوپی عبدالعزیز گہ ورہ ترہ^۴ نہ و زانا مہزنہ لہ زانایانی سہ لہ فی صالحہ و پشگیری قورئان و سوننہ تی کردوہ، دژی بیدعہ بووہ و لہ بارہی وہ دہلّیت: لہ گہل قہ دہریہ کان دامہ نیشن، ہرگیز جنیو بہ پیغہ مہبری خوا مہ دہن، زانستی نہ ستیرہ ناسی فیرمہ بن.^۵

حہزی بہ وہرگرتنی بہرپر سیاریہ تی نہ کردوہ کاتئی عمر داوای لی دہ کات بیتہ قازی، لہ وہ لامدا بوی دہنوسیت: من پیاوکی بہ تہ مہن و نہرمم، تو داوات لی کردووم کاری داد پہر وہری لہ ناو خہ لکدا بگرہ نہ ستوو کاری خہ راجیش نہ نجام بدہم لہ ناوچہی جہزیرہ، عمریش نامہی بو نووسی یہ وہ پی ی ووت: من شتیکم

۱- سیر أعلام والنبلاء (۵/ ۶۴).

۲- سیر أعلام والنبلاء لا (۵/ ۱۲۲) .

۳- ہہمان سہرچاوہ لا (۵/ ۱۷).

۴- ہہمان سہرچاوہ لا (۵/ ۷۲).

۵- ہہمان سہرچاوہ لا (۵/ ۷۲).

نه داوه به سه‌رتدا، که نارحه‌ت بئیت له سه‌رت، مال و سامانی چاک له خه‌لکی وه‌ربگره، هه‌رچی به‌کیش ئاسانه له لات حوکه‌که‌ی ده‌ریکه، نه‌گه‌ر شتیکت لی گیرا ئاراسته‌ی منی بکه، خۆ خه‌لکی نه‌گه‌ر شتیکیان لی گیرا و وازیان لی هینا خۆ دین و دنیا نایه‌ته یه‌ک.^١

هه‌ر له وته‌کانی مه‌یمونی کوپی مه‌هران: مرۆف ناگاته ئاستی ته‌قواو تا نه‌وه‌نده لی پرسینه‌وه‌ی خۆی نه‌کات وه‌ک چۆن شه‌ریک لیپریسه‌نه‌وه له‌گه‌ل شه‌ریکه‌که‌ی خۆی ده‌کات، تا به‌جوانی نه‌زانیت جل و به‌رگ و خواردن و خواردنه‌وه‌ت له‌ چ سه‌رچاوه‌یه‌که‌وه‌یه.^٢

یان ده‌لئیت: سئ شت له‌گه‌ل پیاو چاک و پیاو خراپدا وه‌ک یه‌ک نه‌نجام ده‌دریت:

١- سپارده‌پاریزی.

٢- په‌یمان بردنه‌ سه‌ر.

٣- سه‌ردانی خزم.^٣

یان ده‌لئیت: هه‌رکه‌سئ به‌ نه‌یننی گوناھیکی کرد ته‌وبه‌ی لی بکات، نه‌گه‌ر به‌ ئاشکرا گوناھیکی کرد به‌ ئاشکرا ته‌وبه‌ی لی بکات، چونکه‌ خه‌لکی لی ی خوش نابن و له‌که‌داری ده‌که‌ن، به‌لام خوا له‌ خه‌لکیش خوش ده‌بئیت و که‌یسش له‌که‌دار ناگات.^٤ جاریکیان پیاویک به‌ مه‌یمونی کوپی مه‌هران ووت: ئه‌ی باوکی نه‌یوب، خه‌لکی بئ وه‌ی له‌سه‌ر خێرو چاکه‌ن، تاخوا تۆیان بۆ به‌یلت، مه‌یمونیش له‌ وه‌لامدا پئی ووت: بڕۆ به‌ده‌م کارته‌وه، خه‌لکی بئ وه‌ی و له‌سه‌ر خێرو چاکه‌ ده‌بن، تا له‌ خواي خۆیان ده‌ترسن.^٥

جه‌عفهری کوری بورقان ده‌لئیت: مه‌یمونی کوپی مه‌هران پئی ی ووت: ئه‌ی جه‌عفهر شتیکم پئی بلئی با پئشم ناخۆش بئیت، چونکه‌ پیاو ئامۆزگاری چاکی

١- سیر اعلام النبلاء لا (٧٤/٥).

٢- هه‌مان سه‌رچاوه.

٣- هه‌مان سه‌رچاوه.

٤- هه‌مان سه‌رچاوه لا (٧٤/٥).

٥- سیر اعلام النبلاء (٧٥/٥).

هاوړيکې نى په تا نه وستانه ی پي نه لیت، که پي ی ناخوښه.^۱

(ابن الملیح) ده لیت: مه یونی کوپی مه هران ده یوت: هر کاتې چووی بولای به پرپرسيک و نه یانېشت بچته ژورده وه، دهی خیرا خوټ بگینه مالی په روه ردگار دوو پکات نویژ بکه و داواکاریه که ت له و بکه.^۲

یان ده لیت: مروؤ ناگاته چله پوپه ی خیر - به پیغه مبه ران و پیاوچا کانشه وه - ته نها به سه برو نارام گرتن نه بیت.^۳

هه روه ها ده لیت: خوټ توشی سی شت مه که:

یه که م: مه چو بولای سولتان و ده سلات داران، ئیتر بابشلی ی: ناموژگاری ده که م گوئ پرایه لی خوا بکات.

دووه م: گوئ مه گره بوشتی پرپوچ و ناره زوکاری، چونکه ناگات لی نیه کارده کاته سه ردلت.

سی یه م: به ته نها له گه ل نافرته تان مه نینه وه، ئیتر بابشلی ی قورئانی فیرده که م.^۴

۲- ناموژگاری عمریان کردووه و لی پرسینه وهی قیامه تیان وه بیر هیناوه ته وه:

عمری کوپی عبدالعزیز یه کیک له و خه لیفانه بووه، که له ناوه موو خه لیفه کانی (بنی أمیه) دا زورتین نامه ی ناموژگاری ناراسته کراوه له لایه ن زانا خواناس و ناوداره کانی (تابعینه) وه، به رده وام نامه گوپینه وه هه بووه له نیوان خه لیفه و زاناکاندا.

ئیتړ له و نامانه دا هه رچی ناموژگاری کاریگه رو ناراسته ی دروست هه بوو پیشکه شی نه میری باوه پدارانیان ده کرد، نه ویش به و په پوی سنگ فراوانی یه وه

۱- سیر اعلام النبلاء (۵/ ۷۵).

۲- هه مان سه رچاوه.

۳- هه مان سه رچاوه لا (۵/ ۷۸)

۴- هه مان سه رچاوه لا (۵/ ۷۸)

وه‌ریده‌گرتن و کاریشی پی ده‌کردن.

له‌و زانایانه: سالم کوپی عبداللهی کوپی عمری کوپی خطاب و محمدی کوپی کعب القرظی أبو حزم و سلمه‌ی کوپی دینار و قاسمی کوپی موخیمه‌رو حه‌سه‌نی به‌صری و هتد...

ئه‌گه‌ر به‌وردی سه‌یری پپۆگرام و نه‌ه‌جی عمر بکه‌ین له‌ به‌ریوه‌بردنی ولات و کاره‌چاکسازیه‌کانی داو سه‌یری ناوه‌پۆکی ئه‌و نامانه‌ بکه‌ین، که‌ زاناکان په‌یتا په‌یتا بۆ عمریان ناردوه، ئه‌وه‌مان بۆ ده‌رده‌که‌وێت، که‌ئه‌وان کاریگه‌ری گه‌وره‌یان هه‌بووه له‌سه‌ر بپیاره‌کانی.

بابۆ نمونه‌ هه‌ندی له‌و نامانه‌ بکه‌ینه‌ پوو:

۱- نامه‌ی محمدی کوپی قه‌ره‌زی بۆی ده‌نوسیت ده‌لیت: ئه‌ی ئه‌میری باوه‌پداران، ده‌رگات بکه‌ره‌ سه‌ر پشت، کاری ده‌رگاوان ئاسان بکه‌، سته‌م لیکراو سه‌ربه‌، ناهه‌قیه‌کان بگێره‌وه‌ بۆ خاوه‌نیان، هه‌ر له‌سه‌ ئه‌و شیوازه‌ی محمد، قاسمی کوپی موخه‌یره‌یش بۆی ده‌نوسیت و ده‌لیت: بیستومان هه‌رکه‌سی بوو به‌فه‌رمانپه‌روا و به‌رپرسی خه‌لکی ده‌رگاوانی دانابوو نه‌یده‌ه‌یشت داماو سته‌م لیکراوان بکه‌نه‌ لای، ئه‌وا خوای گه‌وره‌ له‌ قیامه‌تدا نایه‌لی ئه‌و که‌سه‌ بگاته‌ لای و باسی داماوێ نه‌ونه‌داری و سته‌م لیکراوی خوێ له‌ لا باس بکات، عم‌ریش ووتی: ده‌ی ئیستا چی ده‌لیت؟ ماوه‌یه‌ک سه‌ری داخست و پاشان پۆیشته‌ ناو خه‌لکه‌وه‌.^۱

له‌ نامه‌یه‌کی حه‌سه‌نی به‌سریدا هاتوه‌، که‌ به‌ عمری کوپی عبدالعزیز ده‌لیت: ئه‌ی ئه‌میری باوه‌پداران، بۆ ئه‌و که‌سانه‌ی وه‌ک خۆتن ببه‌ به‌ برا، بۆ ئه‌وانه‌ی له‌ خۆت بچوکت‌رین ببه‌ به‌ باوک، ئه‌وانه‌ش له‌ خۆت گه‌وره‌ترین ببه‌ به‌ کوپیان، هه‌رکه‌سه‌و به‌ ئه‌ندازه‌ی تاوانه‌که‌ی سزای بده‌و به‌ پی‌ی لاشه‌و لاری، له‌ به‌ر توپه‌بوونی خۆت یه‌ک قه‌مچی له‌ که‌س نه‌ده‌یت، چونکه‌ ده‌پۆیته‌ ناو ئاگری دۆزه‌خ^۲ عم‌ریش رحمه‌الله خال

۱- سیره‌ عمر لابن الجوزی لا ۱۱۲.

۲- سیره‌ عمر لابن الجوزی لا ۱۰۲.

بہ خالّ نہم ناموژگاری یہ نالتونیانہی جیّ بہ جیّ دہ کردو داواشی لہ
کار بہ دہ سہ کانی دہ کرد، کہ کاریان پی بکن.^۱

سالمی کوپی عبدالله نامہی بۆدہ نویست و پیّ ی دہ لیت: ہر کار بہ دہ سیکت
نارد بۆ عیّراق زۆر بہ توندی قہ دہ غہی نہ وہی لی بکہ، کہ بہ ناپہ وا مائی خہ لکی
داگیر بکات و خوینیان حہ لال بکات، مالّ و سامان، و خوین نہی عمر، ہر گیز لہ
سزای سہ ختی دۆزہ خ پژگارت نابیت، نہ گہر ہہ و آلّت بۆ بیت کار بہ دہ سیکت سہم
دہ کات، کہ چی تۆش لای نہ بہیت.^۲

ہر وہہا سالم بۆی دہ نویست و پیّ ی دہ لیت: خہ لیفہ گہ لیکی پیش تۆ نہ وہی
کردیان کردیان، نہ وہی باطل و پرپوچ بوو زیندویان کردہ وہ سوننہ تہ بہ و ہویہ وہ
دہرگای خوش گوزہ رانی یان لہ سہ رجہم خہ لکی داخست، نہ وہی ہق و سوننہ ت
بوو لہ گورپیان نا، تا بہرہ یہ ک ہاتہ پیشہ وہ لہ سہر نہ وشتانہ گہ و رہہ بوون، وایا زانی
دہرگای بہ لاو نہ ہامہ تیان بۆ خستہ سہر پشت، دہی تۆ — نہی عمر — نہ گہر
دہ توانی — بہ کۆمہ کی خوا — دہرگای خوش گوزہ رانی لہ سہر خہ لکی بخہ سہر
پشت، بیخہ، چونکہ دہرگایہ کی وا بکہیتہ وہ، خوای گہ و رہہ دہرگای بہ لاو
نہ ہامہ تیت لہ سہر دا دہ خات، نہ وہ وا لی نہ کات لہ وہی کار بہ دہ سیکتی خراب
لابہیت، کہ بلئی ی نہ ترسم کہ سیکی وام دہ ست نہ کہ ویت شوینی بیگریتہ وہ،
چونکہ تۆ نہ گہر لہ بہرخوا خہ لکی دابنییت و لہ بہر خواشش لایان بہریت نہ وہ خوا
خوی کہ سانیکی چاکت بۆ دہرہ خسینیّت، کہ ہاوکارت بن لہ کارہ کانتدا.

۳۔ بہ پرسیاریتی و پۆستہ کاریان لی و ہر گرت:

بہ پیچہ وانہی ہہ موو خہ لیفہ کانی ترہ وہ، کہ زاناو خواناسہ کان ہہ ولّیان دہ دا
نہ یہ تہ بہر چاویان و پۆستیان پیّ نہ دہن و ہیچ بہر پرسیاریتیہ کیان لی و ہر دہ گرتن،
چونکہ لوتکہ ی دہ سہ لاتیان بہ دلّ نہ بوو، کہ پشتگیریان بیت، لہ ہواری جیّ بہ جیّ
کردنی ہق و داد پہرہ و ریدا.

۱۔ اثر العلماء لا ۱۹۹.

۲۔ سیرۃ عمر لا ۱۰۳.

به لام له سه‌رده می عمری کوپی عبدالعزیز رحمته الله زاناکان و خوا ناسه‌کان هر به به‌نامه‌ی پر له ناموزگاری و ناراسته‌ی راست و درسته‌وه نه‌وه‌ستان، به‌لکو هه‌ستان به چوونه ژیر باری به‌به‌رپرسیاریتی ده‌وله‌ته‌وه له‌گه‌ل عمردا، گرنترین نه‌وله و پۆستانه: نه‌میری هه‌ریمه‌کان، به‌رپرسی دارای - بیت المال - ^۱

نه‌گه‌ر به وردی چاوێك بخشینین به‌کار به‌ده‌ست و والی یه‌کانی عمردا، ده‌بینین نۆربه‌یان له زاناو داناکان پێك هاتبوون، له‌وانه نه‌میری دادپه‌روه‌رو پێشه‌وای متمانه بیکراو عبدالحمیدی کوپی عبدالرحمنی زه‌یدی عمری کوپی خطاب‌ی کرد به‌والی کوفه ^۲

زانای به‌توانا أبو بکری بن عمر بن حزمی کرده والی شاری مه‌دینه ^۳، زانای گه‌وره اسماعیلی کوپی نه‌بی موجهیری کرد به‌والی نه‌فریقیا، ^۴ پێشه‌وای قازی (عبادی کوپی (نسی) له نه‌رده‌ن ^۵ و پیاوچاک و متمانه (عروه) ی کوپی عطیه‌السعدی له یه‌مه‌ن ^۶ زاناو فقیه و فه‌رموده‌ناس عه‌دی کوپی عه‌دی (الکندی) ی کرد به‌والی جزیره‌ی فرات و نه‌رمینیاو نازربایجان. ^۷

به‌رپرسیاریه‌تی (بیت المال) واته: وه‌زیری دارایی ده‌وله‌ته‌که‌ی عمر رحمته الله کۆمه‌لێك له زانایانی به‌پێژو پایه‌ بلند گرتیان به‌ستو، له‌وانه زانای به‌پێژو پایه‌ به‌رز (میمون) ی کوپی (مهران) کرده به‌پرسی خه‌راج له جزیره، پیاوچاکی متمانه‌دار (صالح) ی کوپی (جیبرالصدائی) کرده به‌پرسی خه‌راج، زانا (وه‌ب) ی کوپی (منبه) کرده به‌پرسی (بیت المال) ی یه‌مه‌ن، (أبو زناد) و (عمری کوپی میمون) ی کرده به‌پرسی پۆسته‌وه به‌رید.

۱- أثر العلماء فی الحیاة السیاسیة لا ۲۰۰

۲- سیر أعلام النبلاء (۵/ ۱۴۹)

۳- المعرفة والتاریخ (۱/ ۶۴۵)

۴- سیر أعلام النبلاء (۵/ ۲۱۳).

۵- هتمان سقرضاوة (۵/ ۳۲۳).

۶- تهذیب التهذیب (۶/ ۱۸۶).

۷- مختصر تاریخ دمشق (۱۶/ ۳۲).

گومانی تیدا نی یه ئەم بەژداریه چوپۆپه‌ی زاناو ناودارو پایه‌به‌رزه‌کانی ئەو سەرده‌مه له به‌رپۆه‌بردنی کاروباری ولات دا، هۆیه‌کی زۆر سهره‌کی بوو له‌وه‌ی، که عمری کوری عبدالعزیز له‌ماوه‌ی دووسالێ خه‌لافه‌تیدا کۆمه‌لێ کاری مه‌زن و پڕ له‌دادی ئەنجام داو توانی کۆمه‌لێکی زۆر له سوننه‌ته فه‌رامۆشکراوه‌کانی له ناو کۆمه‌لگه جیگیر بکاته‌وه، ئەو داهینراو(بدعه)انه‌ی چه‌ندان سال بوو جیگیر بوو بوون توانی له پیشه‌یان ده‌ربه‌یتنی و نه‌یان‌ه‌یلێت، کارگه‌لێکی چاکی وا بو ئیسلام بکات، که چه‌ندان خه‌لیفه‌ی پیش خۆی له (بنی أمیه) نه‌توانن یه‌ک له‌سه‌ر سه‌دی ئەو ئەنجامه ئەنجام به‌یتن و ده‌ی به‌پاستی هه‌قی خۆیه‌تی ئەوانا‌زناوه‌ جوانه‌ی دراوه‌ته پال ده‌وله‌ته‌که‌ی عمری کوری عبدالعزیز، که ناوی ده‌له‌تی زانا‌یان — دولة العلماء —

سێ یه‌م: قوتا‌بخانه زانستی یه‌کانی سه‌رده‌می عمری کوری عبدالعزیز:

هه‌رله سه‌رده‌می عمری کوری خطاب ﷺ گرنگی دانی ئەو پیاوه‌ گه‌وره‌ی ئیسلام به‌بواری زانست و بلا‌وبونه‌وه‌ی خویندن و خوینده‌واری و گه‌وره زانا‌یانی هاوه‌لان له شاری مه‌دینه توانیان به‌ره‌یه‌کی پۆشه‌نبیری خوینده‌واری په‌روه‌رده بکه‌ن، که دواتر به‌زانا پایه به‌رزه‌کانی (تابیعیین) ناسراون و ئەوانیش کۆمه‌لێ قوتا‌بخانه‌ی زانستی یان پێک هێنا له مه‌که‌و مه‌دینه و به‌سه‌رو کوفه‌و میسرو شام و ... هتد زۆری له‌و زانا‌یانه‌ی، که له‌و قوتا‌بخانا‌نه‌دا پێ گه‌یشتن بوونه به‌ردی بناغه‌ی ده‌وله‌ته‌که‌ی عمری کوری عبدالعزیزو کۆمه‌ک و پشگیری بوون له پڕۆژه چاکسازی و نوێخوازیه مه‌زنه‌که‌یدا، که پرا‌وپر له‌سه‌ر نه‌ه‌ج و پڕۆگرامی پیغه‌مبه‌ری خواو خه‌لیفه‌ راشیده‌کانی دوا‌ی خۆی بوو.

له‌و قوتا‌بخانا‌نه‌:

۱- قوتا‌بخانه‌ی شام:

ئەم قوتا‌بخانه‌یه له سه‌رده‌می خه‌لیفه‌ی دووه‌م عمری کوری خطاب دا دروست بوو، له به‌ناو بانگترین دامه‌زێنه‌رانی (معاذی کوری(جیل) و (أبو درداء) و (عباده‌ی

كوپى(صامت) ﷺ له تابيعنىش كۆمه لىك كەس ئالايەكەيان لەو پياوانە وەرگرت و دواى ئەوان دريژە پيڊەرى بوون لەبوارى بانگەوازو زانستدا لەوانە:

۱- (أبو إدريس الخولاني): قازى و زانائى ناودارى ديمەشق، لە (أبى درداء) و (أبو هوريره) و (ابن عباس) وە فەرمودەى گيڤاوەتە وە.

يەزىدى كوپى (عبيدە) دەلئيت: لە سەر دەمى (عبدالملك) كوپى (مروان) دا (أبو إدريس) م بىنى لە گۆشە يەكى مزگەوتى ديمەشق دا پالى دابوو بە كۆلەكە يەكە وە خەلكى هەموو هەلقە هەلقە قورئانيان دەخويندو هەردەگە يىشتنە ئايەتى (سوجدە) بردن دەيان ووت: دەبئت (أبو إدريس) بە دەنگە خوشەكەى خۆى بۆمان بخوئيت، هەر كە دەخويند هەموو ئەوانەى لە مزگەوتەكەى دابوون سوجدەى تىلاوەيان دەبرد، هەر كە لە قورئان خوئندنەكەيان دەبوونە وە (أبو إدريس) دەستى دەكرد بە فەرمودە و چيڤۆك گيڤانە وە بۆيان.^۱

يەزىدى كوپى ئەبى مالك دەلئيت: دەورمان دەدا (أبو إدريس الخولاني) و فەرمودەى بۆ باس دەكردىن، پۆڤيكيان باسى يەكئى لە غەزاكانى پيڤەمبەرى خواى بۆكردىن زۆر جوان باسى كرد، تا پياويك لە ناو كۆڤرەكەدا بوو پرسى لئى: خۆت ئەو غەزايەت ديوە؟ ووتى: نەخىڤ، كابرأ ووتى: من بەخۆم لەگەڵ پيڤەمبەرى خودا لەو جەنگەدا بەژداربووم، بەلام تۆ لەمن باشتري ئى دەزانيت.^۲

(عبدالملك) كوپى (مروان)، (أبو إدريس) لە وانە و تنە وەو هەلقەى مزگەوت لادەبات و دەيكات بەقازى موسلمانان، بەلام خۆى دەلئيت: لايان بردم لەوەى حەزم ئى بوو، كردميان بە شتيك، كە پيڤە ناخۆشە،^۳ لە سالى (۸۰) كۆچيدا وەفاتى كردووە.

۱- سير أعلام النبلاء (۴/ ۲۷۴).

۲- هەمان سەرچاوە (۴/ ۲۷۵).

۳- هەمان سەرچاوە.

ب - (قبیصہ) ی کوپی (ذؤیب الدمشقی):

لہ عمری کوپی خطاب و عبدالرحمن کوپی عوف و کہسانی ترہوہ فرمودہی وەرگرتوہ، (الشعبی) دہربارہی دہلّیت: لہ ھموو کہس زانانتربووہ بہدادوہریہکانی (زیدی کوپی ثابت) لہ سالی (۸۸) ی کۆچیدا وەفاتی کردوہ.

ج - (رجاء) ی کوپی (حیوة) ی الفلستانی: لہ سالی (۱۱۲) ی ک گیانی سپاردوہ.

د - مکحول الشامی لہ سالی (۱۱۲) گیانی سپاردوہ.

ه - عمری کوپی عبدالعزیز لہ سالی (۱۰۰) ی کۆچی گیانی سپاردوہ.

و- بلالی کوپی سەعد (السکوتی) خەلکی دیمەشق بووہ وانەکانی زۆر کاریگەر بووہ، لہ یەکی لہ قسەکانیدا دہلّیت: ئە ی ئەھلی تەقوا، ئە ی لہ خوا ترسەکان، ئیوہ بۆ ئەوہ دروست نەکراون بپزّین و نەسّین، بەلکو لہ مالیکەوہ دەرچن بۆ مالیککی تر، ھەرۆک چۆن لہ پشتەوہ گوێزراوہنەتەوہ بۆ سکی دایک، لہ سکی دایکەوہ بۆ دنیا، لہ ویشەوہ، یان بۆ بەھەشت، یان بۆ دۆخ.^۱

یان دہلّیت: سەیری بچوکی گوناھەکەت مەکە، بەلکو سەیری ئەو کەسە بکە سەرپیچی یەکە کردوہ، لہ سالی ۱۱۴ ی کۆچیدا وەفاتی کردوہ.

۲- قوتابخانە ی مەدینە ی پەرلەنور:

کاتی پێغەمبەری خوا ﷺ گەرایەوہ بۆ لای خوا ی بالادەست، شاری مەدینە پایتەختی خەلافەتی ئیسلامی بوو، لہ و شاردا عەقل و ژیری ھاوہلان کرایەوہ بۆ تیگەیشتن لہ قورئان و سوننەت و دەرھینانی حوکمی شەری لییان.

لہ سەردەمی عمری کوپی خطاب ﷺ نزیکە ی (۱۲۰) ھاوہلی پێغەمبەر ﷺ لہ مەدینەدا بوون، کە فەتوا یان دەدا، بەلام حەوتیان لہ ھەموویان زیاتر

دەرکەوتبوون: عمر، عەلی، عبداللہی کوپی مەسعود، عائیشە، زیدی کوپی ثابت، عبداللہی کوپی عباس، عبداللہی کوپی عمر.^۲

لہ و زانیانە کۆمەڵی لہ تابیعین پەرورەدەبوون، لہوانە: سەعیدی کوپی مسیب و

۱- سیر أعلام النبلاء (۵/ ۹۱).

۲- ھەمان سەرچاوہ.

عروەى كوپى زوبير و عەمرەى كچى عبدالرحمن الأنصارية، قاسمى كوپى محمدى كوپى أبوبكر الصديق، سليمان كوپى يسار و نافع و مەولای ابن عمر.^۱

۲- قوتابخانەى مەككى:

شارى مەككە بە ھۆى ئەو مائە پىرۆزى خواى گەورەو، كە پروگەى ھەموو موسلمانانە لە نوڧزەكانياندا پڤنو حورمەتییكى تايبەتى ھەيە لە دلى موسلمانانداو موسلمانان، كە دەپواتە ئەو جیگەيە ھەست دەكات يە خۆشى و ھەوانەوہى میشكى و سوكنایى بۆ دل و دەروونی دیت.

لە سەر دەمى ھاوہ لاندە مەككە پۆلى وای نە مابوو لە لایەنى زانست و زانیاری یەو، بە لām لە سەر دەمى (تابیعیین) دا خۆرى زانیاری و زانستى لى ھەلات بە تايبەت بوونی زانیەكى بە تواناو تەرجومانى قورئان عبداللہى كوپى عباس رضی اللہ عنہ لە شارى مەككە خۆى یە کلا کردەوہ بۆ تەفسیری قورئان و لەویشەوہ کۆمەلئ قوتابى چاک پى گەشتن و بوونە ئەستێرەى گەشى ئاسمانى ولاتى ئىسلام لەوانە:

(مجاھد)ى (حبر المکى) كە ناودارترین قوتابى (ابن عباس) ھە خۆى دەلئیت: سئ جار قورئانم لە خزمەتى ابن عباسدا ئەمدیو ئەم دیو کردەوہ لەسەر ھەموو ئایەتیک قسەمان کردوہ و لى ی تئ گەشتوم لیم دەپرسى لە ھۆى ھاتنە خوارەوہى و چۆنى یەتى یەکتى.^۲

مجاھد دەلئیت: عمرى كوپى عبدالعزيز رضی اللہ عنہ لەسەر مەرگدا پى ووت: ئەى مجاھد خەلكى دەربارەى ئەم نەخۆشیەم چى دەلئین؟ دەلئ: ووتم: دەلئین: سیحری لى كراوہ، عمر ووتى: سیحرم لى نەكراوہ، پاشان بەندەيەكى خۆى بانگ كرد پى ووت: بئ قەزابى ياخوا! بۆچى ھەرزەھرت دەرخواردام؟ ووتى: لەبەرەمبەر ئازاد كردنم (۱۰۰۰) و دیناردا، عمر پى ووت: ھەزارەكەم بدەرى، ئەویش بۆى ھیناو لى وەرگرت و خستى یە (بيت المال) و پاشان بەبەندەكەى ووت: بپۆ جیكايەك كەس نەتبیینت.^۳

۱- المدينة النبوية فجر الإسلام (۲/ ۴۵).

۲- سير أعلام النبلاء (۴/ ۴۵۱).

۳- سير أعلام النبلاء (۴/ ۴۵۱).

نہم زانایہ لہ سالی (۱۰۲) کۆچیدا لہ کاتی سوجدہ دا گیانی سپاردوہ و تہ مہنی
(۸۳) سال بووہ.^۱

۲- (عکرمہ) ی مہ ولای (ابن عباس):

یہ کیکہ لہ تابعین و خەلکی مەککە یە و لہ خزمەت (ابن عباس) و (عائشە) و (أبو
موریرة) و (ابن عمر) و (ابن عمرو) و (علی کوپی أبو طالب) و انہ ی خویندە وە^۲
(بخاری) دەلێت: ھەموو ھاوہ لائمان ووتە ی (عکرمہ) یان بە بەلگە ھیناوە تە وە، خۆی
دەگێر تە وە: دەلێت: ماوہ ی (۴۰) سال ھەولێ فیربوونی زانستم داوہ و قوتابی بووم.
دەلێ: (ابن عباس) لہ ژورە وە بوو من لہ بەر دەرگا فەتوام دەدا بۆ موسلمانان و
ابن عباس پێ ی ووت: فەتوا بدە من کۆمەکی ت دەکەم، عکریمەیش ووتی: ئەو
خەلگە لہ دەرە وە دوو ئەوە نەدە ی تریش ببن، ئەتوانم فەتوایان بۆ بدەم، (ابن
عباسیش) پێ ی ووت: ئەوہ ی زەروریەتی فەتوای بۆ بدە و ھەرکەس زەروری نی یە
بە فەتوا، فەتوای بۆ مەدە بە و کارە، دوو لە سەر سێ ی ئەرکی فەتوات لہ سەر
شان دەکە وێت^۳ سالی (۱۰۵) ی کۆچی وە فاتی کردوہ.

ج - (عطاء) ی کوپی (أبی رباح):

مفتی مەککە ی پیروزی یە کێ لہ زانا بەرزەکان بووہ، ابن عباس دەربارە ی
دەفەر مویت: ئە ی خەلکی مەککە لہ من کۆ دەبنە وە؟ کە (عطاء) یشتان لہ ناو دایە،
لہ سەر دەمی ئەمە و یە کاندای جارچی جاری دەدا و دەیوت: جگە لہ عطاء ی کوپی رباح
کەسی تر فەتوا نەدات، ئەمە لہ مەوسیمی ھەجدا، لہ سالی (۱۱۵) ی کۆچیدا کۆچی
دوای کردوہ ﷺ.

۱- طبقات ابن سعد (۵/ ۴۷۵).

۲- سیر أعلام النبلاء (۵/ ۱۲).

۳- ھەمان سەرچاوە (۵/ ۱۵).

۴- قوتابخانەى بەسرە:

ئەم قوتابخانەى عىراقى يەولە ھەموو زانست و ھونەرەكاندا بەرامبەر كىي كوفىەكانى كردووه، كۆمەللى كى زۆر لە ھاوھلانى پيغەمبەر نىشتە جىي بوون لەوانە (أبو موسى الأشعري) و (عمیران) كوپى (حصین) و (أنس) كوپى (مالك) و كەسانى تر.

بەلام (أنس) كوپى (مالك) بە مامۇستاي گەورەى زانايانى تابەين دادەنریت لە شارى بەسرەدا وەك: (محمد) كوپى (سرین) و (سليمان التميمي) و (ثابت البناني) و (ربيعه) كوپى (عبدالرحمن) و (إبراهيم) كوپى (أبي ميسره) و (قتاده) و كەسانى تریش.^۱

بەناوبانگ ترينيان:

۱- محمدى كوپى سیرين البصرى: ئەو زانايەى، كە ناو بانگى دەرکردەوھ بەوھى ئەنجامى خەونى لىكداوھتەوھ (الذهبي) لە باوھریەوھ دەلئیت: كۆمەكى خوای لەگەلدا بووھ لەو بواردەدا.^۲

خاوەنى خواناسى و بەندایەتى يەكى زۆر بووھ، تەنانت لە ھەموو ژيانیدا پۆژى ناپۆژىك بەپۆژوو بووھ.^۳

ئەم زانايە زۆر پىزى دايكى گرتووھ لە حزورىدا ئەوندە لە سەرخۆ قسەى كردووه، ئەگەر كەسێك لە دەرەوھ بیدیبايە دەيووت: نەخۆشە، ئەگەر جل و بەرگى بۆ بگردايە نەرم ترينى بۆ ھەلدەبژاردو بۆى دەكپى و لە سالى (۱۱۰) كۆچیدا گيانى سپارد بە خوای خۆى ﷻ.

۱- تفسير التابعين (۱/ ۴۲۳۹).

۲- سير أعلام النبلاء (۴/ ۲۷۷).

۳- ھەمان سەرچاوە (۴/ ۶۱۵).

۴- سير أعلام النبلاء لا (۴/ ۶۲۰).

۲۔ (قتادہ)ی کوپی (عامہ) السدوسی: بہ راستی خہ زینہی زانست بووہ، (أحمدی کوپی حنبل) دہربارہی دہلّیت: زانابوہ بہ تہفسیرو و جیاوازی بۆچونہکانی زانایان و لہ ناو ہہ موو بہ سرہدا کہسی نہ بو وک ئہ و زوو شت لہ بہر بکات، گوئی لہ ہہر شتیک بوو بیت وک لہ خوئی بہری کردوہ.^۱

(سہلامی کوپی مطیع) دہلّیت: لہ ماوہی حہوت پۆژدا قورئانی خہتم دہکرد، لہ پرمہ زاندا لہ ماوہی سئی پۆژدا خہتمی دہکرد.^۲

ماوہی (۱۲) سالّ لہ خزمہتی (حسن البصری) دابوہوو ماوہی (۳) سالّ نوپژی یانایان پیکہوہ کردوہ، لہ سالّی (۱۱۸)ی کۆچیدا گیانی پاکی سپاردوہ رحمہ اللہ

۵۔ قوتابخانہی کوفی یہ کان:

نزیکہی (۲۰۰) ہاوہلّی پیغہمبہری خواجہ رحمہ اللہ لہوئی نیشتہجی بوون و (۷۰)یان لہ بہژدارانی غہزای بہدربوون، عمری کوپی خطاب رحمہ اللہ گرنگی تایبہتی بہ شاری کوفہ داوہو بۆ ئہو مہبہستہ (عبداللہ)ی کوپی (مسعود)ی بۆ ناردوون، ئہویش دہستی کردوہ بہ بانگہواز و بلاوکردنہوہی زانستی قورئان و سوننہتہکانی پیغہمبہری خواجہ رحمہ اللہ کۆمہلّی زانای چاک لہ سہر دہستی ہاتنہ کایہوہلہوانہ:

۱۔ (عامری کوپی (شراحبیل الشعبی): زانای پایہ بلندی سہردہمی خوئی بوو، دہلّین: (۵۰۰) کہسی لہ ہاوہلان بینیوہو سودی زانستی لیوہرگرتون، محمدی کوپی سیرین دہلّیت: عامرم بینی لہ کوفہدا فہتوای دہدا، لہ کاتیکدا ژمارہی ہاوہلان لہ کوفہدا زۆر زۆر بوون، لہ گہلّ ئہو ہہ موو زانیاریہیدا زۆر جار پرسکاری شہریان لی بکردایہ دہیوت: (نازائم) نازانمیش نیوہی زانستہ.^۳

لہ گہلّ ئہو پایہ بہرزی و زانایدا کہچی (الشعبی) ہہر دہیوت: ئیمہ کہی زاناین، بہ لکو ئیمہ فہرمودہمان بیستوہ، پاشان گپراومانہتہوہ بۆ خہلکی، بہ لکو زانای

۱۔ سیر أعلام النبلاء (۴/ ۲۷۷) .

۲۔ ہہمان سہرچاوہلا (۴/ ۲۷۶) .

۳۔ الفتوی د. صلاح لا ۸۳ .

تێگەشتوو ئەو زانایەن، کە شتیکیان زانی کاری پێ دەکەن، دەڵێن: لە سالی (۱۰۵) یان (۱۰۶) ی کۆچیان گیانی پاکی بە خۆی خۆی سپاردووە.

۲- (حماد) ی کۆپی (أبی سلمة): ناسراوە بە (فقیه العراق) و زیرەك ترین قوتابی حماد لە کوفەدا (ئەبو حەنیفە) بوو، لە سالی (۱۲۰) ی کۆچیدا وەفاتی کردووە رحمته الله.
۶- قەتابخانەى یەمەنى یەکان:

پیشەوایانی ئەم قوتابخانەى سێ هاوھەڵی بەرزى پیغەمبەرى خواری الله بوو:

یەكەمیان: (معاذ) ی کۆپی (جبل).

دووھەمیان: (علی) کۆپی (أبی طالب).

سێ یەمیان: (أبو موسى الأشعري).

لە بەناوبانگترین قوتابییەکانی ئەوانیش کۆمەڵی زانای پایە بلێندووە قامی وەك: (طاوس) ی کۆپی (کیسان) سەر مەشق و فەقیه ی یەمەنى یەکان بوو، لە ئەوەى ئەو فارسانە بوو، کە کیسری ناردنی بۆ ئەوەى یەمەن بخەن ژێر دەستی یەو، بەلام وا پۆلە یەکی پڕ لە فەر و بەرکەتیان لێ دەکەوێتەو، کە دەبیته خێرو بێر، بۆ ھەموو موسلمانان و یەمەن بە تابەتى.

سوفیانی سەوری لە ناوھەموو قوتابیانی (إبن عباس) دا کەسى بە (طاوس) نەگۆپی یەو، خاوەنى نەفسیكى ژۆر بەرز بوو، داواى ھیچی لەکەس نەکردووە، عمرى کۆپی عبدالعزیز پێى دەڵێت: داواى پێویستى یەکت لە سلیمان بکە بابتداتى، ئەویش دەڵێت: پێویستم پێى نى یە، عمریش ژۆر سەرسام بوو بەو ئەمەكەى^۱. لە سالی (۱۰۶) ی کۆچیدا لە مەككە وەفاتی کردووە رحمته الله.

ب - (وہب) ی کۆپی (منبہ):

ئەوھى فارسەکانەو ھاتووتە شارى (ذمار) ی نزیک (صنعاء) و کتیبى خوێندەو،

خوی یه کلای کردوته وه بۆ خوا په رستی و به خشینی زانست و زانیاری و زوهودو دنیا نه ویستی.^۱

هه ول و تیکۆشانی تاییه تی هه بووه له سه رخستنی سوننه تدا و دزایه تی کردن و میزگردی له گه ل خه واریچه کاندای کردوه دووه و توانیویه تی هه ندیکیان بهینیتیه وه سه ر پیکای راست به تاییه ت هه روری یه کان له سالی (۱۱۰) ی کۆچیدا گیانی سپارد ﷺ ده لاین: له زینداندای (یوسفی کوپی عمر) والی کوفه شه هیدی کردوه له سه ر شه وه ی به رامبه ر زولم و زوری ده وه ستاوه و خه لکی لی هان ده دا، که قبولی زولم و ناهه قی نه که ن.^۲

۷- قوتابخانه ی میسری یه کان:

قوتابخانه ی زانستی میسری هه رله و سه رده مه دامه زرا، که کۆمه لیک له هاوه لآن له گه ل سوپای پزگاری خوازی ئیسلامدا له میسر نیشته جی بوون و زانست و زانیاری پیغه مبه ری خویان گه یانده شه و ناوچه یه له وانه: (عمرو ی عاص) و (عبدالله ی کوپی عمرو ی کوپی عاص) و (زبیر ی کوپی عوام)، به لام له هه موویان زیاتر (عقبه ی کوپی عامر) کاریگه ری هه بوو له سه ر شه و ده فه ره.^۳

ناودارترین زانای میسریه کان له سه رده می تابعین دا:

(یزدی کوپی (ابی حبیب) و مفتی ولاتی مسیر، له گه ل شه و شه دا، که عه بدیک ی په ش پیست بووه، به لام خوی گه وره به هوی زانست و زانیاریه وه به رزی کردوه وه، بو ناستی زانا به رزه کردوه وه کاره کان و له سالی (۱۲۸) ی کۆچیدا گه پایه وه بۆ لای په روه ردگار ﷺ.

۸- قوتابخانه ی باکوپی شه فریقیا:

سه رکرده کانی سوپای پزگاری خوازی ئیسلامی گه یشته باکوپی شه فریقیا و له سه رویانه وه سه رکرده (عمرو ی کوپی عاص)، له پاش شه ویش (عبدالله ی

۱- علماء الأمصار لا ۱۲۳.

۲- أثر العلماء فی الحیاة السیاسیة لا ۶۶۷.

۳- أثر العلماء فی الحیاة السیاسیة لا ۶۶۷.

كوپى(سعدى كوپى(أبى السرح)، له پاش ئەوئش(معاوئە)ى كوپى (حديچ) ئەفرىقاى پزگار كرد(معاوئە)ى كوپى(أبو سفىان) بوو به والى مىسرو ئەفرىقا، دوای ئەوئش (عقبه)ى كوپى (نافع الفهرى) هات، شارى قەيرەوانى دامەزrand، له ناو خەلكىدا ناوى به باش بلاو بويه وه و بوو به يەكك له باشترين بانگەوازكاران، ئەوانە بەردەوام جيهاديان دەکردو ئەوەندەى تر ئەو كيشوهرە ئەسمەرەيان به نورى قورئان پوناك كرده وه.^۱

له سەردهمى خەلیفە عمرى كوپى عبدالعزیزداﷺ (إسماعيل)ى كوپى (أبى المهاجر)ى كرد به والى ئەفرىقا له سالى (۱۰۰)ى كۆچيدا، ئىتر ئەو پياوه به پەوئشى بهرزو ووتەى شيرن و كرده وهى جوان خەلكى بۆ لای ئىسلام بانگ دەکرد، خەلكە كه زۆريان خۆش دەويست، به و بۆنەيه شه وه دینه كه يان خۆش دەويست، زۆر سور بوو له سەر ئەوهى، كه بهر بهر يەكان موسلمان ببن، له ئاكامدا هاتن به دەم بانگەوازه كه يه وه، زۆر سور بوو له سەر ئەوهى قورئانيان فير بكات و له ئەحكامى شەرىعت شارەزای دەکردن.

عمرى كوپى عبدالعزیزﷺ ده كه سى چاكى له تابيعين هەلبزاردا و له گەل (إسماعيل)دا ناردنى و پێكه وه بوونه چرا بۆ پوانا كرده وهى ئەفرىقا به نورى قورئانى پيرۆز.

چوارەم: عمر له خزمەت سوننه تدایه:

له سەرەتاوه پێغمەبرى خواﷺ نەیدەهئشت جگە له قورئانى پيرۆز شتىكى تر بسپرتە وه، تەنانەت ووتەكانى خۆيشى، چونكه له وه دەترسان تىكەل بىت له گەل قورئاندا، خەلكى به شتى تره وه خەريك ببن و قورئان فرامۆش بكەن، به لام پاشتر پێغمەبرى خواﷺ پێگەى دا به هاو له خويندەواره كان، كه فرموده كانى بنوسنه وه، ئەو هوش مانای ئەوهى ده گەياندا، كه دروسته.^۲

۱- البيان المغرب للمراكشى (۱/ ۱۹)

۲- عمر بن عبدالعزيز عبد الستار الشيخ لا ۷۴.

شتی کی چه سپاوه، که زوری له هاوه لان فه رموده کانی پیغه مبریان ﷺ ده نووسیوه بۆ خویان و نه و کاره یان پی دروست و پیگه پیدراو بوو، پاشتریش قوتابیه کانیان له بهردهستی نه و اندا ده یان نویسه و نامۆزگاری یه کتریان ده کرد به نویسنه وه و له بهرکردنی فه رموده.

به لام یه شیوه یه کی فه رمی له سهردهمی عبدالعزیزی کوپی مه پواندا باوکی عمر – له میسر نوسرایه وه، که له و کاته دا نه میری نه و ولاته بوو، به لام نویسنه وه یه کی چاک و بهر فراوانی وا، که به هه رمی بوو بیت له سهردهمی نه میری باوه پداران عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ، نه مهش له پیگای ئارپاسته جوانه کانی و نامۆزگاری یه به نرخه کانی بۆ نه و که سانه ی به و کاره هه لدهستان هاته دی، پووی کرده هه موو موسلمانان، ده یووت: (قیدوالعلم بالشکر، قیدو العلم بالکتابه) واته: زانست و زانیاری ببه ستنه وه به سوپاس گوزاری خواوه و زانست و زانیاری ببه ستنه وه به نویسنه وه ی.

به لام نه میری باوه پداران هه ر به م نامۆزگاری و ئارپاسته گشتیانه نه وه ستاوه، به لکو به حوکمی نه وه ی، که خه لیفه ی موسلمانانه، هه ندی فه رمانی په رمی ده رکرد بۆ هه ندی له پیشه واو مامۆستایانی نه و سهردهمه، که هه ستن به کوکردنه وه ی سوننه ته کانی پیغه مبر ﷺ هه موو فه رموده کانی بنوسنه وه، چونکه عمریش ﷺ سهیری ده کرد وا زانا به ریزه کانی – تابعین – کۆمه لیک فه رموده ی زوریان له لایه و خو هه موو سهردهمه ک ده ماو ده م ناپرات و له بهر ناکریت، بۆیه له فه وتان و له ناوچونی ترسا، له لایه کی تره وه تا ببیته سه رچاوه یه که له بهر ده سه تی قوتابیانی دوا ی نه و اندا و له کاتی پیویست دا بگه ریته وه بۆی.

هۆیه کی تریش، که وای له نه میری باوه پداران و زانا کانی نه و سهردهمه، که هه ستن به و کاره گه وره و گرانه، نه وه بوو فه رموده ی هه لبه ستراو درۆ به ده م

پېغەمبەرى ﷺ ھاتەكايەو، كە ئەمەش ھەندى ھۆكارى جىاوازى بىروپاۋ جىاوازى بۆچۈن - ھەندى لە نېمچە خويندەۋارەكان ئەو كارە ھەرام و ترسناكەيان كەرد بۆ بۆ مەبەستى پىشتىگىرى لە بۆچۈن و لايەنەكانيان كۆمەللى فەرمودەيان ھەلبەست، كە ئەگەر ھەول و تىكۆشانى كۆمەللى زاناي خوا پەرست نەبوايە، ھەرگىز لە فەرمودە صحيحەكان جوانە دەكرانەو.

ئەمە پېشەۋا(الزھرى) دەلىت: ئەگەر لەبەر ئەو نەبوايە لە پۆژ ھەلاتەو (عىراق و شام) كۆمەللى فەرمودەمان پى دەگات، كە نەمان بىستۈن و بەراستىشيان نازانين، ھەرگىز فەرمودەم نەدەنوسىيەو، پىگاشم بەكەس نەداو بە نوسىنەو. لە صەحىحى بوخارىدا ھاتو، كە عمرى كوپى عبدالعزىز نامەيەك دەنوسىت بۆ (أبو بكرى) كوپى (حزم) پى دەلىت: بپوانە چى فەرمودەى پېغەمبەر ھەيە، ھەمووى بنوسنەو، چونكە زۆر دەترسم لە لەناوچۈنى زانست و نەمانى زاناكان، ھەر ووتەيەك ووتەى پېغەمبەر ﷺ نە بوو وەرى مەگرە، زانست بىلەيكەنەو، كۆپو دانىشتنى زانستيان ھەبىت تا ئەوانەى نازانن فېرېبن، زانستىش لە ناو ناچىت، تا ئەو كاتەى بە نەيتى دەمىننەو.^۱

إبن سعدىش لە عبداللەى كوپى دىنارەو دەگىرنەو، كە دەلىت: عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ نامەيەكى نووسى بوو، (أبو بكرى) (محمدى) كوپى (عمروى) كوپى (إبن حزم) پى ووت: بپوانە و بزائە چى فەرمودەى پېغەمبەرى ﷺ، يان سوننەتتىكى موئەكەد، يان ئەو فەرمودانەى لە لاي (عمرە) كچى عبدالرحمن ھەمووى بنوسەرەو، چونكە لەو ترساوم، كە زانست لە ناو بچىت و زانايان نەمىنن.^۲

۲- (إبن شھاب الزھرى):

(إبن عبدالبر) دەگىرتەو لە (إبن شھاب الزھرى) يەو، كە وويەتى: عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ فەرمانى دا بەسەرماندا بە كۆكردنەو سوننەت، ئىمەش دەفتەر

۱- فتح البارى (۱/ ۱۹۴ / ۱۹۵).

۲- الطبقات - أصول الدين (۱۷۷ - ۱۶۹۸).

دەفتەر ھەموویمان نووسی یەو، ھەر دەفتەریکی دەنارد بۆ یەکی لە ھەریەکانی ژێر دەسەلاتی خۆی.^۱

(أبو عبید) دەگێرتەو، کە عمری کوپی عبدالعزیز فەرمانی پێ کرد، کە شتێک لە سوننەتدا ھەبە سەبارەت بە چۆنی یەتی خەرج کردنی زەکات بۆی بنووسیتەو، (الزھری) یش داوا کاریەکی جێ بەجێ کرد، بە دورو درێژی لەو بارە یەو ھەرچی ھەبوو کۆی کردەو بۆی لە کتیبیکی گەورەدا.^۲

ئە لەم بارە یەو، کە (ابن مجمر) دەلالت: یەکەمین کەس لە سالی (۱۰۰) ی کۆچیدا فەرموودە ی نووسیەو لەسەر فەرمانی عمری کوپی عبدالعزیز، لە پاش ئەویش نووسین لەو بارە یەو نۆز بوو، بوو بە خێریکی گەورە بۆ ئوممەت، سوپاس بۆ خوا.^۳

۳- بەلکو (عمری کوپی عبدالعزیز) ھەموو ئەمیرەکانی، کە دەیناردن بۆ مەدینە داوای لێدەکردن چی فەرموودە ی پیغەمبەری خوا ﷺ ھەبە کۆی بکەنەو. ھەرکە سێکیش لەو بارە یەو شتێکی لە لایە بەشداری بکات، ئیتر بە کەم فەرموودە یشی لە لا بێت، نامە یەکی نووسی بۆ ھەموو دانیشتوانی شاری مەدینە و دەورو بەری و پێ ی ووتن: سەیر کەن چی فەرموودە ی پیغەمبەری خوا ﷺ ھەبە ھەمووی کۆبکەنەو و بینوسنەو، چونکە من لەو ترساوم، کە زانست لە ناو بچیت و زانایانیش نەمێن.^۴

بەو بۆ نە یەشەو ھە گرنکی تایبەتی دەدا بە زمانی پاراوی و عەرەبی و ھانی وولاتە پزگارکراوەکانی دەدا، کە ھیچیان عەرەب نەبوون، کە ھەول بدەن زمانی عەرەبی بە جوانی فێربن بە جوانی و بۆ ئەو مەسەلە یەش موحەیی تایبەتی دانابوو، ھەر وەک سزای تایبەتی یشی بۆ ئەو کەسانە ھەبوو، کە زمانی عەرەبی دەرنابن و تیکی

۱- جامع بیان العلم (۱/ ۹۱- ۹۲).

۲- الأموال لا (۲۳۱، ۲۳۲).

۳- فتح الباری (۱/ ۲۰۸).

۴- عمری بن عبدالعزیز، عبدالستار الشیخ ۸۱.

دەدەن، لەموچەكەى دەبپەن، چونكە دەیزانى، كە فەزبەون و تەگەیشتنى زمانى
 ەرهەبى ھۆپەكى سەرەكى يە لە تەگەیشتن لە قورئانى پەرۆز فەرمودەكانى
 پەغەمبەر ﷺ^۱.

بەرنامەى عمرى كۆپى عبدالعزیز ﷺ لە شەوازى نوسینەوہى فەرمودەدا:
 بەم نامە و ئاراستە جوانانەى پەشەوى ئەمىرى باوەرداران بۆ مان دەردەكەوێت،
 عمر لەم كارە مەزنەدا كۆمەلەى پەشەوى پەشەوانى ئەو كەسانە دەدا، كە
 فەرمودەیان كۆدەكردەوہ لەوانە:

۱- ھەلژاردنى كەسانى شەواشایستە بۆ ئەو كارە مەزنەدا:

دەببىنى (أبو بكر) كۆپى (حزم) يەكەكە لە ئەستەيرەكانى زانست و زانیارى
 سەردەمى خۆى و ئىمام (مالك) دەربارەى ئەو پەواوە دەلەیت: تا ئیستا كە سەكە
 ەك (ابن حزم) مەبەینىوہ لە پەواوەتى و تەرو تەسەلیدا، كە سەم نەدیوہ ەك ئەو خوا
 ھەموو شەكەكە پەداپەیت، ەك: ئەمىرى شارى مەدینە، دادوہرى، بەرپرسىارىەتى
 حەج.

دەلەیت پەواوەكى پاستگۆ و، خواوہنى فەرمودەى زۆر بووہ، (ابن سعد) یش
 دەربارەى ئەو پەواوە دەلەیت: زانا بوو، جەگای مەمانە بوو، فەرمودەى زۆرى لە لا
 بوو.^۲

(ابن شەھاب الزھرى) یش ھەربەو شەوہە بووہ، بەیداخەكى زانیارى بوو،
 شۆرەتى ھەموو دنیای گرتەبویوہ، بۆیە عمرى كۆپى عبدالعزیز ﷺ دەربارەى
 (زھرى) دەلەیت: ئەو پەواوە بە ھەند بگرن و بەرى مەدەن، چونكە وا نابینم كە سەك
 ماپەیت لەو شارەزاترەپەیت لە بواری فەرمودەدا.^۳

۱- عمرى بن عبدالعزیز - شرقاوى ۱۷۸۸.

۲- سیر أعلام النبلاء (۵/ ۲۱۲، ۲۱۴).

۳- ھەمان سەرچاوە (۵/ ۳۲۸).

۲- دیاری کردنی ئه و که سانهش، که زۆر فەرمووده یان لی وهرده گرن:

عمر ﷺ که سانیکی تاییه تی ده کردو، به تاییه تی دیاری ده کرد، که زۆر گرن گ بن و دهستی بالایان هه بیته له و باره دا، ئه وه تا به (ابن حزم) ده لیت: سود له (عمره) ی کچی (عبدالرحمن) وهریگره، چونکه نزیکتر که س بووه له دایکی باوه پداران (عائشه ؓ) وه و خاتوو عائشه ش شاره زاترین که س بووه به زیان و گوزهرانی پیغه مبه ری خوا ﷺ، ئه و ماله وه له تاییه ت مهنده کانیشی شاره زایه.^۱

ئهم (عمره) یه کچی عبدالرحمنی کوپی (سعدی) (زراره) ی ئه نصاری یه و له سه ر دهستی عائشه دا په روه ده بو، باپیریشی (سعدی کوپی زراره) یه له گه وره هاوه لانی پیغه مبه ر و برای نه قیب (أسعد کوپی زراره) یه و (ابن مدینی) ده لیت: یه کیک له زانا خاوه ن متمانه نزیکه کان له عائشه وه.^۲

(الزهري) یش دهرباره ی (عمره) ده لیت: چووم بۆ لای ده بینم دهربایه کی زانیاری له بن نه هاتوه.^۳

له یه کێ له پریایه ته کاندا ده گێرتیه وه، که فهرمانی داوه به سه ر (ابن حزم) دا که هه رچی فەرمووده یه ک عمری کوپی خطاب گێراویه تی یه وه و کۆی بکاته وه و بینوسیته وه، چونکه مه بهستی بوو پێ و شوین سیره تی فاروقی باپیری بگێرتیه وه به رو، چۆنی یه تی دادوه ری و سیاسه ته کانی له خه رج کردنی زه کات و خیراته کاندا، هه ربۆ ئه و مه بهسته ش داوای کرد له سالمی کوپی عبداللهی کوپی عمر، هه موو ئه مانه ی له بهر ئه وه ده کرد، که به وردی شوین بهرنامه و په یه وه ی باپیری عمری کوپی خطاب بکه ویت و ئه و بکاته سه ر مه شقی زیانی.^۴

۳- داوای لی کردن فەرمووده ی (صحیح) له فەرمووده ی (ضعیف) جیا بکه نه وه:

۱- عمر بن عبدالعزیز، عبدالستار الشیخ ۸۱۶.

۲- هه مان سه رچاوه.

۳- سیر أعلام النبلاء (۴/ ۸۰۵).

۴- سیره عمر، عبدالستار الشیخ ۸۱۶.

به جۆرى به دواى ئو فرمودانه دا بگه پښ، كه له پيغه مبه ره وه (ثابت) بووه، وهك چۆن به (ابن حزم) ده لیت: هر چى ئو فرمودانه هیه، كه (صحيحين) و له پيغه مبه ره وه به دلتیایى یه وه هاتوون، بنووسه ره وه، هه ره ها فرموده كانی عمریش.^۱

(ایمام أحمد) یش له (العلل) دا هیناویه تی، كه عمر رضی الله عنه به (ابن حزم) ی و ته وه: هه مو ئو فرمودانه ی به دلتیایى یه وه پيغه مبه ری خواوه رضی الله عنه پیمان گه یوه بنوسه ره وه ئو فرموده شانەیشی له (عمره) وه گیراونه ته وه، به م کاره یش به نامه یه کی جوان پاست و دروستی داپشت بۆ ئو كه سانه ی، كه دواى ئو یش هه لده ستن به كۆكرده وه و نویسنه وه ی فرموده كان.

۴- عمر رضی الله عنه خۆیشی پیداجونه وه ی فرموده كانی كرده وه:

عمری كوپى عبدالعزيز له ئاستی زانیاریدا هیچی كه متر نه بوو له هه موو ئو كه سانه ی، كه داینا بوون بۆ كۆكرده وه و نویسنه وه ی فرموده كان، بۆیه خۆیشی به وتووێژو گفتوگۆ به ژداری زاناكانی ده كرد، له پاست كرده وه ی ئاستی فرموده كاندا، ئه مه ش له بهر ئه وه ی زیاتر دلتیا بیته له پاستی و دروستی فرموده كان.

(أبو الزناد عبدالله) ی كوپى (زکوان القرشى) ده لیت: عمری كوپى عبدالعزيز بینى هه موو زاناكانی كۆكرده بویه وه، هه موو ئو فرمودانه ی نویسیویانه وه تاوتوویی ده كرد له گه لیانداو ئه گه فرموده یه کی بدیبایه، كرده وه ی موسلمانانی له سه ر نی یه، ده یفه رموو ئه مه كرده وه ی موسلمانانی له سه ر نی یه.^۲

ئابه و جۆره خواى گه وده و په ره ردگار پیاویکی به رزی وهك عمری كوپى عبدالعزيز هه لخت و كردی به لوتكه ی ده سه لات، ئو یش به په سمى و به فرمانی ده ولته و له سه ر ده ستی نه ودا هه موو فرموده كانی پيغه مبه ری خواوه رضی الله عنه

۱- مقدمة المسند لا ۲۰، ۲۲.

۲- أصول الحديث لا ۸۲.

کۆکرانه وه و پزگاریان بوو له فهوتان، دوه مین سه رچاوه ی شه ریه تی ئیسلام به پاستی و دروستی مایه وه، نه و فه زله گه وره یه به خشرا به عمری کوری عبدالعزیز، هه روه ک چون نه و فه زله گه وره ی درا به عمری کوری خطاب ﷺ که پیشنیاری کرد بۆ (أبو بکر الصديق ﷺ) که قورئان کۆبکاته وه و بینوسیته وه، باشتیش فه زلی کۆکردنه وه موسلمانان له سه ر یه ک قورئان به خشرا به (عثماني کوری عفان ﷺ).

حه سه نی به سه ری ئامۆژگاری نه میری باوه پداران ده کات:

کاتی عمری کوری عبدالعزیز ﷺ چوه سه ر کورسی خه لافهت، خیرا حه سه نی به سه ری خۆی لی نزیک کرده وه و به رده وام ئاپاسته و ئامۆژگاری جوانی ده کرد و پرۆگرام و به رنامه ی حاکی دادپه روه ری بۆ ده کیشا. نه م پۆله چاکه ی حه سه نی به سه ری له به رامبه ر خه لیغه ی نویدا بینی، کاری هه موو زانایه کی خواپه رست و خوا ویسته له هه موو سه رده میکدا، که هه ولّ ده دات به رپیار به ده ستان والی بکات له به رژه وه ندی و به رزی ئیسلام حوکم ده ربکه ن، نه مه ش نه و په پی تیرو ته سه لی که سایه تی زانایی پاسته قینه ی (حه سه نی به سه ری) مان بۆ ده رکه ویت، که په روه رده و فێرکردن و بانگه وازو جیهاد پیکه وه گری بдат.

نامه یه ک بۆ عمری کوری عبدالعزیز ده نویست و پێی ده لئیت: بزانه نه ی نه میری باوه پداران، خوای گه وره سه رکرده ی بۆ نه وه داناوه، که لاده ره کان پیک کاته وه، ده ستی سه ته مکاران بگریته وه له سه ته م لیکراو، په ناگه ی هه موو داماوێک بیت.

پیشه وای دادپه روه ر، نه ی نه میری باوه پداران، وه ک شوانیکی به سۆزویه بۆ حوشته ره کانی، به جۆریکی وا به سۆز، که بۆ سه وزترین و خۆشته رین له وه رگه یان ده بات و له شوینه وشک و په قانه کاندایه زووی ده یانبات، له درنده ده یان پارێزیت، له هه موو سه رماو گه رمایه ک ده یان پارێزیت.

نیمامی دادپه روه نه ی نه میری باوه پداران، سه ره رشتیاری هه تیوانه، خه زینه ی هه ژارانه، بچوکه کانیان گۆش ده کات.

نیمامی دادپه‌روه، نه‌میری باوه‌پداران، وهك دل وایه له ناو جه‌سته‌دا، چاكبوونی نه‌و جه‌سته چاك ده‌بیټ، به‌خرابوونی نه‌و، هه‌موو به‌شه‌کانی له‌شی خراب ده‌بن.

نیمامی دادپه‌روه، نه‌میری باوه‌پداران، وهك باوکیکی به‌سۆز وایه بۆ جگه‌ر گوښه‌که‌ی له‌ کاتی مندالیا‌ندا هه‌ول و ته‌قه‌لایان بۆ ده‌دات، له‌ گه‌وره‌یشدا فی‌ری خوینده‌واریان ده‌کات، تا له‌ زیاندايه کاسبیان بۆ ده‌کات، پاره‌شیان بۆ هه‌لده‌گریت بۆ دوا‌ی مردنی.

نیمامی دادپه‌روه، نه‌میری باوه‌پداران، وهك دایکی به‌زه‌یی و چاك، که هه‌میشه‌و هاورئ‌ی کۆرپه‌یه‌تی، به‌ ناپه‌حه‌تی هه‌لئ‌ی گرتووه، به‌ ناپه‌حه‌تیش بوویه‌تی، به‌ مندالیش گوښی کردوه‌و شه‌وانه شه‌ونخونی له‌ گه‌لدا کی‌شاوه، به‌ نارام بوونی نه‌و نارامی بۆهاتووه، جارئ شیرئ ده‌داتئ و جارئک لئ‌ی ده‌گریت‌ه‌وه، به‌ له‌ش ساغیه‌که‌ی دلخۆشی ده‌بیټ، به‌ ئۆف و سکا‌لاکانی غه‌مبارو دلگران ده‌بیټ.

نیمامی دادپه‌روه، نه‌میری باوه‌پداران، وهك نوینه‌رو وایه له‌ نیوان خوا به‌نده‌کانیدا ووته‌ی خوا ده‌بیستیت و نه‌ویش ده‌یدات به‌گوڤئ‌ی به‌نده‌کانیدا، نه‌و بۆ خوا ده‌پوانیت و خواشیان پیشان ده‌دات، نه‌و به‌ره‌و خوا ده‌پوات، نه‌وانیش به‌ره‌و خوا ده‌بات، نه‌ی نه‌میری باوه‌پداران هه‌رگیز وهك نه‌و به‌نده‌یه نه‌بیټ له‌ حوکمپانی یه‌که‌تدا، که گه‌وره‌که‌ی مال و مندال و سامانه‌که‌ی دایه ده‌ستی بۆ نه‌وه‌ی بیپار‌یزیت، که‌چی پاره‌کانی برد بۆخۆی و منداله‌کانی په‌رش و بلا‌و سه‌رگه‌ردان کرد، هه‌ژارو مال کاولی کردن و پاره‌کانی له‌ ناوبردن.

نه‌ی نه‌میری باوه‌پداران بزانه‌ خوا‌ی گه‌وره کۆمه‌لئ‌ سزای داناوه له‌ شه‌رعدا بۆ نه‌وه‌یه خه‌لکی له‌ به‌د په‌وشتی و پیسی به‌ دور بگریت، ده‌ی نه‌گه‌ر پی‌شه‌وا خۆی خراپه‌و به‌دکاری بکات کئ‌ جئ‌ به‌جئ‌ یان بکات! خوا‌ی گه‌وره له‌ قورناندا تۆله‌ی داناوه بۆ نه‌وه‌ی زیان پار‌یزراو بیټ، ده‌ی نه‌گه‌ر پی‌شه‌وابکوژیت کئ‌ تۆله‌یان بۆ ده‌کاته‌وه!

ئەى ئەمىرى باوەرداران بىر لە مردن بکەرەو، کە دۆستەکانت و لایەنگرەکانت
فریات ناکەون، دەى تويشوى بۆ بخەو خۆت ئامادە بکە بۆ پۆزى ترسناک — پۆزى
قيامت —.

ئەى ئەمىرى باوەرداران بزانە، کە ئەم مالاى ئىستات مالى تۆ نى يە، تۆ مالئىكى
تر چاوەپوانت دەکات، کە زۆر دەمىنیتەو تىادا، دۆستەکان و خوشەويستانت
دەگەرپێنەو وازت لى دەهينن، بە تەنيايى لەو چالە قولە دا بە جيت دەهينن، دەى
کردەوہى چاک پيش بخە بۆ ئەو پۆزەى، کە نەبراو نەدايک و نەباوک و نەخيزان
فریات ناکەون.

لە بىرت بيت ئەى ئەمىرى باوەرداران، ئەگەر خەلکى لە گۆرەکانيان هاتنە
دەرەو، نەينى يەکانيانى ناو سنگ ئاشکرا بوو، نەينى ئاشکرا ببىت و نامەى
کردەوکانيش گوناھى گەرەو بچوکیان نەپەپاندبىت، دەى ئىستا ئەى ئەمىرى
باوەرداران تۆ بوارت پى دراو، ئەجەلت دواخراو، ئەمەلت بە زيانى نەپراو، دەى
حوکمى ناو بەندەکانى خوا مەکە بە شىوہى حوکمپايانى نەفامان، پڭەى
ستەمکارانيان پى مەرگەر، پياو ماقول و ناوداران سەر نەخەيت بەسەر هەژارو بى
نەواياندا، ئەوانە نە پەيمان نەگرننە ئەستۆ دەزانن لەگەڵ موسلماندا، ئەو کاتە
گوناھى خۆت و خەلکى و بارى قوسى خۆت و خەلکى ديتە گەردنى تۆ، بەوہنە
خەلتيت، کە خەلکانکى لە سەر حيسابى قيامەتى خوشگوزەران بن و خواردنى
چەورو بە لەزەت بخۆن لە سەر حيسابى نەمانى خواردنى خوش و بە لەزەتى تۆ لە
پۆزى قيامەتدا، ئەمپۆ سەيرى دەسەلاتى گەرەى خۆت مەکە، بەلکو سەيرى بى
دەسەلاتى سەينى ى خۆت بکە، کاتى دەکەويتە ناو داوى مردنەو، لە بەردەمى
خوا دەوہستيت و فرىشتەکان و پيغەمبەران لە دەورت دان، هەموو پووەکان لەو
کاتە دا هەر بۆ لای پەرورەدگارى زيندو دەپوانن، من ئەى ئەى ئەمىرى باوەرداران
ئەم ئامۆزگاريانەم نەگەيشتوونەتە ئاستى ئامۆزگارى زاناو ژيرمەدانەکان، بەلام
ئەوہندەى پيم کرابيت، کەمتەرخەم نەکردەو تيايدا، ئەم نامەيەم دەنيەرم بۆت

و ەك دەرمان و چارەسەر بۆ خۆشەويستت، كە چۆن دەرمانى تال و ناخۆش دەكات بە دەمى نەخۆشەكەدا، بەلام مەبەستى چارەسەر كىردنى يەتى، والسلام عليك يا أمير المؤمنين ورحمة الله وبركاته^۱

خەسەنى بەسرى وەسفى دنيا دەكات بۆ عمر:

خەسەنى بەسرى ﷺ جاريكى تر نامەيەك ئاراستەى عمر دەكات و تيايدا وەسفىكى دنياى بۆ دەكات و دەلىت: ئەى ئەمىرى باوەرداران، دنيا مالى كاتى يەو گويزانەوہى لە دوايە، مالى مانەوہ و حەوانەوہ نى يە، باوەكە ئادەم، كە نىردرا بۆ سەر زەوى وەك سزاو دورخستەوہ ھىنرا بۆى، ئاگاداربە ئى، ئەوہى حەزى پى دەكات بەجئى دەھىللىت، دەولەمەند تيايدا ھەزارە، بەختيار كەسكە تيايدا، كە خۆى نەدايىت بە دەستى يەوہ.

ھەركاتى ژىرو ئاقل مەندان دنياى تاقى كىردىتەوہ بۆيان دەر كەوتوہ، سەرشۆپى يە بەشى ئەو كەسەى خۆى دەدات بە دەستى يەوہ و دنيا پەرسى دەكات، وەك زەھر وايە كەسك بە نەزانىن بىخوات، ئەوہى نەيناسىيىت حەزى لى دەكات، دەوہ لاھى مەرگى خۆى پىوہ يە، دەى تۆش ئەى ئەمىرى باوەرداران، وەك برىندارىك بژى تيايدا، كە لە پىناو چاك بورنەوہدا برىنەكەى دەرمان دەكات، قەبولى ئازارو سوربوونەوہ دەكات، بەلام لە پىناوى چاك بوونەوہ يەكى درىژخايەن. ئارامگرتن لە بەر نەبونى يەكانى ئاسانتەر، لە خۆ گرتن لە سەر توشبونى، ئاقل ئەو كەسە يە ئاگادار بىت ئى، بە جوانى يەكانى نەخەلەتت، چونكە زۆر بە غەدرو نا پاك و دەست بپە، خۆى جوانە كات بۆ كپيارانى وەك بوك وايە، چاوەكان سەيرى دەكەن و دلەكان بۆى لىدەدەن، بەلام ئەى ئەمىرى باوەرداران سویند بەو كەسەى محمدى ناردوہ بە پىغەمبەر ﷺ لە ناو بەرى مىردەكە يەتى، دەى زۆر ئاگات لە فىلەكانى بىت و خۆت بپارىزە لە خۆ پازاندنەوہكانى، خۆش گوزەرانى و شادىەكانى بە دوايدا بەلاو نارەحەتى دىت، ئەى ئەمىرى باوەرداران ئاوەتەكانى

درۆینه‌یه، هیواکانی به‌تال، پۆشنایی یه‌کانی لیلّه، ئه‌وه‌ی وازی لی ده‌هینیی سهرکه‌وتوو، ئه‌وه‌ی هه‌ولیی بۆ ده‌دات له‌ ناو چوو، ئاقل و ژیر نه‌و که‌سه‌یه که له‌ و شتانه بترسیت، که خوا ترساندوو‌یه‌تی لی ی، ئاگاداری کردونه‌ته‌وه له ترسناکی یه‌که‌ی، له مائی بپاوه ده‌گه‌ریته‌وه بۆ مائی هه‌تایی مردنیش هات ئه‌و کاته دلنیانی یه دوا‌ی بۆ دیت.

دنیا ئه‌ی ئه‌میری باوه‌پداران مائی سزادانه، سامانی تیدا کۆده‌کاته‌وه که سانیک عه‌قلیان نی یه، ئه‌وه‌ی نه‌ شاره‌زا بی‌ت پئی ی ده‌خه‌لیت، که‌سی ژیروشیلراو ئه‌و که‌سه‌یه، که به‌ پئی ی پی‌ویست دهرمانی برینه‌کانی ده‌کات، له‌ سه‌ر تالی دهرمانه‌کان خۆی ده‌گریت، چونکه چاوه‌پوانی چاکبونه‌وه‌یه، له‌ ئاکامی خراب ده‌ترسیت، به‌ خوا ئه‌ی ئه‌میری باوه‌پداران دنیا خه‌ویکه، قیامه‌ت به‌ خه‌به‌ر هاتنه‌وه‌یه، مردنیش له‌ و نیوانه‌دایه، به‌نده‌کانیش له‌ خه‌وبینین دان من ئه‌و ووته‌یه‌ی شاعیرت بیر ده‌خه‌ومه‌وه، که ده‌لیت:

فإن تنجو من ذی عظمة وإلا فإنی لا أخالك ناجیاً

کاتی ئه‌م نامه‌یه‌ی هه‌سه‌نی به‌سری ﷺ ده‌گاته ده‌ستی ئه‌میری باوه‌پداران و ده‌خوینیته‌وه ده‌ست ده‌کات به‌ گریان و هاوار کردن به‌ جووری که‌سانی چوار ده‌وری دلیان بۆی ده‌سووتا، به‌ده‌م گریانه‌وه ده‌یوت: په‌حمه‌تی خوا له‌ هه‌سه‌ن بی‌ت، که به‌رده‌وام له‌ خه‌و به‌ خه‌به‌رمان دینیته‌وه، له‌ بی‌ ئاگایی پزگارمان ده‌کات، خوا بی‌پاریزی، چۆن دلی بۆمان ده‌سووتیت و چۆن ئامۆزگاریمان ده‌کات، ئامۆزگاریکی پاستگۆو پاراوه.

به‌و بۆنه‌یه‌وه نامه‌یه‌کی نووسی و پئی ی ووت: ئامۆزگاریه به‌که‌لکه‌کانت گه‌یشه ده‌ستمان خۆم پئی ته‌داوی کرد، به‌پاستی دنیات وه‌سف کرد وه‌ک خۆی، ژیر نه‌وکه‌سه‌یه به‌ ترسه‌وه‌ی لی ی تیدا بژی، وه‌ک بلی ی هه‌رکه‌سیک تیايدا بی‌پاریزیت بمرن حساب بکه‌ مردوون، والسلام عليك ورحمة الله وبرکاته.

کاتی ئه‌م نامه‌ی عمر ده‌گاته ده‌ستی هه‌سه‌ن ده‌لیت: ده‌ک خوا بی‌پاریزیت، ئه‌میری باوه‌پداران چ پاستگۆیه‌که، چ ئامۆزگاری وه‌رگرێکه، خوا‌ی گه‌وره‌و

بالادەست بە دانانى عمر بە ئەمىرى باوەپداران منەتى گەورەى بەخشیو بە ئوممەت و کردوویەتى بە فەپو بەرەكەت و پەحەمەت.^۱

پینجەم: هیرشەپزگاری خوازیی یەکان و هەلگرتنی گەمارۆی سەر قسطنطنیە:

كاتى عمرى كورپى عبدالعزیز ﷺ بوو بە ئەمىرى باوەپداران، یەكئ لەو كارانەى كردى ئەو بوو فەرمانى دەرکرد بە وەستاندن فروان كردنى دەسەلاتى دەولەتى ئىسلامى و نەپۆیشتن بەرەو جیگا دوورە دەستەكان.

هەولئ دا سوپای ئىسلام لە ناوچەكانى جەنگ پاشەكشە پئ بکاتەو، یەكەمین کارى لەم بوارەدا ئەو بوو، ئەو سوپایە گەورەى (سولەیمان) گرنكى پئ دابوو بۆ پزگارکردنى شارى (قسطنطنیە) لە پۆم و (مسلمە) ی برایى کردبوو فەرماندەى و بۆ ماوەى دوو سال گەمارۆیەكى تەواوى ئەو شارەى دابوو بە جورئ دانىشتوانى ئەو شارەى بەتاوئەتى هەراسان کردبوو، بەبئ ئەوئ نامانجى خۆیشى بپیکت.

عمر ﷺ فەرمانى دەرکرد بۆ (مسلمە) ی كورپى (عبدالملك) كەواز لە (قسطنطنیە) بپنئ و ئەو سوپایەى كە (سليمان) خستووئ پئ و لە دەریا و وشكانى نى یەو قورگى ئەو شارەیان پئ گرتبوو، تەنانەت پیاو لە بازاردا بەسەر و لاغەكە یەو دادەبەزاند و بەبەرچاوى یەو و لاخەكەیان سەریان دەبپى و دەیان خوارد، عمریش ﷺ زۆر بەو دلگران بوون و غەباردەبوو، كاتئ بو بە خەلیفە بەینى خۆى خوا هەرچى شتئ كاتى خۆى بە باشى نەزانپئ بۆ موسلمانان، زۆر بەخیرایى چارەسەرى کردەو.^۲

بۆ ئەو مەبەستە نامەىكى نووسى بۆ (مسلمە) لە ولاتى پۆم و داواى لئ كرد دەست لە شارى (قسطنطنیە) هەلبگرئ، لەگەل ئەو نامەىشدا بپیکى زۆر خواردن و پیداوئستى نارد بۆ ئەوئەى هانى موسلمانانىشى دا، تا كۆمەکیان بکەن و دەلئ:

۱- الزهد للحسن البصرى لا ۱۶۹.

۲- سيرة عمر، لابن عبدالحكم لا ۲۲.

ژماره‌ی نه و کۆمه‌کیانه‌ی بۆی ناردن خۆی ده‌دا له (۵۰۰) ولاخ به‌باره‌وه.^۱
خه‌لیفه‌ خیاط ده‌گیرێته‌وه، که سالی (۹۹)ی کۆچیدا عمری کوری عبدالعزیز
خواردن و ولاغیکی زۆری ناردبوو مسلمه‌ی کوری سوله‌یمان له ئه‌رزى پۆم و
فه‌رمانیشی ده‌دا هه‌رکه‌سیک له سوپایی ئیسلام دۆست و ناسیاوێکی هه‌یه له
پۆمه‌کان، با له و کۆمه‌کیانه‌یان بۆ بنیتریت، فریای خه‌لکه‌که‌ که‌وت، فه‌رمانی پێدان
که ده‌ست له‌گه‌مارۆ دان و هه‌ولێ پزگاریبوو کردنی نه‌و شاره‌ هه‌لگرن.^۲

ئه‌وکاته‌ی عمر ﷺ چوه‌ سه‌ر حوكم (سمع)ی کوری (مالك)ی (الخوانی) کرد به
والی ولاتی ئه‌نده‌لوس و فه‌رمانیشی پێدا، که زه‌ویه‌کان جیا بکاته‌وه، ئه‌وه‌ی، که
به‌زۆر داگیرکراون (۵/۱) یان له سه‌دا بنین و به‌ جێ ی به‌یلێن بۆ خاوه‌نه‌گانه‌کانیان،
پایشی وابوو ئیتر زه‌وی فراوان مه‌که‌ن، له به‌ر ئه‌وه‌ی ئه‌و زه‌یانه‌ دوره‌ده‌ستن له
موسڵمانان واز له (فتوحات) به‌یئن.^۳

به‌لام (سمع) نه‌ی ویست به‌ ته‌واوی ده‌ست له ئه‌نده‌لوس هه‌لگیریت بۆ یه‌ نامه‌ی
نووسی بۆ عمر و پێ ی ووت: موسڵمانان بلۆ بوونه‌ته‌وه، هه‌موو کون و قوربنێکی
ولاتی ئه‌نده‌لوسیان گرتۆته‌وه، بۆیه ئه‌وکاره‌ی نه‌کرد و ئه‌نده‌لوسی له‌سه‌ر ئیداره‌ی
ئه‌فریقیا لا‌برد.^۴

له‌ناوچه‌ی پۆژه‌لاتیش عمر ﷺ نامه‌ی نارد بۆ (عبدالرحمن)، که‌والی خوراسان و
فه‌رمانی پێ کرد، سوپایی موسڵمانان له‌و سنووره‌ بوه‌ستیت و هه‌ولێ فراوان
کردنی خاک نه‌دات، به‌لام ئه‌وان ئه‌وه‌یان پێ قبول نه‌کرا، ووتیان: (مه‌روه) که
پایته‌ختی خوراسان بوو به‌شمان ناکات، به‌و بۆنه‌وه‌یه‌وه نامه‌یان نووسی بۆ عمری
کوری عبدالعزیز و ئه‌ویش له وه‌لامیاندا ووتی: خوایه ئه‌وه‌ی له سه‌رم بوو کردم و

۱- تاریخ الطبری له (عمر بن عبدالعزیز)ی علی لا ۱۴۰ وه‌رگیراوه.

۲- تاریخ خلیفه لا ۳۲۶.

۳- الکامل فی التاریخ (۱۴/۳)

۴- فجر الأندلس حسین مؤنس لا ۱۲۶، ۱۲۷.

دەى تۆش يارمەتيان مەدە لە غەزادا، ئەو ناوچە فراوانەى پزگارت كردووە بۆيان بەسيانە.^۱

وولاتى (السند)يش لە پڭگەى نامەى كوپى عبدالعزیز ﷺ موسلمانان بوون، كە لە نامەكەيدا بانگى كردبوون بۆ موسلمان بوون و پى ى ووتن: چى بۆ موسلمان ھەيە بۆ ئەوانيشەو چى لەسەر موسلمانە لەسەر ئەوانيشە، ئەوانيش ژيان و بەرنامەى كارى پر لە دادپەرورەيەكانى ئەويان بىستوو، بۆيە پاشاوسوپاكەيان موسلمان بوون و ناوى خۆيان ھەموو گۆپى بۆ ناوھ ئىسلامى يەكان، عمرىش ەمرى كوپى موسلىمى باھىلى كرد بە ئەمىريان.^۲

خەلیفەى كوپى خەياتيش دەلئت: عمرى كوپى عبدالعزیز نامەى نارد بۆ (جراح)ى كوپى (عبدالله)ى (الحكمى) و پى ى ووت: ئىتر ھىرش و پەلامار بووھستين، ئەوھى لە ژۆر دەستاندايە بەستانە.^۳

ئەم كارەى عمرى كوپى عبدالعزیز پى ى ھەستا، تايبەت بوو بە جەنگ و پەلاماردانى ئەو ناوچانەى كە ژۆر دووھرە دەست بوون ولە پايتەختەوھ ژۆر دووربوون، بۆ خۆ يەكلايكردەوھ ئەم كارەى كرد تا بتوانيت نىو مالى ئىسلامى بخاتەوھ يەك و ئاگرى ئاژاوھو نەياری يە ناخۆيەكان بكورژينيتەوھ، ھەرگىز مەبەستى ئەوھ نەبوو، كە ئەو دەزگا سەربازيە لە كار بخات، كە دامەزراندنەكەى دەگەپايەوھ بۆ سەردەمى پىغەمبەرى خوا ﷺ، كە پۆلىكى سەرەكى ھەبوو لە پاريزگارى لە سەرورەى دەولەتى ئىسلام فراون كردنى سنورە جوگرافيا يەكەى و پاراستنى ئەمن و ئاسايش و دامەزراوى وولات.

لە راستى دا بوونى پىخراوھى جەنگى پەيوەستە بەناو كرۆكى ژيانى مەدەنى يەوھ، ھىچ دەولەك بەبى بوونى ئەو دەزگايە ناكريت، بۆ ئەو مەبەستە ھەموو دەزگا

۱- تاريخ الطبرى له (عمر بن عبدالعزيز) وقى على (۱۴۱) وەرگىراوھ.

۲- فتوح البلدان لا ۴۲.

۳- تاريخ خليفة لا ۲۲۶.

سہربازی یہ کانی ہریمہ کانی ہیشتمہ وہ، کہ سہرچاویہی سوپا پزگاری خوازہ گورہ کہی نیسلام بوون، لای نہ بردن و ہلشی نہ وہ شاندہ وہ، لہ ماوہی کورتی خیلافہ تیدا بہ ردہ وام لہ زوری لہ بہرہ کانہ وہ جہنگ و پیکدادان لہ گہل پومہ کان پوی داوہ۔

لہ ناوچہی (تازربایجان) تورکہ کان ہیرشیان کردہ سہر موسلمانہ کان، کومہ لئی لہ موسلمانیان شہید کرد و سامانیشیان بہ تالان بردن عمری کوپی عبدالعزیزش سوپایہ کی بہ سہر کردایہ تی (حاتم) ی کوپی (نعمان الباہلی) نارد بویان وئو تورکانہ، یان ہہ مووکوش، تہنہا چہند کہ سیکی کہم لہ دہستیان دہرچوو، بہ (۵۰) دیلہ وہ گہ پانہ وہ بؤ خہ ناسیرہ و ہاتنہ وہ خزمہت خہ لیفہ^۱۔

لہ سالی (۱۰۰) ی کؤچیدا پومہ کان لہ کہ ناری دہریا وہ ہیرشیان کردہ سہر موسلمانہ کان لہ (لازقیہ) و شارہ کہ یان خاپور کردو ژن و مندالہ کانیشیان ہہ موو کوشتن، عمر فہرمانی دہر کرد شارہ کہ یان دروست کردہ وہ و قہ لای بہ ہیرشیان بہ چوار دہوریدا دروست کرد^۲۔

لہ سالی (۱۰۱) ی کؤچیدا غہ زوی و ہلیدی کوپی ہیشامی (المعیطی) و عمری کوپی قہ یسی (الکندی) کرد لہ شاری (حمص)^۳۔

فہرمانیشی دہر کرد بہ پاگوپز کردنی لادی سہر سنورہ کانی بہ رامبہر پومہ کاندا بوو، ئہ مہش لہ بہر خاتری ئہ وہی توشی نارہ حتی و تالان و برؤ نہ بن بہ دہستی پومہ کان^۴۔

ہہ روہا نیازی کرد شاری (المصیصہ) بروخینئی، چونکہ بہلہ بہرپی ی ہیرشی پومہ کان، بہ لام پاشتر وازی لی ہینا و مزگہ و تیکی گہ و رہی لہ (کفریا) بؤ دروست

۱۔ تاریخ خلیفہ ۳۲۶۶

۲۔ فتوح البلدان لا ۲۰۔

۳۔ تاریخ الطبری لہ (عمر بن عبدالعزیز) و علی (۱۴۲) لا وہرگیرا وہ۔

۴۔ فتوح البلدان لا ۲۲۰۔

كردن و حەوزىكى ئاوى گەورەى بۆ دروست كردن و ناوى خۆى لى نووسىبو،^۱ كردى بە سەرچاوەىەكى گرنگ و مەلەبەندىكى جەنگى بۆ نەهیشتنى ترسى پۆمەكان لە ئەنتاكىيە.^۲

عمر لە گەل ئەم كارە دلسۆزانەيدا لە گەل شوڧنە دوورە دەست و سنورى يەكان ئەم هەنگاوانەى نا، بەلام خۆ لە لايەكى ترەو بەزافى هيرشە پزگارى خوازىەكانى نەوستان و دواى ئەویش هەر بەردەوام بوو، لە هەمان كاتيشدا خاوەنى سوپايەكى زۆر بەهيزبوو و خۆيشى زۆر توند بوو لە گەل دوزمندا، كاتى بينىبىتى ناپەرەواى و ستمىكىان لە موسلمانىك كردبىت وەك پيشتر باسى ئەو ديلە موسلمانەمان كرد، كە لە پىناوى ئاينەكەيدا چۆن قبولى كرد هەردوو چاوى هەلبكۆلن، بەلام نەبىت بەگاور، كە چۆن عمر رەزى سوڧندى خوار سوپايەكى واى بۆ دەربكات، كە سەرتاكەى لە پۆم بىت كۆتايەكەى لە لای خۆى.^۳

سياسەتى عمر رەزى قۇناغ بەندى بوو، دەيوست سەرەتا سنورەكان تۆكمە و قايم بكات و لە هيرشى لاوەكى پۆمەكان پۆمەكان بى خەم بىت، گرنگى دەدا بە كردنەوہى عەقلەكان و دلەكان، پاك كردنەوہى دەرونى ئەو گەلە تازانەى، كە ھاتبوونە ناو ئىسلامەوہ، بۆ ئەو مەبەستە دەستە دەستە زانايان و بانگ خوازانى بەرەوہ دەشت و بىابانەكان دەخستە پى و بۆ پۆشنبىركردنى ئەو گەلانە بە بەرنامەى بى گەردى ئىسلام، كە لە وكتەدا زۆر پىويستيان بەوہ بوو.

شەشەم: گرنگى دان بە بانگەوازی گشت گيرى ئىسلام:

عمرى كوبرى عبدالعزىز رەزى ھەموو گرنگى يەكى بەوہ داوو، كە نىو مالى ناخۆى موسلمانان تۆكمە بكاتەوہ و يەكرىزى و ئاسايشى بپارىزىت، زانست و زانيارى بگەينىتە تاكە تاكەى ئومەت بە پىى توانا.

۱- ھەمان سەرچاوە لا ۱۶۳.

۲- العلاقات العربیة البیزنطة لا ۱۱۹.

۳- ھەمان سەرچاوە لا ۱۳۱.

هه روهك دادپه روهري زيندوكرده وه له ناو خه لكدا هه موو پق و كينه و دوبه ره كي نيوان موسلمانى نه هيشت، عمر له م كاره مه زنه يدا مه به ستي پاكيشانى دل و عه قل و دهرونى خه لكى بوو بولاي به رنامه ي ئيسلام، بۆ ئه و مه به سته ش پپوژده يه كي گه وره ي گرت به ده سته وه، بۆ ئه و مه سته ش كۆمه لئ هۆكارى گرنكى گرت به ر له پيناو سه ركه وتنى ئه و پپوژده بانگخوازى يه يدا له وانه:

ياساي خويه كلايي كردنه وه ي بانگخوازان (نظام التفرغ):

عمر ﷺ كۆمه لئ له زانايان و بانگخوازاني يه ك لاکرده وه بۆ ئه وه ي هه ستن به تيگه ياندن و پۆشه نبيركردنى گه ل و بۆ ئه و مه سته موچه ي تاييه ته شى بۆ بپينه وه، تا هيچ جوړه كاسبه كي تر نه كه ن و هه موو هه ول و كوشيشيكيان سه رخستنى ئه و پپوژده مه زنه ي عمر بييت و به س.

قورئان خويناى ته رخان كرد بۆ فيركردنى له جوان خويناى نه وه و تيگه يشتنى ته جويدو ئه حكامه شه رعى يه كانى، هه ره وه ها فه رموده زانه كانى تاييه ت كرد بۆ دانانى ده رس و هه لقه زانستى يه كان له مزگه وت و شوينه گشتيه كانداو فه رموده ي پيغه مبه رى خوا فيرى خه لكى بكه ن.

هه روهك فوقه هاو شاره زايانى شه ريعه تى ئيسلامى ته رخان كرد تا حوكمى نوئ له قورئان و سوننه ت ده ربهيئن بۆ خه لكى و فيريان بكه ن له حه لال و حه رام و شاره زايان بكه ن له پيئموونى يه كانى ئيسلام.

قوتابيانيشى يه كلاي كرده وه بۆ فيريوون و ورگرتنى زانست و زانيارى و مووچه ي تاييه تى بۆ بپينه وه تا خه مى ژيانى خويان و مال و منالايان نه ميئيئت، له (بيت المال) مووچه يه كي ئه و تۆى بۆ بپينه وه تا به سه ر به رزان بژين و ئه مه كارى ئه و خه ليفه مه زنه بوو به هوى ئه وه ي زۆريك له خه لكى ده ست بده نه فيركردن و بلاوكرده وه ي زانسته شه رعيه كان و گه نجانتيكى زۆريش خويان بخه نه به رده ستيان و به دونياى زانست و زانيارى به هره مه ند ببن، له پاشه پۆريشدا ببه نه خزمه تكارتيكى

گەورەى ئىسلام و ئەوانىش بىگەيەنن بەنەوەكانى دواى خۆيان.^۱

لە (بيت المال) بېرى (۱۰۰) دىنارى بۆ بېرەو، بۆ ھەرزاناىەك لە مزگەوتىكى ولاتانى ئىسلامدا ھەلقەيەكى زانستى دابىت بۆ بلاکردنەوۋەى زانىارى و فقهى ئىسلامى و تنەوۋەى قورئان خوڧندن و لە بەرکردنى.^۲

لە (أبى بكرى) كوپى (أبى مریم) ھوۋە دەلّیت: عمرى كوپى عبدالعزیز نامەيەكى نووسى بۆ والى حمص و پىئى ووت: فەرمان بدە بە پىاوپاك و شارەزايان، كە لە (بيت المال) موچەيەكى وایان بۆ بېریتەو، كە پىوستان بە كاسبى نەبیت، ھەموو كاتیان خەرىكى ووتنەوۋەى وانە بن و فەرمودە بگەيەنن.^۳

لە (أبى مریم) ھوۋە دەلّیت: عمرى كوپى عبدالعزیز نامەيەكى نووسى بۆ والى حمص و پىئى ووت: بېروانن بۆ ئەو كەسانەى خۆيان تەرخان كىردوۋە بۆ و تنەوۋەى وانەى (فقه) دەستان بېراوۋە لە كارو كاسبى دەرەو، دەى ھەريەكە لەو كەسانە (۱۰۰) دىنارى بۆ بېریتەو لە گەل گەيشتنى ئەم نامەيەدا تا ژيانى خۆيانى پىئى مسۆگەر بكن باشترین كارى چاكەش ئەو كارەيە بە پەلە بكریت، (والسلام عليك).^۴

موچەى تايبەتیشى بېرەو بۆ ئەو كەسانەى ھەلقەيان لە مزگەوتەكاندا ھەبوو بۆ باسكردنى جەنگ و غەزاكانى پىغەمبەرى ﷺ و ژيانى ھاوۋەلە بەرئزەكانى، كە ئەو كەسانە بە چىرۆك و خوان موچىاران ناسرابوون.

(إبن شيبه) دەلّیت: عمرى كوپى عبدالعزیز ﷺ كاتى والى مەدىنە بوو فەرمانىدا بە پىاوپاك، كە چىرۆك بۆ خەلكى بگىریتەو، بۆ ئەو مەبەستە مانگى (۲) دىنارى بۆ

۱- عمر بن عبدالعزيز، عبدالستار الشیخ. لا ۷۲

۲- ملامح الانقلاب الإسلامى لا ۱۸۴

۳- أصول الحديث لا ۱۷۸.

۴- البداية والنهاية لـ عمر بن عبدالعزيز، عبدالستار الشیخ. لا ۷۲ وەرگىراوۋە.

برپہ وہ، کاتئ (ہیشام)ی کوپی (عبدالملك) سہردانی شاری مہ دینہ ی کرد سالی (۶) دیناری لہ لایہن خویہ وہ بۆ برپہ وہ.^۱

لہ نامہ کانیدا ہاتوہ دہربارہ ی برپنہ وہ ی مووچہ بۆ قوتابی و خویندکاران تا یہ کلا ببہ وہ بۆ زانست و زانیاری، (ابن عبدالبر) لہ (یحیی)ی کوپی (ابن کثیر)ہ وہ دہ گیزیٹہ وہ، کہ عمری کوپی عبدالعزیز نامہ ی نووسی بۆ کاربہ دہستیکی و پی ی ووت: بۆ قوتابی و وەرگرانی زانست پۆژی تایبہ تیان بۆ دیاری بکہ، یہ کلا بیان بکہ نہ وہ بۆ زانست و زانیاری.^۲

۲- هانی زانایانی دہ دا، تا زانست بلاو بکہ نہ وہ و پایبگہ یەنن:

فەرمانی دەرکرد، کہ مزگوت بکہن بہ مہ لہ بندی پەرودہ ردہ کردن و فیرکردنی خەلکی دہربارہ ی ئاینہ کہ یان، قورئان خویندن پئیان و گوئی لی گرتنیان، گہ یاندنی فەرمودہ کانی پیغہ مہر ﷺ و زیندو کردنہ وہ ی سوننہ ت.^۳

(عکرمہ)ی کوپی (عمار) کہ پیاویکی خەلکی یہ مہ نہ دہ لئیت: گویم لی بوو نامہ ی عمری کوپی عبدالعزیزیان دہ خویندہ وہ و دہ یووت: فەرمان بدہ بہ زانایان با لہ مزگوتہ کاندان زانستہ کہ یان بہ گہ یەنن، چونکہ وادیارہ سوننہ ت مرینراوہ.^۴

(ابن عبدالبر) سہ نہ دی بۆ داناوہ لہ (جعفر)ی کوپی (قان الرقی)وہ دہ لئیت: عمری کوپی عبدالعزیز نامہ ی نویسی بۆمان و پی ی وتین: فەرمان بہ ئەہلی فقہ و خاوہن زانستہ کان بکہن تا لہ کۆرو دانشتنی مزگوتہ کاندان ئەو زانستہ یان بگہ یەنن بگہ یەنن بہ خەلکی، کہ خوای گہ وەرہ پی ی بہ خشیوون.^۵

۳- پینونی گہ لی موسلمان دہربارہ ی گرنگی زانست و زانیاری:

لہ و بارہ یہ وہ دہ لئیت: ئەگەر توانیت ھەول بدہ زانا بیت، ئەگەر نہ تتوانی

۱- أخبار المدينة لہ عمر بن عبدالعزیز، عبدالستار الشیخ. لا ۷۲ وەرگیراوہ.

۲- جامع بیان العلم (۱/ ۲۲۸).

۳- أصول الحديث لا ۱۷۸.

۴- أصول الحديث لا ۱۷۸.

۵- جامع العلم (۱/ ۱۴۹).

فێرخواز بە، ئەگەر ئەوەشت نەتوانی خۆشت بووین، ئەگەر ئەوەشت بۆ نەکرا، هەولێدە پەخت نەبێت لێیان، پاشان ووتی: خۆی گەرە بوارەکەى بۆ فراوان کردووە، ئەگەر وەرى بگریت.^۱

۴- ناردنی زانایانى خواناس بۆ سەر ووی ئەفریقا:

عمرى كۆپى عبدالعزیز ﷺ زانایانى دەنارد بە ناو هەریمەکاندا، بە لکۆ بۆ ناو بیابان و دەوار نشینەکانیش، تاشەرى خوا بگەیهنن بە وناوچانە، تێیان بگەیهنن لێى، بۆ ئەو مەستە (یزید)ى كۆپى (أبى مالك)ى نارد بۆ لای بیابان نشینەکان تا لە ئیسلام و ئەحکامى شەرى ئاشنایان بکەن و موچەیشى بۆ بپێوه لە گەڵ گەسیكى تردا، کە ناوی (حارث)ى كۆپى (محمد)بوو، بە لām (یزید) قبولی موچەى کرد، بە لām (حارث) قبولی موچەى نەکرد، ووتی: من لە سەر گەیاندى ئەو زانستەى خوا فێرى کردوم پاداشت و پارەم ناوێت.

كاتى ئەو هەوالە گەیشته عمر ﷺ فەرمووی: ئەوەى (یزید) دروستە و هیچى تێدا نییە، داوا کاریشم لە خوا وێنەى (حارث)مان تێدا زۆر بکات.^۲

ئەم وەلامەى عمر ﷺ ئەوە فێرى حوکمرانان دەکات، کە چۆن دەبێت نەرم بن بەرامبەر بۆ چوونە جیا جیاکان، نەناردنى ووشكى فکرى و یەك شیوەیى، ئەوەى پون کردووە، کە وەرگرتنى مووچە لە بەرامبەر خزمەت گوزارى زانستیدا هیچى لە سەر نییە و دروستە، لە بەرامبەر ئەم فەتوایەشدا، پەوى کردە خۆی گەر وەر و دوعای خێرى بۆ دوهم کرد و داوای زیاد بوونی نمونەى لە و جۆرە کەسانەى لى دەکرد، کە لە پێناو گەیاندى ئاینى پاکی خوادا هیچ پارە و پولێکیان ناوێت و بە تەمای پاداشتن لە خۆی بالادەست.^۳

ئەمیری باوەرداران ﷺ زانای خواوەن متمانە و پایە بەرزى شارى مەدینە (نافع) مەولای (ابن عمر)ى نارد بۆ ناو میسریەکان، عبداللهى كۆپى عمر دەلێت: عمرى كۆپى

۱- سيرة عمر لابن عبدالحکم لة (عمر)ى زحیلی وەرگیراوە لا ۷۴.

۲- سيرة عمر لابن عبدالحکم لا ۱۶۰.

۳- ملامح الانقلاب الإسلامى لا ۱۸۴.

عبدالعزیز رحمہ اللہ (نافع) ی نارد بؤ ناو خەلکی میسر تا هەموو سوننە تەکانی پیغەمبەری خویان رحمہ اللہ فیر بکات.^۱

لە میسریشەو (۱۰) کەس لەگەورە زانایی تابیعینی نارد بؤ ولاتی ئەفریقیا، تا خەلکە کە ی لە ئیسلام شارەزا بکەن و فیریان بکەن، فەرموودە ی پیغەمبەری خویان رحمہ اللہ لە ناودا بلۆ بکەنەو، تا لەو خیرۆ بیڕە بەهرەمەند بن، کە براکانیان لە شام و حیزاز و عیراق پئی ی بەهرەمەند بوون، کە سەرچاوە ی زانست بوون.^۲

باکووری ئەفریقیا زۆر گرنگ بوو لە لای عمر و هەولێ دەدا دلایان پابکیشیت و عەقل و دەرونیان داگیر بکات و بەنوری بەرنامە ی خوا پووناکی بکاتەو، بؤ ئەو مەبەستە ئەو (۱۰) زانا مەزنە ی نارد و لەو بارە یەو مەبەستەکانی خۆ ی بەو هەریمە گەورە یە پون کردەو لەم خالانەدا:

۱- هەلبژاردنی زانایانی خواناس و ناسراو بە زانایی و فقه و بانگەواز و خۆ یەکلاکەرەو بؤ پەرەوێ کردەو فیرکردن تیگە یاندن.

۲- دانانی نەخشیه کی داپژاو بؤ یەکلاکردنەو ی زمانی عەرەبی، نەهیشتنی نەخویندەواری ناو هۆزە بەر بەریەکاندا، تا پاشتر بتوانیت بە جوانی لە قورئان و سوننەت تئ بگات و کاریان پئی بکات.

۳- گە یاندنی بیروباوەری پاست و دروستی ئەهلی سوننە لەو ناوچانە.

۴- فیرکردنی خەلکی لە مەسەلە ی حەلال و حەرام.^۳

فەو بەرە کە تی سەر دەمی عمری کوپی عبدالعزیز لە ویدا پژا یە سەر ئەفریقیا دا، کە ئەمریکی صالح و باشی بؤ دیاری کردن و کۆمە لیک لە زانایان و فەقە هایانی خواناسی ناردە ناویان، کە ئەمە ناو هەکانیانە بە کورتی:

۱- (إسماعیل) ی کوپی (عبیدالله) ی (أبی مهاجر):

۱- سیر أعلام النبلاء (۹۷۹).

۲- عمر بن عبدالعزیز لعبدالستار الشیخ لا ۶۹.

۳- الشرق والتسامی بحركة الفتح الإسلامی للصلابی لا ۲۰۶، ۲۰۷.

له سالى ۹۹- ۱۰۰ى كۆچيدا ئەمىرى باوەرداران ناردى بۆ ئەفرىقا بە ناوئىشانى ئەمىر، بە پاستى بوو بە باشتىن ئەمىر، لە گەل ئەو ئەمىرەدا (۱۰) زاناو شارەزاي خواناسى ناردە ناويان بۆ ئەوەى لە ئاينى پاكى

خودا تايان بگەيە نيت و حەلال و حەراميان بۆ پۆشن بکاتەو، ئەم ئەمىرە تابلئى دىنيا نەويست و بئى فيزبوو، لە ناو ولادتە بە دادپەرەوى ناوى دەرکردبوو، فەرمودەکانى پيغەمبەرى خواى زۆر چاک لە بەردەکرد (ئبن عساكر) دەلييت: (إسماعيلي كورى عبیدالله) دەلييت: دەبييت فەرمودەکانى پيغەمبەرى خوا ﷺ لە بەر بکەن هەرەك چۆن قورئان لە بەردەكەن، بۆ ماوەى (۲۱) سال لە قەيرەوان بەردەوام بوو لە سەر هيدايەتدان و پئى نمونى خەلکى تا سالى (۱۳۱) گيانى پاكى بە خواى خۆى سپارد.^۲

ناوى ئەو زانايانەى، كە ناردى بۆ ئەفرىقا بەم جۆرە بوون:

۱- (بكرى كورى) (سواده الجذامى) ئەم زانا بئى وئەيە زياتر (۳۰) سال پيشەوايەتى فقه و فەرمودە و فەتوا بوو لە قەيرەوان، توانى فەرمودەى پيغەمبەرى خوا ﷺ بگەيئە ئەو كيشوهرە پەشە هەر لە سالى (۱۲۸) گيانى پاكى بە خواى خۆى سپارد.^۳

۲- (أبو سعيد) (جعثل)ى كورى هاعان الرعينى:

(ئبن حجر)ى كورى (ئبن عرب) بە يەكئى لە زانايانى تابيعينى دادەنئىن، فەرمودە زانئىكى فەقيه بوو، بۆتە دادگاي سەربازگە لە شارى قەيرەوان، بۆ ماوەى (۱۵) سال زانستى لەو ناوچەيە بلۆكردەو، زۆرەيى زانا هەلسەنگيئەرەكان - نقاد - بە پياويكى خاوەن متمانە - ثقة - لە قەلەميان داو و أحمدى كورى

۱- تاريخ الفتح العربى في ليبيا لا ۱۴۸.

۲- مدرسة الحديث بالقيروان (۲/ ۱۴- ۲۲).

۳- مدرسة الحديث بالقيروان (۲/ ۱۴- ۲۲).

حنبل پیوایه تی لیوه کردووه له سه رده می هیشامی کوپی عبدالملك داو له سالی ۱۱۵ی کۆچیدا دوا ی کردووه.^۱

۳- (حبان) ی کوپی (جبله القرشی):

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ ناردی بۆ ناو خه لکی میسر تا له ئیسلام شاره زایان بکات، فرموده کانی لای: (ابن عباس) و (ابن عمر) و (عبداللهی کوپی عه مر) بۆ ماوه ی (۲۵) سال زانستی له شاری قهیره وانی پایته ختی ئه فریقیدا بلأو کرده و ته وه، بخاری له (أدب المفرد) دا و (حاکم) له (المستدرک) را فرموده یان لیوه پیوایه ت کردووه، له سالی (۱۲۵) کۆچیدا گیانی پاکی به خوای خوی سپارد.^۲

۴- (أبو مسعود) (سعید بن مسعود التجیبی):

فرموده ی له هاوه لانی وهك (أبو دراء) وه پیوایه ت کردوه، ته نانه ت له پیغه مبه ری خواو ﷺ فرموده ی به (مرسل) گێراوه ته وه تاوای له هه ندی کرده وه، که لی ی تیک بچیک و به هاوه لانی بزنان، به لام هاوه لی پیغه مبه ری ﷺ نه بووه، کۆپو هه لقه کانیانی پریووه له ده رس و په ندو ئامۆزگاری، به رامبه ر کار به ده ستان زۆر توند بووه، کۆمه لیک له خویندکارانی قورئان له قیره وان له به رده ستی ئه و به ریزه بوون به گه وره زانیانی ئه فریقیا.^۳

۵- (طلیق) ی کوپی (جعبان الفارسی):

ئهم پیاوه یه کیکه له زانیانی تابعین و عمری کوپی خطابی بینیه و پرسیا ری لی کرده وه، له (موسی) ی کوپی (علی) و (ابن أنعم) له سه ر ده ستی ئه و گه یشتنه پله ی زانیانی و زانستیک ی زۆری له ناو قهیره واندا بلأو کرده وه، به لام زانیان باسی کاتی مانه وه ی له قهیره وان و سالی کۆچی دوا یی یه که ی ناکه ن.^۴

۱- مدرسة الحديث بالقيروان (۲/ ۱۴ - ۲۲).

۲- هه مان سه رچاوه (۲/ ۱۴ / ۲۲)

۳- مدرسة الحديث بالقيروان (۲/ ۱۴ - ۲۲)

۴- عصر الدولتين الأموية والعباسية لا ۴۵.

۶- (عبدالرحمن)ى كۆپى (راضح التنوخى) (أبو جهم):

لە زۆر زووه پۆیشتۆته ناو قەیرەوان، كە میژوھەكەى دەگەپۆتەوھ بۆ سالى (۸۰)ى كۆچى، بەپۆرتەرىن دادوهرەكانى ئەو ناوچەىە بوو، بەردەوام بۆ ماوھى (۳۰) سال زانست و زانیاری بەو ناوچەىە بە خشیوھ، یەكەمین كەس بوو بە دادوهرى - قاضى - شارى قەیرەوان لە سالى (۱۱۲) كۆچیدا گیانى پاکی سپاردوھ.^۱

۷- (عبدالله)ى كۆپى (المغیرة) الكنانى:

پیش ئەوھى عمرى كۆپى عبدالعزیز بە (فەرمى) بینیریت بۆ قەیرەوان، پیشتر ماوھەكەى زۆر لە ناو خەلكى ئەو ناوچەىەدا مابوو یەوھ، لەو ناوھەدا زۆر ناسرابوون بە موسلمانى یەتى و دادپەرۆھرى، لە سالى (۹۹) كۆچیدا (عمر) وەك قازى قەیرەوان ناردى بۆ ئەوھى و لەسەر ئەو كارەى بەردەوام بوو، تا سالى (۱۲۳)ى كۆچى، كە خۆى دەستى لە كار كیشایەوھ، پیاویكى باوھردارو دونیا نەویست بووھ، بۆ ماوھى (۲۵) سالى زانستى قورئان و سوننەتى گەیانده ئەو ناوچەىە، (ابن حبان) بە یەكێ لە (الثقات) ناوی دەبات.^۲

۸- (عبدالله)ى كۆپى (یزید)ى المعافى:

ھەر لە سەرەتاوھ پۆیشتە ناو شارى قەیرەوانەوھ، كاتى لە گەل (موسى)ى كۆپى (نضیر) دابوو، لە سالى (۸۶)ى كۆچیدا، لە پزگاركردنى ئەندەلوس^۳ دا بەژدارى كردوھ، پاشان گەپایەوھ بۆ قەیرەوان و لەوێ مژگەوتیكى دروست كرد و لە تەنیشتیدا خانووھەكەى بۆ خۆى دروست كردو كۆچى بە مەلبەندىكى بلۆكردنەوھى زانست و فەرمودەكانى پیغەمبەرى خواﷺ، لە سالى (۱۰۰) كۆچیدا عمرى كۆپى عبدالعزیز دووبارە لە گەل (۱۰) زنادا، كە ناردیەوھ بۆ ئەوێ و ھەر لە كۆتایى ئەو سالەدا كۆچى دواى كرد، پاش ئەوھى سودیكى گەورەى گەیانده بەو ناوچەىە، مسلم و أحمد فەرمودەیان گێراوھتەوھ.^۴

۱- عصر الدولتين الأموية والعباسية لا ۴۵.

۲- ھەمان سەرچاوھ لا ۴۶.

۳- أندلس: ئەسپانیای ئێستا.

۴- ھەمان سەرچاوھ.

۹۔ (وہب)ی کوپی (حی) المعافری:

لہ پزگارکردنی ئەفریقیہ دا بەژداری کردوہ، یەکیک بوو لەو نو زانایانہی، کہ عمری کوپی عبدالعزیز ناردی بۆ پوناکبیرکردنی کیشوہری ئەفریقیا، لە قەیرەوان نیشتەجێ بوو، تیا ژیا تا کۆتای ژیانی و ھەموو ھەرمودەکانی (ئبن)ی گەیانە ئەو ناوچە، لە ھیچ سەرچاوەیە کدا نە ھاتوو، کہ لە کەدار کرابێت لە بواری (الجرح والتعديل) دا.

ئابو و جۆرە عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ چاکترین و باشترین زانایانی تابیعینی سەردەمی خۆی نارد بۆ باکووری ئەفریقیا، تا ھەول بدەن دانیشتوانی ئەو دەقەرە لە ئیسلام و ئەحکامی شەریعەت شارەزا بکەن، بەراستی بەو شیوەیە دەرچوون، کہ عمر گومانی پێ بردن و لەو لاتەدا بوونە سەر مەشقی چاک و خواناسی و پێش ئەوانیش زانایانیکی زۆری تابیعین لەو ناوچە یە پۆلیان ھەبوو و بەرنامە ی ئیسلامیان بۆ خەلکی پۆشن کردۆتەوہ.^۱

ئەو دە کەسە پاش خۆیان شوینەواریکی گرنگیان بەجێ ھێشت لە قورئان و تەفسیر و ھەرمودە، بلۆکەرەوہی سوننەتەکانی پێغەمبەری خوا ﷺ بە کردوہ و کانیاں و بە بیروباوەری راست دروستە کەیانەوہ، ھاوکاری دەوڵەتی ئیسلامی بوون لە بەگژداچونەوہی بیروکە لادەرەکانی ناوہوہ، جیگیرکردنی حوکمی ئیسلامی لە ناو بەربەرە یەکاندا، (مالکی) دەگێرێتەوہ: کاتی خەواریجەکانی ھەستان دژی (حنظلە)ی کوپی (صفوان) لە (طنجە) سالی (۱۲۲) کۆچی و (حنظلە)یش ھەموو زانایانی ئەفریقیای کۆکردوہو، کہ کاتی خۆی عمری کوپی عبدالعزیز ناردبوونی بۆ ئەوێ تا ھەول بدەن خەلکە کہ لە ترسناکی بۆچونی خەواریجەکان ئاگادار بکەنەوہو لە ناینی راستە قینە تێیان بگەینن و ئەوانیش پێکەوہ ئەم نامەیان نوسی، تاموسلمانان بە گشتی کاری لەسەر بکەن و باوەریان بەناو کرۆکە کە ی ھەبێت.

ھەموو زانایان و زانست داران بە خواو قورئان و سوننەتی پێغەمبەرە کە ی ئەو دەزانن، کہ ھەموو ئایەتەکانی قورئانی پیروژ دەگەرێتەوہ بۆ (۱۰) پەوشت.

(فەرمان، بەرگرى، مژدەدان، ترساندن، ھەوالدەر، ئايەتى مانا ديار، ئايەتى مانا ناديار - متشابھ -، ھەلال، ھەرام، نمونە)

(فەرمانبەچاکە، بەگرى کردن له خراپە، مژدەى بەھەشت، ترساندن له ئاگرى دۆزەخ، ھەوالى خەلکانى پيشوو و داهاتوو، مانا ديار بۆ کارپیکردن، مانا ناديار بۆ باوەر پیکردن، ھەلال دەبیّت بکریّت، ھەرام دەبیّت نەکریّت، نمونە بۆ پەندو نامۆزگارى.

ئەوھى بە گوڤى فەرمان بکات، دور بکەوێتەوھ لە قەدەغەکراوھن، دلخۆش بکات بە مژدەکان، بترسیّت لە ھەپەشەکان، ھەلال بە ھەلال بزانیّت، ھەرام دابنیت، ئەوھى ماناکای ناديار بیگەپینیتەوھ بۆ لای خوا، لەگەڵ گوڤى پایەلى چاک و نیەتى پاکدا، ئەوھ بپاوەیە سەرکەوتووھ، لە دنیاو ئاخیرەتدا ژيان بۆ ئەوھ.^۱

ئەم نامەيە وەك بەلگە نامەيەكى زۆر گەورە و گرنگە، چونكە مانای ئەوھ دەگەيەنیت، كە تا چ ئەندازەيەكى بى سنور ئەو زانایانەى عمر ناردنى بۆ باکورى ئەفریقا چەند زیرەك بوون، ئامانجیان پوون و شەرىعى بووھ، چۆن توانیان لە نامەيەكى كورتدا ھەموو بیروباوەرى پاست و دروستى ئەھلى سوننە و جماعە كۆبکەنەوھ، لە بەرگەورەيى و گرنگى نامەكە بپياردرا لە ھەموو مزگەوتەكانى ئەفریقا بخوینریتەوھ بەسەر موسلماندا.^۲

۵- بە نامە بانگى پاشاكانى ھیندستان دەكات بۆ لای ئىسلام:

عمرى كوپى عبدالعزيز ﷺ نامەى نارد بۆ پاشاكانى ولاتى (السند) و تياندا بانگى دەكردن بۆ لای ئىسلام و دللى خۆش دەكردن و دەيووت: ھەر خۆتان ببنە گەورە پادشا ولاتەكەتان و چى بۆ موسلمان ھەيە بۆ ئێوھش ھەيە و چى لەسەر بۆ موسلمانان دەبیّت لەسەر ئێوھش دەبیّت.

۱- رياض النفوس للمالكى (۱/ ۱۰۲، ۱۰۳)

۲- عصر الدولتين الأموية و العباسية لا ۴۸.

له گه لّ نامه کانداهه والی دادپه ره وهری و خواناسی یه که ی گه یشتبوهه لایان بویه (جیشبه) ی کوپی (داهر) موسلمان بوو.^۱

پاشاکان پاش موسلمان بوون ناوه کانی خویان گوپی بۆ ناوی ئیسلامی و له سه رده می عمر و یه زیدی کوپی عبدالملک دا به و شیوه یه مانه وه، عمر زاناوشاره زایانی دنارده ناویان تا له ئیسلام حالیان بکات.^۲

هه روه ها نامه ی بۆ پادشاکانی پشتی ده ریای پهبش - ما وراء النهر - و بانگی ده کردن بۆ لای ئیسلام و موسلمان بوون و هه ندیکیان هاتن به دهم داواکاری یه که وه موسلمان بوون.^۳

هه روه ک وه فدیکی بالای به سه روکایه تی (أبو الأعلى) ی کوپی (أبی عمره) ی نارد بۆ لای (نالیون) قه یسه ری پۆم به مه به ستی بانگ کردنیان بۆ لای ئیسلام.^۴

۶- هاندانی خه لگی بۆ باوه پ بۆ هاتنه ناو ئیسلام:

عمری کوپی عبدالعزیز هه ر به وه وه نه وه ستا، که خه لگی بانگ بکات بۆ لای ئیسلام و به رنامه که ی خوا، به لکو له پێگه ی مال و سامان به خشینه وه به وانه ی ده هاتنه ناو ئیسلام هه ولی ده دا دلایان که مه ند کیش بکات و نه م کاره شی چاوکردنی بوو پیغه مبه ری خوا ﷺ و قورئانی پیروژن که هانی موسلمانانی ده دات له زه کات و مائی موسلمانان بدریّت به و که سانه ی دینه ناو ئیسلام بۆ نه وه ی دلایان به ئیسلامه وه بنوسیت پێیان ده وتریت: ﴿مُولَفَةٌ قُلُوبِهِمْ﴾.

ده گێرنه وه (۱۰۰۰) دیناری دا به گه وره زانایه کی جوله که له بهر نه وه ی موسلمان بوو بوو تا له ئیسلام پاوه ستاو بیت.

(إبن سعد) له (عیسی) ی کوپی (أبی العطاء) وه ده گێرنه وه ده لیت: عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ هه ندی کات پاره وه سامانی به و که سانه ده دا، که تازه هاتبوونه ناو

۱- فتوح البلدان لا ۴۲۸.

۲- عمر بن عبدالعزیز و سیاسته فی ردالمظالم لا ۱۷۳.

۳- فتوح البلدان لا ۴۱۵.

۴- عمر بن عبدالعزیز و سیاسته فی ردالمظالم لا ۱۷۳.

ئىسلامەوہ بۆ دل پاگرتنيان.^۱

۷- ھانى ئەھلى(الذمة)ى دەدا لە سەر موصلمان بوون:

نۆرچاك و بەويژدان بوو لەگەڵ ئەھلى(ذمة)دا و بە ھەموو شىئوہىك ھەولئى دەدا ئىسلام خۆشەويست بکات لە لايبان، پريارى وابوو ھەريەكەيان موصلمان ببيت، سەرانی لە سەر لايبات، ئيتىر با خەزىنەى موصلمانانىش - بەرەو كزى بپويشتايە. بۆ ئەو مەبەستە نامەى نارد بۆ والى خوراسان (جراح)ى كوپى (عبدالحكىم) و پى ئى ووت: بپوانە كئ پوى كرده قىبلەكەت و نوڧزى كرد، سەرانی لە سەر لايبە.^۲

ھەرودەھا بۆ ئەو مەبەستەش نامەى نووسى بۆ(أهل الذمة) و ھانى دەدات، كە بىتە ناو ئىسلامەوہو موصلمان ببن، نامەى دەنوسى بۆ (جراح) لە خوراسان و پى ئى ووت: بانگەوازى (أهل الذمة) بكە ھە بایتە ناو ئىسلامەوہو ھەريەكەيان ھات بەدەستەوہ خىرا سەرانی لە سەر ھەلبگرە وچى بۆ موصلمانان ھەيە بیدەبە ئەويش وچى لە سەر موصلمانانىشە بیدە بەسەر ئەويشدا.^۳

ئەم كارە بوو بە ھۆى ئەوہى بە لىشاو ھەزاران كەس ببن بە موصلمان، ھەر لە خوراسان(۴) ھەزار كەس لە سەر دەستى(جراح)ى كوپى (عبدالله) موصلمان بوون.^۴ لە پۆژئاواى ولاتانى ئىسلام ھەموو بەربەرگان موصلمان بوون لەسەر دەستى والى عمر، كە ناوى(إسماعيلى كوپى عبدالله)ى كوپى (أبى مجاہر). ئەمەش بەلگەيە سەر ئەوہى عمرى كوپى عبدالعزيز ﷺ گرنكى گەوہرەى بە نانگەوازى ئىسلامى داوہ.

۱- الطبقات(۵/ ۲۵۰).

۲- تاريخ الطبرى(لا ۱۷۴).

۳- الطبقات(۵/ ۲۸۶).

۴- الطبقات(۵/ ۲۸۶).

نه و زانا مه زنه بانگه وازکارانه بوون نه هوی که وتنی پرپوژده مه زنه بانگه وازی و زانستی یه که ی کوری عبدالعزیز.

بہشی شہ شہم

بہشی دارای و چاکسازی یه کانی عمر لهو بوارهدا

سیاسه‌تی عمر له بوازی دارای دا هره‌مه‌کی نه‌بوو، به‌لکو نهو به‌پررسی ده‌ولت بوو، حسابی بۆ هه‌موو هه‌نگاوێکی خۆی ده‌کرد لهو بواره‌دا، که هه‌لی ده‌نا، گنتی داده به هه‌موو کارێکی، که ده‌ستی ده‌دایه‌ کردنی.^۱

له‌م سیاسه‌ته‌یدا نه‌م خالانه‌ی په‌چاو کرد:

* پشت به‌ستن به‌ قورئان و سوننه‌ت و قوربانی لهو پیناوه‌دا:

نه‌مه‌ش به‌ ئاشکرا به‌دی ده‌کریت له‌ پێگه‌ی نامه‌و وتاره‌کانی یه‌وه، وه‌ک له‌ جیگایه‌کدا ده‌لێت: پێغه‌مبه‌ری خوا ﷺ و یارانی دوا‌ی نه‌و پێره‌وو پرۆگرامیان دا‌پشتوو، هه‌ر که‌سێک ده‌ستیان پێوه‌ بگریت نه‌وه‌ ده‌ستی به‌ قورئانه‌وه‌ گرتوو و هه‌یزێکی باشیشه‌ بۆ ئاینه‌که‌ی خوا، بۆ که‌س نی یه‌ ده‌ستکاری بکات، یان بیگوریت، یان به‌روانیت بۆ نه‌و که‌سانه‌ی، که‌ پێچه‌وانه‌ی ده‌که‌ن.^۲

* جیگیر کرنی به‌ ها‌کانی هه‌ق و داد په‌روه‌ری و سته‌م لا‌بردن:

نه‌مه‌بنچینه‌ی سیاسه‌ته‌کانی عمر بووه‌، هه‌موو نه‌و ئامانجانه‌ی هه‌ولێ بۆ ده‌دا، که‌ بیانیه‌نێته‌ دی له‌سه‌ر نه‌م بنچینه‌یه‌ دامه‌زرا‌بوون، که‌ پاندنه‌وه‌ی هه‌ق بۆ خاوه‌نه‌کانیان و هه‌لگرتنی زولم و سته‌م له‌ بنچینه‌ سه‌ره‌کی یه‌کانی شه‌ریعه‌تی ئیسلامن، له‌ مه‌به‌سته‌ که‌وره‌کانی ئیسلامن، وه‌ک خوا‌ی که‌وره‌ ده‌فه‌رمو‌یت: ﴿لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ﴾ الحديد: ۲۵.

۱- السياسة الاقتصادية والمالية لعمر بن عبدالعزيز. لا ۲۷

۲- سيرة عمر (لابن عبدالحكم) لا ۲۸.

(ابن قىم) دەلىت: بىچىنەو بناغەى ئىسلام بىيات نراوھ لەسەر حوكم پانى و پاراستى بەرزەوھەندى خەلكى لە ژيانداو لە دوا پۆزىشدا، ھەمووى دادپەرەرى يە، ھەمووى بەزى يە، ھەمووى بەرزەوھەندى يە، ھەمووى ژىرىيە، ھەر مەسەلە يەك لە قالبى عەدل بەرەو ستم چووھ دەرەوھ، لە حىكمەت و ژىرى بەرەو ھەر مەسەكى چووھ دەرەوھ، ھىچ پەيوھەندى يەكى بە شەرىعەتەوھ نامىنىت.^۱

عمر رەزى ھەر كاتى پاستى بۆ دەرەكەوتايە خىرا دەگەپايەوھ سەرى و لە سەر ھەلە بەر دەوام نەدەبوو، لەو بارەيەوھ دەيووت: ھىچ قورپك لەلام ئەوھەندى ئەوھ نەرم نى يە و ھىچ نامەيەك وەك ئەوھ لام ئاسان نى يە بەئەندازەى ئەوھى، كە لە مەسەلەيەكدا حوكمىك دەرەكەم و، پاشان بىنم ھەق لە پىچەوانەكەيدايە، زۆر بە ئاسانى بگەپمەوھ لە قسەكەى پيش خۆم.^۲

يەكەم: ئامانجە رامىياري و سياسى يەكانى عمر

۱- سەر لەنوئى دابەش كوردنەوھى سامان لە سەر بنەماى دادپەرەرى: عمرى كوپى عبدالعزىز رەزى ئەو پەپى ھەوللى دا لە سەردەمى خەلافەتيدا، دابەشكردنى خىروخيتراتى ولات لە ناو مىللەتدا يەكسان بكاتەوھ، بە جۆرى، كە خواى گەورە پازى بكات و ھەق و مافەكان بگىرپتەوھ بۆ جىي خۆى و زولم و ستم نەھىلىت، عمر ئەمەى بەباشى لە بەر چاوتىبوو، بە وردى ئەو لادانەى چاودىرى دەكرد لەسەر دەمى خەلىفەكانى پيشوودا پووى دابوو، تىبىنى ئەو ئەنجامە خراپانەى دەكرد، كە لە دەروونى جەماوھردا دروستى كردبوو، پەخنەى لە سياسەتى دابەشكردنى سامانى سلیمانى كوپى عبدالملك دەگرت، پىي ووت: دەتبینم بەم كارانەت دەولمەندەكان زياتر دەرلەمەند دەكەيت، ھەژارەكانىش زياتر داماوتر دەكەيت.^۳

۱- إعلام المعوقين (۲/۲)

۲- سير و مناقب عمر لابن الجوزى لا ۱۱۲.

۳- سيرة عمر (ابن عبدالحكم) لا ۱۲۵.

عمر ﷺ له پټگي نه و جياوازي په گوره يه ي که وتبووه نيوان نابوري خه لکي
په وه شيوازي چه وتي دابه ش کردني ساماني بو دهر که وتبوو، بويه سياسي تيکي
نوئ ي نه خشه کيشا بو نه وه ي له پټگايه وه قهره بوويه ک بو سته م ليکراو
هه ژارانش بکاته وه.

عمری کوری عبدالعزیز ﷺ له م پټگايه دا کومه لئ هؤکاری به کار هیڼا بو گه یشتن
به و ټاکامه ی له وانه: بهرگری کردنی له مؤل برونې و سامان و پاره ی ولات له لای
گه وره پیاوړ و فرمان پړه ایاړ و دهست گرتن به سر نه و مولگانه، که به نا پړه و
داگیر کړا بون، کار به دهست و گه وره پیاوړ دهستیان به سره دا گرتیوون،
گه پانه وه ی نه م سامانانه بو خاونه کانیان هر کات ناسرانه وه، خو نه گه ر خاوه نیان
نه ناسرابایه وه دهیخته خه زینه ی موسلمانان و ده ی کرد به سامانی گشتی ی.

زیاد کردنی موچه ی نه و که سانه ی ئاستی ئابوریان نزم و نه دار بوون و،
سهرپه رشتی ده کردن، مسوگر کردنی ئاستی بژیویان له مالی زهکات و سهرچاوه
دارایه کانی تر.^۱

به کرده وه هه سټا به جئ به جئ نه م سیاسه ته ی، وه ک چؤن پیشترباسمان، که
چؤن مافه کانی گه پانده وه بو خاوه نه کانیان، سیاسه تی عمر له دابه ش کردن
ساماندا به و نیاز وه بو، که ئاستی تیرو ته سه لی - کفایه - نه مه ش له وتاره کان
تیبینی ده کړیت، نه وه بوو پوژیک ووتاری بو خه لکي ده داوه ده یووت: ئاواته
خوازام ده وله مهنده کانی کؤببونایه ته وه و چی له خویان زیاده بیاندايه به هه ژاران تا
هه مووی ده چووه یه ک ئاستی ژیان و منیش یه کیک ده بووم له وان.^۲

له وتاریکی تر دا ده یووت: هر یه که له ئیوه پیویستی یه کانی خویم پی بگه نیټ
ټاماده م به وپه پی توانا بوی جئ به جئ بکه م، هر که سی دهستی ناگاته لام تا
هاوکاری بکه م ئاواته خوازبووم له من و که سه نزیکه کانه وه دهستی پی بکړدایه

۱- السياسة الإقتصادية والمالية لا ۲۵.

۲- الإدارة الإسلامية في عصر العرب. لا ۱۰۲.

تازيانى ئىيمە و ئەوان وەك يەككى لى بهاتايە.^۱

عمر رەزى بەكرده وە ئەم نيازە بەرزانهى خۆى جى بهجى كرد، كاتى فرمانىدا قەرزى ھەموو قەرزاران ببژين، تا كاريە دەستىكى نامەى بۆ ناردو پى ى ووت: قەرزارى وا ھەيە لە لای ئىيمە وەزعى باشە خانوى ھەيە، خزمەتكارى ھەيە، ولاخىكى ھەيە، ھەمووشى ناومالى ھەيە! عمر رەزى پى ى ووت: دەى ئەو ھەيە؟ ھەموو كەسيك دەبىت خانويەك تيا بژى، خزمەتكارىك كارەكانى بۆ ئاسان بكات، ولاخىكى ھەبىت بۆ جىھادى دوزمناى و، شت و مەكى ناومالى ولات، لەگەل ئەو ھەشدا قەرزار بوو قەرزەكانى بۆ ببژين.^۲

سياسەتى سەر لە نوێ دابەش كردنەو ھى سامانى لە لای عمر بە مەبەستى ئەو ھەبوو، كە خەلكى لە ھەندى شتى سەرەكيدا وەك يەك واپن، وەك: خانوو، ولاخى سواری = ئوتومبىلى ئىستا - شت و مەكى ناومال، كە ئەمانە لە پىداويستى يەكانى ژيانى مروفن و ژيان بەبى ئەوانە زۆر ئاستەم و نارهەتە.^۳

۲- ھىنانەدى گەشەى ئابورى و خوش گوزەرانى كۆمەلايەتى:

عمرى كوپى عبدالعزيز لە پىگەى زۆر ھۆكار دەيوست ئەم ئامانجە بىنئىتەدى، كەش و ھەوايەكى گونجاوى لە پىگەى پاراستنى ئاسايش و نەھىشتنى ئاژاوە ناوخۆيەكانەو ھىنا كايەو، بۆ ئەم گەشە ئابورى يە، گەرانەو ھى مولك و سامانەكان بۆ خاوەنە شەرى يەكانى خويان، تاواى لى ھات مىللەت دلتىابوو لەو ھى مافەكانى مسۆگەر و پارىزراو لە ولاتى خويدا زۆر بە دلتىايەو دەژى، ھەروەھا فرمان بە دروست كردنى شوینە گشتى يەكان، كە ئەمپۆ پى ى دەوترىت ژىرخانى ئابورى، گەش و نوماى ئابورى بەم كارانە نەبىت مەحالە بىتەدى، وەك پوپارو پىگا و بان و شتى تر، عمر رەزى بنەماى ئابورى سەرەكى دنا، بەلام بە كۆمەلە مەرجىكى شەرى، تاواى لىھات خەلكى دەستيان دا بە بازىرگانی و پەرە

۱- سيرة عمر (ابن عبدالحكم) لا ۴۲.

۲- ھەمان سەرچاوە لا ۱۷۱.

۳- السياسة الاقتصادية والمالية لا ۲۸.

پیدانی سامانه‌کانیان، هه‌روه‌ها گرنگی یه‌کی تاییه‌تی دا به‌کشتوکاڵ، به‌جۆری، که
که‌رتی کشتوکاڵی به‌گه‌وره‌ترین که‌رتی‌کان داده‌نرا له‌سه‌ر ئاستی تاکه‌کان، پۆلیکی
که‌وره‌ی هه‌یه‌ له‌سه‌ر میزانی یه‌ی ولات.

عمر و هه‌موو ئومه‌ت به‌رووبومی نه‌و سیاسه‌ته‌یان ده‌ست که‌وت و، خو‌ش
گوزه‌رانی باڵی کیشا به‌سه‌ر هه‌موو ولاتی ئیسلام و به‌نده‌کانی خوادا.^۱

پیاویک له‌ نه‌وه‌کانی (یزید)ی کوپی خطاب ﷺ ده‌یووت: عمری کوپی عبدالعزیز
دوو ساڵ و نیو واته‌: (۳۰) مانگ حوکمی موسلمانانی کرد، له‌ دنیا ده‌رنه‌چوو تا
موسلمانان وایان لی هات، که‌ پیاویک ده‌هات بۆ. لامان به‌سامانیکی زۆره‌وه‌ ده‌یووت:
ها بیبه‌ن دابه‌شی بکه‌ن به‌ سه‌ر هه‌زاراندا، که‌چی به‌ پاره‌و ماله‌که‌وه‌ ده‌گه‌پایه‌وه‌،
چونکه‌ که‌س نه‌مابوو خیری پی پشی، عمری کوپی عبدالعزیز هه‌موو لایه‌کی
ده‌وله‌مه‌ند کردبوو.^۲

دووهم: چه‌ند هۆکاریکی عمر بۆ جی به‌جی کردنی ئامانجه‌ ئابوریه‌کانی ده‌وله‌ته‌که‌ی

عمر ﷺ له‌ ڕێگه‌ی کۆمه‌ڵێک هۆکاره‌وه‌ ئه‌م ئانجانه‌ی هه‌ینایه‌دی:

۱- ده‌سته‌به‌رکردنی که‌ش و هه‌وای گونجاو: له‌م ڕێگایانه‌ی خواره‌وه‌:

أ- گه‌رانه‌وه‌ی مافه‌کان بۆ خاوه‌نه‌کانیان: که‌ش و هه‌وای پڕ له‌ ئاسایش و
دانیایی هاته‌ دی، به‌هاکانی هه‌ق و دادپه‌روه‌ری و گه‌رانه‌وه‌ی مافه‌کان بۆ
خاوه‌نه‌کانیان و ناوی لێنا (نه‌هه‌شتی ناهه‌قی یه‌کان) هه‌موو هاته‌دی^۳، که‌ پێشتر به‌
دریژی و به‌ نمونه‌وه‌ له‌م خالانه‌ دواين.

ب - عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ ئه‌م سه‌ربه‌ستیی ئابوریه‌ی جه‌ندجار دووپات
کردۆته‌وه‌، که‌ ئه‌مۆ پی ی ده‌لێن: — بازایی ئازاد — به‌لام له‌ ده‌وله‌تی عمر دا

۱- السياسة الإقتصادية والمالية لا ۴۱.

۲ - سيرة عمر (إبن عبدالحکم) لا ۱۲۸.

۳- السياسة الإقتصادية والمالية لا ۴۲.

هەرپەمەكى نەبوو، بەلكو مەرج دارىبوو، لەم بارەىەو دەنوسىت بۆ كارىە دەستىكى و پى ى دەلىت: لە بەندايەتى كردنى خوايەو لە قورئانەكەى دا بپريارى داوہ بانگ كردنى خەلكى بەگشتى بۆ لاى ئىسلام، خەلكىش سەربەست بكرىن بەئارەزوى خويان لەوشكاي و دەريادا كاسبى و بازىرگاني، خويان بكەن و پريان لى نەگيرىت و بەرگرى نەكرىن، لە شويىنكى تردا دەلىت: پردى زۆر لى بدەن بۆ ھاتوچۆكردى خەلكى بەبى بەرمامبەر، چونكە كارىە دەستە خراپەكاني پيشوو بە ناپەرەوا دەست دريژيان كردۆتە سەر خەلكى.^۱

عمر رەزى خۆى ھەلنە قورتاندۆتەو ھەسەلەى نرخ دانان: (عبدالرحمن)ى كوپى (شوبان) دەلى: عمرى كوپى عبدالعزيزم ووت: ئەى ئەمىرى باوہ پداران بۆچى لە سەردەمى تۆدا نرخى شتەكان گران بوو، كەچى لە سەردەمى پيش تۆدا ھەرزان بوون؟ لەو ھەلەمدا ووتى: ھەرمانيپەواكاني پيش من من (أهل الذمة)يان دەچەو ساندەو ھە جۆرى ناپەھەتيان دەكردن، كە ناچار بن چيان ھەيە بە ھەرزان بيفروشن و لە دەستيان بپتەو، بەلام من بۆ ھيچ شتەك لە تواناي خۆى بەدە داواى ھيچ لەشتەك كەس ناكەم، خەلكى بە ئارەزوى خۆى شت بفروشت، منيش پيم ووت: ئەگەر نرخت لە سەر شتەكان دابنايە، ووتى: ئيمە بۆمان نى يە ئەو كارە بكەين و نرخ لە تايبەت بەندى خوايە.^۲

عمر رەزى توندوتيزبوو لەو كالاىانەى، كە ھەرام بوون و نەيدە ھيشت كرين و فروشتنيان بە سەر ھەو بەكرىت، ھەرق — ھەى — شتىكى زۆر پيسەو نابيت لە كۆمەلگەى ئىسلاميدا مامەلەيان پپو ھەكرىت لە بەرھەرامىەتەكەى و زيانەكاني، بە جۆرى، كە خواردنەو ھى دەبپتە ھوى ھەلال كردنى خويى بى تاوانان و خواردنى سەر ھەو و سامانيان، بۆيە عمر رەزى دەيووت: ھەركەسى ببينن بيخواتەو، پاش ئەو ھى ئاگادارمان كردن سزايەكى بە چيژى دەدەين، چ لەخۆى چ لە دارايەكەى و، دەكەين بە پەند بۆ خەلكانى تر.^۳

۱- الإدارة الإسلامية محمد كرد على لا ۱۰۵.

۲- السياسة الاقتصادية والمالية لا ۴۸.

۳- سيرة عمر (إبن عبدالحكم) لا ۱۰۲.

سیاستی عمر له گه پانه وهی نا هقی یه کان بۆ خاوه نه کانیاں و فرهام هینانی سهریستی ئابوری پێک و پێک، کهش و ههوایه کی وای په خساند بۆ خه لکی، هانی دهدان بۆ کارکردن و به رههم هینان، هه موو به ریه سته کانی به رده میای لابرد، نه مهش بوو به هۆی گه شهی بازرگانی، دواتریش بوو به هۆی زیاده بوونی زه کات دانه کان، که نه مهش دووباره به رزکردنه وهی ئاستی بژیوی چینی هه ژارو دواتریش به و هۆیه وه سهرفیات زیاد ده کات، دواکاری شت و مهک و کالاکان له زیاد بووندا ده بیت، به و هۆیه شه وه بوژاندنه وهی ئابوری و به رزبوونه وهی ئاستی ژیاں و خوش گوزه رانی دیته کایه وه.^۱

۲- پێگرتن له فروشتنی زهویه - خه راجی یه کان -^۲:

خه لکی پرسیاں له (عبدالملك)ی کوپی (مروان) و (ولید) و (سلیمان) ده رباره ی کپینی زهوی خه راجی له (أهل الذمة) نه ویش پێگه ی پیدان به مه رجی پاره که ی بخه نه (بيت المال)، کاتی عمری کوپی عبدالعزیز چوو ه سهر حوکم دهستی له و کپین و فروشتنه ی پێشوونه دا، چونکه تیکه لی میرات و ماره ی ئافره تان بوو بوون، نهیده توانی جیا یان بکاته وه، به لام له سالی (۱۰۰) ی کۆچیدا په یامیکی نووسی بۆ خه لکی و خویندرایه وه به سه ریاندا، که ووتی: له دوا ی سه ری سالی کۆچی یه وه هه موو کپین و فروشتنیک به و مولکانه وه دانامه زرین، نه و ساله ناوی نرا سالی (ماوه). له و ساله وه کهس نه و زهویانه ی نه ده کپی.^۳

خاوه نی زهویه کان داویان له عمر کرد، که زه کات له سهر زهویه کانیاں دابنیت له باتی (خه راج) عمریش له وه لامیاندا ووتی: من شتیکی تر نابینم له ئیسلامدا پۆشنتر بیت له مه سه له ی نه م زهویانه خوا ی گوره ناوی ناون (فه یی). (أبو عبیده) ده لیت: بۆچوونی عمر وابوو، که نه و زهویانه حیسابی (فه یئیاں)

۱- سياسة الإنفاق العام في الإسلام لا ۳۷۲.

۲- خه راج: نه و زهویه یه، سوپای ئیسلام شوینیک پزگار ده کات، زهویه کان ده داته وه خاوه نه کانیاں به رامبه ر پاره یه کی سالانه ی که م.

۳- الخراج، للریس لا ۲۹۰.

بۆ دەكرىت، لە بەر ئەو ھۆيە قەدەغەى كردبوو لەسەر خاوەنەكانيان، كە بيفروشن،^۱ نامەيەكى نووسى بۆ (مىمون)ى كوپى (مەران) و پى ى ووت: نەيەلئىت خاوەن زەويەكان ئەو زەويانەيانەيان بيفروشن، چونكە ئەوانە مالى فەيئى موسلمانان.^۲ ھەروەھا نەيەشتوو زەويەى – خەراجى يەكان – بگۆپن بۆ زەوي دەيەك،^۳ بەلكو خەراجيش و يەدەكيشى لەسەر دانابوو و دەيووت: خەراجەكە لەسەر زەويەكەبوو، دەيەكەكەش لەسەر دانەوێڵەكان^۴

ئابەو جۆرە عمر رضي الله عنه پاريزگارى كرد لەو سەرچاوە سەرەكى يەى بەرووبوم، كە سەرچەم موسلمانان سودى لى وەرېگرن، نەك بيفروشت و سودەكەى بەش بەش و بچوك بكرىتەو.^۵

ب – ھاوكارى كردنى جوتياران و سوككردنى سەرانە لە سەريان:

لە پيش ھوكمپانى عەمردا ھەندى لە خەلیفە ئەمەويەكان سەرانەى قورسيان خستبوو سەر جوتياران، جۆرەھا سەرانەيان دامێنابوو، وای لى ھاىبوو دارەكان تەواو ھەراسان بوو بوون و زەويەكانيان بەجى ھيشتبوو، تەنھا خەراجيان دەدا، ئەو ھەش زيانكەى گەورەى دابوو لە دارايى دەولەت، ناچارى جۆرەھا سزادانيان بووبوون لەپيناوى پارەو سەرانە لى سەنديان، تاوايان لى كردبوون ئاژەل و كەل و پەليان دەفروشت تا سەرانەكانى پى بدەن.^۶

ھەرکە ئەميرى باوھەداران عەم چووھ سەر ھوكم ھەموو ئەو سەرانانەى، كە پيچەوانە بوون لەگەڵ شەريعتى ئىسلامدا لاىبردن و نەيەشتن، بۆ ئەو مەبەستەش نامەى نووسى بۆ ھەموو كاربەدەستەكانى و تيادا بەكاربەدەستى كوفەى ووت:

۱- الأموال أبى عبیدة لا ۱۲۱ و ۲۵۶.

۲- ھەمان سەرچاوە لا ۲۵۷.

۳- السياسة الإقتصادية و المالية لا ۵۰.

۴- الأموال لا ۲۳۵.

۵- الخراج لا ۲۳۹.

۶- ھەمان سەرچاوە لا ۲۵۷.

خه لکی شاری کوفه نیگه ران و ناپه هه تی دهستی زو لم و سته می به ناوی شه رعی خواوه، کار به دهسته خراپه کان پچکە ی ناپه ویان داهیناوه، خه راج وهر نه گرن له کهس، دیاری بۆنه ئاینه یه کانیا ن وهر نه گرن، ههروه ها نرخ ی وهصل و کر ی ی که نجینه کان له کهس وهر نه گیرن.

سه رانه ی قوباله ی لابر د، که بریتی بوو له وه ی، که که سێک ده بووه ناوه ندو سه رانه کانی له جوتیاران کۆده کرده وه و جوتیاری هه ژار له به رامبه ر ئه و کاره دا پاره یان پێ ده دا، ههروه ها شیوازی هه رزانه شی سهر په وه به جوړ ی، که کار به دهسته کان نرخ ی به ره مه کشت و کالی یه کانیا ن زۆر به زیاده وه داده نا و پاره کهشیان به دهستی دهویست له جوتیار، جوتیاریش به وه یه وه زۆر نا رحه ت بوون، عمریش ﷺ پێ ی دهوت: هه و آلم پێ گه یشتوو که هه ند ی له کار به دهسته کانت له ناوچه ی فارس نشین نرخ ی گران ده خه نه سه ر به روبومه کشت و کالی یه کان له نرخ ی بازاری ئاسایی زیاترو داوتر پاره که یان به و زیاتره وه به دهستی دهو یست له جوتیاره کان، بۆیه (بشر ی کوپی (صفوان) و (عبدالله ی کوپی (عجلان) م نارد بۆ لاتان تا له وه مه سه له یه بکو ئنه وه، هه رپاره یه کی زیاتریان له جوتیاران وهر گرتوو بۆ یان بگێر نه و.^۱

ههروه ک عمر ی کوپی عبدالعزیز ﷺ فه رمانی دا به سهرینه وه ی ئه و سه رانه هه یشه یی یه ی له سه ر خه لکی یه مه ن دانرابوو، که وه ک خه راج بوو له سه ر زهویه ده که کان (العشریه) بۆ ئه و مه بهسته نووسی بۆ کار به دهسته که ی له یه مه ن پێ ی ووت: تۆ نامه ت بۆ نوسیم، که گوایه له یه مه ن دهست به کار بویت، ده بی نی سه رانه یه کی زهوی و زار - خه راج - سه پاوه به سه ر خه لکیدا وه ک جزیه و له هه موو باروو زوروفیکدا ده بی ت بیده ن، سالی هات، سالی قات و قه، به مر ن یان بژین! ده ی پاک و بێ گه رد ی بۆ خوا ی جیهانیان و دوپاره پاک و بێ گه رد ی بۆ خوا ی جیهانیان!! هه ر، که نامه ی منت پێ گه یشت چی پر له دادو په وایه بیکه و چیش

سته م و ناپه‌وایی تیدایه وازی لئې بهینه، هه‌ق بپوڅیتر من و تو چیمان به‌سەر دیت، با بیت، نه‌گەر هه‌ناسه‌یشمان لئې بپریت، نه‌گەر له‌هه‌موو یه‌مه‌نه‌وه هیچم بۆ په‌وانه نه‌که‌یت جگه له‌مشتی که‌تم^۱، خوا ده‌یزانیت من به‌وه مه‌سپورو دلخۆش ده‌بم، نه‌گەر له‌گه‌ل هه‌ق و په‌وا دا بیت، (والسلام).^۲

تیبینی نه‌وه‌ی لئې ده‌کریت له‌نامه‌کانی عمردا بۆ کار به‌ده‌ستی هه‌ریمه‌کانی تیبینی نه‌و لادانانه‌یه ده‌کریت، که له‌سەر ده‌ستی کاربه‌ده‌ستانی پیش خۆیدا پوویان داوه‌و عمر به‌په‌وای نه‌زانیبوون، ئاسه‌واری ئابوری خراپیان لئې که‌وتبویه‌وه، به‌جۆرئ، که‌خواه‌ن زه‌ویه‌کان چاری زه‌ویه‌کانیان نه‌ده‌کرد و ناچار ده‌یان ه‌یشتنه‌وه، به‌و جۆره به‌رووبوم لاواز ده‌بوو به‌و ه‌ویه‌شه‌وه ولاتی ئیسلام و (بیت المال) ه‌که‌ی زیانیان لئې که‌وتبوو، به‌لام عمر رحمته‌الله زۆر سوربوو له‌سەر نه‌وه‌ی هه‌ق جئ به‌جئ بکات و نه‌ترسیت له‌چه‌ندیت، به‌لکو خه‌می چۆنی یه‌تی بخوات، نه‌و ده‌ستکه‌وتی زۆری نه‌ده‌ویست له‌پێگه‌ی زوالم و سته‌مه‌وه^۳، لابرندی نه‌و کۆمه‌له‌سه‌رانه له‌سەر جوتیاران وای کرد له‌ئابوری ولات گه‌شه‌بکات و ببوژیته‌وه.

ج - چاکسازی و ئاوه‌دانی و زیندوکردنه‌وه‌ی زه‌وی یه‌ مردوه‌کان:

عمر رحمته‌الله زۆر هانی خه‌لکی ده‌دا تا زه‌ویه‌ مردوه‌کان زیندو بکه‌نه‌وه، چاکسازی کردنی زه‌ویه‌کان بۆ کشتوکال، بۆ نه‌و مه‌به‌سته‌نامه‌ی نووسی بۆ کارمه‌نده‌که‌ی کوفه‌و پئی ی ووت: زه‌وی کشت وکالی به‌ره‌م دار و زه‌وی بێخیر وه‌ک یه‌ک دا مه‌نئ، به‌لکو له‌زه‌وی یه‌ بێسودو بئ خیره‌کان به‌پئی ی به‌رووبومی سه‌رانه‌یان لئې وه‌ربگره، هه‌ول بده نه‌و زه‌ویانه‌ چاک و به‌ره‌م داریکه‌یت، له‌خواه‌نی زه‌ویه به‌ره‌مه‌مداره‌کانیش مه‌سینه، مه‌گەر به‌پئی ی به‌رووبومه‌کان و به‌شیوه‌یه‌کی نه‌رم نیان و جوان^۴

۱- که‌تم: پوه‌کیکه له‌گه‌ل خه‌نده‌دا تیکه‌ل ده‌کریت و قزی پئ په‌نگ ده‌کریت.

۲- سیره عمر (ابن عبدالحکم) لا ۲۶۶ و الخراج للریس لا ۲۲۹

۳- السیاسة الاقتصادية والمالية لا

۴ - الأموال لأبی عبیده ز ۱۲۰ لا ۷۵.

ہر وہا نووسینی ہر کہ سی خوی ٹاو بۆ زہویہ ک ساز بکات ٹہوہ خیرویپرووی بۆ خوی یہ تی، (حکیم)ی کوپی (زریق) ووتی: نامہ یہ کی عمری کوپی عبدالعزیزم خویندہوہ، کہ بۆ باوکمی ناردبوو، تیایدا نووسیوی بۆی ہر کہ سی زہویہ ک زیندو بکاتہوہ بہ کیلان، یان دیوار کردنی ٹہوہ بیکہ بہ ہی خویان، مہ گہر لہ خہ لکانیکی تریان کریپیت، یان ہندیکیان زیندو کرد بیتہوہ، ہندیکیان بہ جی ہشتیت^۱.

عمر ﷺ زور سوربوو لہ سہر کیلانی زہویہ تایہت مہندیہ کان، کہ بہرپرساں بہ دیاری دابویان بہ ہندی کس و دواتر کہ سہ کہ مردوہ و وارسیشی نی یہ، ٹہوکات زہویہ کہ دہ گہ پیتہوہ بۆ (بیت المال) و نہی ہشتوہ بدریت بہ کہ سی ترو فہرمانی داوہ بہ دوو کوتی بدریت بہ جوتیاران ٹہ گہر بہرہمی بینن و بہ سی کوتی ٹہ گہر بیکیلن و نہیکن بہ ہیچ، ٹہ گہر نہیکن بہ ہیچ و نہشی کیلن ٹہوہ دہیہ کی لی بسہنن، ٹہ گہر کہ س خوی نہکات بہ خاوەنیان، ٹہوہ (بیت المال) بہ خاوەنی ٹہوہ زہویانہ یہ دہکات^۲.

عمر ﷺ زور گرنگی داوہ بہ جوتیاران، زیانہ کانی بۆ دہبژاردن، لہو بارہیہوہ دہ گپنہوہ سوپایہ کی ولاتی شام دایان بہ ناو کیلگہی جوتیار یکداو پان پشلیان کردہوہ، کابرای جوتیاریش خہلیفہ عمری ٹاگادار کردہوہ، ٹہویش دہہزار درہمی پیدا لہ قہرہ بووی کشتوکالہ کہیدا^۳.

قہرزی دہدا بہ کشاوەرزان و لہ نامہ کہیدا بۆ والی عیراقی ناردبوو پی ی ووتہوہ: سہیری حالی ہموو ٹہوہ کہ سانہ بکہ، کہ (جزیہ) دہدہن، ٹہ گہر توانای نہبوو زہویہ کہی بہرہم بینیت سولفہی پیدہن تا زہویہ کانی بکلیت، چونکہ ٹیمہ بۆ سال و دوو سالمان ناوین.

ح - عمر و قاغہ کان (الحمی):

عمر ﷺ ہموو قاغہ کردنیکی تاکہ کہ سی لابرد و ٹہوہ زہویانہی کردہوہ بہ

۱- الأموال لأبي عبيدة ۱۱۷ و ۲۶۹.

۲- سيرة ومناقب عمر لابن الجوزي لا ۱۱۷.

۳- التطور الإقتصادي في العصر الأموي لا ۲۰۲.

زەوى گشتى موسلمانان، نەيدەھىشت بۆ كۆمەللىكى تايىبەتى بىت و خەلكانى ترى لى بىت بەش بىكرىت، لەو بارەيەو دەيسوت: ئىمە وادەبىن، كە قاغەكانمان بگەرىنەو بۆ موسلمانان، قاغەى تايىبەت كرد، بەلام بۆ حوشترەكانى (بىت المال)، ھەرچەندە ھەندى كەس لىرەو لەوئى لەوبارەيەو تانەيان لەو بىرپارە دەدا بۆيە ووتى: ئىمە وابەچاك و خاويىن دەزانين، كە وازيان لى بھيىن و ھەموو موسلمانان ولاخى خۆيانى تى بكن، گەرەى ولاتيش ھەك يەككە لە موسلمانان مافى ھەيە لەو قاغانەدا، چونكە باران بەخششى خوايەو بۆ ھەموو بەندەكانى خۆى دەباريىت. كاتى ھەموو قاغەكراوەكانى بۆ موسلمانان ئاچوغ كر، تەنھا قاغەى (نقىع) نەبىت، پىغەمبەرى خواﷺ كاتى خۆى بۆ حوشترەكانى (بىت) تايىبەت كرديبوو.^۱ بە قاغەكرنەوھى لەو ھرگاكان واتە: سودە گشتى يەكەى، تا بەردەوام وەقف بىت بۆ سەرچەم موسلمانان.^۲

ھ - بتەوكردى ژىرخانى ئابورى:

عمرى كوپى عبدالعزىزﷺ ھەولى دەدا كۆمەلە پىرۆزەيەك بە ئەنجام بگەيىت، كە بئە ھۆى بە ھىزكردى لايەنى ئابورى، ئەم كارەيشى لەو سەردەمەو دەستى پى كرىن كە بوو بە والى شارى مەدينە، ئەم پىرۆزە گرنگانەيشى لە بەرژەوھەندى بازركان و جوتياروگەشتياراندا بوو، بە جۆرى بەردەوام فەرمانى دەردەكر بە لىدانى جۆگەو پوبار و بىر لە شارى مەدينە و جىگاكانى ترو، لە شارى مەدينەدا بىرى (حەفید) لى لىدا، كە ئاوەكەى زۆر سازگار بوو، ھەر ھەك مزگەوھەتى پىغەمبەرى خواﷺ فراوان كر دو منارەكەى بەرزكرتەو، چەندان ئوتىل و خانى و ولاخ و شويىنى ميواندارى پىبواران و گەشتيارانى دروست كر^۳، ھەستا بەلىدانى كەنداوى - اميرالمؤمنين - لە نىوان نىل و پىبواران و گەشتيارانى دەرياي سورد، تا بە

۱- فتح البارى (۵/ ۲۴)

۲- الإتجاه الجماعي في التشريع الإقتصادي لا ۲۴۲.

۳- خامس الخلفاء الراشدين للبدرى لا ۱۷۰.

ناسانی له میسردهوه کالاً بگوزریتتهوه بۆ شاری مهککه له سهردهمی خویدا.^۱
پێگای دا به والی به سره به هه لکه ندنی پوباریک له سهر داوای دانیشتوانی
شاره که و ناوی لی نا پوباری (عهدی)^۲

سێ یه م سیاسه تی عمر و داهاته کان :

سیاسه تی په یدا کردنی پاره و سامان و پێگاکانی خه رج کردنی دوو فاکته ری
گرنگ له بواری ئابوریدا، بۆیه سیاسه تی عمر رحمۃ اللہ به وه دهستی پیکرد، که
به پێژه یه کی زۆر سامانی بۆ میله ت سهر ف ده کرد، قه ره بووی هه موو سته م
لێکراوه کانی له (بیت المال) ده کرده وه، تاوای لیها ت خه زینه ی عێراق تا پی بوو
ناچار له شامه وه سامانیان هی نا بۆ (بیت المال) ی عێراق.^۳

پاره یه کی زۆریشی له پڕۆژه کشت وکالی یه کاندای خه رج کرد و خه رجی زۆر
ده کرد له و پێنا و پته وکردنی ژێرخانی ئابوری ولاتی ئیسلام دا، هه روه ک سامانیکی
بی ژماری له بواری چاودێری کۆمه لایه تیدا بۆ میله ت خه رج کرد.

له لایه ن داهاته کانه وه، هه ولای داو هه موو باج و سه رانه نا هه قه کانی لا برد،
(جزیه) ی هه لگرت له سهر هه موو که سیکی (أهل الذمة)، که موسلمان ده بوون،
سه رانه لا وه کیه کانی هه لگرت له سهر کشا و هه رزان، هه موو سه ربیار خۆری و کۆته کانی
له سهر لا بردن.

هه روه ها (بیت المال) ی کردووه به خاوه نی مو لک و هه موو قاغه و به خششه
تایبه تی یه کانی له خه لکی سه نده وه و خسته ی یه وه و، هه موو تایبه ت مه ندیه کانی
ئه میرو به رپرسه کانی گه رانده وه بۆ ده ولت، له زۆربه ی پاره ی ده ولته تی خسته
پێنا و لایه نی ئیداریاتی مه دهنی و سه ربازی.^۴

۱- السياسة الإقتصاديةو المالية لا ۵۵

۲- هه مان سه رچاوه لا ۵۷.

۳- سیره عمر ابن عبدالحکم لا ۱۲۹.

۴- السياسة الإقتصاديةو المالية لعمر لا ۸۵ .

هەموو ئەم كارە مەزنەى ئەمىرى باوەرداران ﷺ بوون بە ھۆى تەقاندنەوھى ووزەكان، كشت و كال و بازىرگەنى پەرى سەند، بە ھۆى شەوھ داھاتەكان چەند جار بوونەوھ، ھەك زەكات و خەراج و دەيەك، واى لى ھات خەزىنەى دەولەت پەربوو، لى پڑا، عمريش ﷺ زيادەكانى دانابوو بۆ پەرزە گشتىەكان تا زياتر ئامانجە ئابورىەكان بێنە دى.

لە ميژوو شيدا ئەوھ تى بىنى دەكەينن كە ھەركاتىك دەولەتى ئىسلامى دەستى گرتبىت بە شەرى خواوھو پەرزەگرمى شەرىعەتى ئىسلامى جى بەجى كردبىت و لات ھەموو بوژاوتەوھو دەولەمەندبوون، خەزىنەى (بيت المال) يش پەربووھو لى پڑا، بە ھىچ شىوھەك مىلەت ھەستى نەكردوھ بە نەبوونى و ناچەتى و ھىچ بەرزەوندىەكى گشتى و تاكە كەسى پشت گوئ نەخراوھ.

ھەركاتىكىش دەولەت لە پەرزەگرمى ئىسلامى لايدايت و شەرىعەتى ئىسلامى پەردادەپەرەرى پشت گوئ خستبىت ئەوا مىزانى يەتى و لات تىك چووھ و مىزانى يەتى دەولەتیش ئاوينەى بالاى دادپەرەوھرى و ستم كارى يە، بەرنامە پەژى و، يان شەپەزى و بى بەرنامى يە.^۱

داھاتەكانى دەولەت لەسەردەمى خەلىفە عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ ئەم سەرچاوانە بوون:

(زەكات) و (جزية) و (خەراج) و (دەيەك) و (غنيمە) و (فئى):

۱- زەكات:

عمر ﷺ گرنگى دەدا بە زەكات و سووربوو لەسەر بەدوا داچوونى، چونكە مافىكى ھەژاران بوو پارەوسامانى دەولەمەندەكاندا، نابىت ساردوسپرى تىدا بنوئىرئىت، زۆر گرنگى بەوھش دەدا، كە بەسەر كەسانى شىاودا (مستحق) دابەش بكرىت.^۲

۱- السياسة الإقتصاديةو المالية لعمر لا ۸۵ .

۲- ھەمان سەرچاوە لاپەرە ۶۰.

همه مو کاتی به کار به دهسته کانی دهووت: بگپین نه وه ژارو نه دارانه بدوزنه وه و مافی خویانیان پی بیه خشن، هرکاتی هر ژارو نه دار نه بوايه تا موچه و پاره یان پی بدات، له میزانی یه ولات بهنده ی دهکپی له پاره ی زهکات نازادی دهکردن.^۱

عمر ﷺ له م بواره دا دهیویست شوین پینمونی و ههنگاوه پیروزه کانی پیغمبهری خوار ﷺ بکهویت له بواړی نابوری و دابهش کردنی زهکات، که به جوړی له جوړه کان زوړبه ی خهلیفه کانی پیش خوی ساردو سپیان تیدا نواندبوو، به جوړی به ناهق وهریان دهگرت له جی ی خوشیدا دابهشیان نه ده کرده وه.^۲

له پواله تی شوین کهوتنی پیغمبهری خوار ﷺ له لایه ن عمره وه ﷺ نه وه بوو داوای کردبوو، که نه و کتیبه ی بۆ بهینن، که باسی زهکات و صدقات دهکات، نه ک هه ر نه وه، به لکو دواي کتیبه که ی عمری کوری خطاب ﷺ کرد له و باره یه وه، فرمانی دا به نویسنه وه ی دانه یه ک له هه ر یه ک له و دوو کتیبه، که باسی زهکاتی حوشترو مانگا و مه ر و بزن و نالتون و زیر، خورما و گه نم و میوژ، دیاری کردنی به شه زهکاتی هه ر یه که له و جوړانه.^۳

عمر ﷺ له ژیر پوشنایی نایه تی: ﴿إِنَّمَا الصَّدَقَتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَمَلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ فُلُؤُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغُرَمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأَبْنِ السَّبِيلِ﴾ فرمانی دا زهکات بدریت به و (۸) جوړه که سه، بۆ نه و مه به سه کومه لی فرمانبهری دهست پاکی خاون متمانه ی دامه زراند بۆ کۆکردنه وه ی زهکات و ناموژگاری دهکردن، که زولم و سته م له خاوه ن مولک و دهوله مه نده کان نه که ن و کتابی زهکات دانی نه و ساله یان بۆ پر بکه نه وه.^۴

۱- سیره عمر لابن الجوزی لا ۱۲۹.

۲- سیره عمر لابن الجوزی لا ۹۴.

۳- هه مان سه رچاوه لا ۹۹.

۴- هه مان سه رچاوه لا ۹۹.

فەرمانىشى دەرکرد زەكات وەرېگرن لە ھەموو ئەو جۆرانەى زەكاتيان تێدا
فەرزكراوە، تەنانەت لە مووچە بەرزەكان زەكاتى دەسەند و لەو مولك و
سامانەكەيشى دەيگە پاندهووە بۆ خاوەنەكانيان زەكاتى لى دەر دەکرد.^۱

ھەر وەك فەرمانىشى دەکرد، كە زەكاتى ھەموو ھۆز و ناوچەيەك لە شوپىنى
خۆياندا سەرف بکړیتەووە ئەگەر خۆيان ھەژارو دەست كورتیان ھەبوو.^۲ چارێكيان
زەكاتيان لە ناوچە يەكەو ھيئا بۆ لای عمر و ئەويش پى ناردنەو ھە بۆ ناوچەكەى
خۆيان و فەرمانى دا بە سەر ھەژارانى خۆياندا دا بەشى بکەنەو.^۳

ئەم جۆرە چاكسازيە ئابورىيەى عمر رەزى لە شىوازى كۆکردنەو ھى زەكاتدا
كارىگەر زۆرى ھەبوو لە سەر زىاد بوونى و گەشەکردنى، ئەم سياسەتە ئابورىيەى
بەرقەرار بوونى ناشتى و دلئارامى و گرنگى دانى بە پڕۆژە سەرەكى يەكانى
كشتوكال و بارزگارى و ئاوەلاکردنى بازىرگانى ئازادى سنووردار، ھەلگرتنى ھەموو
باج و سەرانە ناپەواكان، ئەمانە ھەموو بوونە ھۆى ئەو ھى زىاد بوونى پڕۆژەى
زەكات دانەكان و زەكات دەرەكان.^۴

عمر رەزى لە وجۆرە كەسانە بوو، كە توانى پڕۆژەى زەكات دەرەكان فراوان بكات،
ئەمەش بە ھۆى زانايى يەكەيەو ھەبوو لە فقيھى زەكات لە بەر بومى كشتوكالیدا،
لە زەكاتى حوشتى و زەكاتى ماسى و ھەنگوين دا.

بە ھۆى زىادبوونى بانگەوازەو لە سەردەمى عمردا موسلمان بوونى و زۆرىك لە
(أهل الذمة) بەلێشاو، لە پاستیدا ئەمەش بوو ھۆى زىاد بوونى پڕۆژەى زەكات، چونكە
لە ناو ئەو موسلمان بووانە دەوڵەتمەند ھەيە، كە ئاسايى يە ئەوانيش زەكات دەدەن و
ژيانى پڕ لە خواناسى و تەقواى عمر واى كردبوو لەو ھى متمانەيەكى تەواو لە نىوان

۱ - الاموال لابی عبید ژ ۱۲۲۶ لا ۲۹.

۲ - فتح البارى (۳/ ۳۲۳).

۳ - الاموال ۱۹۱۷ لا ۷۱۲.

۴ - ملامح الانقلاب لا ۱۳۵.

میللت و خلیفه کانددا دروست بییت، و بییت هوی ئه وهی، که خه لکی زیاتر زه کاتیی خویان بدن به ده وله تی ئیسلام، ئه وهش بوو بو هوی ئه وهی ئابوری ولات به ره و بوژانه وهیه کی به رچاو پروات.^۱

به هوی وه وای لی هات زه کات له پیدایستی خه لکی زیاتر بوو، خه لکی وهی نه ده گرت و کهس نه مابوو وهی بگریت.^۲

۲- سه رانه ی سالانه (جزیه):

(جزیه) به و بپه پارهیه ده وتریت، که له هه موو کافرێک ده سه نریت، که ولاتی ئیسلامدا ده ژیت، ئه مهش له قورئان و سوننهت و کو ده نگی زانا یاندا هاتوه، عمریش ﷺ له سه رشیوازی سوننهت (جزیه) ی لی وه رده گرتن و هه رکامیان موسلمان ببوایه (جزیه) که ی له سه ره لده گرتن، چونکه (جزیه) له سه ر کافر فره زه و به موسلمانا بوونی له سه ری ده که وت،^۳

که چی هه ندی له خلیفه ئه مه وهیه کانی پیش عمر، بیدعه ی وه رگرتنی (جزیه) یه یان له و که سانه ی موسلمان ده بوون داهینابوو، هه جاجیش جزیه ی لی وه رده گرتن و ده بووت له ترسی (جزیه) دان موسلمان بوون ئه مهش بوو به هوی هه ستانی خه لکی دژی هه جاج و خلیفه ئه مه وهیه کان.^۴

هه رکه عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ چوو ه سه ر کورسی حوکم خیرا (جزیه) ی له سه ر موسلمانان هه لگرت، به توندیش فه رمانی ده رکرد بۆ کاربه ده سه ته کانی و پی ی ووتن: هه رکه سی ئه م شایه تومانه ی ئیمه به یئنی، پوو بکاته قیبله که مان و خۆشی خه ته نه کرد بوو ئیترا (جزیه) ی لی وه ره مگرن.^۵

۱ - ملامع الانقلاب لا ۱۳۵.

۲ - سیر اعلام النبلاو (۱۳۱/۵).

۳ - السياسه الماليه والاقتصادیه لا ۷۰.

۴ - الجرائب فی السواد لا ۵۸.

۵ - الاموال لا ۶۱.

کاتی (أهل الذمة) نه‌وه‌یان بیست خیرا هاتن به‌دهم بانگه‌وازی خواوه و موسلمان بوون، کاربه‌دهسته‌ی عمر سکا‌لای نه‌وه‌ی هیئا بۆ لای عمر، که گوايه (جزیه) دان که می کردوه (بیت المال) خالی بوه‌ته‌وه!

عمریش له‌وه‌لامدا ووتی: پاشان: خوای گه‌وره محمدی ناردوه بۆ بانگه‌واز کردن نه‌ک بۆ پاره چینه‌وه).^۱

عمر رضی الله عنه (أهل الذمة) ی کردبوو به‌سۆ به‌شه‌وه و به‌پۆ ی وه‌زع باشی (جزیه) ی له‌سه‌ر دانا‌بوون و به‌شی ده‌وله‌مه‌ند و به‌شی مام ناوه‌ندو به‌شی هه‌زاران و، جوتیار له‌زه‌ویه‌که‌ی و بازرگان له‌بازرگانه‌یه‌که‌ی و کاسب له‌کاسبی یه‌که‌ی (جزیه) بدات.^۲

له‌سه‌ر ئاستی ولاته‌کانیش جیاوازی ده‌کرد، بۆ نمونه خه‌لکی شام وه‌زعیان باش بوو زیاتری له‌سه‌ر دانا بوون و له‌سه‌ر هه‌زاره‌کانیانی هه‌لگرتبوو، به‌لکو له‌ (بیت المال) یش مووچه‌ی بۆ بری‌بوونه‌وه، وه‌ک چۆن عمری کوپی خطابییش رضی الله عنه به‌وشیوه‌یه‌ی کردوه.

نیت پاش نه‌وه (أهل الذمة) له‌دوای موسلمانان بوون زیاتر سه‌ربه‌ست بوون له‌ ولاتی ئیسلامدا و زیاتر بره‌ویان به‌کارو کاسبیان ده‌دا و به‌وه‌ویه‌وه زه‌کاتیان چه‌ند جاره‌ی (جزیه) ده‌دا به‌ئیسلام.

۳- ده‌سته‌که‌وتی زه‌وی (الخراج):

(خراج) نه‌و بره‌ پاره‌یه، که ده‌وله‌تی ئیسلامی ده‌یخاته سه‌ر نه‌وزه‌ویانه‌ی به‌شه‌رگیراون، یان نه‌و زه‌ویانه‌ی به‌پێگه‌ی ئاشتیانه‌ دراوته‌وه ده‌ستی خاوه‌نه‌کانیان،

له‌سه‌رده‌می عمری کوپی عبدالعزیز رضی الله عنه داهاتی خه‌راج به‌پاده‌یه‌کی زۆر زیادی کردو گه‌یشته (۱۲۴) ملیون دره‌م.^۳

۱ - الطبقات (۵/۳۸۴).

۲ - سيرة عمر (ابن عبدالحکم) لا ۹۹.

۳ - الخراج للریس ۲۳۸.

بۆ بەردەوامی ئەو داھاتە ھەستا بەقەدەغەکردنی کچین و فروشتنی ئەو زەویانە، که (خەراجین) تا ئەو سەرچاوە گرنگە بەردەوام (بیت المال) دەوڵەمەند بکات، ھەرۆک ھەموو ئەو باج و سەرانی ناپەوایانە لایەرد لەسەر جوتیاران، که بوو بوونە ھۆی دواکەوتنی بەرھەمی کشت و کالی، دەستی کرد بە لێدانی بیرو زیند و کردنەوێ زەویە پشت گوێ خراوەکان.

بەھۆی سیاسەتی ئابوری ژیرانەیی عمرەو بەجۆری بەروبومی کشت و کالی زیادی کرد، که تەنھا لەعیراقددا گەیشتە (۱۲۴) ملیون درھەم، که لەسەردەمی ھەجابداتەنھا (۴۰) ملیون درھەم دەستکەوتی خەراج بوو، که لە سەردەمی عمری کویری خطاب (۱۰۰) ملیون درھەم بوو.

خەراجیش زۆر گرنگ بوو بۆ ولات ، چونکە سنوری خەرج کردنی زۆر فراوان بوو بەپێچەوانەیی زەکاتەو، که (۸) جۆر لەخەلکی سوودیانی ئی وەرەگرت و بەس.^۱
 ۴- دەھەک (العشور):

ئەمەشە ئەوپارەیی، که وەک (گومرگی ئەمپۆ) وایە، بەلام ئەوێ تێدایە لە موسلمانان ناسەنریت، بەلکو لەو بازرگانە کافرانە دەسەنریت، که دەینە ناو خاکی ئیسلام و، پاشان دەگەڕێنەواتە: لەنیوان ولاتی ئیسلام و ولاتی خۆیاندا بازرگانی دەکەن.

ھوکمە شەریعی یەکەیی ئەوێ بۆ بی باوەپان کاتی لەدورەوێ دین (۲۰) دینار بوو، بەلام (۱۰) دینار لەبازرگانەکانی (أهل الذمة) دەسەنریت و لەسائیکیشدا یەکجار وەرەگیریت.

عمر ﷺ زۆر گرنگی دەدا بە پوون کردنەوێ شیوازی وەرگرتنی ئەم داھاتە و لەنامەکانیدا بۆ کاربەدەستەکانی بەدریژی پوونی کردۆتەوێ وەک ئەوێ یاسای (وہسل)ی داھێناوو، که ھەر بازرگانێک پارەیی ئەو سالاھیی دەفە کرد وەسلێکی بۆ بکریت، تا لەو سالاھیدا کەس جاریکی تر داوای ئی نەکاتەو، ھەرۆھا بەدەستی

لېيان نەسە نریت، بەلکو كاتى قازانچ كردندا بېدەن، بەوجۆره جولە يەكى گەورە كەوتە ناو بازىرگانه بىيانى يەكان و ھەمويان پارەكانيان خستبوو ھە ناو بازىرگاني يەو ھە ناو ولاتى پان و پۆرى ئىسلامدا بەبى ترس دەھاتن و دەچوون و خەزىنەى موسلمانان ھەم سەرچاوە دارايى يە بەھرمەند دەبوو.

۵- دەستكەتى جەنگى (غنیمە) و (فەيى):

غەنیمە بە و مالا دەلّین، كە بە زۆرو لە جەنگدا لەبى باوھ پان دەسە نریت، بەلام (فەيى)، بە و مالا دەلّین لەبى باوھ پان دەسە نریت بەبى شەر و ئەرک و ماندووبون. كاتى عمر چوھ سەر كورسى خەلافەت ھەموو ھەولتيكى تەرخان كرد، بۆ تۆكمە كردن و چاك كردن ھەوى كاروبارى ناوخۆى ولات، بۆ يە زۆر گرنگى بە جەنگە پزىگارى خوازيەكان (الفتوحات) نە دەدا، لەسەردەمى خويدا، بەلکو ھەموو ھەولتيكى خستە گەر بۆ بانگەوازو سەرمەشقى جوان، بەجۆرى دەستى كرد بە نوسىنى نامە بۆ پاشاكان و گەلە جياجياكانى سەرزەوى و بەوھۆيەو بەر بەرەكان بەبى جەنگ موسلمان بوون و ھاتنە ناوئىسلام.^۱

لەبەر ئەم ھۆيانە ئەم سەرچاوە دارايى يە لەسەردەمى عمردا كز بوو، ئەو مال و سامانەى (بيت المال) ھەموو لە غەزاكانى پيشووەو دەست كەوتبوو.^۲

بەلام ھەولتيكى خستە كار لە پینا و گەياندە ھەوى (پینچ يەكى) دەستكەوتى غەنیمە جیھاد بە خەلكانى ھەزارو وشياري خۆى بەوشيوەيەى لەسورەتى (الانفال) دا بە جوانى پوون كارووەتەو، لە ھەموو سامانيكى تر جياى كردهو (۱۰) ھەزار دینارى لى جيا كردهو و دابەشى كرد بەسەر (بنى هاشم) داو گەورەو بچووك و نىرومى و ھەك يەك دانا، لەسەر ئەو ھەش فاطمەى كچى حسين (عليه السلام) نامە يەكى سوپاسگوزارى بۆنارد و پىي ووت:

((ئەى ئەمىرى باوھ پداران، بەپراستى بوويت بەخزمەتكارى كەسانتيك، كە

۱ - السياسة المالية والاقتصادية لعمر لا ۸۱.

۲ - السياسة المالية والاقتصادية لعمر لا ۸۱.

خزमे تکاریان نه مابوون، پوشتته کردنه وه له کاتیځدا پوشتته که ره وه یان نه مابوو، سامانت پاژند به سرکه سانیکدا که هیچیان نه بوو خه رچی بکن).^۱

نه و ۷/۵ ی غه نیمه یه زور گرنګ بوو له لای عمر، که پیشتتر پشت گوی خرا بوو، کاتی ولاتی نه دهلوس پزگار کراه ۷/۵ ی لای جیا نه کرایه وه، بویه عمر ﷺ نامه ی نووسی بو فهران پهلوی نه وی و پی وی ووت: هه موو زه وی و زاری و مولکه کان بهمه رچیک به جهنگ گیراوه بیت ۷/۵ ی لای جیا بکه ره وه.^۲

بو نه و زه ویانه یش به بی جهنگ گیرابوون، که پییان دهوتریت (فیئ) عمر ﷺ ته رخی کردبوو بو هه موو موسلمانان و له سر بوو چوونه فقهی یه که ی عمری کوپی خطاب ﷺ، که کاتی خوی نه و جور زه ویانه ی (وقف) کرد بو هه موو موسلمانان ، تا له سووده که ی به رده وام بیت بو جیل و نه وه کانی دواتریش.^۳

عمر ﷺ له (پینچ یه ک) وورد بویه وه ده بینی له گهل (فیئ) دا حوکمه کانیان وه که یکن له بهر نه وه تیکه لی کردن وه که چون عمری کوپی خطاب ﷺ کاتی خوی، کردبووی.^۴ و له پیناوی به رزه وه ندی گشتیدا خه رچی ده کرده وه.

بو نه و مه به سته نامه یه کی نووسی تیایدا ووتی: ((... بو ۷/۵ ی ده سته که وتی جیهاد زانایان جیاوازیان هه یه تیایدا... من و ده بینم وای لای بکریت وه که خه لیفه ی دوو هم عمری کوپی خطاب ﷺ کردنی به یه که و هه موو موسلمانیش پی رازی بوون، نیووه ش چاو بکن له و پی شه واداپه روه ره، چونکه هه ردوو نایه ته که - نایه تی ۷/۵ ، نایه تی (فیئ) یه کشتن، منیش و ده زانم، که بکریت به یه که و ته رخان بکرین بو هه موو موسلمانان و که سی لای جیا نه کریتته وه.^۵

به هوی نه م سیاسیته ژیرانه یه ی عمره وه خه لکی هه ناسه ی خوشیان هه لمژی و هه ستیان کردبه دادپه روه ری و نه مانی سته م نارپه وایی له دابه ش کردنی خیراتی ولاتدا.

۱ - الطبقات (۵/ ۳۹۰).

۲ - تاریخ الاسلام. حسن ابراهیم (۱/ ۳۲۰).

۳ - الخراج، ابی یوسف لا ۳۵.

۴ - سیایه المالیه والاقتصادیه لعمر لا (۸۳).

۵ - سیره عمر (بن الحکم) لا ۹۷.

چوارەم: سىياسەتى عمر لە خەرج كردنى پارەى گشتى دا:

۱- خەرج كردنى مال لە پېتناو بوارى چاودىرى كۆمەلايەتيدا:

لە پېتناو سەر لە نوڧ دابەشكردنەوھى داھات و بەر و بومەكاندا، عمر رەزى ھەولئى زياترى دا، تا ھەژارو نەدارەكان پشكى زياتريان بەر بکەوڧت لە (بيت المال)، بۆ ھاتنە دى چاودىرى تەندورستى و كۆمەلايەتى لە ناوياندا، ئەمەش داوکارى شەرىعەتى ئىسلامە ولە سەوننەتى پڧغەمبەردا ﷺ ھاتووە.

عمر رەزى ھەر لە يەكەمىن پۆژەكانى دەست بەكار بوونى خەلافەتى يەو، ھەولئى دا خال بە خال شەرىعەتى ئىسلام جئ بە جئ بکات و ھەق دادپەرەوى بەرپابکات، بۆ ئەو مەبەستە نامەى دەنارد بۆ زاناكان و پرسىارى شەرى جىياجىاى ئالۆزى لى دەکردن، و (ابن شھاب الزھرى) بۆ ئەو مەبەستە كتيبيكى نووسى بۆ عمر رەزى و تيايدا باسى زەكاتى بۆ كرد لە ژيەر پۆشنایى سوننەتى پڧغەمبەردا، تا لە كاتى خەلافەتدا كارى پئ بکات، تيايدا نووسىبووى: تيايدا بەشى نەخۆشە دريژ خايەنەكان و كەم ئەندامانم ديارى كردو، بەشيكيش بۆ ھەموو موسلماننك نەخۆشيبەكى لەگەلدا بڧت، كە نەتوانڧت كاروكاسبى بکات و، بەشيكيش بۆ ھەژارانەى، كە سوال دەكەن، يان خزمەتى دەولەمەندەكان دەكەن، تا نانەسكى يەكيان پئ بدەن، ئەوانە بەشيان پئ بدرڧت، تا ئييتەر دەست لەكەس پان نەكەنەو...

بەشيكيش بۆ ئەو كەسانەى، كە لە بەنديخانەدان و كەسشيان نى يەخواردن و پڧداويستيان بۆ بنڧرن... بەشيكيش بۆ ئەو نوڧزگەرەنەى، كە كاروكاسبى يان موچەيەكان نى يە لەلايەن دەولەتەو و پووشيان نايت لەكەس دواو بکەن.. بەشيكيش بۆ ئەو كەسانەى، كە ھەژارا كەوتوون وقەرزارى ھيئاونى بەچۆكد، قەرزەكانيشى بۆ شتى ناشەرى نەكردو، كەسش قسەى نى يە لە موسلمانەتى و پياو چاكيان دا،... بەشيكيش بۆ ئەو گەشتيارەنەى - مسافر - كە شوڧنيان نى يە بۆى بڧون و خرمنشيان نى يە لەو جڧگايەدا... ئەوانە خواردن و خەوتن بۆ خۆيان و

ولاخه که کانیان مسوگر ده کریت، تا ده گه پینه وه شوینی خویان، یان خزم و که س ده دوزنه وه.^۱

۱- به شی هه ژار و که م ده رامه ته کان:

عمر ﷺ زور بیری له لای هه ژارو که م ده رامه ته کان بوو، هه ولای ده دا ده وله مه ندیان بکات، که پیشتر باسی نه و به سه ر هاته مان کرد، که له گه ل (فاطمه) ی خیزانیدا پووی داو پرسکاری له عمر کرد له هوی گریان و فرمیسک پشتنی، نه ویش ووتی: نیشووکاری نوممه تی محمد ﷺ سپیرواوه به من، منیش بیرم کرده وه له هه ژاریکی برسی، له نه خویشیکی له بیرکراو، روت و بی به رگه کان، سته م لیکراوه تا سینراوه کان، غه ریپیکی بی که س و کار، پیریکی به سالآچوو، پیاویکی منال دار، بوم ده رکه وت خوای گه وره لیپرسینه وه م له گه ل ده کات ده رباره یان، محمدیش پشتگیری نه وان ده کات له دزی من، منیش له وه ترسام قسه م پی نه بیت و بشکیم، به زه بیم به خومدا هاته وه و ده ستم کرد به گریان.^۲

له م پووداوه وه سیاسه تی عمری کوپی عبدالعزیزمان بۆ ده رده که ویت ده رباره ی چینی هه ژاران چون بووه، پرپه تی له مانای بهرز، که پیویست به ورد بوونه وه ی تی پامان ده کات، هه سستی ده کرد به و نه رکه قورس و گرانه ی سه رشانای و هه سستی به رپرسیاریه تی ده کرد ده رباره ی گه ل، پیغه مبه ریش ﷺ له وباره یه وه ده فه رمویت: ((کلکم راع وکلکم مسؤل عن رعیته، والامام راع و هو مسؤل عن رعیته)).^۳

عمری کوپی عبد العزیز ﷺ نه و په پی هه ولای ده دا و پیداو یستی هه ژاران و داماو ان ده ربکات، پیاویک هاته خزمه ت عمر ﷺ له به رده میدا وه ستاو ووتی: نه ی نه میری باوه پداران، هه ژاری زوری بۆ هیناوم و نه داری هیزی لی بریوم، خوایش سبه نیی له سه ر نه م حاله ی من لیپرسینه وه ت نه گه لدا ده کات، له و کاته دا عمر خوی

۱ - السياسة المالية لإقتصادية لعمر لا ۸۲.

۲ - سیر اعلام النبلاء (۱۳۲/۵).

۳ - البخاری ۸۹۳.

دابو بەسەر دار عەسایە کەیدا، دەستی کرد بە گریان، تا فرمێسک بە دار عەسایە کە هاتە خوارەو، پاشان مۆچە یەکی بۆ خۆی و مندالەکانی بپێوه، فرمانیشی دەرکرد (۵۰۰) دیناری بدەن، تا کاتی مەعاش وەرگرتن.^۱ کە لە و کاتەدا سالانە بوو. بۆ ئەو مەبەستە زۆر گرنگی دەدا بە بپۆهژن و مندالەکانیان وەک باسی ئافرهتە عێراقیە کەمان کرد، چونکە باش ئاگاداربوو، کە پێغەمبەری خوا ﷺ فرموویەتی: ((الساعي على الأرملة والمسكين كالمجاهد في سبيل الله، أو كالذي يصوم النهار ويقوم الليل)).^۲ واتە: ئەو ی پێداویستی بپۆهژن و هەژاران دەر بکات وەک ئەو سەوايە لە پێنا خوا جیهاد بکات، یان ئەو کە سە ی بە پۆژ بە پۆژووە بە شەو و شەو نوێژ دەکات.

ئەمیری باوەرداران ﷺ خانوویەکی تایبەتی دروست کرد بۆ نان خواردن تایبەت بوو بە هەژاران و کەمدەرامەت و پێبواران.^۳ ئەو گرنگی دانە ی عمر تەنها هەژارو کەم دەرامەتەکانی نە گرتبویە وە بەس، بە لکو هەموو نەخۆش و عیللەت و دارو هەتیوێ کانیشی گرتبوو، بۆ ئەو مەبەستە نامە یەکی نارد بوو کار بە دەستەکانی شام و پێ ی ووتبوون:

(ەموو نابیناکانم بۆ بنێرن لە گە ل ئیفلجەکان و قاچ پەریوێ کانی و ئەوانەشی نەخۆشی درێژ خایەنیان لە گە لدا یە و ناتوانن نوێژ بکەن، ئەوانیش ناوێ کانیان بۆ نارد، ئەویش بۆ هەموو نابینایە ک یە کە کەسی بۆ تەرخان کرد دەستی بگرێت و هەر دوو نەخۆش و خزمەتکاریکی بۆ گرتن، پاشان نامە ی نارد بۆیان ووتی: ناوی هەتیوانتانم بۆ بنێرن لە گە ل ئەو کە سانە ی کە بیکە سەن، فرمانی دەرکرد، کە هەر پێنج هەتیو و خزمەتکاریکی بۆ گرتن، کە بگەرێت بە سەریاندا و خزمەتیان بکات.^۴

۱ - حلیۃ الأولیاء (۵/ ۲۸۹).

۲ - البخاری ۶/ ۶۰۰.

۳ - الطبقات (۳/ ۳۷۸).

۴ - سیرة و مناقب عمر لابن الجوزي لا ۲۰۲.

ب۔ هاوکاری کردنی قہ رزارہ کان:

لہ و کہ سانہی، کہ هاوکاری عمر رحمہ اللہ گرتنی یہ وہ قہ رزاران بوو، (ابن شہاب الزہری) لہ کتیبہ کہ یدا بؤ عمری نووسی و پی ووت: بہ شیک لہ زہ کات بؤ قہ رزارانہ، ئہ وانہی لہ کاتی جیہاد تووشی قہ رزاری بوون، یان کہ سیک ہہ ژارو کہ وتووہ و نا توانیت قہ رزہ کانی بداتہ وہ، کہ بؤ کاری ناشہ رعی قہ رزی نہ کرد بیت، لہ لایہ ن خواناسی و بہ ندایہ ئیشہ وہ پیک و پیک بیت.^۱

بؤ ئہ و مہ بہ ستہ عمر رحمہ اللہ نامہی نووسی بؤ ہہ موو ہہ ریمہ کانی، کہ ہہ رکہ س قہ رزارہ قہ رزہ کانی بؤ ببژین، ئہ وانیش نامہ یان نووسی، کہ کہ سی وا ہہ یہ خانووی ہہ یہ و خزمہ تکار و ولاح و شت و مہ کی ہہ موو ہہ یہ، عمریش لہ وہ لامدا پی ی ووتن: دەی پیاو دە بیت خانووی ہہ بیت بپواتہ وہ بؤی، خزمہ تکاریکی ہہ بیت کاریکی بؤ بکات و ولاحیکیش، کہ جیہادی بہ سہرہ وہ بکات و شت و مہ کی ناو مالیشی ہہ بیت، لہ گہ ل ئہ وہ شدا قہ رزار بیت قہ رزہ کانی بؤ ببژین.^۲

نامہ یہ کیشی نووسی بؤ والی کوفہ، کہ پارہ و پولیکی باشی لہ (بیت المال) دا ہہ بوو۔ پی ووت: نامہ ت بؤ نووسیوم، کہ لہ دوا ی ئہ وہی پارہی سہ ریا زہ کانت داوہ، کہ چی پارہ کہ ہہ ر زورہ و ماوہ تہ وہ، دەی بیہ خشرہ وہ بہ سہر ئہ وانہی قہ رزیان کردہ بؤ شتی چاک، یان ژنیان ہیناوہ و ناتوانن بیگو یزنہ وہ، والسلام.^۳

نامہ یہ کی تری بؤ نووسین و لہ مزگہ وتی کوفہ دا خوینرایہ وہ کہ پی ی ووتبوون: ہہ رکہ سی پاسباردہ یہ کیان پی داوہ و ناتوانیت بیگہ رینیتہ وہ بؤ خاوہ نہ کہ ی دە ی ئیوہ لہ پارہ و سامانی خوا بؤی بدہ نہ وہ، ہہ رکہ سیکیش ژنی خواستووہ و ناتوانیت مارہ یی یہ کہ ی ہہ لسوپرنیت، لہ مالی خوا بؤی ہہ لسورین.^۴

۱۔ الاموال لابن عبیدہ ۱۸۵۰.

۲۔ سیر عمر لابن عبد الحکم لا ۱۷۷.

۳۔ سیرہ عمر (ابن عبد الحکم) لا ۱۷۱.

۴۔ سیرہ عمر (ابن عبد الحکم) لا ۱۷۱.

ج - كۆمەكى كۈندى دىل كراوان:

عمري كوپى عبدالعزيز رحمۈه گۈنگى تەواۋى دەدا بە ئەسىرو دىل كراۋەكان ولە (بيت المال) خەرجى پى دەدان، بۆ ئەو مەبەستە نامەيەكى نووسى بۆ دىلە موسلمانەكان لە (قسطنطينية). ^۱ كە پىشتەر دەقى ئەم نامەيەان نووسىوہ لە بەشى ژيانى كۆمەلایەتى عمردا باسماں كۈدوہ.

مەروہا گۈنگى دەدا بە بەندنەكراۋە موسلمانەكانى ناو بەندىخانەى موسلمانان كە بەھۆى مەرتاۋان و خەتايەكەوہ گىراۋنو فەرمانى دەر كۈرد، كە بە جوانى خزمەت بكۈرۈن و خەرجيان دابىن بكۈرۈت، عمر بۆ ئەو مەبەستە نامەى نووسى بۆ كاربەدەستەكانى و پى ى ووتن: لە ناو زابىندانەكانتانا كەس نەھىلنەوہ بە كۆت و زنجىرەوہ كە نەتوانىت نوڭزەكانى بكات، كەس بە كۆت و زنجىرەوہ نەخەوۈت مەگەر ئەوانەى، كە قاتىلن و پىاۋيان كۈشتوۋە، مال و سامانىان بۆ خەرج بكەن لە پىناۋ خواردن و جل و بەرگياند. ^۲ فەرمانىشى دەر كۈرد، كە خواردن و بەرگى زستانەو ھاۋىنە يان بۆ مسۆگەر بكەن. ^۳

د - ھاۋكارى گەشتىار و پىبۈاران

عمر رحمۈه گۈنگى بە گەشتىاران و پىبۈاران دەدا، فەرمانى دەر دەكۈرد بۆ كاربەدەستەكانى، كە خانوۋ - ئوتىل - دروست بكەن لە سەر پىگاكاندا بۆ پىشۋازى كۈندى گەشتىاران و گۈنگى دان پىيان، بۆ ئەو مەبەستە نامەيەكى نووسى بۆ كار بەدەستىكى و پى ى ووت: (لەولاتەكەتدا (ئوتىل) و (خان) دروست بكە، مەر موسلماننېك ھاتە سنورى ولاتەكەت با شەو پۆژىك و خۆيان و وولاخەكانيان لە ويدا بحەوۈنەوہ، مەر كە سىكىش نەخۆشە با دوو پۆژ و دووشەو بمىننۈتەوہ تىاياندا، مەر كە سىكىش پارەى لى بۈابوۋ ئەوہندەى پى بدەن، كە بىگەيەننۈت بە شوپىنى خۆى. ^۴

۱ - الطبقات (۵ / ۳۷۴).

۲ - خراج أبو يوسف لا ۳۱۵.

۳ - الطبقات (۵ / ۳۵۶).

۴ - السياسة المالية والاقتصادية لعمر لا ۹۴.

هه‌روه‌ها نام‌ه‌ی ده‌نووسی بۆ سه‌رجه‌م هه‌ریمه‌کان، که هاوکاری ته‌واوی حاجیانی مالّی خوا بکه‌ن و خه‌رجیان دابین بکه‌ن، چاودیتری لاوازه‌کانیان بکه‌ن و هه‌ژاره‌کانیان کۆمه‌کی بکه‌ن.^۱

ه - هاوکاری به‌نده‌کان بۆ ئازاد کردنیان:

پاش ئه‌وه‌ی عمر ﷺ پاره‌و سامانی ده‌وله‌تی خسته‌ خزمه‌ت هه‌ژارو که‌مده‌رامه‌ت و ناتواناکان و قه‌رزازه‌کان و پێبوارانه‌وه، ئیتر پاره‌و سامانی تری ته‌رخان کرد بۆ ئازاد کردنی به‌نده و ژێرده‌سته‌کان، کار به‌ده‌ستی عمر له‌ ناوچه‌ی ئیفریقیا ده‌لێت: ((عمر ناردمی بۆ کۆکردنه‌وه‌ی زه‌کات و خێراتی ئه‌فریقیا، داوام کرد هه‌ژاره‌کان بێت زه‌کات وه‌ربگرن که‌چی یه‌ک هه‌ژاری تێدا نه‌بوو... منیش ده‌چووم کۆمه‌لێ به‌نده‌م ده‌کپی و ئارازارم ده‌کردن)).^۲

پێشتریش باسی ئه‌وه‌مان کرد، که عمر مووچه‌ی ته‌واوی بریپویه‌وه بۆ زاناو مامۆستاکان، تا خۆیان یه‌کلایی بکه‌نه‌وه بۆ خزمه‌تی زانست و بانگه‌وا، ئیتر گرنگی و هاوکاری یه‌کانی هه‌موو چینه‌کانی کۆمه‌لگای گرتبویه‌وه ته‌نانه‌ت مندالانیش، که مووچه‌ی ده‌دا به‌م سه‌رپرشتیارانیان، تا بۆیان خه‌رج بکه‌ن، گرنگیشی ده‌دا به (أهل الذمة) و له (بیت المال) هاوکاری هه‌ژارو ده‌ست کورته‌کانی ده‌کردن.^۳

ئه‌وه‌ی لی‌ره‌دا پیویسته‌ ئاماژه‌ی بۆ بکه‌ین ئه‌وه‌یه‌که ئه‌م سیاسه‌ته‌ی عمر ﷺ بوو به‌هۆی ئه‌وه‌ی که ژماریه‌کی زۆر له‌خه‌لکی ده‌وله‌مه‌ند بوون، بوونه‌ خاوه‌نی سه‌رمایه‌ی کشت و کالّی و بازرگانی و شتی تر، بوو به‌هۆی به‌هێز بوونه‌وه‌ی دینداری و خۆشه‌ویستی پۆژی قیامه‌ت له‌ناو دله‌کاندا و خه‌زکردن به‌خێرو چاکه‌ له‌پێناو په‌زنامه‌ندی خۆی گه‌وره‌دا. به‌وه‌یه‌وه خێر کردن له‌پێناو خوادا زیادی کرد

۱ - سيرة عمر (ابن عبد الحكم) لا ۶۵.

۲ - السياسة المالية والاقتصادية لا ۹۴.

۳ - هه‌مان سه‌رچاوه لا ۹۷.

بۆ ھاوکارى كوردنى ھەژارو نەدارو بېوھژن و دروست كوردنى شوڭنە گشتى يەكان و ليدانى بېرەكان و دروست كوردنى مزگەوت و شتى تىرىش و ئەمەش كارى سەرشانى (بيت المال) و دەولەتى ئاسان كەرد بووچ لە پايتەختدا، يان لە ھەرئەمەكاندا.

۲- پېنموني كوردنى خەرج كەردنەكانى دەولەت:

سیاسەتى عمرى كوپى عبد العزيز ﷺ لەبوارى خەرج كەردندا لەسەر بنەماى ئابوورى ژیرانە وەك ئەمۆ پى دەلێن: بنەماى سەرورى لەخەرج كەردندا، كە بەوجۆرىكە دوورە لە زیادەپەوى لەخەرجداو پارەو سامان بەزايەدان لەشتى پىو پوچ و لاوەكىدا، لەھەمان كاتدا دورە لەدەست قوچاوى و چروكى.^۱

لەو ھەنگاوانەى گرتىە بەر لەبوارى خەرجكەردندا لەپیناوى بەرژەوھەندى يەكانى دەولەتدا:

أ - مولك و دەستكەوتە تايبەتەكانى خەلیفە و ئەمیرەكانى پى:

يەكێ لەكارە گەورەگران و ترسناكە كان كە عمر- بویرانە - پى ى ھەستا ئەو ھەبوو، كە ھەموو مولك و سامان و زەوى زارەكانى خەلیفە و فەرمانرەواو والى يەكان ھەبوو، كەبە ناپەوا پىيان درابوو، ئى ى سەندنەو ھەو خستى يەو ھە (بيت المال) و ئەو ھى خەلكى بۆى گەپاندو ھە، سەرەتا لەخۆى و بنەمالەكەى خۆيانەو ھە دەستى پى كەرد و عمر لە (بيت المال) موچەى وەرئەدەگرت، ، پىيان ووت: عمرى كوپى خطاب ﷺ موچەى لە (بيت المال) وەرگرتو ھە ئەویش لەو ھەلامدا ووتو ھەتى: عمر پىو ھستى پى ى بوو ھە و من خۆم پارەم ھە ھە.^۲

كاتى كە ژاوەى خەلافەت يان بۆ ھینا لەپاش مردنى سولەيمان، خیرا ووتى: ھەرچى و لاخ و فەرش و جوانكارى ھەيەتايیدا ھەمووى بخەنە (بيت المال) عادیەتى وابو ھە لەپاش مردنى يەكێكان، ھەموو جەل و بەرگ و ھەتر و شتەكانى تری

۱ - السياسة المالية والاقتصادية لعمر لا ۹۶.

۲ - العقد الفرید (۵ / ۲۲).

دہردرایہ دہستی خہلیفہی نوی دہولت، بویان ہیٹاوه، ئه ویش فہرموی: ئه مانہ می سولہیمان بوہ، نہ ہی منہ ونہ ہی ئیوہ، بہ لکو ہہ مووی مولکی موسلمانانہ و بویہ خستی یہ (بیت المال)۔^۱

جاریک داوای کرد لہ خزمہ تکارہ کہی ہندی ہہ نگوینی بؤ بکریٹ و ئه ویش بہ ئه سپہ کہی نامہ بہرہ کان ہیٹایہ و ہ بؤ مالہ و ہ عمریش فہرمانی دا ہہ نگوینہ کہیان فروشت و نرخہ کہی خستہ (بیت المال) و بہ خزمہ تکارہ کہیشی ووت: ہہ نگوینہ کہت پیس کردین مالت ئاوا بیت! ^۲ عمر رحمہ اللہ ہہرگیز سامانی گشتی بؤ بہرژہ و ہندی خوی بہ کارنہ ہیٹاوه، جاریک ئه میری ئہردن دووسہ بہتہ خورما بہ دیاری بؤ عمر دہنیٹ، بہ ہوی و لاخہکانی نامہ بہرہ و ہہر، کہ عمر بہوہی زانی خیرا فہرمانی دا خورماکانیان فروشت و دایان بہ ئالف بؤ ئه سپہکانی نامہ بہر۔

ب: کہم کردنہ و ہی خہرجہ ئیداریہ کان

عمر رحمہ اللہ ہہولی دہدا ہاوکاران و والی و فہرمانپہ واکانی والیبکات کہ مترسامان و شت و مہکی دہولت بہ کاربہینن، کاتی والی مہدینہ داوای مؤمیکی کرد لہ عمر، عمریش لہوہ لامدا پیئ ی ووت: بہ ہہ موو تہ مہنم من تۆم و اناسیوہ ئہی (ابن أم حزم)، کہ لہ شہوہ تاریکہکانی زستاندا بہ بی چرا دہچوویت بؤ مزگہوت، بہ لام و ئہزانم تۆ ئہوکاتہ چاکتر بویت لہ ئیستا، دہی فتیلہکانی مالہوہ بہسہ بؤت، والسلام۔^۳ جاریکی تر ہہر ئہ و والی یہ لہ نامہ یہ کدا داوای کرد لہ عمر، کہ ہہندی پہرہی نووسینی بؤ بنیٹ... عمریش لہوہ لامدا پیئ ی ووت: ئہگہر ئہم نامہ یہی منت پیئ گہیشٹ نووکی قہلہمت تیز بکھ و ورد بنوسہ و دیر مہ پہ پینہ و، شتی زور بنوسہ لہ یہک لاپہرہ دا، چونکہ موسلمانان پیوستیان بہ نووسینی زیادہ نی یہ، کہ زیان لہ (بیت المال) ہکہیان بدات۔^۴

۱ - سیرۃ عمر (ابن عبد الحکم) لا ۳۵.

۲ - سیرۃ و مناقب عمر لابن جوزی لا ۲۱۰.

۳ - سیرۃ عمر (ابن عبد الحکم) لا ۶۴.

۴ - سیر و مناقب عمر (لابن الجوزی) لا ۱۲۱.

لێره دا ئه وه تێبینی دهکړیت، که چۆن عمری کوپى عبدالعزیز تا ئه و پادهیه پێنموونی بهرپرس و کار به دهستانی ولاته که ی دهکرد، تا مال و سامانی دهولت به فیرۆ نه دهن به پادهیه که له نووسینی نامه کانی شاندا ههول بدهن به کورتی بنوسن و به بێ هوده په ره سه رف نه کهن.

ج - شیوازی خه رجی سه ریازی: ئه مه ویه کان کۆمه لی جهنگی ده ره کی و ناوه کیان ئه نجام ده دا، که بوجه یه کی زۆری ولاته یه کگرتوه کانی ئیسلامی به فیرۆدا، له وانه هیرش بردنه سه ر شاری (قسطنطینییه) له سه رده می (سلیمان) ی کوپى عبدالملك دا، به جۆری زۆری له شه هید بوون و له ده ست دانی سامانیکی زۆری به بێ هوده ی لی که وته وه.

به لام کاتی عمر بووبه خه لیفه یه کسه ر فه رمانی ده رکردبو (مسلمه) ی کوپى (عبدالملك) که سه رکرده ی سوپا بوو پاشه کشه به سوپای ئیسلام بکات و بگه پێنه وه، تا سوپا له ته نگه شه یه پزگاریان ببیت.

سیاسه ی ژیرانه ی عمر و په وشته و ژیا ننامه به رزه که ی بوونه هۆی به رقه رابوونی ناشتی و ئارامی له ناو خۆدا و هه مو جهنگ و ئاژاوه ناوه خۆیه کان وه ستان، کاتی ژیا نی عمر هه واله کانی گه یشته لای خه واریج، هه موو کۆبو نه وه و ووتیان: دروست نی یه له گه ل ئه م پیاوه چاکه دا بجه نگین.^۱

ئه و جهنگ نه مانه یش به ده وری خۆی پۆلیکی گێرا له نه مانی ئاژاوه و به رقه رار بوونی ناشتی و دلئارامی، که ئه وه ش بوو به هۆی گه شه ی وابووری ولات و خۆش بوونی ژیا ن و گوزه رانی خه لکی ئاست نزم و هه ژاران، که ئه وه ش دوا ی کۆمه کی خوا ی په روه ردگار ده گه راپه وه بۆ سیاسه ته ژیرانه کانی عمر رحمه الله.

به‌شی‌حه‌وته‌م

ده‌زگای داد وهری له‌سه‌رده‌می عمری کوپی عبدالعزیزدا هه‌ندی‌ک
له‌و بو‌چوونه‌ فیه‌ی یه‌کانی له‌و باره‌یه‌وه

یه‌که‌م: داد‌گا‌کان و شایه‌تی دانه‌کان

۱- ده‌وشتی داد وهر:

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ زۆر به‌وردی قازی و داد وهری دیاری ده‌کر. بو‌ ناوچه‌کان نه‌وه‌ک موسلمانه‌کان تووشی داد وهریه‌ک بکات، به‌بی‌ شاره‌زایی حوکم بکات و له‌هه‌ق لایه‌تات. بو‌ نه‌و مه‌به‌سته‌ (۵) مه‌رجی سه‌ره‌کی دانا بو‌و بو‌ هه‌لبێزاردنی دادوهر - قاضی - و له‌وانه: (بوونی زانست، نه‌رم و نیانی، پاکی، پاوێژکاری، به‌هێز له‌وه‌رگرتنی هه‌قدا).

(مزامح) ی کوپی زفر ده‌لیت: له‌گه‌ڵ شاندیکی خه‌لکی کوفه‌دا چوین بو‌ لای عمری کوپی عبدالعزیز و نه‌ویش ده‌رباره‌ی ناوچه‌که‌مان و نه‌میره‌که‌مان و قازی یه‌که‌مان پرسپاری لی کردین، پاشان ووتی: پێنج په‌وشت هه‌یه‌ پێویسته‌ له‌هه‌موو قازی یه‌که‌دا بێته‌ دی و نه‌گه‌ر یه‌کی‌کیانی تێدا نه‌ما ده‌بێته‌ خه‌وشی له‌سه‌ری: ((ده‌بیت تی گه‌یشتوو بیت، له‌سه‌ر خو‌ بیت، پاک بیت، له‌هه‌قدا توندبیت، ده‌بیت زانابیت و پرسپار بکات له‌وشتانه‌ی نایانزانیته‌)).^۱

له‌پروایه‌تیکی تردا له‌ یحیی ی کوپی عمری کوپی عبدالعزیز ده‌گێڕنه‌وه، که‌ وتوویه‌تی: قازی و داد وهر خو‌ی به‌قازی نه‌زانیت، تا پێنج شت هه‌یه‌ له‌ خویدا نه‌هێنیته‌ دی: پاکبیت - عفیف - نه‌رم و نیان - حلیم - زانا بیت به‌ دادوهریه‌کانی پیشخوی، پاوێژ به‌ ژیرمه‌ندان بکات، گوێ نه‌دات به‌لۆمه‌ی خه‌لکی).^۲

۱ - الطبقات (۵/ ۳۶۹).

۲ - الطبقات (۵/ ۳۶۹).

عمرى كوپى خطابىش ﷺ ووتەيەكى نزيكى ھەيە لەمانايەو،^۱ ەلى كوپى ئەبو طالبيش ﷺ ووتەيەكى لەم مانايەو ھەيە، چوار مەزھەبەكەى ئىسلامىش لەم سىفەتانەدا لەگەل عمرى كوپى عبدالعزىز يەكدەگرەنو.^۲

۲- داد وەرى مەسەل ئالۆزەكان:

لەوانە ھەندى كىشەى دادگايى ئالۆزە پووبەپووى قازى بېيتەو، كە دادوەر سەرسامە و نازانى چ ھوكمىك بدات، دەى ئايا ھوكم دەرېكات؟ يان واز لەو كىشەيە بېنى بۆ كەسانى بالآتر و زاناتر؟!

عمر لەم بواردەدا بېيارىكى دەرکرد كەشياوى ئەوھەيە، تا پۆژى قىامەت دادگاكان كارى لەسەر بگەن، ئەويش ئەوھ بو، كە دەلەيت: ھەركاتى دادوەر ھوكمەكەى لەلا ئاشكرا بوو با ھوكم دەركات و ئەگەر لەلاى ئالۆز بوو باواز لكىشەكە نەھىتى، بەلكو بەرزى بگاتەوزە بۆسەرەوى خۆى، تا لى ي پروانن و چارەسەرى بگەن.^۳

(مىمون)ى كوپى (مەھران) نامەيەكى بۆ عمرى كوپى عبدالعزىز نوسى وتيايدا پىى ووت: سكاڤى قورسى كارى داد وەرى و بەرپرسىارىيەتى كۆكردنەوھى زەكات دەرکرد لەوكاتەدا قازى جەزىرە بوو - عمريش لە وەلامدا پىى ووت: من شتىكم نەداو بەسەرتدا، تا ناپەھەتت بگات، بەلكو زەكاتى خاوين كۆبكرەوھ لە ھەر مەسەلەيكىش دا، كە ھوكمەكەى پوون بوو، ھوكم دەرېكە و ئەگەر لەلات ئالۆز بوو بەرزى بگەرەوھ بۆمن، جا خۆ ھەر كاتى خەلكى مەسەلەيەكيان لەلا قورس بېيت و وازى لى بېتن ئەوھ نەدين بەرپا دەبېت و نەدونيا.^۴

بەمەدا بۆمان پوون دەبېتەو، كە خواى گەرە ئاستى زىرەكى و تىگەيشتووى وەك يەك نەبەخشيوھ بەخەلكى، بەلكو ھەر كەسەو ئاستىكى پىدراوھ، جا ھەر كەسى

۱ - شذرات الذهب (۱/ ۱۲۰).

۲ - المغني ۹/ ۳۹ - ۴۳ - ۵۰.

۳ - فقه عمر بن عبد العزيز (۲/ ۴۸۷).

۴ - الخراج لأبي يوسف لا ۲۴۰ - ۲۴۱.

بوو به قازی و کیشه پوون و ناشکراکانی هاته بهردهست با حوکیان دهریکات، بهلام نهگه ر چارهسهری کیشهیهکی له لا قورس بوو نهیدهزانی چی بکات، با پاووژ بکات به زاناو خویندهوارانی سنورهکهی، نهگه ر نهوانیش نهیاندزانی با بهررتزی بکاتهوزه بۆ کاربه دهستانی بالا و کیشهکه له دهستی نهودا نهمریتو بدریته دهستی کهسانی تر.^۱

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ هندی له شهوی تهرخان کردبوو به وتووژو له گهل زانایان و تی گه یشتوان له مهسه له جیا جیاکانی له کارو باری ئاینی و دونیایی، چونکه زور تیگه یشتو و بوو دهیزان بهیه که یشتنی پیاوانی شارهزا فیکر نوئ ده کاته وه و هزره کان به رزده کاته وه.

بۆیه کاتی (رجاء) ی کوپی (حیوة) پرسپاری لی کرد، که ئایا تو هه موو پۆژه که به کاروباری خه لکی یه وه خه ریکی ده ی شه وه که دانی بۆ حه وانه وه خۆت بۆچی له گه لمان داده نیشی بۆ شه و نشینی؟

له وه لامدا ووتی: ئه ی رجاء، بهیه که یشتنی پیاوان می شک و عه قل پالفته ده کات، پاووژکردن و وتووژ قاپی په حمهت و کلیلی فه پو به ره که ته، که س تیایدا به هه له دا ناچیت و پای لاواز جیگیر نابیت.^۲

۲- نه رم و نیانی له گه ل گه و جان و حوکم نه دان له کاتی توره بووندا:

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ نامه ی نووسی بۆ سه رکرده ی سوپاکان و پی ی ووتن: ((له (عبدالله) عمری کوپی عبدالعزیز - نه میری باوه پداران - بۆ فه رمانده کانی سوپا... هه رکاتی سکا لاکه ریکی بی می شک و گیل و بی پیز هاته لات و ویستت حوکم ده ربکه یت به سه ریدا، په له مه که و سه رها، تا ده توانی تی ی بگه یه نه و به نه رمی مه سه له که ی بۆ پۆشن بکه ره وه، نه گه ر تی نه گه شت و مه سه له که ی له لای پۆشن بکه ره وه نه وه - نیعمه تی خوایه، نه گه ر سو دیشی نه بوو له گه لی دا نه وه تو

۱ - فقه عمر بن عبد العزيز (۲/ ۴۸۸).

۲ - ملامح الانقلاب لاسلامی لا ۱۸۶.

قەسەت نە ھەشتەو، بۆى - إقامه الحجه - و ئەگەر بۆت دەرکەوت تاوانىكى کردوھ و شایانى سزادانە، تۆ لەو کاتى توپرەيى يەدا حوکم دەر مەکە بە سەریدا، بە لکو بە ھىمنى و لە حوکمى پراستە قینە بکۆلەرەوھ دەر بارەى- ئیتەر تاوانە کەى ھەر تاوانىک بېت - و ئیتەر باسزا کەيشى تەنھا يە ک دار بېت لى بدەيت.

ئەگەر سزا کەيشى کوشتنى بوو پە لە مەکە و سى پۆژ دواى بخە و گوئ مەدە بە کە سانەى لەو کاتەدا لە چواردە ورتن و لە بەر ئەوان پە لە نە کەيت و پاش ئەو سى پۆژە حوکم دەر بکە تا نەوھەک لە بەر تۆلەى توپرە بوونى خۆى بېت).^۱

۴- دادوهر بە ھەلە ئەخەلک ببوریت باشتەرە لەوھى بە ھەلە سزا بدات:

(ابو عقبە) دەلایت: عمرى كوپى عبدالعزيز دەيووت: سزا دیار یکر اوھەکان لە سەر خەلکى لایەرن بە بچوکترین بە ھانە، چونکە (والى) ئەگەر بە ھەلە لە تاوانىک ببوریت زۆر باشتەرە لەوھى، کە بە ھەلە سزای بى تاوانىک بدات.^۲

۵- کار بە دەستان و دیارى وەرگرتن:

عمرى كوپى عبدالعزيز ﷺ ھەموو جۆرە دیارى و بەخشىك، کە بدرایە بە والى و داد وەرەن و فەرماندە سەربازى و مەدەنىيەکانى بە بەرتیل دادەنا، لە ئەوھەپەرى ھەژارای و دەست کورتیدا دیارى وەر نەگرتووە، فەرمانیشى بە خەلکى دەدا، کە دیارى نەبەن بۆ کار بە دەستان، ھەر وەك فەرمانیشى دەدا بە کار بە دەستەکانى، کە بە ھیچ جۆرىک دیارى لە خەلکى وەر نەگرن.^۳

(فرات) کوپى (مسلم) دەلایت: عمرى كوپى عبدالعزيز ﷺ ھەزى لە سىو دەکرد، ناردى بۆ مالاوھ، بە لام مالاوھ ووتیان: ھیچمان نى يە سىوى پى بکپین، عمریش سواری و لاخە کەى بوو، ئیمەش لە گەلیدا سواری و لاخە کانمان بووین، دای بە لای

۱ - سيرة عمر (لابن عبدالحكم) لا ۶۸ - ۶۹.

۲ - سيرة و مناقب عمر (لابن الجوزي) لا ۱۲۳.

۳ - فقه عمر بن عبد العزيز (۴۹۵/۲).

(دیر) یکدا کۆمه لیک له مندالانی ناو دیره که به سه به ته یه ک سیوه وه پیش وازیان لی کرد، ئه ویش له لایاندا وهستا و سیویکی هه لگرت و تیر بوونی کرد، پاشان خستی یه وه ناو سه به ته که، پاشان ووتی: بپۆنه وه ناو دیره که تان و سیوه که شتان بهرنه وه، چونکه وا نازانم سیوتان بۆ هه موو هاوړیکانم هیناییت.

(فرات) ده لیت: و لاخه که م خیرا کرد و خۆم گه یانده لای عمر پیم وت: ئه ی نه میری باوه پداران هزت له سیوده کرد و بۆت نه کپرا که چی وا به دیاری بۆت هات و تۆش وهرت نه گرت،! عمریش ووتی: پئویستم پی ی نی یه، (فرات) ده لی: پیم ووت: ئه ی پیغه مبه ری خواﷺ و نه بوبه کر و عمر دیاریان وهرنه گرتوه؟ عمریش ووتی: به لی: به لام بۆ ئه وان دیاری بووه، به لام بۆ کار به دهستانی دوا ی ئه وان بهرتیله.^۱

۶- هه لوه شانده وه ی هه ر حوکمیک پیچه وانه بیت له گه ل قورئان و سوننه تدا: عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ نامه ی نووسی بۆ والی عیراق، که هه موو ئه و حوکمانه ی هه جاج کاتی خۆی ده ری کردوون هه لیان بووه شیئیتته وه،^۲ فرمانیشی ده رکرد له هه موو جیه ک ئه م حوکمانه هه لوه شیئته وه، که پیچه وانه ی یه له گه ل قورئان و سوننه ت و کۆده نگ و شورا داو هه رسی پیشه وا - مالک و شافعی و احمد - پێیان وایه، که حوکمیک پیچه وانه بیت له گه ل قورئان و سوننه ت و کۆده نگدا - اجماع - کاری پی نا کریت و هه لده وه شیئته وه.^۳

۷- هه ر که سیک سپارده بفه وتینی ده بیت سویند بخوات:

(وهب) ی کوپی (منبه) نامه ی نووسی بۆ عسری کوپی عبدالعزیز و پی ی ووت: بپی پاره ی (بیت المال) م له لا بوو که چی دیار نه ماوه وونم کردووه، عمریش

۱ - الطبقات الکبری (لابن سعد) (۳۷۷/۵).

۲ - حلیه الاولیاء (۲۷۰/۵).

۳ - فقه عمر بن عبد العزیز (۴۹۹/۲).

له‌وه‌لامدا بۆی نوسی: پاشان...من له موسلمانانه‌تی و ده‌ست پاکیت د‌ل‌نیام، به‌لام گ‌ل‌یم له‌وه‌هه‌یه‌که وریانیت و شت وون ده‌که‌یت، من به‌رپرسیارم له‌هه‌موو شتیکی موسلمانان، بۆیه ده‌بی‌ت سویند بخویتی بۆیان، والسلام.^۱

۸- به‌ل‌گ‌ه‌ی نادیار و دواکه‌وتوو:

کۆمه‌ل‌یک له‌قوره‌یشی یه‌کان هاتن بۆلای عمری کورپی عبدالعزیز رحمه‌الله و شکاتیان له‌یه‌کتری هه‌بوو، عمریش رحمه‌الله حوکمی کردن، به‌یه‌ک‌ی له‌وانه‌ی حوکمه‌که‌ی به‌سه‌ردا درابوو ووت: من ناتوانم حوکمی هیچ مه‌سه‌له‌یه‌که دوابخه‌م دوا‌ی شه‌وه‌ی بۆم پۆشن بویه‌وه، به‌لام تو بپۆ و هه‌رکات‌ی به‌ل‌گ‌ه‌یه‌کت بۆ هه‌تاوم و له‌وه‌به‌ل‌گ‌ه‌ی نه‌وان به‌هه‌زتر بوو. من یه‌که‌مین که‌سم، که حوکمی خۆم هه‌لبوووه‌شینه‌وه.^۲

۹- مه‌سروفی خوشتری وون بوو:

(شعبی) ده‌ل‌یت: پیاو‌یک خوشتریکی لی وون بوو، پاش ماوه‌یه‌که له‌لای پیاو‌یک بینی یه‌وه، که ئالیکی چاکی دابوو‌یه و قه‌له‌وی کرد بوو، سکالای به‌رزکرده‌وه بۆ لای عمری کورپی عبدالعزیز رحمه‌الله که له‌وکاته‌دا والی شاری مه‌دینه ده‌بی‌ت، حوکمی ده‌رکرد خوشتره‌که‌ی بگه‌رپه‌ته‌وه و بۆ خاوه‌نه‌که‌ی و خاوه‌نه‌که‌یشی بری مه‌سروفه‌که‌ی بگه‌رپه‌ته‌وه بۆ که‌سی یه‌که‌م.^۳

۱۰- مندالی دوزراوه‌که‌سیکی سه‌ربه‌سته:

عمری کورپی عبدالعزیز رحمه‌الله نامه‌ی نووسی بۆ خه‌ل‌کی شاری مه‌که‌که و پئی ی راگه‌یانندن، که (مندالی دوزراوه - اللقیط - سه‌ربه‌سته...) واته: دروست نی یه مامه‌له‌ی به‌نده‌ی له‌گه‌ل‌دا بکری‌ت کات‌ی گه‌وره‌بوو.^۴

۱ - سیره‌ عمر (لابن الجوزي) لا ۱۰۴ - ۱۰۵.

۲ - الطبقات الکبری (۲۸۶/۵).

۳ - مصنف ابن ابی شیبه (۳۱۲/۶).

۴ - مصنف ابن ابی شیبه (۵۳۱/۶).

۱۱- شایه تی برا بؤ برا:

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ نامه ی نووسی بۆ هه ریمیک و پئی ی ووتن: شایه ی برا بۆ براهی و هه ر بگرن نه گه ر موسلمان و ده ستپاک بوو. عدل ..^۱

دووهم: ده رابره ی کوشتن و تۆله سه ندنه وه

۱- له سه رده می عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ ژنیک هه ستا به کوشتنی پیاویک و عمریش کهس و کاری پیاوه که ی هیئا و پئی ی ووتن: نه گه ر چه زده که ن عه فوی بکه ن؟ بیه نو نه گه ر چه زده که ن بیکوژنه وه نه گه ر چه زیش ده که ن خوین و هه ر بگرن، خوین و هه ر بگرن.^۲

۲- په له نه کرئ، تا خاوه ن خوین گه وره ده بیئت: عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ ده رباره ی نه و پیاوه ی، که کوژرا و مندالیک هه بوو، ووتی: باکوژراوه که رابگیریت، تا نه و منداله گه وره ده بیئت و خۆی حوکم ده دات به سه ر بکوژی باوکیدا.^۳

۳- هه ندئ خۆش ببن و هه ندئ خۆش نه بن لی ی: (الزهری) ده لئیت عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ نووسی: نه گه ر یه کهس له کهس و کاری کوژراو - اولیاء - له بکوژ خۆش بوون ئیتر کوژراو ناکوژریته وه و ده گویریته وه بۆ خوین دان - الدیه ..^۴

۴- کهسئ له بازاپدا ده کوژریت و کهس نازانیت کئ کوشتویه تی: دادوه ری شاری به سه ره (عدی) کوپی (أرطأة) نامه ی نووسی بۆ عمری کوپی عبدالعزیز و پئی ی ووت: له بازاپی قه سه به کاندایا پیاویکمان به کوژرای دیوه ته وه، عمریش ووتی: له (بیئت المال) خوینه که ی بده ن.^۵

۱ - مصنف ابن ابی شیبه (۹/ ۳۱۸).

۲ - المحلی (۱۰/ ۳۶۱).

۳ - مصنف عبد الرزاق (۱۰/ ۱۱).

۴ - هه مان سه رچاوه (۹/ ۳۱۸).

۵ - هه مان سه رچاوه (۱۰/ ۱۶، ۱۷).

۵- ئەو ەى لە قەرەبائىدا دەپلېشىتەو: ئەگەر كەسك لە قەرەبائىگە كەدا بپلېشىتەو ەو بمرىت و نەزانرا كى كوشتوئەتى! ئايا خويئەكەى بى ەودە دەپوات؟
 ەمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ بۆ چوونى وابوو، كە ئەگەر بكوژرىت و بكوژەكەى ديا نەبوو ئەو خويئەكەى لەسەر (بىت المال)ى موسلمانانە.^۱
 جارىكيان دەريارەى دووكەس، كە لە ناو قەرەبائىدا خنكابون، ووتى:
 خويئەكەيان لە (بىت المال) بدەن، چونكە يان دەستىك، يان قاجىك بپلېشانوئىتەو.^۲

سى يەم: دەرابرەى خويئە - الدىيە -

- ۱- خويئەى مروؤ: ەمرى كوپى عبدالعزىز نامەى نووسى بۆ سەر كردهى سوپاكانى پى ى ووتن: لەسەر دەمى پىغەمبەرى خودا خويئەى مروؤئىك (۱۰۰) خوشتر بوو.^۳
- ۲- خويئەى قرئانى زمان: (سلىمان)ى كوپى (موسى) دەلئىت: لەونامەيەى كە ەمرى كوپى عبدالعزىز ناردى بۆ سەر كردهكانى سوپا ووتبووى: ئەگەر زمان ئەو ەندەى لى قرتابوو، كە تواناى قسە كردنى نەمايوو خويئەىكى تەواوى دەكەوئەت، ئەگەر لەو كەمتر بوو بەو حسابە حسابى لەگەل دەكرئەت.^۴
- ۳- خويئەى نەهئىشتنى قورگ و دەنگ: سەرچاوەى دەنگ ئەگەر گەر و نەماو زيانى لى كەوت، قسە كردنىش زيانى لى دەكەوئەت، ەمرى كوپى عبدالعزىز نووسى: كە ئەگەر تواناى قسە كردنى نەهئىشتبوو ئەو خويئەى مروؤئىكى تەواوى دەكەوئەت.^۵
- ۴- خويئەى نەهئىشتنى كۆنەندامى زاوئى ى پياو: كۆنەندامى زاوئى بەشىكى زۆر گرنگى پياوانە، ئەگەر نەمئىنى ئىتر ئارەزوئى نامئىنى و تواناى مندال بوونىشى نامئىنى لەبەر ئەو ەمرى كوپى عبدالعزىز پى ى واىە خويئەى تەواوى دەكەوئەت،

۱ - فقه عمر بن عبد العزيز (۳۶/۲).

۲ - المحلى (۱۰/ ۴۱۸).

۳ - مصنف ابن ابى شيبه (۱۲۸/۹).

۴ - مصنف عبدالرزاق (۹/ ۳۵۷).

۵ - فقه عمر بن عبد العزيز (۲/ ۶۹).

۱۔ نگہر بہ کہ متر بوو زیانہ کہی، بہ پی ی نہ وزیانہ خوینی دہ کہ ویت۔^۱

۵۔ خوینی زیان گہ یاندن بہ کژنہ نداسی زاوزی ی ثافرہت: نگہر کہ سیک دای
لہ ثافرہتیک و ثازاری بہ و کژنہ نداسی گہ یاند بہ جوڑی سہرجیکگی و سہرناو و
عادی مانگانہ ی نہ ہیشت خوینی مروفتیکی دہ کہ وی لہ لای عمری کوپی
عبدالعزیز،^۲ لہ ریوایہ تیکیش داہاتوہ، کہ ۷/۳ ی دیہ ی پی داوہ، بہ لام بق
کوکردنہ وہ ی نہ دووپایہ ی عمر نہ توانین بلین نگہر بہ یکجاری نہ وسن شتی
لہ ثافرہتہ کہ بریبوو نہ وہ بی گومان خوینی تہ واوی دہ کہ ویت، نہ گریہ کی لہ و
زیانانہ ی لی کہ و نہ وہ ۷/۳ ی دہ کہ ویت۔^۳

۶۔ خوینی لووت: لہ بہر نہ وہ ی لوٹ کژنہ نداسیکی زور گرنکی مروفہ و لہ پیگاہ و
ہناسہ دہ دات، بونی شتہ کان دہ کات و لہ یہ کیان جیا دہ کاتہ وہ نہ مہ و سہرہ پای
نہ وہ ی، کہ ہوی جوانی دہ م و چاوی مروفہ و قرتاندنی ناشیرین بوونی دہ م و
چاوی مروفہ، لہ لای عہرہ بیش ہر کہ سنی لووتی بپرڈیت نہ وہ گہ ورتین
سوکاہی پی کراوہ، بویہ عمری کوپی عبدالعزیز خوینی تہ واوی لہ سہر داناوہ
نگہر لہ بنا بپرڈیت و نگہر کہ متر برا بہ و پی ی یہ خوینہ کہ ی دیاری دہ کریت۔^۴

۷۔ خوینی گوپچہ کہ یہ ک: لہ بہر نہ وہ ی گوئی نیوہ ی سودی بیستن و دہ بہ خشیت،
لہ مروفتیشدا دوو دانہ ن، بویہ عمری کوپی عبدالعزیز بوجوونی وایہ نگہر قرتاندیان
توانای بیستنی نہ ما نیوہ ی مروفتیکی دہ کہ ویت، کہ (۵۰) حوشتہ دہ کات۔^۵

۸۔ خوینی قاچہ کان: لہ بہر نہ وہ ی ئادہ میزاد ناتوانیت بپوات بہ ریوہ بہ ہوی
قاچہ کان یہ وہ نہ بیت، مانہ وہ ی یہ ک قاچیش سودی نی یہ بق پویشتن و لہ بہر
نہ وہ ی یہ کیکہ لہ نہ نداسہ چوتہ کان ی مروفہ بویہ لہ ناو بردنی بہ قرتاندن، یا لہ کار

۱۔ مصنف عبدالرزاق (۱/ ۱۲۸)۔

۲۔ فقہ عمر بن عبد العزیز (۲/ ۷۱)۔

۳۔ مصنف عبدالرزاق (۹/ ۳۷۷)۔

۴۔ فقہ عمر بن عبد العزیز (۲/ ۷۶)۔

۵۔ فقہ عمر بن عبد العزیز لا (۲/ ۸۰)۔

خستنی وهك شه له ل یهك قاچ خوئ، هكهی (۵۰) حوشره و خوئنی ههردوکیان (۱۰۰) حوشره نه مه له لای عمری کوپی عبدالعزیز رحمته الله.^۱

۹- له ناو چوونی برۆکان: هه ندی ورده کاری هیه له مه سه له ی خوئندا، که زاناکان له پیش عمری کوپی عبدالعزیز رحمته الله باسیان لیوه نه کردبوو، وا عمری کوپی عبدالعزیز رای خوئ وره یان ورده برپیت، له وانه شکاندن و بریندار کردنی نیوان برۆکان و ئه ویش وهك دهم و چاوایه نه گهر ئیسکه کانی نه شکاند بوو ده لیت: نه گهر برۆکانی له ناو بردبوو ئیسقانی نه شکاندبوو (۷/۴) ی خوئنی ده که ویت. ^۲ واته (۲۵) حوشری،

۱۰- تیک شکاندنی دهم و چاو: عمری کوپی عبدالعزیز رحمته الله وره یاره ی روومه ت کاتی ده شکیت - هشت - خوئنه که ی (۱۵۰) دیناره. ^۳

۱۱- خوئنی چه ناگه: هه رکه سی چه ناگه ی که سیک بشکینیت له لای عمری کوپی عبدالعزیز ۷/۳ ی خوئنیکی ده که ویت، نا به و جوړه عمری کوپی عبدالعزیز به راو بۆ چوونه ژیرانه و ورده کاریه کانی یوه له مه سه له وردو فره رامۆش کراوه کان ده دوی، که پیش تر که س له سهریان نه دواوه، بۆیه لیره دا عمر ده لیت: ۷/۳ ی خوئنی ده که ویت، چونکه ئیتر ناتوانیت دهم بکاته وه و خواردن بجوی و شیوه شی ناشیرین ده بیت، نه م ووتیه ش له لایه ن عمره وه ته نها یه و که سی تر قسه ی تیدانه کردوه. ^۴

۱۲- خوئنی په نجه کان: له بهر گرنگی په نجه کان به تاییه تی په نجه کانی ده ست، عمری کوپی عبدالعزیز رحمته الله پی وایه یه که په نجه ی ده ست، یان قاچ ۷/۱۰ ی خوئنی په نجه یه کی ده که ویت، له په پرنی هه ر جومگه یه کی ده ست جگه له په نجه گه وره که دو جومگه یه، جومگه یه که نیوه ی خوئنی په نجه یه کی ده که ویت. ^۵

۱ - مصنف ابن ابی شیبه (۲۰۰۹ / ۹).

۲ - هه مان سه رچاوه (۲۹۱ / ۹).

۳ - مصنف عبدالرزاق (۳۶۱ / ۹).

۴ - فقه عمر بن عبد العزيز (۶۹ / ۲).

۵ - هه مان سه رچاوه (۱۰۰ / ۲).

۱۳۔ عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ له بۆ چوونه فیهی یه ژیرانه کانیدا ته نانه ت نینۆکیشی پشت گوئ نه خستوه، نه گهر به لیدان رهش هه لگه پابا، یان هه لوه ری ۱۰/۷ ی خوینی په نجه یه کی ده که ویت، که (۱۰) دینار ده کات.^۱

چوارهم: سنوره کانی په روه ردگار - الحدود:-

۱- به رپاکردنی سنوره شه رعیه کان - الحدود:-
به رپاکردنی سنوره کانی شهرع هۆکارکی سهره کی یه له پاراسنی گیان و خوین و سامان و ناموسی موسلمانان و بهر قه رار بوونی ناشتی له هه موو ولاتدا، عمری کوپی عبدالعزیز یش زۆر به گرنگی یه وه سهیری کردوون وه گرنگی نوێژو زه کات، له وباریه وه عمر ده لیت: به رپاکردنی سزا شهرعی یه کان له لای من وه که به رپاکردنی نوێژو زه کات وایه.^۲

۲- سزا شهرعی یه کان دوا ی گه شتنی ئیمام:
عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ پی ی وابوو، که تا نه گاته ئیمام بۆ خواوه نی ماف هه یه له به رامبه ره که ی بیوریت، به لام هه رکه به رزکرایه وه بۆ لای ئیمام ئیتر له دهستی نه ودا نامینیت و له سهر ئیمام پیویسته جی به جی بکات.^۳

۳- پیاویک چهند سزایه کی له سهر بیت:
جاری وا ده بیت که سیک له یه ک کاتدا کۆمه لیک سزای له سهر ده بیت وه که دزی و کوشتن و داوین پیسی، ده ی ئایا کوشتنی نه و پیاوه به سه له باتی تاوانه کانی تر؟ یان سزا کانی به سهر دا جی به جی ده کریت و، پاشان ده کوژریت؟
لیتره داو له و رپوایه تی کدا عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ پی ی وایه ، که سزا شهرعی یه کانی تری به سهر دا جی به جی ده کریت و، له پاشاندا ده کوژریته وه.^۴

۱ - هه مان سه رچاوه (۲/ ۱۰۲).

۲ - الطبقات الکبری (۵/ ۳۷۸).

۳ - فقه عمر بن عبد العزیز (۲/ ۱۱۳).

۴ - هه مان سه رچاوه (۲/ ۱۱۳).

۴- والی یه‌کان به‌پئ پرسی خهلیفه که‌س نه‌کوژن:

ئه‌مه پای عمری کوپی عبدالعزیز رحمته‌الله، که پئی وابووه کوشتن و خوین زۆر ترسناکه هه‌رکه‌سی پئی ی هه‌لبستی خهلیفه تاوانباره تیایدا، ئه‌گه‌ر به‌ناپه‌وا ئه‌نجام بدریت، چونکه وه‌ک پیشتر باسما‌ن کرد حه‌جاج به‌که‌یفی خۆی نه‌یاره‌کانی خۆی ده‌کوشت - سلیمان - یش نه‌یده‌زانی پئی ی - بۆیه عمر رحمته‌الله پئی ی وایه دوو سزاگه‌وره‌که‌ی ئیسلا‌م - کوشتن و هه‌لواسین - به‌بئ ناگاداری پیش وه‌خت و پرس کردن به‌ خهلیفه نابئ ئه‌نجام بدریت.^۱

۵- ئه‌وه به‌دپه‌وشتی ده‌ده‌يته پال - القذف:

عمری کوپی عبدالعزیز رحمته‌الله پئی وایه، که جنیودان به‌ بئ باوه‌پ به‌ وشه‌ی به‌د په‌وشتی - زنا - که‌سی له‌سه‌ر سزا نادریت، چونکه خۆی له‌تاوانباره به‌کوفر و بئ باوه‌پی، که له‌زینا زۆر ناشیرین تره، (طارق) ی کوپی (عبدالرحمن) و (مطرف) ی کوپی (طریف) ده‌لێن: له‌لای (الشعبی) بووین، دووپیاو هاتن بۆ لای و یه‌که‌میان موسلمان بوو، دووه‌میان گاور، هه‌ردووکیان ووتیان: جنیومان به‌ یه‌که‌تر داوه - قذف - (۸۰) داری بپیاردا بدرئ له‌گاواره‌که، چونکه ناموسی موسلمانئیکی له‌که‌دار کردوه، به‌لام به‌گاواره‌که‌ی ووت: تۆ له‌که‌دار نه‌کراویت، چونکه له‌که‌و خه‌وشی گه‌وره‌ترت تیدا‌یه - که بئ باوه‌پیه -.

ئه‌و مه‌سه‌له به‌رزکرایه‌وه بۆلای عبد الحمیدی کوپی زه‌ید و ئه‌ویش عمری کوپی عبدالعزیز ی لی ناگادار کرده‌وه و عمریش نامه‌ی بۆ نووسی و ده‌ستخۆشی له‌شه‌عبی کرد له‌سه‌ر ئه‌و فه‌توا‌یه.^۲

۶- باوکیك جنیو به‌ناموسی کوپه‌که‌ی ده‌دات - القذف :-

هه‌ر کاتئ باوکیك کوپه‌که‌ی به‌وه ناشیرین بکات، که زینای کردوه، ئایا داری حه‌دی لی ده‌دریت، یان نا؟ یان ئایا باوک مافی ئه‌وه‌ی هه‌یه، که کوپئ خۆی به‌وه له‌که‌دار بکات؟

۱ - فقه عمر بن عبد العزيز (۲/ ۱۲۰).

۲ - مصنف عبدالرزاق (۶/ ۶۴، ۶۵).

ئەى ئايا سزاكەى لەسەر لا دەچى ئەگەر كۆپەكەى لى بىورىت؟
بۆ وەلامى ئەم پرسىيارانە عمرى كۆپى عبدالعزیز ﷺ بۆ چوونى زانايانەى خۆى
هەىە و دەلىت: باوك دارى حەدى لى دەدرى، اتىك كۆپەكەى بەبەد پەوشتى توانبار
بكات، هەر كاتى كۆپەكەى لى خۆش بوو ئىتر سزاكەى لەسەر هەلدەگىرىت،^۱

(ابن جریج) دەلىت: (رۇهەىق) سەرگەورەى (ئىلە) نامەىەكى نووسى بۆ عمرى
كۆپى عبدالعزیز - هەوالى پىاویكى پىدا، كە قەسەى بەكۆپەكەى ووتبوو، عمرىش
بۆى نووسى، كە دارى حەدى لى بدرىت مەگەر كۆپەكەى عەفوى بكات.^۲

۷- لەكەدار كردنى ئافرەتى گاورد:

ئەگەر ئافرەتەىكى گاورد خىزانى پىاویكى موسلمان بىت، یەكى بەقەسەى ناشىرىن
پەوشتى لەكەدار بكات، لەبەر ئەوەى، كە لەكەدار كردنى ئەو ئافرەتە لەكەدار
كردنى ئابپوى كۆپە موسلمانەكەى و مىردە موسلمانەكەىەتى بۆیە عمرى كۆپى
عبدالعزیز ﷺ پىى وایە دارى لى دەدرىت، بەلام كەمتر لەئاستى حەددەكان.^۳
(ابى اسحاق الشیبانى) دەلىت: عمرى كۆپى عبدالعزیز ﷺ سزای ئەو كەسەى
داو، كە ئافرەتەىكى گاوردى هاوسەرى موسلمان لەكەدار بكات سى و شتىك دارى لى
داو. ^۴ زوهرى و قەتادەىش لەسەر ئەم پايەن، مالىكەكانىش دەلىن: دارى حەدى
لى نادى، بەلام تەمى دەكرى لەبەر دلى مندال و هاوسەرە موسلمانەكەى.

۸- ئافرەت بلى ئەم پىاوە زىناى لەگەل كردووەم:

لە عمرى كۆپى عبدالعزیزەو دەگىرنەو، كە ئافرەتەىك هاتووە بۆلاى و
ووتوێتى: فلان پىاوە بۆر زىناى لەگەل كردم، عمرىش لى دەپرسىت: كەس گوى
ى لەهاوارت بوو، یان كەس بىنیویەتى لەو كاتەدا؟ ووتى: نەخىر، ئەویش ووتى

۱ - فقه عمر بن عبد العزيز (۲، ۱۳۳).

۲ - مصنف ابن ابي شيبة (۹ / ۵۰۴).

۳ - فقه عمر بن عبد العزيز (۲ / ۱۳۶).

۴ - مصنف عبدالرزاق (۷ / ۱۳۰).

بوتوله‌ی نه و پیاوه، داری هدی (له‌که‌دار کردنې) - قزف - له‌نافره‌ته‌که‌دا.^۱
 نه‌م مه‌سه‌له‌یه هیچ په‌یوه‌ندی په‌کی نی په‌سزای داوین پیسی په‌وه، به‌لکو
 نه‌مه تایبه‌ته به له‌که‌دار کردنې نابړو - القذف - ، چونکه هر نافرته‌تیک هه‌ستیت
 به‌تاوانبار کردنې پیاوړیک، که گوايه داوین پیسی له‌گه‌ل کرده، به‌م قسه‌یه‌ی نابړوی
 پیاوړیکی له‌که‌دار کرده، نه‌گه‌ر شایه‌تی نه‌بیټ داری هدی - القذف - ی ل
 ده‌دریت، بیستنی هاوار کردنې نافرته‌ته‌که‌یان بینینی نه‌و سزایه‌ی له‌سهر لا ده‌بات،
 نه‌م پایه‌ی عمری کوپي عبدالعزیز رحمته‌الله په‌که ده‌گریته‌وه له‌گه‌ل (الزهری) و (قتاده) و
 (یحیی) ی کوپي (سعید الانصاری) دا.^۲

۹- دزیک بگیری پیش نه‌وه‌ی شته‌کانی به‌ریته‌وه ماله‌وه؟
 عمری کوپي عبدالعزیز رحمته‌الله بۆ چوونی وایه، که ده‌ستی دزیک نابردریت، که هیشتا
 ماله‌که‌ی دهرنه‌کرد و له‌و جیگایه‌و نه‌یبردوته وه ماله‌وه، تا نه‌و ماله‌ دهرنه‌کات و
 نه‌یباته شوینی دلنای خوی سزای هدی له‌سهر نی په.^۳

۱۰- نایا کفن دز ده‌ستی ده‌بریت؟
 خه‌لکانیک هه‌ن دهرونیان به‌پاده‌یه‌که نزمه کاری واقیزه‌وه‌ن ده‌که‌ن، که هه‌رکه‌س
 بیژی ل دهرنه‌کاته‌وه، هه‌ندی خه‌لکی بیرده‌که‌نه‌وه له‌وه‌ی کفنی مردووی تازه بدن،
 بۆ نه‌وه مه‌به‌سته شه‌و ده‌پویشتن و گۆره‌که‌یان هه‌لدایه‌وه و کفنه‌که‌یان له‌مردووه
 که ده‌کرده‌وه ده‌یان برد و ده‌یانفرۆشیت،
 عمری کوپي عبدالعزیز پی ی و ابو، که هیچ جیاواز یان نی په له‌گه‌ل دزی
 ترداو داری هه‌دیان ل ده‌دریت، چونکه دزی له‌مردوو هه‌روه‌که دزی وایه له‌زیندو
 هیچ جیاواز په‌کیان نی په.^۴

۱ - فقه عمر بن عبد العزيز (۲/ ۱۴۰).

۲ - المحلى (۱۱/ ۲۹۱).

۳ - فقه عمر بن عبد العزيز (۲/ ۱۴۶).

۴ - هه‌مان سه‌رچاوه (۲/ ۱۴۷).

(معمر) ده لیت: هه وائم پئ گه یشتوو، که عمری کوپی عبدالعزیز دهستی کفن دزی برپوه (النباش).^۱

۱۱- سزای ئارهق خواردنه وه بۆجاری دووهم:

له (عباده) ی کوپی (نسی) ده لیت: عمری کوپی عبدالعزیز بینی داری حەدی ده دا له پیاوێک ئارهقی خواردبوویه وه، جله کانی له بهری داکنندو (۸۰) داری لیدا، بینیم هه ندی جیگهی لاشه ی شوینه واری لیدانی پتوه دیار بوو، هه ندیکیشی پتوه ی دیار نه بوو، پاشان عمر پئ ی ووت: نه گەر جاریکی تر دووباره ی بکه یته وه له پاش لیدانیش، زیندانیت ده کهم، تا چاک ده بیت).

پتاهه کهش پئ ووت: ئه ی ئه میری برواداران توبه ده کهم و ده گه پتیه وه لای خواو هه رگیز ئه وه له یه دووباره ناکه مه وه، ئه ویش وازی لی هیئا.^۲

۱۲- سزای ئه وکه سه ی عه ره ق ده گێریت:

هه رکه سی (ئارهق) پهیدا ده کات، یان ده یگێریت به سه ریاندا، نابیت سزاکه ی له وانه ی، که ده یخۆنه وه که متر بیت، چونکه هۆکاری گه یاندنی عه ره قه که یه به ئارهق خۆره کان، له بهر ئه وه عمری کوپی عبد العزیز ﷺ که سزای عه ره ق خۆرانی دابی سزای ئارهق گێره کانیشی داوه له گه لیاندا،^۳

(ابن التمیمی) ده لیت: عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ کۆمه لی ئارهق خۆری گرت و له گه لی شاندا مه ی گێره که ی گرت و داری حەدی له ویش دا.^۴

۱۳- گۆزه و شوشه ی ئارهق خۆره کان ده شکێنریت:

(هارون) ی کوپی (محمد) ده لیت: له باوکی یه وه ده گێریتیه وه و ده لیت: عمری

۱ - مصنف ابن ابی شیبه (۱۰/ ۳۴).

۲ - الطبقات الکبری (۵/ ۳۰۶).

۳ - فقه عمر بن عبد العزیز

۴ - مصنف عبدالرزاق (۹/ ۲۳۰).

كوپى عبدالعزىزم بىنى له (خناصره) بوو گۆزهى ئارهق خۆرهكانى ووردكرد و شوشه كانىشى شكاندن.^۱

۱۴- حوكمى بى باوهپان كاتى ئارهق بېننه ولاتهوه:

بى باوهپان هەركاتى بيهوئىت ولاتى ئىسلامهوه، ئەگەر ئارهق و ماده بى هوش كەرەكانىان بوو، ئەتوانن بيهننه ولاتى ئىسلام؟ يان پىگەيان پى نادرىت؟ يان له ولاتى ئىسلامدا بۆيان دەستەبەر دەكرىت؟

له وهلامدا نه خىر نابىت بيهنن و نابى بۆيان دەستەبەر بكرى و دەبىت ئەو ماوهيهى له ولاتى ئىسلامدان خۆيان بگرن و پىزى شەرىعت و ياساى خوا بگرن و ياساى خوايش شايانى هەموو پىزو حورمه تىكه،

ئا له م پوانگهيه وه عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ بوارى نه ده دا به (أهل الذمة) كه كرىن و فروشتنى به سەر ئارهقه وه بگرن و ئەوانىش پەچاوى ئەو ياساىيهيان دەكردو نه يان ده هينايه ولاتى ئىسلامهوه، چونكه ووتبووى: (أهل الذمة) بۆيانى نى يه ئارهق بهننه ولاتى ئىسمه وه.^۲

۱۵- سزاي جادو گەر:

(همام) له (يحيى) وه ده گىرپته وه، كه كاربه ده سى عمان بوو، نامهى نووسى بۆ عمرى كوپى عبدالعزىز و پى ووت: ژنه جادو گەريكمەن گرتووه، چى لى بكهين؟ عمرىش بۆى نووسى: كه ئەگەر خۆى دانى نا به سىحربازى يه كهيدا، يان شايهت هەبوو، كه سىحرى كردوه، بىكوژە.^۳

ئەمەش مەزه بى سى زانامه زنه كهى ئىسلامه (ابو حنيفه) (مالك) و (احمد).^۴ (عمرى كوپى (خطاب) يش ﷺ نامهى ده نارد بۆ هەموو كاربه ده ستهكانى و پى

۱ - الطبقات الكبرى (۵ / ۳۶۵).

۲ - فقه عمر بن عبد العزيز (۲ / ۱۶۴).

۳ - مصنف ابن ابي شيبة (۱۰ / ۱۳۵).

۴ - حاشي ابن عابدين (۱ - ۳۱).

دهوتن هه موو پياويكى جادو گهر بكوژن.^۱

۱۶- له ئىسلام هه لگه پاره كان:

موسلمان زور له كهس ناكات بۆ موسلمان بوون، به لام به هيچ شيوه يه ك قبولى نه وه ناكات كه سيك به ئاره زوو حه زى خوى موسلمان بيبىت و، پاشان له ئىسلام پاشگه زيبىته وه، بۆنه و مه به سته عمرى كوپى عبدالعزىز- بۆ ماوه ي سى رۆژ دواى ده خستن وداواى ته وبه ي لى ده كردن وپاش سى رۆژه كه نه گهر هه ر له سه ر كووفر سوربوو نه وه ده ريت له ملان.^۲

۱۷- چۆن ته وبه ي بى ده كريت؟

له (عبدالرحمن)ى كوپى (ثابت)ى كوپى (ثوبان) و نه ویش له باوكى يه وه ده لىت: من كار به ده ستنى عمرى كوپى عبدالعزىز بووم ونامم بۆ نووسى ده رباره ي جوله كه يه ك كه موسلمان بوو، پاشان بوويه وه به جوله كه، عمریش له وه لامدا پى ي ووتم: بانگى بكه ره وه بۆ موسلمان بوونه وه، نه گهر موسلمان بوويه وه به ره لای بكه، نه گهر هه رسوربوو له سه ر پاشگه زبوونه وه كه ي، له سه ر ته خته يه ك پالى بخه، پاشان بانگى بكه ره وه بۆ موسلمان بوون، نه گهر هه رمله جهرى ي ده كرد نه وه بيبه سه ره وه وچه قۆيه كى گه وده بخه سه ر گه ردنى و نه گهر هه رسوربوو، بده له مى، منیش وام كرد وجوله كه كه موسلمان بوويه وه وازم لى هینا.^۳

دكتور محمد شقير ده لىت: تا ئىستا ده رباره ي سزای پاشگه زبووم ئابه م ورده كاريه وه نه بينيوه له هيچ كتيبيكدا.^۴

۱۸- سزای ئافره تى پاشگه زبوو:

عمرى كوپى عبدالعزىز - راي وايه ئافره تى موسلمان كاتى له ئىسلام پاشگه ز

۱ - مصنف ابن ابى شيبه (۱۰/ ۱۳۵).

۲ - الطبقات الكبرى (۵/ ۳۵۱).

۳ - مصنف ابن ابى شيبه (۱۲/ ۲۷۴).

۴ - روضه الطالبين (۱۰/ ۷۵).

ده بیته وه، داوای گه پانه وهی لی ده کریت، نه گهر ته ویهی نه کرد ده کریت ته کوپله و ده فروشریت به هاو ناینه کانی تر،^۱
(ابوبکر صدیق) یش هه مان کاری کرد به نه و نافرته تانهی (اهل الرده) که له نیسلام په شیمان بوونه وه.

پینځهم: سزا ته می کاریه کان - التعزیرات -

۱- نه و پهری پاده‌ی دارکاری کردن له ته می کاریه کاند: پاش نه وهی باسی (حدود) مان کرد که کومه لی سزان خوا خوی دیاری کردوه بۆ هندی له تاوانباران، نیستا باسی (تعزیرات) ده کهین که دیاری کردنی سنوره کهی له دهستی فرمانپره واکاندايه و نه توانن که م و زیادی بکن.
بویه عمری کوپی عبدالعزیز: نامه‌ی ده نویسی بۆ کاربه دهسته کانی وتیایدا فیری نه وهی ده کردن، که سزای ته میکاری خه لکی که مته رخه م و ساردو سپرده ن، به لام بانه گاته سنوری خوارترین ی (حدود) هکان واته (۳۹) جهلده زیاتر نه بیته. وپی ده ووتن: هه که سه و به پی ی تاوانه کانیان سزایان بدهن نیتر نه گهر یه که قه مچیش بیته، به لام ده خیلستان بم بازورترینی نه گاته ناستی (حدوده) دیاری کراوه کانی خوا_ عزوجل...^۲

۲ - نابیت له سه ر گومان خه لکی سزا بدریت:

عمری کوپی عبدالعزیز پی ی وایه که دروست نی یه له سه ر بناغه‌ی گومان یان به تاوانبار کردن خه لکی نازار بدریت و سزادریت، له مه دا بنه مای دادپه روه‌ی ده چه سپینتی که ده لیت سزا له سه ر بناغه‌ی تاوانی پوون و به رچاو ومه لموس ده دریت، نه مه ش له ترسی نه وهی نه وه که بی گونا هیك به ناره و لیدان و نه شکه نهجه بدریت، پی ی باش بووه که نه وانه به و گونا هه وه بچنه وه به رده می په روه ردگارو له وه باشته که نه م بگه رپته وه به رده می خوا ودهستی به خوینی نه وان سور بوو بیت.^۳

۱ - فقه عمر بن عبدالعزیز (۲/۱۸۱).

۲ - سیره عمر بن عبدالعزیز، لابن الجوزی لا ۱۱۷.

۳ - فقه عمر بن عبدالعزیز (۲/۲۱۲).

(ابراہیم)ی کوپی هشام النسانی) لہ باوکی یہ وہ وئہ ویش لہ باپی رپہ وہ کہ ووتوویہ تی: عمری کوپی عبدالزیز کردمی بہ فرمانرہ وای شاری موسل، کہ پوشتہ ئہ وئ دہ بینم لہ ہموو شارہ کانی دنیا زیاتر دزی وتالانی تیا پروودہ دات. منیش نامہ یہ کم ناراستہ ی عمر کردو لہ وودعہ ناگادارم کرد وپیّم ووت: ئایا دہ ہیلت خہ لکی بہ گومان بگرم ولہ سہر تومت لیّیان بدہم یان بہ بگہ یان لہ سہر بنہ مای عادہ تی ناوچہ کہ مامہ لہ یان لہ گہ لّ بکہم؟

عمریش لہ وہ لامدا بؤی نووسیم: لہ سہر بنہ مای بہ لگہ ی پوون و شیوازی سوننت کاریان لہ گہ لّ دا بکہ، چونکہ ئہ گہر ہق و پاستی چاکیان نہ کات دہ ی خوا چاکیان بؤ نہ کات، (یحیی) دہ لّی بہ و جوّرم کرد کہ عمر پیّ ی ووتم ولہ شاری موسل دہ رنہ چوو بووم ہیشتا، ئہ و شارہ بوو بہ چاکترین شاری ولّات و دزی وتالانی تیدا نہ ما مہ گہ رپہ دہ گمن.^۱

(عدی) کوپی (أرطاة) نامہ یہ کی نووسی بؤ عمری کوپی عبدالعزیز وپیّ ی ووت: پاشان... خوائ ئہ میری باوہ پداران سہ لامنت کات، کاربہ دہ سستہ کانی پیش من سامانیکی زوری (بیت المال) یان داگیر کردوہ بؤ خویان من ناتوانم لیّیان بسہ نمہ وہ مہ گہر بہ وہ ی ہندی ئہ شکہ نجہ و سزایان بدہم لہ زینداند، ئہ گہر ئہ میری باوہ پداران پیّ خوش بیّت من بہ وکارہ ہلّ دہ ستم.

عمر وہ لامی دایہ وہ ووتی: پاشان... سہیرہ وہ زوریش سہیرہ تو داوای مؤلّہ ت لہ من دہ کہیت تا موقوفیک سزابدہیت وادہ زانیت من لہ سزای خوا دہ تپاریژم؟، وک بلّی ی پازی بوونی من لہ خہ شم و قینی خوا دہ تپاریژیت؟

جوان وردبہرہ وہ کیّ بہ لگہ ی لہ سہر سہ لمینرا بہ ئہ ندازہ ی ئہ و بہ لگانہ ی حسابی لہ گہ لّدا بکہ، ہرکس دانی بہ ہرچیدانا حسابی ئہ وہ ی بؤ بکہ، ہرکس سیش دانی پیدانہ نا تو سویندی بہ خوائ گہ ورہ پیّ بخق، پاشان وازی لیّ بہینہ، سویند بہ خوا بہ وناپاکی یہ یانہ وہ بگہ پینہ وہ بؤ لای خوا پیّم خوشتہ لہ وہ ی لہ لای خوا دہ ستم بہ خوینیان سووربیّت.^۲

۱ - حلیۃ الاولیاء (۲۷۱/۵) .

۲ - سیرہ عمر بن عبدالعزیز (ابن عبدالحکم) لا ۵۵ .

۳- بەرگرى كردن لەشیواندنى جەستە:

سەر سفر كردن يەككە لەو كارانەى كە بەنيەتى پەرستشەو بەركىت خوا پىي خۆشە لەكاتى حەج و عەرەدا، فەرموودەكانىش بەرگرى دەكەن لەپىش تاشىن، بەلام هەندى كەس پىچەوانەى ئەم پىنمونيانەيان كردووە، ئەگەر بيانويستايە سزای يەكك بەدەن دەهاتن سەرپىشيان سفر دەكرد و عمرى كوپى عبدالعزىزىش... ئەو شتەى لابر دوو نەى هىشت و پىي ى دەووت شىواندنى جەستە.^۱

عمرى كوپى عبدالعزىز نامەى نووسى بۆ كار بە دەستىكى و پىي ى ووت: نەكەيت جەستە بشىوينىت، واتە سەرپىشى خەلكى بتاشىت،^۲ لەچار مەزە بەكەى ئىسلامدا هاتوو كە بەهيج بيانويەك دروست نى يە پىشى كەس بتاشرىت، بەلام لاى مالك وابوحنىفە: نابىت سەرىش سفر بركىت.^۳

شەشەم: دەربارەى بەندكراوان

۱- بەلە بركىت لەلپرسىنەوەى زىندانى:

عمرى كوپى عبدالعزىز... فەرمانى دەركرد بەوەى بەپەلەوبى كە مەرخەمى لەزىندانى يەكان بپرسنەوە و بى مەحكەمە لەزىنداندا نەهیلرێنەوە، هەر كەسى تاوانى بەسەردا سەپا سزاكەى بەدەن و هەر كەسىش هيجى بەسەردا نەسەپا بەزوترىن كات ئازاد بركىت، عمر هەردەم پىي وابوو جىبەجى كردنى سزاكانى _ الحدود _ بەسەرتاوانباراندا هۆكارىكى چاكە بۆ كەم بوونەوەى زىندانىان، چونكە بەرپەستىكى چاكە لەپىگە ناپاك و بەدپەوشتەكاندا.^۴

(جعفرى كوپى (برقان) دەلالت: عمرى كوپى عبدالعزىز... نامەى بۆنوسىن و پىي

۱ - فقه عمر بن عبدالعزيز (۲/۲۱۵).

۲ - الطبقات الكبرى (۵/۳۸۰).

۳ - مفتى المحتاج (۴/۱۹۲).

۴ - فقه عمر بن عبدالعزيز (۲/۲۲۵).

ووتین:....ئەگەر سزا شەریعی یەکان بەتەواوی جی بەجی بکەن بەندکراوانتان زۆر کەم دەبێتەو، خەڵکانی بەدپەروشت و خراپەکاریش دەترسن، وازدەهێنن لەکاری خراپ، زیندانەکان بۆیە پرپەڕەن چونکە لییان ناپرسنەو و دادگاییان ناکەن، ئەو جیگایە بەندیخانە یە ئەک جیگای لیپرسینەو و دادگای کردن، دەی فەرمان دەریکە بۆ فەرمانبەرەکان کە بەزۆترین کات لەزیندانیان پەرسنەو و لەکێشەکانیان بکۆلنەو و لەهەموو پۆژیکدا، ئەگەر سەپا بەسەریاندا باسزای خۆیان وەرگیرن و ئەوانەیشی بێتاوانن با ئازاد بکری.

۲- گەرنگی دان بەگوزەرانی زیندانیەکان:

عمری کوری عبدالعزیز... لەسەر هەموو ئاستەکان و لەهەموو پوویەکەو و چاکسازی ئەنجام دەدا، داد پەروەری لەهەموو پوویەکەو بەرپادەکرد، گەرنگی یەکی زۆر گەورە و تایبەتی بەزیندانیان دەدا و لەو بارە یەو چەندان پێنمایی دەردەکرد تا جل و بەرگ و خواردن و خواردنەو یان بەردەوام پی بدەن،^۱

(جعفری کوری (برقان) دەلیت: عمری کوری عبدالعزیز نامە ی بۆ نووسین ووتی:.... لە (بیت المال) ئەو نەندە یان بۆ خەرج بکەن کە بەشی جل و بەرگ و خواردنیان بکات، فەرمان بدەن مانگانە یان بۆ بپرنەو و بۆ خەزمت کردنی خۆیان و خواردن و جل و بەرگیان، ئەو وەش بەو ی هەموو مانگیک مووچە یەکی دیاری کراویان پی بدەن تا خۆیان شت بکپن، چونکە ئەگەر خواردنیان پی بدەن ئەو بەرپرسیانی زیندان و پاسەوانەکان دەبێن بۆ خۆیان، بە لکو کە سیکی دەستپاک و چاکە خواز بکە بەرپرسی ئەو کارە و هەموو مانگیک خۆی یە ک یە ک ناویان بخوینێتەو و پارە کە بداتە دەستیان، جگە لەو ویش زستان جل و بەرگی زستانە و هاوین جل و بەرگی هاوینە یان بۆ بکات، بۆ ئافەرە تانیشت لەو و زیاتر سەر بۆ شیشیان بۆ بکات... بۆ کە سیکیشت کە دەمریت لییان، بی کە سە و سەرپەرشتی کاریشی نی یە لە پارە ی (بیت

۱ - الخراج لابی یوسف لا ۳۰۱ .

۲ - فقه عمر بن عبدالعزیز (۲/۲۲۶) .

(المال) كفن و دفن بكرين و نوڧزيان له سەر بكریت.^۱

نامەيشى نارد بۆ سەركردهى سوپاكان و پى ى ووتن: له كاروبارى زىندانى يەكان بپروانن و بزائن كى چى به سەردا دەسەبىت بيسەپىتن، زىادەپەوى مەكەن لەسزاداندا، نەخۆشەكانيان خزمەت بكەن ئەوانەيان كەبى كەس و بى پارەن، بزانه كى دەكەيت بەبەرپرسیان لەوكەسانەى دلتاييت لىيان و بەرتیل وەرناگرن، هەرکەسى بەرتیلی وەرگرت ئەو و پىتان و تراوه وای لى بکەن.^۲

۳- زىندانى تايبەت بە ئافرەت:

عمرى كوپى عبدالعزيز... بەردەوام لەپىك و پىك كردنى زىندانەكان و گرنكى دان بەئيش و كارى زىندانى يەكان بوو، فەرمانى دەركردبوو بەدروست كردنى زىندانى تايبەت بە ئافرەتان تالەگەل پياواندا تىكەلى پوونەدات و هەردەم ئەو وى دووپات دەكرده وەكە دیندارو خوا ناس و دەستپاك بكریتە بەرپرس و پاسەوانى ئەو زىندانانە.^۳

عمرى كوپى عبدالعزيز رەزىدە نامەى نووسى بۆ سەركردهكانى سوپا و پى ى ووتن: ...سەيركەن بزائن زىندانى يەكانتان هەرکەسى شكاتى لى كراوه مەيگرە تا تاوانەكەى به سەردا دەسەبىت، هەرکەسىك مەسەلەكەى ئالۆزبوو منى لى ئاگاداربكە بەنامە، ئەوانەى لەسەر بەدپەوشتى دەگيرين كۆت و زنجيريان بكە چونكە زىندان بۆ ئەوان پەندو وانه يە تاچاك ببن، لەسزاداندا زىادەپەوى نەكەيت، چاودىرى زىندانى يە نەخۆشەكان بكە ئەوانەى نەكەس و كارو نەپارەشيان هەيە، ئەگەر كەسىكى ئايندارو بەپىزت گرت مەيپەرە ناو زىندانى يە بەدپەوشت و تاوانبارانەو، باجيابىت لەوان، زىندانىكى تايبەتى بە ئافرەتان دروست بكە، بزانه كەسىكى خاوەن متمانە بكە بەسەر پەرشتيان كەبىر لەبەرتیل وەرگرتن نەكاتەو، هەرکەسىكىش بەرتیلی وەرگرت چىتان پى و تراوه وای لى بکەن.^۴

۱ - الخراج لابی يوسف (۳۰۰، ۳۰۱).

۲ - الطبقات الكبرى (۳۵۶/۵).

۳ - فقه عمر بن عبدالعزيز (۲/۲۲۸).

۴ - الطبقات الكبرى (۳۵۶/۵).

جہوتہم: دہریارہی جیہاد

۱- دیاری کردنی تہ مہنی جہنگاوہر:

لاوانی جیلی یہ کہ می نیسلام کہ مندالانی ہاوہ لہ بہ پڑہ کانی پیغہ مہری خوا بوون ﷺ و ہر دہم ہہ ولیان دہدا کہ پیغہ مہری خوا پازی بکہن کہ بہیلّی نہ وانیش بہ شداری جہنگہ کان بکہن ولہ پیناوی خوادا جہنگن و ہر کہ سیکیان و ہرنہ گریاہ لہ بہر مندالی و کہم تہ مہنی، خیرا دہستی دہ کرد بہ گریان بہ سہردایک و باوکیدا و ثابہ و جۆرہ گہ و رہو بچوک لہ پیشبرکی ی بہ شداری کردنی جیہاد دابوون۔۔

بہ لام عمری کوپی عبدالعزیز رحمہ اللہ یاسایہ کیشی بۆ نہ و کارہ داناو تہ مہنی جہنگاوہری دیاری کرد، کہ (۱۵) سال کہ متر نہ بیت، ہہر مندالیک تہ مہنی گہیشتہ (۱۵) سال ہہ موو مافیکی جہنگاوہری ہہ یہ و ہر کہ سیکیش لہ وتہ مہنہ کہ متر بیت لہ ریزی مال و مندالی جہنگاوہر اندا دادہ نریت و بہ شہ تایبہ تی پی نادریت و یواری بہ شداری کردنی جہنگیشی پی نادریت^۱۔

۲- چۆن جہنگ دہست پی دہکات:

(صفوان) ی کوپی (عمر) دہلّیت نامہ یہ کمان لہ عمری کوپی عبدالعزیزہ و ہ پی گہیشت بۆ کار بہ دہستہ کہ ی نار دبوو لہ وکاتہ دا خلیفہ بووہ _ کہ نوو سیبووی: پہ لاماری ہیچ قہ لایہ کی پۆمہ کان نہ دہن یان ہیچ سہریازگہ یہ کیان تا بانگیان نہ کہن بۆ نیسلام، نہ گہر قبولیان کرد وازیان لی بینن، نہ گہر نہ وہشیان نہ کرد سہرانہ ی سالانہ (جزیہ) یان لی داوا بکہن بدہن، نہ گہر نہ وہشیان پی قبول نہ کرا نیتہر جہنگیان لہ گہ لدا رابگہ یہ نن۔^۲

۳- زۆرتترین ماوہی سنور پاریزی _ الرباط:

موسلمانان لہ دوا ی سہر دہمی یہ کہ می نیسلام و سنوری ولّتی نیسلام پان و فراوان بوو، پۆم و فارسہ کان سنور شکینی و ہیژشی لہ ناکاویان دہ کردہ سہر دی

۱ - فقہ عمر د. شقیر (۴۱۵/۲)۔

۲ - الطبقات الکبری (۳۵۵/۵)۔

نشینه موسلمانەكان و تالان و بړۆيان ده كردن و ئيتړ موسلمانانیش وهك به ندایه تی بۆ خودا ماوه یهك به ماله وه ده چوونه سهر سنوره كان ولهوی ده ژیان تاسنوریش بپاریزن.

به لام عمری کوپی عبدالعزیز سنوری مانه وه یانی به (۴۰) پۆژ دیاری کرد _ که پیشتر هه بوو له سال زیاترو هه بوو تامردن لهوی ده مانه وه - و بۆ ئه وه به سته ووتی: ته ووترین ماوه ی (۴۰) پۆژی ته واهه (رباط).^۱

۴- جهنگاوه ر مافی ته وای ئیش و کاری هه یه: عمری کوپی عبدالعزیز ده لیت: نه گهر جهنگاوه ر له ناو جهنگدا و به سواری و لاخه که یه وه بیت بهنگیت، ته وای سهر به سستی نه وه ی هه یه که مال و پاره و سامانی چی لی دهکات بیکات.^۲

۵- چهك و ولاخ فروشی به دژمنان: فروشتنی چهك وته قه مهنی و ولاخ و گوێزانه وه ی بۆ ناو سوپای دژمنان ده بیته هوی به هیزبوونی سوپای بی باوه پان وزیاتر توانای جهنگیان تیدا دروست دهکات، بۆیه به تاوانیکی گه وره داده نریت، ده بیت دهست بگیریته به سهر ئه و شتانه دا تا نه گاته دهستی دژمنان.

نالهم پوانگه یه وه عمری کوپی عبدالعزیز قه دهغه ی نه وه ی کردووه چهك و تفاق و ولاخ بگوێزیته وه بۆ ولاتی هیندستان چونکه تا ئه و کاته هیندستان یه کیک بووه له ولاته بی باوه پو دژمنه کانی ئیسلام و دواتر پزگارکرا.^۳

۶- نازاد کردنی دیله موسلمانەكان: عمری کوپی عبدالعزیز رحمته الله علیه له نامه کانیدا بۆ کار به دهسته کانی نه وه ی دووپات ده کرده وه که هه ولی زۆریده ن و پاره ی باش بده ن له پینا و پزگار کردنی دیلی

۱ - الطبقات الكبرى (۳۵۵/۵) .

۲ - الطبقات الكبرى (۳۵۲/۵) .

۳ - فقه عمر بن عبدالعزیز (۴۲۷/۲) .

موسلمان له زندانی بی باوه پکاندا، بوی یه کی له کار به دهسته کانی نووسی وپی ی ووت: پاره بده له پیناو نازادکردنی دیله موسلمانان کاندایتر با له و پیناوه شدا هه موو سامانه که تان له دهست بدهن.^۱

(ربیعہ ی کوری (عطاء) له عمری کوری عبدالعزیز وه ده گپریته وه که (۱۰) دیلی پومه کانی به ره لا کرد له پیناو نازاد کردنی یه کی دیلی موسلماناندا.^۲

۷- (ربیعہ ی کوری (عطاء) ده لیت: عمری کوری عبدالعزیز نامه یه که وه ندی پاره ی له گه لدا ناردم بوی کار به دهستی _ ساحل ی عه دن وپی ی ووت: - پاره بده له پیناو پرزگار کردنی ژن وپی او کویله و (أهل الذمة) له دیلی.

به مه شدا نه وپه ری دادپه روه ری عمرمان بوی دهرده که ویت، که فه رمان دهرده کات پاره و سامان خه رج بکه ن له پیناو به ره لا کردنی هه ردیلیکی ولاتی نیسلام ئیتر باموسلمانیش نه بیت، چونکه ده بیت خه می (أهل الذمة) بخوریت وپه رگریان لی بکریت که نه مه ش نه وپه ری په یمان بردنه سه ری ولاتی نیسلام ده گه یه نیت به رامبه ر نه و_ ناینداران هی تر _ که له ژیر سیبهری ئالای نیسلامدا ده ژین و وه که هه رموسلمانیک خه میان ده خوریت وپرزگارد ه کرین.^۳

۸- که راهه تی کوشتنی دیل:

(معمر) ده لیت: پی او یکی خه لکی شام که پاسه وانی عمری کوری عبدالعزیزی بوو بوی گیرامه وه و ده یووت: هه رگیز عمری کوری عبدالعزیزم نه دیوه نه سیر بکوژیت مه گه ر یه که جار نه ویش دیلیکی تورکی کوشت، ده لی نه وه ش نه وه بوو جار یکیان کومه لیک دیلی تورکیان هی نایه به ردهستی عمر، نه ویش فه رمانی دهرکرد که بیانکه ن به کویله، له و کاته دا یه کی دیله کان به دهنگی به رز ووتی: نه ی گه وره ی باوه رداران، نه گه ر نانه مه ت ده بیینی _ نامه ژه ی کرد بوی دیلیک له خو یان _ چون

۱ - حلیه الاولیاء (۳۱۱/۵) .

۲ - الطبقات الکبری (۳۵۴/۵) .

۳ - فقه عمر بن عبدالعزیز (۴۳۶/۲) .

شەرى دەكرد وچۆن موسلمانى دەكوشت، دەستت دەكرد بەگريان بۆيان، عمرىش ووتى: كامەيە بيهيئنه پيشەوہ تابيكوژم، ھەستايە سەر پى وچووہ پيشەوہ لى و كوشتى.^۱

عمرى كوپى عبدالعزيز ﷺ زۆر پى ناخۆش بووہ دىل بكوژرئت بەلام وئەم دانەيەش كەبەدەستى خۆى كوشتى لەبەر ئەوہ بوو كەژمارەيەكى زۆر لەموسلمانانى كوشتبوو، بەلام پىگاي دابوو بەموسلمانان كە بيانكەن بەكۆيلە و خزمەتكار، كە ئەوہش بۆچوونىكى فيقھى عمرە و لەدەستەلاتيشدا كارى پى كردووہ.

ھەشتەم: لەژن مارەبەرىن وتەلاق داندا

۱- ژن مارەبەرىن بەبى بوونى (ولى):

وہلى لەئىسلامدا واتە سەرپەرشتىارى ژن لەخزمە نزىكەكانى وەك باوك، برا، مام، خال، باپير، كوپ و بەبى بوونى وەلى نىكاح دانامەزئت مەگەر دەولەتى ئىسلام خۆى بكات بەوہلى ئەو ئافرەتانەى كەكەسيان نى يە بياندەن بەشوو.^۲

(سفيان) لەپياويكى خەلكى جەزيرەوہ گىراويەتى يەوہ كە ووتىەتى: پياويك لەسەردەمى عمرى كوپى عبدالعزيزدا ئافرەتەيكى خواست، كەوہلى يەكەى لەوئى نەبوو لەرۆم نىشتەجى بوو، عمرىش نىكاحەكەى ھەلوہشاندەوہ و ووتى: يان دەبى وەلى ھەبئت يان دەبئت حكومت _السلطان_ بيدات بەشوو.^۳

۲- دوو وەلى كچيک بەشوو دەدەن:

(ثابت) ي كوپى (قيس الغفارى) دەلئت: نامەيەكم نووسى بۆ عمرى كوپى عبدالعزيز دەربارەى ئافرەتەيك كەدوو پياوى ھۆزى (جەينە) ھەريەكە بۆخۆى بوو

۱ - مصنف عبدالرزاق (۲۰۰/۵)، (۲۰۰۶).

۲ - ووتەى وەرگير.

۳ - مصنف ابن ابى شيبه (۱۳۲/۴).

بوون به (ولی) نه و ژنه و هه ریه که و له پیاویک ماره یان برپیوو، عمریش له نامه یه کدا وه لامي دایه وه وپی ی ووت: باشایه تی عه دل وخواناس له نیواندا هه بن وکچه که سه ریشک بکه، هه رکامیانی هه لېژارد نه وه یان هاوسه ریه تی.

۳- زینای له گهل کردووه و، پاشان خواستوو یه تی:

ثایا نه گه ر پیاویک زینا بکات له گهل ژنی کدا ثایا بوی هه یه بهیئنی یان نا؟ بو چوونی عمری کوپی عبدالعزیز وایه که بوی هه یه بهیئنی نه گه ر زانی ژنه که ته و به ی کردووه، نه مهش پایه کی ژیرانه یه و پیکایه تی، چونکه زوری له ده رگا کانی خراپه کاری داده خات، هه روه ها هیچ جیاوازیه کیش نی یه له نیوان نه وه ی نه و زینای کردبیت له گهل ی یان پیاویکی تر،

نه گه ر بلین: دروست نی یه نه م پیاوه بهیئنی، ده ی خه لکانی تریش نایانه ویت، نه مهش خراپه و زینای گه وره ی لی ده که ویته وه.^۱

(یحیی) ی کوپی (سعید) ووتوو یه تی: پرسیار له عمری کوپی عبدالعزیز کرد ده رباره ی ئافره تی ک تووشی غه له ت بووه، پاشان ده بینن په وشتی گورپاوه و چاک بووه، ثایا پیاوه که ده توانیت بیخوازیت، عمر ووتی: وه ک پیم گه یشته وه گومان وایه، واته بوی هه یه بیخوازیت.^۲

۴- ماره کردنی خیزانی نه سیر:

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ ده لیت: هه رگیز خیزانی نه سیری موسلمان له که س ماره ناکریت، ماده م هیشتا هاوسه رکه ی له کوتی دیلی دایه،^۳ چونکه نه م نه سیره موسلمان به هوی لی بران وگیان بازی خویه وه و به شداری کردنی له شه ره فی جیهاد و کوشتاری دوزمنانی نیسلامدا، له پیناو به رزی ئالای نیسلام و به رگری

۱ - فقه عمر بن عبدالعزیز (۱/۴۱۲) .

۲ - مصنف ابن ابی شیبه (۴/۲۵۰) .

۳ - الطبقات ابن سعد (۵/۳۵۱) .

له خاك و نیشتمانی موسلمانان، دیل کراوه له بهر نه م هه لویسته مه زنه‌ی که له پیناو
 ناینه که یدا خوی کردوته قوریانی _ ده بیټ خیزانه که‌ی نه مه‌ی له یاد نه چیت و نه م
 پیزه‌ی لی بنی و نارام بگری و هه ول نه دات شوو بکاته وه تاخوا‌ی که وره ده روی
 لی ده کاته وه وهاوسه ره نه سیره که‌ی بۆ ده که پینتته وه، به تاییه ت مانه وه‌ی
 له دیلیدا به ده ست خوی نی یه، هه روه که له هه موو ساتیکدا گومانی به ربوونی هه یه،
 له بهر نه م هوایانه له دادپه روه‌ی و ویزدان داریه که‌ی خوی بگریټ وشوونه کات تا
 میړده که‌ی ده که پیتته وه.^۱

۵- ماره کردنی خیزانی وون بوو - المفقود :

نه که ر پیاویک وون بوو، هه والی نه ما، که س نازانیت نایا مردووه یان زیندووه ؟
 نایا ده بیټ خیزانه که‌ی به رده وام چاوه پوانی بکات ؟ و عمری کوپی عبدالعزیز رحمته الله
 پی ی وایه که خیزانی پیاوی وون بوو، ماوه‌ی (۴) سال چاوه پوانی ده کات وپاش
 نه وه ده توانیت شوو بکات.

بۆ نه و مه به سته عمر نامه‌ی نارد بۆ عدی کوپی أرطاة وپی ی ووت: خیزانی نه و
 که سه‌ی که وون بووه و دیار نه ماوه، بۆ ماوه‌ی (۴) سال چاوه پوان ده بیټ.^۲
 وادیاره عمری کوپی عبدالعزیز پی ی وابووه که نه و ژنه دوا‌ی چوار ساله که،
 چوار مانگ و ده پوژ له - عده - دا چاوه پوان ده کات پاش نه وه شوو ده کاته وه.^۳

۶- ژنیك ته لاق بدریت پیش نه وه‌ی پیاوه که‌ی بیگوینزیتته وه :

عمری کوپی عبدالعزیز رحمته الله پی ی وایه که نه و نافرته‌ی ماره برابیت له که سیك و
 که سه که ش پیش نه وه‌ی بجیتته لای تلاقى بدات، نافرته که نیوه‌ی ماره‌ی
 ده که ویت، له وباریه عمر ده لیت : نیوه‌ی ماره‌ی ده که ویت ونه میرات ده بات ونه -
 عده - یشی پیو یسته.^۴

۱ - فقه عمر بن عبدالعزیز (۴۱۸/۱).

۲ - المحلی (۱۳۸/۱۰).

۳ - فقه عمر بن عبدالعزیز (۴۱۸/۱).

۴ - مصنف ابن ابی شیبه (۳۳۱/۴).

۷- ئايا باوك دىتوانى شىر بايى وەربىگىرىت؟

عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ پى ئى وايە مارهىيى تايىبە تە بە ئافرىتە وە وەس، ئەگەر باوك شىتىكى بۆ خۆى لەگىرى بەستى ماره بىرىنە كەدا بىرىادا، ئەوا ئە وەش دەچىتە پىزى مارهىيى يەكە وەردووكيان دەدرىت بە ئافرىتە كە و باوكى هىچى ناكە وىت.

(ابو عر و الاوزاعى) دەلىت: پىاويك كچەكەى بە شوودا لەسەر (۱۰۰۰) دىنار وەك مارهىيى بۆ كچەكەى و (۱۰۰۰) یش بۆخۆى، عمرى كوپى عبدالعزىز بىرىادا (۲۰۰۰) دىنارەكە بدرىت بەكچەكە و باوكەكەش هىچى نەكە وىت.^۱

۸- گالىتە كىردن بە تە لاق خواردن:

عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ پى ئى وايە كە دەبىت لەسەر تە لاق خواردن موسلمان لىبىرسىنە وەى لەگەلدا بىكرىت، ئىتر جىاوازى نى يە لەنىوان ئە وەى بە پاستى بوو بىت يان بە گالىتە، (سلىمان) ى كوپى (حبىب المحارىبى) دەلىت: عمرى كوپى عبدالعزىز نامەى بۆ نووسىم و ووتى پىم: باگىل وگە وچەكان ەموو گالىتە يە كيان لى قبول بىكرىت بە لام لەمەسەلەى تە لاق خواردن و بەندە ئازاد كىردندا لىيان قبول نەكەن.^۲

۹- بەزۆر ژنەكەى تە لاق بدەن:

هەندى كات واپوو دەدات پىاويك لە ژىر گوشار و زۆردا ژنەكەى پى تلاق بدەن، وەك ئە وەى بە تە لاق سوپىندى پى بخۆن بۆ كىردنى كارىك، يان ەرهشەى كوشتنى لى بىكرىت ئەگەر ژنەكەى تلاق نەدات.

ئايا ئەم جۆرە تە لاقانە دەكەون يان نا؟ و عمرى كوپى عبدالعزىز ﷺ پى ئى وايە تە لاقى زۆر لى كراو بە هىچ جۆرىك ناكە وىت.^۳

۱ - مصنف ابن ابى شىبە (۲۰۱/۴) .

۲ - ەمان سەرچاوە (۱۰۶/۵) .

۳ - فقە عمر بن عبدالعزىز (۴۳۴/۱) .

۱۰- پياويك نيو ته لاقى ژنه كهى بدات:

به عمرى كوپى عبدالعزيزيان ووت: پياويك نيو ته لاقى ژنه كهى بدات، حوكمه كهى چى يه؟ عمر له وه لامدا ووتى: به ته لاقىكى ته واو حسيب ده كريت له سهرى^۱.

۱۱- ئافرهت ده توانيت خوڤ ته لاق بدات؟

ئەگەر ئافرهتێك له كاتى ماره بپيندا داواى كردبوو كه ته لاق له دهستى ئه وداييت نهك به دهستى ميترده كهى وميترده كهشى قبولى كرد، ئايا ئەگەر پياوه كهى ته لاق بدات ته لاقى ده كه ویت يان نا؟

عمرى كوپى عبدالعزيز رەزى پى ى وايه ته لاقه كه ده كه ویت به لام يهك ته لاقى ده كه ویت نيتر با سى به سى يشى خوارد بىت، بۆى ههيه ههركاتێك بيگه پينيت هه بۆلاى خوڤ.

دهربارهى پياويكى هوزى تهميم كه ته لاقى دابوو به دهستى ژنه كهى وئەویش پاش ماوه يهك كابراى ته لاق دا، عمر ووتى: ئەگەر كارى ته لاق بداته وه دهستى پياوه كهى ئه وه ده بىته وه بهمى ئه و، ئەگەر خوڤ ته لاق دا ئه وه به يهك ته لاق داده نريت و ئەگەر ويستى پياوه كهى به پينيت هه ئه وه هه قى خوڤه تى.^۲

۱۲- ژنى كافريك موسلمان بىيت:

ئەگەر ئافرهتێك موسلمان بىيت وله و كاته دا خيزانى كافريك بىت، ئه وه نيكاحى نيوانيان هه لده وه شىته وه وله يهك جيا ده كرين هه.

(معمرى كوپى (سليمان) له باوكى يه وه ده گيترته وه و ده لىت: (حسن) و عمرى كوپى عبدالعزيز رەزى دهربارهى ژنى گاوه موسلمان بىيت ده لىن: ئيسلام له ميترده گاوه كهى جيا ده كاته وه.^۳

۱ - فقه عمر بن عبدالعزيز (۱/۴۴۱).

۲ - مصنف ابن ابى شيبه (۵/۵۷). * مه بهست حه سهنى به سهرى يه (وه رگيتر).

۳ - فقه عمر بن عبدالعزيز (۱/۴۵۰).

ئەم جىبابونە ۋە يەش پوۋنادات تا داۋا لە پىاۋەكەى نەكرىت كە موسلمان بىت و ئەگەر پازى نەبوو ئەوا تەلاقى بائىنى دەكەوئىت، ھەركاتىك موسلمان بوو لە ماۋەى (عدە)ى خىزانە كەيدا ئەو مافى خۆيەتى بەئىنئىتە ۋە.^۱

۱۲- ژنىك پىاۋەكەى لە دورەو نايە تە ۋە:

عمرى كوپى عبدالعزیز ﷺ پىى وايە كە ئەو ژنەى كە مئردەكەى لىى دووركە وتۆتە ۋە ەك ئەوەى لە دەرهەو و لاتە .. بۆى ھەيە تاماۋەى دوو سال چاۋە پوانى مئردەكەى بكات، پاش ئەو ماۋەيە يان دىتە ۋە بۆلاى ژنەكەى يان دەبىت تە لاقى بدات.

بۆ ئەو مەبەستە نامەى نووسى بۆ كارىبە دەستەكانى و ووتى: ھەركەسى خۆى شار دەو - دوركە وتە ۋە- بۆ ماۋەى دوو سال، يان پىى تە لاق بدەن يان بىنئىن بۆ لای پىاۋەكەى.^۲

ئەمە شتىك بوو لە خەروارى ئجتھاد و لىكولئىنە ۋە فقهى يە وردەكانى عمرى كوپى عبدالعزیز كە ھەموو يان پىيان دەوترىت فقهى كردە ۋەيى ھىچ حوكمىكى خەيال و دور لە واقعى تىدا بەدى ناكرىت، ھەموو ئەم كارانەيشى لە ژىر رۆشنايى قورئان و سوننەت و ووتە و بۆ چوونە فىقھى يەكانى خولەفاكانى راشدىن دا دەردەبى .

دكتور (محمد شقىر) نامەى دوكتوراكەى لە سەر فىقھى عمرى كوپى عبدالعزیز نووسى ۋە لە دوو بەرگى گەورەدا كۆى كردۆتە ۋە لە ولاتى سعودىيە ۋە ھەركەس پىى خۆشە زياتر شارەزابىت لە دەرياي فىقھى عمر با سەر لە وكتىبە نايابە بدات.

۱ - فقه عمر بن عبدالعزيز (۱/۴۵۱، ۴۵۲) .

۲ - ھەمان سەرچاۋە (۱/۴۵۵) .

به شی هه شته م

فیقهی به ریوه بردن (الادارة) له لای عمرو دواړوژه کانی ته مه نه

وگیانی سپاردنی رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ

یه که م: والی یه ناوداره کانی دهو له ته که ی عمر

۱- (حجاج) کوپی (عبدالله الحکمی).

نهم پیاوه والی خوراسان وسجستان بووه، (الذهبی) دهرباره ی ده لیت: پیشه وای سوپا و سوارچاکی که تیبه کان بووه، (ابو عقبه الجراح ی کوپی عبدالله الحکمی، له کاتی حوکمی که جاجدا کردوویه تی به والی به سره وپاشان خراسان وسجستان له سرده می عمری کوپی عبدالعزیزدا، پاله وانیکی نازاو چاونه ترس بووه، خواناس و قورنات خوینیکی پایه به رزبووه.^۱

(الجراح) دهرباره ی خو ی ده لیت: بو ماوه ی (۴۰) سال وازم له گونا که یتنا له شه رماندا، پاش نه و ماوه یه (ورع) م بو دوست بوو.^۲ (وهرع واته: گونا که یت و حرام خواردنی له به رچا و که وت (وهرگیږ).

به رپرسی خوراسان بووه له هر سی بوا ری جه نگی و نایی و دارایی.^۳ وله سالی (۱۱۲) ی کزچیدا و له سرده می خلیفه هیشامدا شه هیدکرا.

(سلیم) ی کوپی (عامر) ده لیت: چوم بولای (جراح) وده سته کانی به رزکرده وه و هموو فرمانده کانی چوارده وریشی ده ستیان به رزکرده وه، ماوه یه که به بی ده نگی

۱ - سیر اعلام النبلاء (۱۸۹/۵) .

۲ - همان سرچاوه (۱۹۰/۵) .

۳ - همان سرچاوه .

مايه وه وپاشان پى ى ووتم: ئەى (ابا يحيى) ئەزانىت خەرىكى چى بووين؟ ووتم: ئەه
 هەرئەوه ندهيه ئىوه م بينى دەستان بەرزكرده وه ومنيش له گەلتاندا دەستم
 بەرزكرده وه. ئەویش ووتى: دەپاراپنە وه وداواى شەهیدبوونمان لەخوای _
 عزوجل _ دەکرد.

دهى سویند بەخوا هەر هەموویان لەغەزاكاندا شەهید بوون.^۱ ئەوه بوو
 لەسالى (۱۱۲) دا لەشكرى خستە پى بەرهو (أزربايجان) بۆ جەنگ لەگەڵ (ابن خاقان)
 وله وى جەنگىكى دژوار و ترسناكیان كرد، لەمانگى پەمەزاند جراح الحكمى شەهید
 بوو بەئاواتى خوێ گەشت و سوپا كەيشى سەرکەوتنیا بەدەست هینا وموسلمانان
 زۆر نینگەرانى كوشتنى جراح ى سەركردهيان بوون و بەكۆل دەگریان بۆى.^۲

۲- (عدى)كوپى (أرطاة):

ئەم پیاوه والى شارى بەسره بوو لەسەر دەمى كوپى عبدالعزیزدا، خواناس
 بووه، وتارییژىكى کاریگەر بووه، (عمروى كوپى) (عبسه) و (ابى امامه) دەلێن
 : (عبادى كوپى) (منصور) دەلێت: (عدى) لەمزگەوتى مەدائن ووتارى بۆ دەداین
 خوێ دەگریا و هەمووشمانى كردبووه گریان.^۳

عمرى كوپى عبدالعزیز ﷺ هەردەم بەسەرى دەكرده وه و بەردەوام ئامۆژگارى و
 ئاراستەى جوانى پێش كەش دەکرد.

(معمر) دەلێت: عمر نامەیهكى نووسى بۆ (عدى) كوپى (أرطاة) وپى ى ووت: تۆ
 بەم عەمامە پەشەتە وه بە بەشداری كردنت لەوانەى زاناكاندا منت خەڵەتاندوه،
 خوای گەوره زۆر شتى نهینى ئىوهى بۆ ئاشكرا كردووم، دهى ئایا سەردانى
 گۆرستانەكان دەكەیت؟^۴

۱- سیر اعلام النبلاء (۱۹۰/۵).

۲ - هەمان سەرچاوه.

۳ - سیر اعلام النبلاء (۵۳/۵).

۴ - سیر اعلام النبلاء (۵۳/۵).

(عدی) بہرہو بہ سرہ کہوتہ پی(یزید)ی کوپی(ملہب)ی گرت و کوٹی کرد و ناردی بؤ لای عمری کوپی عبدالعزیز، کاتیؑ عمر کوچی دواپی کرد(یہزید) لہبہندی پزگاری بوو، دہستہیہکی جہنگی بؤ خوئی دروست کرد و بانگہشہی گہپانہوہ بؤ سہر ژیانی عمری کوپی خطاب دہکرد و، نالای پہشی ہلکرد بوو، (مسلمہ)ی کوپی(عبدالملك) لہگہلی جہنگاو کوشتی، بہلام(موعاویہ)ی کوپیشی بہلاماری(عدی)دا وگرتی و بہسزا کوشتی۔

بہم جوڑہ لہسالی(۱۰۲)ی کوچیدا یہکی لہوالی چاک و بہمتمانہکانی عمری کوپی عبدالعزیز شہید کرا^۱، (دارالقطنی) دہلئت: پیاویکی(ثقة) بووہ و فرمودہی لیؑ و ہر دہہگیریت۔

۳- (عبدالحمید)ی کوپی(عبدالرحمن)ی کوپی(زید)ی کوپی خطاب: نہم پیاوہ والی شاری کوفہ بووہ و ناوی(أبو عمرو العدوي الخطابي المدني) بووہ و بہ(الامام العادل) ناوبانگی دہرکردوہ، نؤد بہپیز بووہ، لہسالی(۱۱۵)ی کوچیدا کوچی دواپی کردوہ۔^۲

۴- (عمر)ی کوپی (ہبیرہ):

والی جہزیرہ بووہ، لہژیرمہندہ نازاو بہجہرگہکان بووہ، یہکیؑ لہپیاو ماقولانی ولاتسی شام بووہ، عمر لہسالی(۱۰۰)ی کوچیدا کردی بہ والی، لہناوچہی(نہرمینیا)وہ لہگہلؑ پؤمہکاندا جہنگاوہ و شکاندوونی و نہسیریکی نؤدی لیؑ گرتوون، بہردہوام والی جہزیرہ بوو تا سہردہمی (یزید)ی کوپی (عبدالملك)و نہویش کردی بہوالی عیراق و خوراسان، پاشان لہبہر ہندیؑ ناکوکی ہشام ی کوپی عبدالملك لای برد، پاشتر کردی یہ زیندان و لہپڑگہی خزمہتکارہکانہوہ پڑگہی ہلانتی بؤ ناسان کرا و نہویش پای کرد بؤ لای (مسلمہ)ی کوپی (عبدالملك)و داوای پہنابہریتی لیؑ کرد و نہویش بہپیزہوہ پہنای دا لہسالی(۱۰۷)ی کوچیدا کوچی دواپی فرمود۔^۳

۱- سیر اعلام النبلاء(۵/۵۳)۔

۲- ہمان سہرچاوہ (۵/۱۴۹)۔

۳- سیر اعلام النبلاء (۵/۵۶۲)۔

۵- (أبو بكر محمد) ى كوپى (عمرو) ى كوپى حزم:

والى شارى مەدینە بوو، يەككە لەپېشەواو زانا متمانە پېكراوھكان بوو، لەسەرەتاوھ ئەمىرى شارى مەدینە بوو وپاشان بوو بەقازى ئەوشارە، دەلێن: زانائىر كەسى سەردەمى خۆى بوو لەبوارى دادوهریدا، لەپېزى تابىعینە بچوكەكاندا ھەژمار كراوھ.^۱

عطافى كوپى خالد لەدايكى يەوھ و ئەویش خێزانى (ابن حزم) ھوھ دەگېرپتەوھكە (ابن حزم) ى ھاوسەرى ماوھى (۴۰) ساڵە لەسەر جېگەنە خەوتووھ.^۲

۶- (عبدالعزیز) ى كوپى (عبدالله) الاموى:

ئەم پیاوھ لەپېش ھوكمى عمرى كوپى عبدالعزیزدا وسەردەمى (سلیمان) ى كوپى (عبدالمك) دا والى شارى مەككە بوو، عمر بەپیاوئىكى پاك ولتھاتووى زانیوھ بۆیە لەجېگەى خۆى ھېشتووئیتىوھ، (نسائى) و (ابن حبان) لەناو_ئقە_كاندا ناویان بردووھ.^۳

۵- (رفاعه) ى كوپى (خالد) ى كوپى (ثابت الفھمى) :

عمرى كوپى عبدالعزیز كردى بەوالى ولاتى مىسر كە خۆى پیاوئىكى خەلكى مىسر بوو، ناوبانگى خواناسى وپیاو چاكى و دادپەرورەرى و بەدوور لەپارەو دنیا وىستى دەرکرد بوو. ولەمانگى (ربیع الاول) ى سالى (۹۹) دا عمر لەسەر كار لای برد و (ایوب) ى كوپى (شرحبیل) ى خستە جېگای.^۴

۶- (اسماعیل) ى كوپى (عبدالله) ى كوپى (ابى مهاجر المخزومى) :

عمر ﷺ ھەلپبژارد و كردى بەوالى ولاتى (مغرب) وپیاوئىكى صالح و دنیاو وىست، لەسالى (۹۹) دا گەشتوئتە ولاتى (مغرب)، ناوبانگى چاكەى دەرکردبوو، ھەق و

۱- سیر اعلام النبلاء (۳۱۴/۵) .

۲- ھەمان سەرچاوھ .

۳- تاریخ خلیفہ لا ۳۲۳ .

۴- عمرو سیاسته فى رد المظالم لا ۲۸۹ .

دادپہ روہری بہرپا کردبوو لہو ناوچہ یہ دا سہرتاسہری بہرہریہ کان لہ سہر دہستی
 ۱۰ ۱۱ ۱۲ ۱۳ ۱۴ ۱۵ ۱۶ ۱۷ ۱۸ ۱۹ ۲۰ ۲۱ ۲۲ ۲۳ ۲۴ ۲۵ ۲۶ ۲۷ ۲۸ ۲۹ ۳۰ ۳۱ ۳۲ ۳۳ ۳۴ ۳۵ ۳۶ ۳۷ ۳۸ ۳۹ ۴۰ ۴۱ ۴۲ ۴۳ ۴۴ ۴۵ ۴۶ ۴۷ ۴۸ ۴۹ ۵۰ ۵۱ ۵۲ ۵۳ ۵۴ ۵۵ ۵۶ ۵۷ ۵۸ ۵۹ ۶۰ ۶۱ ۶۲ ۶۳ ۶۴ ۶۵ ۶۶ ۶۷ ۶۸ ۶۹ ۷۰ ۷۱ ۷۲ ۷۳ ۷۴ ۷۵ ۷۶ ۷۷ ۷۸ ۷۹ ۸۰ ۸۱ ۸۲ ۸۳ ۸۴ ۸۵ ۸۶ ۸۷ ۸۸ ۸۹ ۹۰ ۹۱ ۹۲ ۹۳ ۹۴ ۹۵ ۹۶ ۹۷ ۹۸ ۹۹ ۱۰۰ ۱۰۱ ۱۰۲ ۱۰۳ ۱۰۴ ۱۰۵ ۱۰۶ ۱۰۷ ۱۰۸ ۱۰۹ ۱۱۰ ۱۱۱ ۱۱۲ ۱۱۳ ۱۱۴ ۱۱۵ ۱۱۶ ۱۱۷ ۱۱۸ ۱۱۹ ۱۲۰ ۱۲۱ ۱۲۲ ۱۲۳ ۱۲۴ ۱۲۵ ۱۲۶ ۱۲۷ ۱۲۸ ۱۲۹ ۱۳۰ ۱۳۱ ۱۳۲ ۱۳۳ ۱۳۴ ۱۳۵ ۱۳۶ ۱۳۷ ۱۳۸ ۱۳۹ ۱۴۰ ۱۴۱ ۱۴۲ ۱۴۳ ۱۴۴ ۱۴۵ ۱۴۶ ۱۴۷ ۱۴۸ ۱۴۹ ۱۵۰ ۱۵۱ ۱۵۲ ۱۵۳ ۱۵۴ ۱۵۵ ۱۵۶ ۱۵۷ ۱۵۸ ۱۵۹ ۱۶۰ ۱۶۱ ۱۶۲ ۱۶۳ ۱۶۴ ۱۶۵ ۱۶۶ ۱۶۷ ۱۶۸ ۱۶۹ ۱۷۰ ۱۷۱ ۱۷۲ ۱۷۳ ۱۷۴ ۱۷۵ ۱۷۶ ۱۷۷ ۱۷۸ ۱۷۹ ۱۸۰ ۱۸۱ ۱۸۲ ۱۸۳ ۱۸۴ ۱۸۵ ۱۸۶ ۱۸۷ ۱۸۸ ۱۸۹ ۱۹۰ ۱۹۱ ۱۹۲ ۱۹۳ ۱۹۴ ۱۹۵ ۱۹۶ ۱۹۷ ۱۹۸ ۱۹۹ ۲۰۰ ۲۰۱ ۲۰۲ ۲۰۳ ۲۰۴ ۲۰۵ ۲۰۶ ۲۰۷ ۲۰۸ ۲۰۹ ۲۱۰ ۲۱۱ ۲۱۲ ۲۱۳ ۲۱۴ ۲۱۵ ۲۱۶ ۲۱۷ ۲۱۸ ۲۱۹ ۲۲۰ ۲۲۱ ۲۲۲ ۲۲۳ ۲۲۴ ۲۲۵ ۲۲۶ ۲۲۷ ۲۲۸ ۲۲۹ ۲۳۰ ۲۳۱ ۲۳۲ ۲۳۳ ۲۳۴ ۲۳۵ ۲۳۶ ۲۳۷ ۲۳۸ ۲۳۹ ۲۴۰ ۲۴۱ ۲۴۲ ۲۴۳ ۲۴۴ ۲۴۵ ۲۴۶ ۲۴۷ ۲۴۸ ۲۴۹ ۲۵۰ ۲۵۱ ۲۵۲ ۲۵۳ ۲۵۴ ۲۵۵ ۲۵۶ ۲۵۷ ۲۵۸ ۲۵۹ ۲۶۰ ۲۶۱ ۲۶۲ ۲۶۳ ۲۶۴ ۲۶۵ ۲۶۶ ۲۶۷ ۲۶۸ ۲۶۹ ۲۷۰ ۲۷۱ ۲۷۲ ۲۷۳ ۲۷۴ ۲۷۵ ۲۷۶ ۲۷۷ ۲۷۸ ۲۷۹ ۲۸۰ ۲۸۱ ۲۸۲ ۲۸۳ ۲۸۴ ۲۸۵ ۲۸۶ ۲۸۷ ۲۸۸ ۲۸۹ ۲۹۰ ۲۹۱ ۲۹۲ ۲۹۳ ۲۹۴ ۲۹۵ ۲۹۶ ۲۹۷ ۲۹۸ ۲۹۹ ۳۰۰ ۳۰۱ ۳۰۲ ۳۰۳ ۳۰۴ ۳۰۵ ۳۰۶ ۳۰۷ ۳۰۸ ۳۰۹ ۳۱۰ ۳۱۱ ۳۱۲ ۳۱۳ ۳۱۴ ۳۱۵ ۳۱۶ ۳۱۷ ۳۱۸ ۳۱۹ ۳۲۰ ۳۲۱ ۳۲۲ ۳۲۳ ۳۲۴ ۳۲۵ ۳۲۶ ۳۲۷ ۳۲۸ ۳۲۹ ۳۳۰ ۳۳۱ ۳۳۲ ۳۳۳ ۳۳۴ ۳۳۵ ۳۳۶ ۳۳۷ ۳۳۸ ۳۳۹ ۳۴۰ ۳۴۱ ۳۴۲ ۳۴۳ ۳۴۴ ۳۴۵ ۳۴۶ ۳۴۷ ۳۴۸ ۳۴۹ ۳۵۰ ۳۵۱ ۳۵۲ ۳۵۳ ۳۵۴ ۳۵۵ ۳۵۶ ۳۵۷ ۳۵۸ ۳۵۹ ۳۶۰ ۳۶۱ ۳۶۲ ۳۶۳ ۳۶۴ ۳۶۵ ۳۶۶ ۳۶۷ ۳۶۸ ۳۶۹ ۳۷۰ ۳۷۱ ۳۷۲ ۳۷۳ ۳۷۴ ۳۷۵ ۳۷۶ ۳۷۷ ۳۷۸ ۳۷۹ ۳۸۰ ۳۸۱ ۳۸۲ ۳۸۳ ۳۸۴ ۳۸۵ ۳۸۶ ۳۸۷ ۳۸۸ ۳۸۹ ۳۹۰ ۳۹۱ ۳۹۲ ۳۹۳ ۳۹۴ ۳۹۵ ۳۹۶ ۳۹۷ ۳۹۸ ۳۹۹ ۴۰۰ ۴۰۱ ۴۰۲ ۴۰۳ ۴۰۴ ۴۰۵ ۴۰۶ ۴۰۷ ۴۰۸ ۴۰۹ ۴۱۰ ۴۱۱ ۴۱۲ ۴۱۳ ۴۱۴ ۴۱۵ ۴۱۶ ۴۱۷ ۴۱۸ ۴۱۹ ۴۲۰ ۴۲۱ ۴۲۲ ۴۲۳ ۴۲۴ ۴۲۵ ۴۲۶ ۴۲۷ ۴۲۸ ۴۲۹ ۴۳۰ ۴۳۱ ۴۳۲ ۴۳۳ ۴۳۴ ۴۳۵ ۴۳۶ ۴۳۷ ۴۳۸ ۴۳۹ ۴۴۰ ۴۴۱ ۴۴۲ ۴۴۳ ۴۴۴ ۴۴۵ ۴۴۶ ۴۴۷ ۴۴۸ ۴۴۹ ۴۵۰ ۴۵۱ ۴۵۲ ۴۵۳ ۴۵۴ ۴۵۵ ۴۵۶ ۴۵۷ ۴۵۸ ۴۵۹ ۴۶۰ ۴۶۱ ۴۶۲ ۴۶۳ ۴۶۴ ۴۶۵ ۴۶۶ ۴۶۷ ۴۶۸ ۴۶۹ ۴۷۰ ۴۷۱ ۴۷۲ ۴۷۳ ۴۷۴ ۴۷۵ ۴۷۶ ۴۷۷ ۴۷۸ ۴۷۹ ۴۸۰ ۴۸۱ ۴۸۲ ۴۸۳ ۴۸۴ ۴۸۵ ۴۸۶ ۴۸۷ ۴۸۸ ۴۸۹ ۴۹۰ ۴۹۱ ۴۹۲ ۴۹۳ ۴۹۴ ۴۹۵ ۴۹۶ ۴۹۷ ۴۹۸ ۴۹۹ ۵۰۰ ۵۰۱ ۵۰۲ ۵۰۳ ۵۰۴ ۵۰۵ ۵۰۶ ۵۰۷ ۵۰۸ ۵۰۹ ۵۱۰ ۵۱۱ ۵۱۲ ۵۱۳ ۵۱۴ ۵۱۵ ۵۱۶ ۵۱۷ ۵۱۸ ۵۱۹ ۵۲۰ ۵۲۱ ۵۲۲ ۵۲۳ ۵۲۴ ۵۲۵ ۵۲۶ ۵۲۷ ۵۲۸ ۵۲۹ ۵۳۰ ۵۳۱ ۵۳۲ ۵۳۳ ۵۳۴ ۵۳۵ ۵۳۶ ۵۳۷ ۵۳۸ ۵۳۹ ۵۴۰ ۵۴۱ ۵۴۲ ۵۴۳ ۵۴۴ ۵۴۵ ۵۴۶ ۵۴۷ ۵۴۸ ۵۴۹ ۵۵۰ ۵۵۱ ۵۵۲ ۵۵۳ ۵۵۴ ۵۵۵ ۵۵۶ ۵۵۷ ۵۵۸ ۵۵۹ ۵۶۰ ۵۶۱ ۵۶۲ ۵۶۳ ۵۶۴ ۵۶۵ ۵۶۶ ۵۶۷ ۵۶۸ ۵۶۹ ۵۷۰ ۵۷۱ ۵۷۲ ۵۷۳ ۵۷۴ ۵۷۵ ۵۷۶ ۵۷۷ ۵۷۸ ۵۷۹ ۵۸۰ ۵۸۱ ۵۸۲ ۵۸۳ ۵۸۴ ۵۸۵ ۵۸۶ ۵۸۷ ۵۸۸ ۵۸۹ ۵۹۰ ۵۹۱ ۵۹۲ ۵۹۳ ۵۹۴ ۵۹۵ ۵۹۶ ۵۹۷ ۵۹۸ ۵۹۹ ۶۰۰ ۶۰۱ ۶۰۲ ۶۰۳ ۶۰۴ ۶۰۵ ۶۰۶ ۶۰۷ ۶۰۸ ۶۰۹ ۶۱۰ ۶۱۱ ۶۱۲ ۶۱۳ ۶۱۴ ۶۱۵ ۶۱۶ ۶۱۷ ۶۱۸ ۶۱۹ ۶۲۰ ۶۲۱ ۶۲۲ ۶۲۳ ۶۲۴ ۶۲۵ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸ ۶۲۹ ۶۳۰ ۶۳۱ ۶۳۲ ۶۳۳ ۶۳۴ ۶۳۵ ۶۳۶ ۶۳۷ ۶۳۸ ۶۳۹ ۶۴۰ ۶۴۱ ۶۴۲ ۶۴۳ ۶۴۴ ۶۴۵ ۶۴۶ ۶۴۷ ۶۴۸ ۶۴۹ ۶۵۰ ۶۵۱ ۶۵۲ ۶۵۳ ۶۵۴ ۶۵۵ ۶۵۶ ۶۵۷ ۶۵۸ ۶۵۹ ۶۶۰ ۶۶۱ ۶۶۲ ۶۶۳ ۶۶۴ ۶۶۵ ۶۶۶ ۶۶۷ ۶۶۸ ۶۶۹ ۶۷۰ ۶۷۱ ۶۷۲ ۶۷۳ ۶۷۴ ۶۷۵ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۸ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۶۸۵ ۶۸۶ ۶۸۷ ۶۸۸ ۶۸۹ ۶۹۰ ۶۹۱ ۶۹۲ ۶۹۳ ۶۹۴ ۶۹۵ ۶۹۶ ۶۹۷ ۶۹۸ ۶۹۹ ۷۰۰ ۷۰۱ ۷۰۲ ۷۰۳ ۷۰۴ ۷۰۵ ۷۰۶ ۷۰۷ ۷۰۸ ۷۰۹ ۷۱۰ ۷۱۱ ۷۱۲ ۷۱۳ ۷۱۴ ۷۱۵ ۷۱۶ ۷۱۷ ۷۱۸ ۷۱۹ ۷۲۰ ۷۲۱ ۷۲۲ ۷۲۳ ۷۲۴ ۷۲۵ ۷۲۶ ۷۲۷ ۷۲۸ ۷۲۹ ۷۳۰ ۷۳۱ ۷۳۲ ۷۳۳ ۷۳۴ ۷۳۵ ۷۳۶ ۷۳۷ ۷۳۸ ۷۳۹ ۷۴۰ ۷۴۱ ۷۴۲ ۷۴۳ ۷۴۴ ۷۴۵ ۷۴۶ ۷۴۷ ۷۴۸ ۷۴۹ ۷۵۰ ۷۵۱ ۷۵۲ ۷۵۳ ۷۵۴ ۷۵۵ ۷۵۶ ۷۵۷ ۷۵۸ ۷۵۹ ۷۶۰ ۷۶۱ ۷۶۲ ۷۶۳ ۷۶۴ ۷۶۵ ۷۶۶ ۷۶۷ ۷۶۸ ۷۶۹ ۷۷۰ ۷۷۱ ۷۷۲ ۷۷۳ ۷۷۴ ۷۷۵ ۷۷۶ ۷۷۷ ۷۷۸ ۷۷۹ ۷۸۰ ۷۸۱ ۷۸۲ ۷۸۳ ۷۸۴ ۷۸۵ ۷۸۶ ۷۸۷ ۷۸۸ ۷۸۹ ۷۹۰ ۷۹۱ ۷۹۲ ۷۹۳ ۷۹۴ ۷۹۵ ۷۹۶ ۷۹۷ ۷۹۸ ۷۹۹ ۸۰۰ ۸۰۱ ۸۰۲ ۸۰۳ ۸۰۴ ۸۰۵ ۸۰۶ ۸۰۷ ۸۰۸ ۸۰۹ ۸۱۰ ۸۱۱ ۸۱۲ ۸۱۳ ۸۱۴ ۸۱۵ ۸۱۶ ۸۱۷ ۸۱۸ ۸۱۹ ۸۲۰ ۸۲۱ ۸۲۲ ۸۲۳ ۸۲۴ ۸۲۵ ۸۲۶ ۸۲۷ ۸۲۸ ۸۲۹ ۸۳۰ ۸۳۱ ۸۳۲ ۸۳۳ ۸۳۴ ۸۳۵ ۸۳۶ ۸۳۷ ۸۳۸ ۸۳۹ ۸۴۰ ۸۴۱ ۸۴۲ ۸۴۳ ۸۴۴ ۸۴۵ ۸۴۶ ۸۴۷ ۸۴۸ ۸۴۹ ۸۵۰ ۸۵۱ ۸۵۲ ۸۵۳ ۸۵۴ ۸۵۵ ۸۵۶ ۸۵۷ ۸۵۸ ۸۵۹ ۸۶۰ ۸۶۱ ۸۶۲ ۸۶۳ ۸۶۴ ۸۶۵ ۸۶۶ ۸۶۷ ۸۶۸ ۸۶۹ ۸۷۰ ۸۷۱ ۸۷۲ ۸۷۳ ۸۷۴ ۸۷۵ ۸۷۶ ۸۷۷ ۸۷۸ ۸۷۹ ۸۸۰ ۸۸۱ ۸۸۲ ۸۸۳ ۸۸۴ ۸۸۵ ۸۸۶ ۸۸۷ ۸۸۸ ۸۸۹ ۸۹۰ ۸۹۱ ۸۹۲ ۸۹۳ ۸۹۴ ۸۹۵ ۸۹۶ ۸۹۷ ۸۹۸ ۸۹۹ ۹۰۰ ۹۰۱ ۹۰۲ ۹۰۳ ۹۰۴ ۹۰۵ ۹۰۶ ۹۰۷ ۹۰۸ ۹۰۹ ۹۱۰ ۹۱۱ ۹۱۲ ۹۱۳ ۹۱۴ ۹۱۵ ۹۱۶ ۹۱۷ ۹۱۸ ۹۱۹ ۹۲۰ ۹۲۱ ۹۲۲ ۹۲۳ ۹۲۴ ۹۲۵ ۹۲۶ ۹۲۷ ۹۲۸ ۹۲۹ ۹۳۰ ۹۳۱ ۹۳۲ ۹۳۳ ۹۳۴ ۹۳۵ ۹۳۶ ۹۳۷ ۹۳۸ ۹۳۹ ۹۴۰ ۹۴۱ ۹۴۲ ۹۴۳ ۹۴۴ ۹۴۵ ۹۴۶ ۹۴۷ ۹۴۸ ۹۴۹ ۹۵۰ ۹۵۱ ۹۵۲ ۹۵۳ ۹۵۴ ۹۵۵ ۹۵۶ ۹۵۷ ۹۵۸ ۹۵۹ ۹۶۰ ۹۶۱ ۹۶۲ ۹۶۳ ۹۶۴ ۹۶۵ ۹۶۶ ۹۶۷ ۹۶۸ ۹۶۹ ۹۷۰ ۹۷۱ ۹۷۲ ۹۷۳ ۹۷۴ ۹۷۵ ۹۷۶ ۹۷۷ ۹۷۸ ۹۷۹ ۹۸۰ ۹۸۱ ۹۸۲ ۹۸۳ ۹۸۴ ۹۸۵ ۹۸۶ ۹۸۷ ۹۸۸ ۹۸۹ ۹۹۰ ۹۹۱ ۹۹۲ ۹۹۳ ۹۹۴ ۹۹۵ ۹۹۶ ۹۹۷ ۹۹۸ ۹۹۹ ۱۰۰۰

۷- (السمحی کوپی مالک:

نہ میری بہ ناویانگی ولاتی نہ ندہ لوس، عمری کوپی عبدالعزیز کردی بہ والی
 ولاتی نہ سپانیای نیستا، فہرمانیشی پیداکہ جوڑی زہوی یہ پزگار بوہ کان
 جیابکاتہ وہ وکامہی بہ زور ولہ جنگدا گیرا وہ وکامہی بہ سولج و بہی جنگ گیرا وہ
 تا پینچ یہ کہ وخہ راجی جیابکاتہ وہ ہر وہا داوی لی دہ کرد دہریارہی نہ ندہ لوس
 وکارو کاسبی خہ لکہ کہی وحہ زو ثارہ زوہ کانیاں شتی بؤ بنووسیٹ و نہ ویش بؤی
 دہنووسی، لہ ناکامدا لہ جنگی فرنجہ (دژبہ فہرنسی یہ کان) دا گہیشٹہ پلہی بہ رزی
 شہ ہیدی.

دووہم: ہہ لبرژاردنی کار بہ دہستہ کانی

فہرمانپرہ واو کار بہ دہستانی خہ لیفہ _ جیگری خہ لیفہ نہ و شوینانہی
 خوینانہ وہ و ہیلی پہ یوہ ندین لہ نیوان خہ لیفہ و میللہ تدا، نہ گہر خہ لیفہ زور زیرہک و
 لیہاتو بیت لہ بہ ریوہ بردنی ولاتدا _ ہیچ سہرکہ و تن بہ دہست ناہینیت نہ گہر
 زیرہکانہ و بہ وردی کومہ لی والی وفہرمانپرہ وای چاک و لیزان ہہ لئہ بژیریت تا کاری
 ناوچہ کانی بؤ ناسان بکات.

لہ بہر نہم ہویہ بوو، عمر زور زور گرنگی دہدا بہ ہہ لبرژاردنی والی و نہ میرو
 فہرمانپرہ واکانی و نہ گہر بہ وردی لہ کارہ کانی عمر بکوئینہ وہ لہم ہوارہدا بومان
 دہردہ کہ ویت کہ کومہ لی مہرجی ہہ بووہ لہ ہہ لبرژاردنی نہ و کہ سانہدا کہ کاریان بؤ
 دہ کرد لہ ہہ ریٹہ کاندہا.

گرنگ ترينى ئو مەرجانە:

تەقواو لەخوا ترسان و دەست پاکی وموسلمانەتى_ ئايندارى_ ، کاتى(خالد)ى
کوپى (الريان)ى لابرەد کەپىشتەر سەرۆكى پاسەوانانى سەردەمى (وليد)ى
کوپى(سليمان)دا، عمر سەيرى دەم وچاوى پاسەوانەکانى کردو وپاشان(عمرو)ى
کوپى(مهاجر)نصارى بانگ کردو پى ى ووت:

سوڧند بەخوا ئەى(عمرو)تۆ چاک دەزانیت جگە لەبرای موسلمانى هېچ
خزمایەتى يەك لەنيوان من وتۆدا نى يە، بەلام بەگوى ى خۆم گويم لى بوو قورئانت
خويندوو، لە کاتانئىكى وادا تۆم دیوہ نوڧژت کردووہ کەباوہ پت نەکردووہ کەس
چاوى لیت بېت، دەبىنى زۆر جوان نوڧژت دەکرد، دەى فەرموونەم شمشىڧرە بگرەو
هەموو پاسەوانەکانت دەدەمە دەست و دەتکەمە بەرپرسى هەمويان.

نامەى دەنوو سە بۆ کاربە دەستەکانى وپى ى دەووتن: دەخيلتان بىم هېچ کارو
بەرپرسیایىتى يە کمان نەدەنە دەستى کەس بىجگە لەهەلگرانى قورئان، چونکە
ئەگەر هەلگرانى قورئان خىرنەدەنەوہ ئەوا خەلکانى تر هەر خىريان لى چاوه پوان
ناکړيت.

ئەگەر گومانى لەچاکى و لىهاتووى کەسىڭدا هەبوايە، پىش ئەوہى بپياربەدات
لەسەر ئەوہى بەرپرسیارىتى يەکى پى بدات، لەحالى ورد دەبوويەوہ و تاقى
دەکردەوہ، ئەوہ بوو کاتى عمر_ پ_بوو بەخەلیفە، بۆ پىرۆزبایى لىکردن وەفدىک
هاتە خزمەت خەلیفە بەسەرۆکايەتى(بلال)ى کوپى (ابى بردە)و (بلال) هاتە
پىشەوہ و پىرۆزبایى لىکرد ووتى: ئەى ئەمىرى باوہ پداران هەر کەسىڭ خەلافەت
جوانى کرد بېت، تۆ خۆت خەلافەتت جوان کردووہ، هەرکەسى خەلافەت سەنگىنى
بکات ئەوا تۆ خۆت خەلافەتت سەنگىن کردووہ، بەچەند دىڧرە شىعريک مەدح و پىا
هەلدانى عمرى کرد، عمرىش پاداشتى چاکەى دايەوہ، پاش ئەوہ(بلال)مايەوہو

۱ - سىرە عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزى) لا ۳۱ .

۲ - هەمان سەرچاوہ لا ۸ . سراج الملوك ، طرطوسى لا ۲۵۵ .

بەردەوام لە مزگەوتدا نوێژی دەکرد، شەو پۆژ قورئانی دەخویند، بە پادەیهك خۆی
برده دلی عمرهوه که نیازی کرد بیکات بە والی عیراق، ووتی: ئەم پیاووە نۆز چاک و
لێهاتووە.

بەلام عمر ﷺ نۆز وریاو زیرەك بوو و بە پووالەتی هیچ کەس نەخەڵاتەووە بە لکو
هەولێ داووە بزانیت لە ژێرەووە چۆن پیاویکەن بۆیە کە سێکی متمانە پێکراو دەنێریت
بۆ لای وکەپێ ی بلێت: ئەگەر من لە لای خەلیفە ئیشت بۆ بکەم تابتکاتە والی
عیراق، چیم بۆ دەکەیت؟ ئەویش لەو لāmدا پێ ی ووتبوو پارەیهکی نۆز پێ
دەدەم، کابرایش هاتەووە و مەسەلەکی بۆ عمر گێڕایەووە و عمریش لە بەر چاوی
کەوت و ناردیەووە بۆ ولاتەکی خۆی.^۱

نۆز پێ ی ناخۆش بوو کە سێک بکاتە فەرمانپەرە کە پیشتر ستمکار بووبیت
یان هاوکارو پالپشتی ستمکارانی کردبیت بە تاییبەتی (حەجاج)ی کورپی (یوسف
الثقفی).^۲

ئەگەر لە پیش عمردا ولەسەردەمی خەلیفە ئەمەویەکانی تردا خزمایەتی و سەرپەر
ئەمەویەکان پۆلی هەبووبیت لە هەلبژاردنی بەرپرسیار بۆ هەریمەکان، ئەو لە
کێشەکانی عمردا کە مەترین قورسایەتی نەبوو، بوونی نەبوو.

ئیمام (أوزاعی) دەگێڕێتەووە و دەلێت عمری کوری عبدالعزیز ﷺ لە مالی خۆیان
دانیشتبوو، هەموو گەورە پیاوانی هۆزی (ئومەیه) بە چواردە وریدا دانیشتبوون، عمر
پێ ی ووتن: پێتان خۆشە هەریەکەتان بەرپرسیاریتی یەکی سەربازی پێدەم؟
ووتیان: شتێک دەخەیتە بەردەستمان کە پێشمان نادەیت؟!

عمر ووتی: ئەم قالی یە ی ژێرم دەبینن؟ خۆ من دلنیام پۆژی دیت برزیت، دە ی
من پێم خۆش نی یە بێنە سەری بە قاچە کانتان بیسی بکەن، دە ی ئیتر چۆن
کاروباری ئاینە کەمتان تەسلیم دەکەن! یان مال و نامووسی موسلمانان بدەمە

۱ - اثر العلماء فی الحیاة السیاسیة لا ۱۸۲ .

۲ - هەمان سەرچاوە .

دەستتان؟! دەى ئەو ھەر نابىت، ھەرنابىت!!^۱

لە ئاكامى ئەم سىياسەت و شىۋازى ھەلبەرزاردنى كاربە دەستتان لەسەر بىنەماى لەخواترسان و لىۋە شاۋەبى يەى عمدرا، واى كوردبوو لەو ھى ئاشتى و ئارامى سەرئاپاى و لاتە يەكگرتوھكانى ئىسلامى گرتبويە.

بەجۆرى كە ھەموو خەلكى لەگەورە كاربە دەستەكانيان پازى بوون و كوردەوھكانيان بەبەرز دەنرخاندن، كە لەناو ھەمواندا كەسىكى تىدا نەبوو لەسەر شىۋەى حجاج بىت، كە بەزۆر وزەبرو زەنگ مامە لە لەگەل مللەتدا بكات، بەجۆركترىن تۆمەت كىشى زىندانەكانيان بكات، ھەروەك كەسىكى ھۆز پەرسى و پەگەز پەرسى دانە نابوو تاخىروپىرى بۆ كۆمەللى كەسى تايبەتى بىت و باقى خەلكانى تر پقى لى ھەل بگرن و ئاللى دژايەتى بەرامبەر ھەلبەكەن.^۲

سى'يەم : سەرپەرشتى راستەوخۆى كاروبارەكانى دەولەت

عمرى كوپى عبدالعزىز رحمۈللىھ خۆى سەرپەرشتى كاروبارەكانى دەولەتى دەكرد ئىتر ئەو كارە گەورە بوايە يان بچوك، چاودىرى كارەكانى كاربە دەست و ئەمىرو والى يەكانى خۆى دەكرد لەسەر جەم ھەرىمەكاندا، ئەمەش لەپىگەى ئەو دەزگایانەو بۆ دەچوۋە سەر وەك دەزگای پۆستەو گەياندن - البرىد - و دەزگای ھەوالگى گەورە كە ھەموو كون و قورۇنىكى و لاتە يەكگرتوھكانى ئىسلامى گرتبويەو ھەموو خەلىفەكان بەكارىان دەھىنا بۆ كۆكردنەو ھى زانىارى و بۆ ئاگاداربوونى راستەوخۆ لەكاروبارى بەپىۋەبەردنى ھەرىمەكان، ئەم دەزگایانەىش بەشىۋەيەكى ھەپەمەكى ھەربوون بەلام لەسەردەمى (عبدالملك) كوپى (مروان) دا پەرەى پىدرا و بوون بە دوو دەزگای گرنكى دەولەت.

۱ - سىر اعلام النبلاء (۱۳۲/۵).

۲ - أثر العلماء فى الحياة السياسية لا ۱۸۳.

له گه ل نه و هدا كه عمر ﷺ زور به وردی و ژیرانه والی و نه میره متمانه داره كانی ده ستنیشان ده كرد بوناوچه كان، به لام نه مه وای نه ده كرد كه چاودیریان نه كات و لیبرسینه وهی نه بیټ له گه لیان و گه له كانی ژیرده ستیان فه راموش بكات له سهر بنه مای متمانه، به لكو راسته وخو چاودیری هه ق و دادپه روهری والی یه كانی خوئی ده كرد له گه ل میلیله تدا وشه و نویتزو خواپه رستی و پاره نه خواردن و هتد..... چاودیری هه موو والی و نه میریكي سهریازی ده كرد.

نیت به پادهیهك كاره كانی به هه ند - جدی - ده گرت، تاواى لی هات شیعارى: (كارى نه مپۆمه خه ره سبه ینى) ی هه لگرتبوو، تا جاریکیان پێیان ووت: نه ی نه میری باوه پداران، چۆنه نه گه ر سواری ولاغه كه ت ببوتیايه و نه مپۆت بكردایه به مۆله ت وحه وانه وه.

عمریش له وه لامدا ده یووت: ده ی كی كاره كانی نه مپۆم بۆ بكات؟ ووتیان: سبه ینى بیانكه، عمریش سه ریكي باداو ووتی: كارى یهك پۆژ پیاو ماندوو ده كات، جاوه ره كارى دوو پۆژم له سهر كۆبیته وه.^۱

(میمون) ی کوپی (مهران) ده لیت: شه ویکیان بۆ شه و نشینی له لای عمری کوپی عبدالعزیز مامه وه، پیم ووت: نه ی نه میری باوه پداران، نه وه چۆن ماوی تو به م جوړه ی من ده تبینم كارد ه كه یه ت؟ كه تو به پۆژدا كاروباری خه لكی به پړوه ده به یه ت وپیویستی یه كانیان بۆ جی به جی ده كه یه ت، به شه ویشدا له گه ل نيمه كۆده بیته وه، خوایش نه یزانی دواى نيمه ییش به ته نهایی چی تر ده كات - واته شه و نویتز.^۲

عمر ﷺ زور له كاته كانی خوئی ته رخان ده كرد بۆ كیشانی سیاسه ته چاكسازیه كه ی كه هه موو گۆشه كانی ژیاى گرتبوویه وه چ لایه نی نابوری یان سیاسى یان ئیدارى بوايه، تا وای لی هات له دواى خوئی بریكي گه وده ی له و سیاسه تانه به جی هیشت كه بوونه بنه مای مه وادی خامی یاسای چاكسازى گشتی، و

۱ - سیره عمر بن عبدالعزیز، (ابن عبدالحكم) لا ۵۵ .

۲ - الطبقات (۳۷۱/۵) .

ئەو سىياسەت و بۆ چوون ونەخشانەى كەدای دەپشتن _ لەپىگەى نامەبەرەكانى يەو دەيگەياندە ھەموو ھەرىمەكان وداواى جى بەجى كەردنى لى دەكەردن، زۆر جاريش لەگەل ئەو ئاراستە جوانانەشدا كۆمەللى ئاراستەى پەرەردەيى بۆ دەناردن وەك پوون كەردنەو ھەي گەورەيى ئەو كارەى پىيان سىپىراو، بەچاودىرى خوايى دىترساندن و فەرمانى پى دەكەردن كەلە خوا بترسن و لەھەموو كاروكرەو و فەرمانىكىندا بىكەن بەچاودىر بەسەر خۆيانەو.^۱

ئەم ئاراستە و ئامۆزگارىانەى عمر بۆ كاربەدەستەكانى گارىگەرەكى ئەو تۆيان ھەبوو كە زەبروزەنگ و قەمچيش ئەو پۆلەيان نى يە، زۆر لەو گارىگەرتر بوو كە فەرمانى لا بردن و دوور خستەو ھەيان دەرىكات.

جارىك نامەيەك دەنووسىت بۆ يەككىيان و پى دەللىت: براى خۆم، ئەو ھەت ياد دەخەمەو ھەكە دىرىزى شەو ھەكانى ناو ئاگرى جەھەننەم، كۆتايى نەھاتن و ھەتايى يەكەى لەياد نەكەيت، دەخىلت بىم كارىك نەكەيت خوات لى بپەنجىت و دواتر ھىچ ھات و ھاوارىك كەلگيان نەبىت بۆت.

كاتى كاربەدەستەكە نامەكە دەخوئىتەو ھەخۆى پى ناگىرىت و ولات بەجى دىللىت و خۆى دەگەيە نىتەو ھەم و پى ى ووت: ئەو ھەبۆچى ھاتووتەو؟ كەبرايش ووتى: بەونامەيەت دل ھەناومت دەرھىنا، ساو ھەللاھى تادەگەمەو ھەلای خواى عزوجل _ ھەرگىز بەپرسيارىتى و فەرمانپەرەوايى ھەرناگرم.^۲

عمر رەھمەتەللاھى ئەلەيھى ھەريەو ھەشەو نەدەو ھەستا كە ئامۆزگارى و ئاراستە و بپارەكانى بنىرىت بۆ كاربەدەستەكانى ھەرىمە جىابىكان، بەلكو بەدواداچوونى ئەو ھەشى دەكەرد كەبزانىت تا چ ئاستىك والى يەكان جى بەجىيان كەردو، تا چ پادەيەك بەرھەم و شوئىنەوارى ئەو ئاراستانە بەمىللەتە كەيانەو ھەديارە ولى سودمەندبوون. ئىتر بەردەوام پرسىارى دەكەرد لەو كەسانەى لەو ھەرىمانەو ھەھاتن بۆ

۱ - اثر العلماء فى الحياة الساسية لا ۱۸۶ .

۲ - أثر العلماء فى الحياة الساسية لا ۱۸۶ .

پایتخت ئوہ تا (زیاد) ی کوپی (ابی زیاد المدنی) دہ لیت: کاتیٰ لہ مہ دینہ وہ ہاتم بؤ لای عمر خیرا لیٰ ی پرسیم دہ ربارہ ی ناوی پیاو چاک و چاکہ خوازانی ناوچکہ چ پیاوان یان ژنانیان، پرسیری دہ ربارہ ی ہندی شت لیٰ کردم کہ خوی فہرمانی دابوو بہ جیٰ بہ جیٰ کردنی لہ و ولاتہ دا ومنیش بہ وردی بؤم باس کرد.^۱

جاریکیان لہ گہ ل (موزاحیم) ی یاوہ ریدا سواری ولاخ دہ بن ولہ شاردہ رده چن - کہ زور جار ئوہ پیشہ ی بووہ تا ہ والی لادی و کاروباریان بہ سہر بکاتہ وہ - و لہ پیگای گہ شت بہ پیاویک لہ شاریکہ وہ ہاتبوو، ئہ وانیش دہ ربارہ ی خہ لکی و کاروبارہ کانیان پرسیریان لیٰ کرد، ئہ ویش پیٰ ی ووتن:

ئہ گہر پیتان خوش بیت بہ گشتی بؤتان باس دہ کہم، ئہ گہر حہ زیش دہ کہن بہ وردی ویک یہ ک بؤتان باس دہ کہم، ئہ وانیش پییان ووت: بہ گشتی باسی بکہ، کابرایش ووتی: من کاتیٰ ئوہ شارہم بہ جیٰ ہیشت: ستہ مکار تیایدا چہ وساوہ یہ، ستہم لیٰ کراویش سہر خراوہ، دہ ولہ مہندی فرہ بووہ، ہہ ژارانیشی دانسقہ.

عمر بہ و ہ والہ زور دلیٰ خوش بوو، پیٰ ی ووت: وہ للامی ئہ گہر ہہ موو ہہ ریمہ کانی نیسلام بہم شیوہ یہ بوونایہ لہ ہہ موو دنیا پیم خوش تر بوو - لہ وہ ی خوری لیٰ ہہ لدی..^۲

پیاویک لہ خوراسانہ وہ ہات بؤ لای عمری کوپی عبدالعزیز وماوہ یہ ک مایہ وہ پاشان نیازی کرد ہر واتہ وہ ولہ وکاتہ دا بہ عمری ووت: نیشتی کاریٰ نامہ یہ کت نی یہ؟ تابؤت بہرم بؤ خوراسان؟ وعمر کاتیٰ لہ چاککی و ہہ لسوکہ وتی دلنیا بوو پیی ووت: ئایا دہ توانیت کاریک ہہ یہ بؤمان بکہیت؟

پیاوہ کہ ووتی: بہ لیٰ، عمر پیٰ ی ووت: ہہر کار بہ دہ ستیک دادہ نییم بہ سہر خوراسانہ وہ تۆ سہیری ژیان و ہہ لسوکہ وتی بکہ، ئہ گہر چاک و دادپہ روہ و خواناس بوو ئاگادارم مہ کہ، بہ لام ئہ گہر خراپ بوو ئاگادارم بکہرہ وہ.

۱ - أثر العلماء في الحياة السياسية (۱۸۷/۵).

۲ - سيرہ عمر، ابن عبدالحکم لا ۱۱۵.

(مزاحم) دەلێت: بەردەوام ئەو پیاوێ نامەى بۆ دەنووسین و ئێمەش کاربەدەستمان لادەبرد بەسەر خوراسانەوه.^۱

لەمەوه تیبى نى ئەوه دەکەین کە عمرى کوپى عبدالعزیز ﷺ سودى لەسەر چاوه جیا جیاکانى هەوال گرتن وەر دەگرت، چونکە دەیزانى بۆزانینی هەوالی کاربەدەستەکان و گەلەکانیان پێویست بەوه دەکات لەسەرچاوه جۆراو جۆرەکانەوه هەوالیان لەسەر کۆیکاتەوه، لەسەر ئەو زانیاریانە فەرمان و بڕیارە بە سودەکانى دەرەدەکرد، کە لەبەرژەوهندى میلیلەتى موسلمان و دەولەتەکەى بوو.

ئەم چاودێرى یە وردەى خەلیفە بۆ ئیش و کارى والى و ئەمیرەکانى بوو بەهۆى سەقامگیربوونی ناشتى و ئارامى لەسەرچەم هەریەکاندا، هەروەک وایشى لەکاربەدەستەکان کردبوو کە هەمیشە ئاگانان لەخۆیان بێت و لەهەق و دادپەرەرى لاندەن و کارى نەکەن میلیلەت بەدلایان نەبێت و ئەوانیش عمر ئاگادار بکەن و عمریش لایانبات، بەوجۆرە وەک عمریان لى هاتبوو.

(ابراهیم)ى کوپى (جعفر) لەباوکى یەوه دەگیریتەوه و دەلێت: (ابوبکر)ى کوپى (محمد)ى کوپى (عمر)ى کوپى (حزم)م بینى بەشەو بەپۆژ ئیش و کارەکانى پادەپەراند، ئەمەش لەبەر هاندانەکانى عمر بوو بۆی.^۲

عمر پشکنەرى دەنارد بۆ هەریەکان تا هەوالى وردى بۆ بهێننەوه، (۳) پشکنەرى نارد بۆ خوراسان، تا دابنیشن و سەیری سەتم و ناھەقى یەکان بکەن لە ئیش پیکردنى یاسای (خراج) دا کە (عدى) کوپى (ارطاة) بپاری لەسەر دابوو.

هەروەها پشکنەریکشی پەوانەى عیراق کرد تا هەوالى والى و میلیلەتەکەى بۆ بهێنیتەوه.^۳

۱ - الاثر العلماء فى الحياة الساسية لا ۱۸۸ .

۲ - الطبقات (۳۴۷/۵) .

۳ - عمر بن عبدالعزيز الزحيلي . لا ۱۸۲ .

ئەو كارەى عمر دەيكرد لەبەدواداچوونى كاروبارەكانى دەولەت و هەلس و كەوتى كاربەدەستان بەزاراوهى ئەبرۆ ئەتوانى ناوى بنين((چاوديرى گشتى)).
ئەو بوو لەوهرزى حەجكردندا نامەى بۆ حاجيانى مالى خوا نووسى و ووتى: ...
من بەريم لەوستەم و ناپەوايپانەى كاربەدەستەكانتان ليتان دەكەن... دەى هيج ستم ليكرائيك پوخست وەرگرتنى ناويت بيتە لام، من كۆمەك و پشتگيرى هەموو چەوساوه يەكم، هەركارمەندى لەكارمەندەكانى من لەحەق لابەدات و كاربە قورئان وفەرمووده نەكات بۆتان نى يە گوپرايەلى كردنى

هەركەسيك هەوالتيكم بۆ بهيني كه خوا بەهوى ئەو كارەى ئەووه ئيش و كارەكان چاك بكاتەوه. لەنيوان (۱۰۰) دينار تا (۳۰۰) دينارى پى خەلات دەكەين، بەپىى نىت پاكى گەورەيى كارەكەى.^۱

ئەو هەتا لەگەورەترين كۆنگرەى ئىسلاميدا ئەمە رادەگەيەنيت، بەلگەو بەجۆرهاندانى دەروونى و مادى چاوديرى جى بەجى كردنى دەكات، چاوديرى كاربەدەستەكانيشى دەكات، بەئاشكرا هانى خەلكى دەدات بۆ مانگرتن و عصيان المدنى _ ئەگەر كارەكانيان لەسەر بنەماى قورئان و سوننەت بەپێوه نەبن، شتيكى ئاسايشە ئەگەر دەولەتانى ئىسلامى دەست بەقورئان و سوننەتەوه بگرن پيويستيان بەبەرنامەو پرۆگرامى تر نى يە، لەكاتيدا كە دەست گرتن بەودوانەوه ئامانجى دەسنیشان كراوه بۆ موسلمان.^۲

چوارەم: نەخشە دانان لەسياسەتى ئيدارى عمردا

نەخشە دانان يان پلان دانان بەمانايەكى گشتى واتە: كرداريكه بۆ دابين كردنى پيويستى يەكانى دواپۆز، ديارى كردنى هۆكارى هيتانەكايەى.^۳

۱ - عمر بن عبدالعزيز (ابن الجوزى) لا ۹۰ .

۲ - النموذج الادارى المستخلص من سيرة عمر بن عبدالعزيز لا ۴۱۳ .

۳ - الإدارة، المنيف لا ۱۴۷ .

کەواتە دەتوانین بڵێین: پلاندانان لەئێسلامدا واتە: ئامادەسازی مەروۇف بۆ پێش
هاتەکانی داهاتوو، واتە ئێستا باسی چەند سالتیکی تر بکریت و کارەکانی دیاری
بکریت.^۱

عمرى كوپى عبدالعزيز رحمته الله هیچ بپاریکی دەرە کردوو بەبێ پرەچاوەکردنی
دواپۆژو دانانی پلانی گونجاو بۆی و، پێشچاوخستنی پێشهاوەکان، باشترین
بەلگەیش لەسەر عەقل و ژیری و وردی عمر لەووتە یەیدا دەر دەکەوێت کە بەـ رجاء
سى ووت: (أن لي عقلاً أخاف أن يعذبني الله عليه) واتە: ئەى رەجا، من عەقلىکی
گەورەم پێ دراوە زۆر دەترسم خواى گەورە سزام بدات لەسەری.

عمر دواى ئەوێ کە پشیتی بەخوا دەبەست، لە دواى ئەوێ پشیتی بەکۆکرنەوێ
زانبارى وزیرەکی ولێهاتووی خۆی لەخوێندنەوێ وەلسەنگاندنی ئەو زانیارانەى
کە دەگەشتنە بەر دەستی، نەخشەى دواپۆژى لەسەر دەکێشان و لەوبارە یەوێ
دەلێت: هەرکەسێ بەبێ زانیاری و شارەزایی کارێک نەجەم بدات، ئەوێ لەباتی
ئەوێ چاکی بکات کارەکان خراب دەکات.^۲

عمرى كوپى عبدالعزيز لەکارو پلان دانانەکانیدا ئامانجەکانی دیاری دەکرد و
سیاسەتی کاری هەڵدەبژارد، ئەو کارو کردەوانەى دیاری دەکرد کە دەیگەیت
بەو ئامانجە، لەناوئەو ئاکامەیدا ئاکامێکی زāl و مەزن هەبوو، ئەویش، هێنانەکایەى
چاکسازی و نوێخوازی راشدین لەسەر پرۆگرامی پێغەمبەرى خواو چوار خەلیفە
راشەکەى دواى خۆی.

بەپراکردنی هەموو ئەو کارانەى دەیگەیتتە ئەو ئامانجە بەرزە وەک:
بەپراکردنی هەق و داد پەرورەى و لابردنی ستم و هێنانەوێ پێکەوێ ژبانی نێوان
مەروۇف و نێوان بوونەوێ و روژیان و پەرورەدگەرەکەى، ئەمەش لەچوار چێوێ
تێگەشتنی گشتی لە ئاینی پیرۆزى ئێسلام.

۱ - عمر بن عبدالعزيز ابن الجوزى لا ۲۶۶ .

۲ - عمر بن عبدالعزيز ابن الجوزى لا ۳۵۰ .

ههروه ها دیاری کردنی سیاسه تی کار یه کیك بووه له بنه ماكانی پلاندانانی، نه مهش له پښگای جیبه جی کردنه كانی عمره وه دهرده كه ویت بۆ پلاندانانی ئیداری. به لگه ی گه وره یش له سه ر نه خشه دانانی عمر له ژيانی کاری داهاتوویدا، دووپات كرنه وه ی نه وه ی كه ته نها ده ست به قورئان وسوننه ته وه بگيریت، هه رگیز ئاماده نه بووه بۆ کاری ده مه قاله له سه ر مه سه له كانی شه ريعه ت و ئاین دا، به بی نه وه ی كه نه و جی به جی کاری شه رعی خوا بووه وشه رعی له سه رووی خۆی و میلله تیشه وه ده بیته له جی به جی كردندا، بۆیه بۆ جی به جی کردنی نه م پلانه ی له سه ر میلله تی پتویست كردبوو كه ده ست بگرن به شه ريعه تی به رزی ئیسلامه وه. لایه نی كار كردنیش به بنه ماكانی نه و پلاندانه یه وه هه ر له یه كه مین رۆژی ده ست به كاریبوونی خه لافه تی وه وبه ئاشكرا پای گه یاند كه كی بۆی هه یه هاوری تیمان بكات وكی بۆی نی یه، كه پیتشر باسما ن كردوه.

شیوازی كار كردن بۆ ها تنه كایه ی نه و ئامانجانیه ی كه نه خشه ی بۆ كیشابوون، له سه ره تای كاریه وه پای گه یاند كه نه و جی به جی کاری رینموونی یه كانی ئیسلامه و شوین كه وته یه نه ك داهینه رو ده ست کاری كه ری ئاین _ المبتدع _ وگوپرايه لیش بۆ كه سیكه گوی پرايه لی خوابیت، بنه ما ی كاریش ده بیته له سه ر بناغه ی كار كردن به دادپه روه ری وچاكسازی وچاكه كاریوبه دهر له سته م و ده ستریزی وپه وشت نزمی.

نه خشه كیشان وپلان دانانه ی عمر گشتگیری بوو، هه موو بواره كانی ژيانی گرتبوویه وه ولایه نیک نه مابوو نه یگرتیه وه، چ له بواری سیاسه ت و دادگا و حوكمرانی وئابووری وپه روه رده و زانست ولایه نه كۆمه لایه تی یه كان.

هه روه ك گرنگی تاییه تی ده دا به هه ندی له هه ریمه كانی وه ك خوراسان وعیراق به شیوه یه كی جیا له هه ریمه كانی تر، گرنگی ده دا به ده زگا ریكخراویه كانی وه ك: دادگا، (بيت المال) و بهرپرسیانی خه راج، ولایه نی تریش.^۲

۱ - عمر بن عبدالعزیز لا ۳۵، ۳۶، ۱۰۲.

۲ - النموذج الاداری المستخلص من سيرة عمر بن عبدالعزیز لا ۴۰۰.

پېنجهەم: رېځخستن له ئىدارەى عمردا

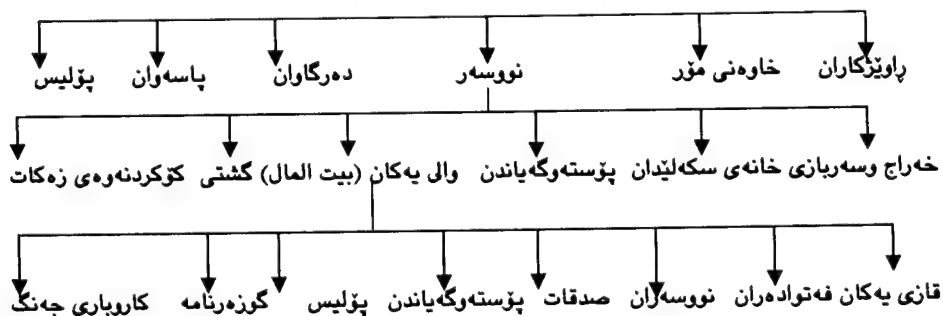
رېځخستن ھەمىشە بەدوای پلان داناندا دیت وتەواوکەرى یەتى بۆ بەرپاکردنى ئەو ھۆکارانەى دەبنە ھۆى جى بەجى کردنى ئەو پلانانە، عمرى کوپى عبدالعزیز رېځخستنى دانابوو بەگرنگترین کارە لەپېشەکانى ئىدارەکەى بەجیگیرکردنى زاراوہى رېځخستن لەشیوازی ئىدارەکەیدا.

ھەیکەلى رېځخستنى کارى بەم جۆرە بوو، کەدەبینین ئیش وکارى دەولەتى کردبوو بەچوار بەشى سەرەکی یەو، ئەو چواربەشەیش لەژێرچوار ئەرکاندان کەئەمانەن، القاضى، خواوہنى (بیت المال) خەلیفە.

ئەمە وکۆمەلیک دەزگای تریش وەك: خەراج، سەربازى، نووسەر، پۆلیس، پاسەوان، خواوہنى مۆر، دەرگاوان.

ئەمەش ھەیکەلى ئىدارى حکومەتەکەى عمرى کوپى عبدالعزیزە لەخوارەوہ:

سەرۆکى دەولەت (خەلیفە عمرى کوپى عبدالعزیز)

رېځخستنى لەلایەنى ئەوہى کەنڤوان خەلیفە و والى یەکان لەلایەك و نڤوان خەلیفە وگەلى موسلمان لەلایەكى ترەوہ و نڤوان والى و ئەمیرەکان وگەل و ژێردەستەکانیانەوہ، لەحکومەتى عمرى کوپى عبدالعزیز کۆمەلى پى وشوینى گونجاو گیرایە بەر و دەتوانین بلیین: زۆربەى نامەکانى عمر بۆ کاربەدەستەکانى بۆ

۱ - النمذج الادارى لا ۴۰۱ .

۲ - ھەمان سەرچاوە .

هينانه دى ئەم ئامانچە بوو ۋە ولايەنى رىڭخستىن لەكردارى ئىدارىدا پىئوھ ديار بوو .
بۇ نموونە : شىۋازى ھەئس ۋەكەت كىردى پوون دەكردە ۋە لەنىۋان والى و نىۋان
ستەم لىكراۋاندا و شىۋازى پەيوھندى ئەو دوو نىۋانە ، كەبەجۆرىك بىرارى دەركىدبوو
كەستەم لىكراۋان دەتۈانن بى پىرس بىئە ژوورە ۋە بۇ لای خەلىفە والى يەكان .
ھەر لە شىۋازەكانى رىڭخستىن : گەپانە ۋە زۆرىك لەكارو مەسەلەكان بۇ شىۋازى
سروشتى خۆى لەسەردەمى پىغەمبەرى خواﷺ ۋە خەلىفە راشىدەكاندا ، بۇ نموونە :
زەوئە كشت ۋە كالى يەكانى خۆى لەخەببەر گىتاپە ۋە بۇ سەردەمى پىغەمبەرى خوا ،
بەھەمان شىۋەشى كىرد لەگەل زەۋى (فەدەك) دا .

نامەى نووسى بۇ (ابوبكرى كورى) (حزم) كە والى مەدىنە بوو لەۋكاتەدا و پىئى
ۋوت : من لەكاروبارى (فەدەك) ورد بوومەتە ۋە ، سەبىرى دەكەم بەم جۆرە باش نى
يە ، بەلگە ۋادەبىنم بىگىتپمە ۋە بۇ سەردەمى پىغەمبەرى خواﷺ ابوبكر ۋە عمر و
عثمان ، بەرپىسىكى بەسەرە ۋە دابنى بەرۋبوومەكەى كۆبكاتە ۋە بەشىۋەى پاست و
دروست و بىخاتە (بىت المال) ۋە ۋە والسلام عليك .^۱

ھەرۋەك چۆن نامەى دەنووسى بۇ ھەموو كاربەدەست و والى ۋە مېرەكانى و
شىۋازى كاروبارى دارابى بۇ پوون دەكردە ۋە سەرلە كۆكردە ۋە زەكات و خىرات
ۋە / ۱ غەنىمە و رىڭخستىنى كاروبارى بازىرگانى و ديارى كىردى ئەو كەسانە بۆيان
نى يە كاروبارى بازىرگانى ئەنجام بدەن .^۲ و شتانى تىرىش .

ھەرۋەك كاروبارى دادگاۋ دادۋەرىيەكانى رىڭ دەخستىن ۋە گىرنگى گەۋرەى
پىدەدان ، چۈنكە ھۆيەكى گەۋرەبوون بۇ كۆزاندە ۋە زۆرىك لەناكۆكى يەكان و
گەرانندە ۋە مافەكان بۇ خاۋەنەكانيان ، بۇ ھەموو ھەرىمىك قازى يەكى تايىبەتى
داناۋو لەسەر پۆشنابى قورئان و سوننەتدا ناكۆكى يەكان نەھىلەت ، ھەموو قازى
يەكانى لەھەموو ۋلاتەكاندا لەپىياۋ چاكترىن وزانا ترىن كەس لە ۋلاتەدا ھەلدەبژارد ،

۱ - سىرە عمر بن عبدالعزىز (لا بن الجوزى) لا ۱۳۱ .

۲ - سىرە عمر (ابن عبدالحكم) لا (۷۸ - ۸۳) .

وھك(عامرى) كوپى (شرحبيل) الشعبى لەكوفە، (حارثى) كوپى (يجمد الاشعرى) لە موصل و(عمرى) كوپى (سليمان المحاربى) لە ديمشق و كەسانى تريش^۱.

تەنانەت ەمر خۆيشى ﷺ دادەبەزىە ناو كاروبارى دادوهرى، ئەوھى زۆر بئەپەتى بوو لەكاروبارى رڤكخستنى دادگا و دادوهريدا لەلاى ەمرى كوپى عبدالعزيز ئەوھى بوو كە زۆر پياچوو ئەوھى ەق بكرڤت، چونكە گەپانەوھ بۆ ەق زۆر باشتەرە لەبەردەوام بوون لەناو ناپەوايى دا .

كاتى خەلكى سەمەرقەند سكالائى (قتيبە)ى كوپى (مسلم)، يان برد بۆ لاى ەمرى كوپى عبدالعزيز وئەوئيش _ وھك پڤشتەر باسماڤ كەردوھ _ قازىەكى تاييەت كەرد بۆ پەوانەوھى ئەو ناكۆكى يەى نڤوان قتيبە وخەلكى سەمەرقەند .

لەم بەسەر ھاتەيشدا ئەوھماڤ بۆ دەردەكەوڤت كە ەمر ﷺ بۆى دەركەوتبوو كە خەلكى سەمەرقەند لەسەر ەقن وسەر كەردەى سوپاى ئىسلام فڤللى لى كەردوون، كارەكەيشى نەدايە دەستى كاربە دەستەكەى خۆى لەسەمەرقەندكە (سليمان)ى كوپى (ابى السرى)بوو لەترسى ئەوھى ئەوھك ەواو ئارەزوو واى لى بكات لەەق لابادات وپشتى سوپاى ئىسلام بگرڤت،

بەلكو فەرمانى دا قازى يەكى تاييەتى ئەو كڤشەيە يەكلاللى بكاتەوھ، چونكە قازى ھيچ گوڤ بەمەسەلەى سياسى وسەربازى نادات لە بەرنامەى خوا لانادات و شەرع چى بليئت جڤ بەجڤى دەكات، دەى ەروايش بوو مەسەلەكەى لەبەرژەوھەندى خەلكى سەمەرقەند كۆتايى پڤ ھڤنا وحوكمى دەركەرد كە سوپاى ئىسلام بگەپڤتەوھ شوڤنەكانى خۆى لەپڤش گرتنى شارەكەدا، بە بەلگەى ئەوھى بێردنەوھى جەنگەكە بەرڤڤگايەكى ناپەوا بووھ^۲.

ەروھك رڤكخستنى كاروبارى خەلىفە و ديوانى خەلافەتيشى گرتەوھ و خۆى پيشانى ميللەت دايەوھ وھك كە سڤكى ئاسايى موسلماڤان وئەوھەموو پاسەوان و

۱ - ەمر بن عبدالعزيز وسياسەتە فى رد المظالم لا (۲۸۴ - ۲۸۵) .

۲ - نظام الحكم فى الشريعة الاسلاميه والتاريخ الاسلامى (۱ / ۴۰۷) .

که ژاوه و نه سپسوارانه ی بپاریبوو به دواى خلیفه وه بن، لایبردن وه مووی خسته وه (بیت المال). وه ندی کاروباری سه روکی پولیسی لبرد که جاران له پیشی خلیفه وه به شمشیریکه وه ده پویششت وه عاده تی خلیفه کانی پیشوو، عمر پی ی ووت: ده پوئو نه و لاوه نیشم به تونی یه؟! من ته نها که سیکی ناسایی ناوموسلما نانم، پاشان خوی ده پویششت وخه لکیش به دوایدا.^۱

شه شه م: خو پاراستن له گه نده لی ئیداری

عمری کوری عبدالعزیز ﷺ هه ولی دها بو نه وه ی وولاتی ئیسلام سه لامه ت بیت له گه نده لی ئیداری، گرته به ری نه و هوکارانه ی که تاهیلن پرویدات، داخستنی به نچه ره کان به پرووی ژه هره ئیداری یه کاند، وه: ناپاکی، درو، به رتیل، دیاری و خه لات ناردن بو به پرپسان و فەرمانده کان، خه ریک بوونی فەرمانده واو نه میره کان به کاری بازرگانی یه وه، زیاده مه سروف، موله ت نه دانی نه میرو کاربه ده ستان به جه ماوه ره که بچه لایان و حالئ خویانیان تی بگه یه نن، زولم و سته م کردن له میلیله ت، نه مه و چه ندان شتی تریش .

فه رموو له گه ل چه ند هه نگاوکی گرنگی عمر بو پی گرتن له گه نده لی ئیداری:

۱- زیاد کردنی موچه ی کاربه ده ست و فەرمانبه ران :

یه که م کاری عمر کردی بو پی گرتن له دزی و ناپاکی کارمه ندانی ده وله ت، زیاده کردنی موچه کانیا ن بوو، له گه ل نه و ژیا نه زیرو هه ژاری یه داکه خوی و مال و مندالی خوی تیدا بوو، به م کاره ی ویستی وه زعی ئابوریان باش بکات و ناچار ی ناپاکی کردن نه بن.

موچه ی فەرمانبه ره کانی به جو ری به رز کرده وه که هه یان بوو له مانگی کدا (۱۰۰) دینار وهه شیان بوو (۲۰۰) دیناری وه رده گرت.^۲

۱ - سیره عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) لا ۶۵ .

۲ - مه به ست (۱۰۰) دیناری ئالتوو نه .

عمر پاساوی ته‌م کاره‌ی به‌وه‌ده‌دا که به‌م کاره ئیتر خۆیان یه‌کلای ده‌که‌نه‌وه
 بۆ کاروباری موسلمانان، پټیان ووت: ده‌ی نه‌وه‌ی ده‌یده‌ین به‌فهرمانبه‌ره‌کانت،
 بیشیده به‌مال و منداله‌که‌ی خۆت؟ له‌وه‌لامیان دا ده‌یووت: مافی خۆیان زه‌وت
 ناکه‌م ومافی خه‌لکانی تریشیان پی ناده‌م، به‌وشیوه‌یه مال و منداله‌که‌ی خۆی
 له‌وه‌زعیکه‌ی ئابوری ناره‌حه‌تدا ده‌ژیان، ده‌یووت مال و مندالی خۆم قه‌یناکا، به‌لام
 که‌س و کاره‌که‌م کاتی خۆی پاره‌ی باشیان بۆ خۆیان داناوه.^۱

به‌م کاره‌یشی دوو ئامانجی پټکا:

یه‌که‌م: داخستنی ده‌رگاکانی خیانه‌ت و ناپاکی، چونکه نه‌بوونی ده‌بیته هۆی
 بیرکردنه‌وه له‌دزی و ناپاکی له‌پاره‌و پوولی موسلمانان.

دووه‌م: فهرمانده‌وه‌فهرمانبه‌ره‌کان پټیوستان به‌کارو کاسبی و بازرگانی نامینی و
 خۆیان بۆ کاری موسلمانان یه‌کلای ده‌که‌نه‌وه .

۲- کاربه‌ده‌ستانی له‌درۆ کردن پاراستووه:

(میمون‌ی کورپی (مهران) ده‌لټ: چوم بۆ لای عمری کورپی عبدالعزیز وله‌وکاته‌دا
 کاربه‌ده‌سته‌که‌ی کوفه له‌وێ بوو، ده‌بینم زۆر لی‌ی توپه‌یه، منیش ووتم: چی
 کردووه ئه‌ی ئه‌میری باوه‌رداران؟ عمر ووتی: هه‌والم پی گه‌یشتووه که ووتویه‌تی
 هه‌رکه‌سی شایه‌تی درۆ بدات زمانی ده‌بیرم!

منیش ووتم ده‌ی شتی واناكات ئه‌ی ئه‌میری باوه‌رداران، ده‌لی عمر ووتی:
 سه‌یری ئه‌م پیاوه ناکه‌ن_مه‌به‌ستی (میمون) بوو، قسه‌ی ئه‌و پیاوه دوو مانای خراب
 هه‌لده‌گریت، که باشتینیان ئه‌وه‌یه درۆ ده‌کات ده‌ی ئه‌وه‌دووپووی زۆر خرابن.^۲

مه‌به‌ست ئه‌وه‌یه که درۆکردن پوویه‌کی پر له‌گوناوه‌و خراپه‌یه، به‌م کاره‌یش
 عمر ویستویه‌تی کلکی گه‌نده‌لی ئیداری له‌بنا به‌رپټ و ئاگاداری کاربه‌ده‌سته‌کانی

۱ - البدایه والنهایه له (النموذج الاداری) لا (۳۱۵) وه‌رگراوه .

۲ - سیره عمر (لابن الجوزی) لا ۱۳۴ .

کردوتوه، که به هیچ جوریک فیّل و درق وده له سه له میلله ت نه کهن له ده رکردنی برپاره کاندّا.^۱

۳- پیگرتن له وه رگرتنی دیاری و به خشیش:

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ نه یهیشتووه نه خوی و نه چوکترین، تا گه وره ترین کارمه ندی ده وله ته که ی دیاری له خه لکی وه ریگرن، له وه لامی ئه و پرسیاره شدا که پییان ووتبوو: ده ی ئایا پیغه مبه ری خوا چوارخه لیفه که ی دیاریان وه رنه گرتووه ؟ له وه لامدا ووتبووی: به لّی، به لام بۆ ئیمه مانان وکه سانی دوا ی ئیمه یش به رتیل وه رگرتنه.^۲

هه روه ها هه موو ئه و شیوازه نادرستانه ی لابرده که ئه میرو والی یه ئه مه ویه کان دیاریان له خه لکی وه رده گرت، بۆ نمونه دیاری (جه ژنی نه ووزن) و (میهره جان) که جه ژن و بۆنه ی فارسه کان بوون، عمر به نامه ی په سمی ئه و پئی و په سمی قه ده غه کرد و به گونا ه و تاوان و حه رام ناوی برد.^۳

هه ره شه و ئاگاداریشی دا به هه ر کاریه ده ستیکی خوی که به ده م داواکاری خه لیفه یان هه ر خزمیکی تری یه وه بین و له مائی موسلمانانیا ن بۆ بنیرن . بۆ نمونه: کاتیک (فاطمه) ی کچی (عبدالملك) جوابی ناردبوو بۆ والی _ (ابن معدی کرب) و داوا ی لّی کردبوو که هه ندی له هه نگوینی شاخی لوبنانمان بۆ بنیره و ئه ویش خیرا داواکاریه که ی جیّ به جیّ بوو، هه نگوینی بۆ ناردبوو، کاتیّ عمر هه والّه که ی بیست نامه ی بۆ والی یه که ی نووسی وپیّ ی ووت: سویند به خوا، جاریکی تر شتی وا دووباره بکه یته وه، هه رگیز هیچ کاریکت ناده مه ده ست وناشمه ویت بتبینم.^۴

۴- ریگرتن له زیاده مه سروف - الاسراف - :

عمر ﷺ کۆمه لّی برپارو ئاراسته ی ده رکرد به مه به سستی پیگرتن له به فیروانی

۱ - النموذج الاداری لا ۳۱۶ .

۲ - سیره عمر (ابن الجوزی) لا ۱۸۹ .

۳ - سیره عمر (ابن عبدالحکم) لا ۱۳۶ .

۴ - المعرفه والتاریخ للنسوی (۵۸۰/۱) .

سامانى مۆسڵمانان، یەكەم كارى پى ى هەستا لەپاش دەست بەكاربوونی خەلافەتى، هەموو ئەو ئیسراف و زیادەپەرەیانەى لاىرد كە بۆ خەلیفە ئامادەكراوون، كەكۆمەلى و لاخ هینران بۆلای ووتى ئەمەچى یە؟ ووتیان ئەم و لاخە كەس سواریان نەبوون و تەنها خەلیفە سواریان دەبێت و بەس، عمیش وازى لى هینان چوو و دەرەو و بەدوای ئیستەرەكەیدا دەگەرا، بەـ مزاحمـ ى ووت: هەموویان بخەرەو (بیت المال) ى مۆسڵمانان.

هەندى چادرو ژورى جوانیان ئامادەكردبوو كە هەموویان چۆلـ بوون و ئامادەكراوون بۆ خەلیفەى نوێ. و ووتى: ـ مزاحمـ هەرەموویان بخەرە ناو (بیت المال) هەو .

پاشان سواری ئیستەرەكەى خۆى بوو، پۆیشت بۆلای قالى و فەرشە جوان و رازاوەكان كە كەس لەسەرى دانە نیشتبوو بۆ خەلیفەى دا هاتوو ئامادەكراوون و بە قاچ كۆى كردنەو تە حەسیرەكانى ژێرى دەرکەوتن و ووتى: ـ مزاحمـ ئەم حەسیرانەمان بەسە هەموو ئەو فەرش و قالى یانە بخەرە (بیت المال).^١

هەر بۆ دژایەتى كردنى زیادەپەرەى و مالى (بیت المال) بە فیرۆدان، (میمون) ى كۆپى (مهران) ى بینى سەبرى لیستى ناوى خەلكیان دەكرد، پى ى ووت: ئەم تۆمارانە چین؟ كە بە خەتى گەورە و دورو درێژ نووسراون كە هەمووى زیانە و لە (بیت المال) ى مۆسڵمانان دەكەوێت؟ بۆ ئەو مەبەستانەى نووسى بۆ هەموو كار بە دەستەكانى و پى ى پاگە یاندن كە: تۆمارى پان و گەورە بە كار نەهێتن و زۆر بە گەورەیی نەنووسن، نامەكانى عمر رضی اللہ عنہ لە بستیک تیئە پەرپووه.^٢

پیشتر باسى ئەو هەمان كرد كە چۆن دەربارەى مۆم و چراكانى مەدینە نامەى بۆ والى شارى مەدینە نووسى و تى ى گە یاند كە تۆ جارێك بە تاریكایی شەو دەچوویت بۆ مزگەوت، بۆ مەسەلەى نووسینەكانیش پى ى ووت: ئەگەر نامەكەم پى ى گە یشت بانووکی قەلەمەكە تیزبكە و ورد بنووسە و دێر مەپەرێنەو لە یەك لاپەرەدا شتى

١ - سیرە عمر (ابن عبدالحكم) لا ٣٣ .

٢ - سیرە عمر، ابن الجوزى لا ٨٨ .

زور بنووسه، چونکه نووسینی دورو دریژ سودی بۆ موسلمانان نی یه به لکو زیانیش له (بیت المال) هکه شیان دهدات، والسلام علیک.^۱

۵- نهیهیشتوه وه کاربه دهستانی بازرگانی بکه ن:

له یه کێ له نامه کانیدا بۆ کاربه دهستیکی ناردبوو نووسی: واده بینین که پیشه وایان نابێ بازرگانی بکه ن، ههروهک بۆ کاربه دهستان نی یه خۆیان به کاسبی و بازرگانی یه وه خه ریک بکه ن له کاتی دهوام و دهسته لاتیاندا، چونکه نه گهر نه میر کاسبی بکات کۆمه لێ گاریگه ری دینه ریگای و هه ندێ شتی توش ده بیئت که نا په حه تن و باش وایه نه یکات.^۲

نه م بپاره ی عمر له بهر نه وه بوو که باش تیگه یشتبوو که نه گهر کاربه دهست و بهرپرسه کان کاسبی و بازرگانی بکه ن له دوو شت دهرباز نابن:

+ یان نه وه یه به کارو کاسبیه کانه وه خه ریک ده بن و پشت له ئیش و کاری موسلمانان ده که ن و بۆیان نا کرێت.

+ یان نه وه یه له بهر پله و پایه مه قامه سیاسی یه که ی خه لکی زیاتر نه رمی له گه لدا ده نوینن و هه ندێ شتی پی ده دن و بۆ ده که ن که مافی خۆی نی یه ئیتر یان له ترساندا یان به ته ماحیکه وه .

له بهر نه م هۆیانه عمر ویستوو یه تی ده رگایه ک ی ترسناک دابخات که سه ر ده کیشی بۆ گه نده لی ئیداری و ناکامه که ی باش نابێت.^۳

له دوا ی هه شت سه ده به سه ر کۆچی دوا یی عمری کوپی عبدالعزیزدا، نووسه ر و زانایه کی وهک (ابن خلدون) دیت وله (مقدمه) مه زنه کهیدا نه م پاستی یه دووپات ده کاته وه و زانایی و زیره کی وراست بیژێ عمر ده سه لمینیت و ده لیت: فه رمان په وایان بازرگانی بکه ن زیان به میلیه ت ده گه یه نن و ئیش و کاره کانیا ن به ئاسته م بۆ ده چیت به پێوه .^۴

۱ - سیره عمر، ابن عبدالحکم لا ۵۵.

۲ - سیره عمر، ابن عبدالحکم لا ۸۳.

۳ - النموذج الاداری لا ۳۲۰.

۴ - مقدمه ابن خلدون (له) رجال الفكر والدعوه ی الندوی و قرطیراوه لا (۱/۴۶).

۶- كوردنەوەى پردى پەيوەندى نىوان حوكمرايان و مىللەت :

ئەو پاسەوانانەى كەبە چوار دەورى خەلىفەكانى پېش عمردا بوون، نەيان دەهېشت، بەئاسانى خەلكانى سادە، يان سەتم لىكراوان بگەنە لای و رازى دلى خۇيانى بۆ بدركىتن، وەك دیوارىكى پۆلاین وابوون لەنىوان مىللەت و خەلىفەدا و كەس بۆى نەبوو بىتە لای خەلىفە مەگەر كەسىك خۇيان پېيان خۆش بووبىت و، لەگەل بەرژەوەنياندا بگونجاىە.

بەلام عمر بەپېجەوانەى ئەوانەى پېش خۇيەووەو دەرگای خستە سەرپشت بۆ ھەر يەكك بىەوېت خەلىفە بېينىت، نەك ھەر ئەو بەلگە ديارى و بەخششى گەرە گەرەيشى دانا بوو بۆ ھەر كەسىك ھەوالى سەتم لىكراوېكى بۆ بھېنىت، يان لەمەسەلەيەك دا. _ پراوېزى پى بکەن كە بەرژەوەندى موسلمانان و دەولەتە كەيانى تېدايېت.

بۆ ئەو مەبەستە نامەى نووسى بۆ وەرزى حەج ولەوى بۆ ھەموو حاجيانى دنيايان خويندەوہ كە دەيووت پېيان: (ھەر كەسى سكالای سەتم لىكراوېكمان بۆ بھېنى يان قسەيەكى خىرامان بۆ بکات كە بەرژەوەندى تايبەتى، يان گشتى ئىش و كارى موسلمانانى تېدايېت، ئەو لە (۱۰۰) دینارەوہ تا (۳۰۰) دینارى پى دەبەخشىن كەبەپى نى نىەتى خۆى و دوورى پىگا كەى بىت، ئەمەش بەھىواى ئەوہى مافىك زىندوبكاتەوہ يان نارەوايى يەك نەھىلېت، يان ھەرچاكەيەكى تېدايېت).^۱

ھەرەھا فەرمانى بەكاربەدەست و والى يەكانى دەدا كەپردى پەيوەندى دروست بکەن لەنىوان خۇيان و مىللەتەكەياندا، گوپيان بۆ بگرن ولەحال و وەزعیان ناگادار بېن، ئەوہش دەبىتەھۆى نەمانى زولم و سەتم و دەست درېزى كوردنە سەمافەكانى خەلگى، پىگە خۆش دەبىت بۆ ھەموو تاكك كەچى دەوېت بېلېت، بەبى ئەوہى پەنا بېرېت بۆ ھۆ كارگەلېك كەھىچ پەيوەندىەكيان بەئىسلامەوہ نى يە.^۲

۱ - رجال الفكر والدعوة (۱/ ۴۷).

۲ - النموذج الإدارى لا ۳۰۲.

۷- لیپرسینہ وہی کاربہ دہستہ کان لہ بواری داراییدا :

(سہر کردہ و فرمانپرہ وایان کہ خویان دہست پاک بوون و دوریوون لہ دزی و پارہ خواردن، ئیتر ئوہ بہ س نی یہ و دہبیت چاودیری وردی خواری خویان بکن ولہ راستی ئوہ و سلا و مسروفانہی دہیکن بکولنہ وہ بہ وردی، پاشان شہرم لہ کس نہ ککن و لیپرسینہ وہی توندیان ہہ بیت لہ گہل ئوہ کاربہ دہستانہ دا کہ شتیان لہ سہرہ و دزی وناپاکیان لی دہرکہ و توہہ)۔^۱

ئوہ تا ہرکہ عمری کوپی عبدالعزیز دہبیت بہ خلیفہ، یہ کہ مین کاری ئوہ بوو، والی ولاتی خوراسانی بانگ کردو بہندی زیندانی کرد کہ ناوی (یزید) ی کوپی (ملہب) بوو، ہینایہ بہرہ دستی ولی ی پرسینہ وہی لہ گہل کرد دہربارہی ئوہ و موک و سامانہی کہ دہسی کہ و تبوون ولہ نامہ دا بو (سلیمان) ی کوپی عبدالملک نارد و ناگاداری کرد و بہ لام پارہ کانی نہ ہینابوو۔

(یزید) یش ووتی: تو خوت دہزانیٹ من زور نریک و خوشہ ویست بووم لہ لای (سلیمان)، ئوہ نامہ ی شہم بویہ بو نویسی تا بو خہ لکی بخوینیتہ وہ، خوت دہزانیٹ (سلیمان) داوای ہیچ پارہ یہ کی نہ کردووہ کہ لہ نامہ کاندانامارہ یان پی کرابیت، یان فرمانی بہ شتی نہ داوہ کہ من پیٹ ناخوش بیت۔

عمریش پی ی ووت: من ہیچ چارہ یہ کی ترم نی یہ جگہ لہ وہ نہ بیت بتکہ مہ زیندانہ وہ، لہ خوابترسہ چیت لہ لایہ بیگپرہ وہ، چونکہ ئوہ سامانی موسلمانانہ و ناتوانم چاویان لی دابخہم، گہراندیہ وہ بو زیندان، لہ زیندان مایہ وہ تا ئوہ ساتہی عمر نہ خوش کہ ووت۔^۲

عمر زوریہ ی کاتہ کانی لہ دورہ وہ چاودیری وردی کاربہ دہستہ کانی خوی دہ کرد و ہہ والی دہسپاکی دہپرسین وئہ گہر شتیکی لی بیستناہ کہ بہ دلی نہ بواہ بانگی دہ کردن و لیپرسینہ وہی لہ گہل دہ کردن ولہ پاشاندان یان چاک دہ بوون یان یہ کجاری لہ سہر کار لایدہ برن۔

۱- ووتہی وەرگیت۔

۲- التاريخ الطبری (۷/۴۶۰-۴۶۱-۴۶۲)۔

جاریك نامەىك دەنووسیت بۆ یەكی^١ لەكاربەدەستهكانى وهبەرگەپەكى نۆز جوانى پى^٢ دەلێت كه حەزم كرد بەعەرەبى یەكەى بیهێنمەوه، پى^٣ ی دەلێت: ((لقد كُتِرَ شاكوك، وَقَلَّ شاكِرُوك، فاما عدلت، واما اعتزلت، والسلام)).^٤ واتە: سكاڵا كارانت نۆزبوون، سوپاس كارانت كەم بوون، یان دادپەرورە دەبیت، یان وازدینیت لەنیش و كار، والسلام).

حەوتەم: ھەریەمەكان لەنیوان مەرکەزى و لامەرکەزى دا

(عمرى كۆپى عبدالعزیز رحمۃ اللہ علیہ كاری بۆ ئەوێ کرد كه ھاوسەنگى یەك دروست بكات لەنیوان فدرالیەت و كۆنفدرالى واتە: ھەریەمە و سەرپەرھەستى مەرکەزى یە بەلام جۆرە ئازادى یەكیشى پى^٥ دەدریت وبەشیوازیكى تر نەسەرپەرھەستى بەتەواوى ونەژێردەستەیشە).

ھەندى^٦ ھەلۆیست گەلى عمر دەخەینە پوو كەئەم ھاوسەنگى یە پوون بكاتەو، ئەو فەرمانەى كە لەنامەكەیدا بۆ والى كوفەى ناردبوو ئەم مانایەى تیدا بەرجەستەبوو، تیايدا بەئاشكرا (مرکزى) و سەرپەرھەستى مەرکەزى تیدا ھاتوو و دەلێت: (من أقوم کردوه به والى ئەوى، بەودەستەلاتەى خوا پى^٧ ی داوم، پەلە نەكەیت لەكارى لەسێدارەدان و ھەلواسیندا، تا پێش وەخت من ئاگادارانەكەیت و پای من وەرنگریت)^٨

عمر لەم مەسەلە گەورەوگرانەدا كە —كوشتن و لەناوبردنە— وای بەباش زانیو و بەبەرژەوھەندى ئوممەتى ئىسلامى زانیو كە سەرپەرھەستى خۆینى كەس نەژریت و پێش وەخت مەرکەزى لى ئاگادار بكریتەو، ھیچیش لەھوكمەكە كەم نابیتەو و دێر بیت یان زوو دەكوژیت بەلام پەلەنەكران و ھێمنى نواندن و پیاچوونەوھى بپار سەرئجامەكەى بەرپابوونى دادپەرورەى لەدوايە،^٩

١ - عمر بن عبدالعزیز عبدالستار الشیخ لا ٢٧٥ .

٢ - ووتەى وەرگێڕ .

٣ - تاریخ الطبری (النموذج الادارى) لا ٢٢٢ وەرگێراو .

٤ - - تاریخ الطبری (النموذج الادارى) لا ٢٢٣ وەرگێراو .

کۆمەلئی کاروباری تریش هه یه که گه وره تر وترسناکترن، عمر پووئی کردۆته وه بۆ کاربه دهسته کانی که له و کارانه دا ده بیئت بگه پێته وه بۆلای خهلیفه و شیوازی مه رکه زی یه ت جی به جی بکه ن، چونکه نه وشتانه کۆمه له مه سه له یه کی گه وره چاره نووسی سازن وه موو نوممه ت ده گرێته وه، قورئان و سوننه تیش باسیان لێوه نه کردوه،

به لام عمر له پێگه ی بریارو ئاراسته کانی یه وه بۆ سه روکی هه ریمه کانی ولاتی ئیسلام سیاسه تی خۆی له و باره یه وه بۆ پوون کردونه ته وه ووتویه تی:—

(.....) پوداو وگه لێکی گه وره هه یه که له م دواییانه دا پووده ده ن و پێشتر قورئان و سوننه ت جیگیریان نه کردوون، نابێت هه ر ئه میر و بۆ خۆی بریاری تیدا بدات و ده بیئت بیگه پێنینه وه بۆلای خهلیفه و پاشان ملکه چی بریاره که یشی بن).^۱

له بواریکی تریشدا که کاری به مه رکه زی یه ت کردوه، ئه وه یه که له والی یه ک زیاتری بۆ عیراق داناوه، هه روه ک خوراسان و سجستان و عومانی والی کردوه که پاسته وخۆ سه ر به خهلیفه بن، هه روه ک خۆی والی یه کی بۆ ئه نده لوس (أسپانیا) دیاری کردوه ئه مه ش وه ک زیاده گرنگی دانێک به و ده قه ره وه نه یخستۆته سه ر هه ریمی نه فریقیا.^۲

ئه مه ش مانای وایه عمر زۆر گرنگی داوه به وه ی، که هه ریمه کان سه ربه پایتهخت بن و مه رکه زی یه ت پۆلی گرنگی خۆی ببینێت.

- نموونه ییش له سه ر ئه وه ی که کاریشی له سه ر سه ربه خۆیی هه ریمه کان کردوه و (لامرکزیه) تی به کاره یناوه له وانه:

ده گێرپه وه عمری کوپی عبدالعزیز نامه ی نووسیوه بۆ کاربه ده سته یه مه ن (عروه) ی کوپی (محمد) و پێ ی ووت: (من وانا مه ت بۆ ده نووسم، فه رمانت پێ

۱ - سیره عمر ابن عبدالحکم لا ۶۳ .

۲ - الاداری فی العصر الاموی، نجدة الخماش لا ۱۰۷ .

ده‌که‌م که خۆت سته‌م له‌سه‌ر موسلمانان لابه‌ره‌و ناهه‌قی یه‌کان بگيږه‌وه بۆ خاوه‌نه‌کانیان، مه‌سه‌له‌کان هه‌موویان ئاراسته‌ی من مه‌که‌ره‌وه، تۆنازانیت چه‌ند دووره‌ رڼگا‌که‌ی نیوان من وتۆ، نازانی پووداوی مردنیش چه‌ند زۆره، ته‌نانه‌ت نه‌گه‌ر منیش بۆت بنووسم که‌بزنیکیش به‌ناهه‌ق خورابوو، بیگيږه‌وه بۆ خاوه‌نه‌که‌ی، تۆ نامه‌م بۆ ده‌نوسیته‌وه که‌نایا په‌ش بی‌ت یان سپی؟!.

ده‌ی له‌کاروباری موسلمانان بکۆله‌ره‌وه وخۆت مافه‌کان بۆ خاوه‌نه‌کانیان بگيږه‌ره‌وه و به‌ره‌و پووی منی مه‌که‌ره‌وه).^١

له‌م بپیاره‌وه نه‌په‌پی وردی دیوه‌جوانه‌که‌ی (مرکزیه) و (لامرکزیه) ده‌رده‌که‌ویت و به‌مه‌شدا ده‌رده‌که‌ویت که‌ (لامرکزیه) له‌ به‌رژه‌وه‌ندی ئیسلام و ئوممه‌ته‌که‌یه‌تی.^٢

هه‌لۆیستیکی تریش که‌ئه‌و په‌پی مانای ئازادی و فیدرالیته‌ ده‌به‌خشیت به‌سه‌رجه‌م هه‌ریمه‌کانی ولاتی پان و پۆری ئیسلام، ئه‌و نامه‌یه‌ی عمر بوو بۆ والی شاری به‌سه‌ری نارد (عدی) کوپی (ارطاة) و پی‌ی ووت:

پاشان... تۆ هه‌ر بۆ هه‌موو شتی که‌ له‌سه‌ر ماو گه‌رمادا پیاویکی موسلمان ماندوو ده‌که‌یت و ده‌نینیریت بۆ لام تا ده‌رباره‌ی سوننه‌ت پرسیاریکم لی بکات، تۆ به‌م کاره‌ت وه‌ک بلی‌ی گه‌وره‌م ده‌که‌یت، ده‌ی سویند به‌خوا _حه‌سه‌نت به‌سه‌ _واته (حسن البصری) رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ نه‌گه‌ر ئه‌م نامه‌یه‌ی منت پی گه‌یشته‌ بۆ من و بۆ خۆت و بۆ سه‌رجه‌م موسلمانان پرسیار له‌ (حه‌سه‌ن) بکه‌^٣

که‌واته له‌م نامه‌یه‌وه ئه‌وه‌مان بۆ ده‌رده‌که‌ویت که‌کات کوشتن به‌کۆمه‌لی کیتاب و مه‌سه‌له‌ی پۆتینی یه‌وه کاری والی یه‌کانه وه‌نابیته‌ بۆ هه‌موو شتی که‌ بگه‌پینه‌وه بۆ فه‌رمانی پایته‌خت، به‌لکو ده‌بیته‌ باوه‌ریان به‌خۆیان هه‌بیته‌ و سوود له‌زانسته‌ و زانیاری زانایانی نۆ هه‌ریمه‌که‌ وه‌ریگرن و پشت به‌دادوه‌رو ژیرمه‌نده‌کانی ناوخۆیان به‌سته‌ن وه‌ه‌ق و دادپه‌روه‌ری به‌رپا‌که‌ن له‌ژێر پۆشنایی قورئان و سوننه‌ت و پیرپه‌وی

١ - الطبقات (٣٨١/٥).

٢ - النموذج الاداری لا ٣٢٤.

٣ - هه‌مان سه‌رچاوه‌.

چوار یاره پاشیده که ی پیغه مبهری خواﷺ^۱.

هه روه ها به م نامه یه شدا نه وه مان بۆ ده رده که ویت که هه موو هه ریمیکى ناو ولاته یه کگرتووه کانی نیسلام، ده بیت ریزی گه وره وگران دابنن بۆ زاناو پیشه وایانی ئاینی وسود له زانست وزانیاری ویوچوونه کانیان وه ربگرن و له به پړوه بردنی ولاتا به شداریان بکن.

(نه که وه که نه مپۆ - هه موو ولاته نیسلامی یه کان - هه ول ده دهن ماموستاو مه لاکان بکه نه خویان و له ژیر ناوی یه کیتی زانایاندا کویان بکه نه وه و له ژیر گوشاردا به چاو ترسینیان بکن فه توای حه لال کردنی هه رشتیک حوکمپراکان پییان خۆشه لییان بچپن له لایه که و له لایه کی تریشه وه دژایه تی کانیایى ساف و زولالی نیسلام وه لگره گیان له سه ر ده سته کانی یانی پی بکن وه موو شتیکی بیدعه ودور له سوننه تی پیغه مبهریان پی زیندوو بکه نه وه به به شداری پی نه کردنیان له بپاری چاره نووسی سازیه کانی ولاتا مانای جیا کردنه وه ئاین له ده وله تیان پی نه نجام ده دهن، دواتر یه که ماموستا و پیشه وای ئاینی له ترسی برینی موچه که ی نه توانیت ووتاریکی هه ق بدات مه گه ر وتاریک پیاوانی قه سر بۆی دابپژنن وزیانی بۆ په زه کان نه بیت).^۲

عمر ﷺ له کارى هاوسهنگى نښوان (مه رکه زیه ت) و (لامه رکه زیه ت) دا کۆمه لى پښوهرى هه بوو له وانه:

- ۱- پښووست کردنى هه لویسته کان به به رژه وه ندیه کی گشتی یان تایبه تی یه وه.
- ۲- دیاری کردنى نه و کاره گرنگانه ی که هه ریمه کان ناتوانن سه ربه خۆ نه نجامیان بدن به لکو ده بیت پایته خت یه کلای بکاته وه وه که کوشتن وه لواسین.
- ۳- هه ندی مه سه له قورئان و سوننه ت باسی نه کردوه، به لام قسه کردن تیایدا زۆر گرنگه.

۱ - النموذج الادارى لا ۳۲۴.

۲ - ووتی وه رگپ.

- ٤- ره چاوکردنی دوری ماوه ی نیوان خه لیفه و والی یه کان .
 - ٥- په چاوکردنی گرنگی کات و له وانه یه زیانیکی گه وره ی وه ک مردن پووبدات.
 - ٦- بوونی که سانیک که متمانه یان هه بیټ به زانست وزانیاری و ژیریان.
 - ٧- کاری گه ری زوو نه نجام دانی کاره کان له جیگه ی خویاندا .
 - ٨- په چاوکردنی به خشینی متمانه به دادوه ره کان و والی وکاربه دهسته کان.^١
- له ژیر پوشنایی نه م پیوه رانه دا عمر توانی هاوسه نگی یه کی چاک وړیک و پیک بخاته نیوان (مرکزیه) و (لامرکزیه) و به و کاره گرنگه یشی توانی بنه مایه کی چاک دابمه زریښت و پیښکه شی زانایانی بکات. له بواړی ئیداره و بنه ماکانی هه لاس و کهوت کردنی دروست له گه ل زمان و په گه زه جیا جیاکاندا له چوارچیوه ی ده وله تیکی یه کگرتوودا.^٢
- (به مهش دا دهرده که ویت بۆ خویننه ری کورد که نه م فیدرالیه ته ی ئیستا نه م به شه کوردیه ی کوردستانی عیراق تیایدا ده ژی ئیسلام هیناویه تی و ئیسلام سه دان سه ده پیش ئیستا دانی ناوه به هه موو هه ریمه کانی ولاته یه کگرتووه کانی ئیسلامدا و زمان ونه ژادو جل و به رگی تاییه تی خویانی پاراستووه وه ره له خویان والی وسه رکرده ی هه لېژاردوه).^٣

هه شتهد: بنه مای نه رمی نواندن له کاری ئیداری عمردا

عمری کوپی عبدالعزیز رحمته الله علیه له هه موو بواره کانی تیگه یشتن وگفتوگو و فیکر و جی به جی کردنی فه رمان و پابه ندبون پیوه ی دا بنه مای نه رم و نیانی جیبه جی کردوه.

(میمون) ی کوپی (مهران) ده لیت: (عبدالملك) ی کوپی (عمری کوپی عبدالعزیز) به باوکی ووت: باوکه گیان، بۆچی نه وه ی هه ق و دادپه روهری یه جی به جی ی ناکه یت؟ سویند به خوا گرنگ نی یه له لام من وتو له مه نجه لدا بکولینن له و پیناوه دا؟

١ - النموذج الاداری لا ٣٢٦.

٢ - هه مان سه رچاوه.

٣ - ووته ی وه رگپړ.

له وه لامدا عمر ووتی: کوپی خۆم، من ده مه ویت خه لکی له سه ر شتیکی زۆر ناره حه ت رابه یتیم، من نامه ویت هه موو ئه و شتانه ی داد په ره وه ی تیدا یه زیندوو یان بکه مه وه، به لکو ئه وه دوا ده خه م بۆ کاتیک دنیا په رستی له دله کاندایه ده رده هیتم، دین به ده م ئه مه وه و دلخۆشیش ده بن به مه).^۱

له شوینیکی تردا عمر ده لیت: "خه لکی نه هاتن به ده مه وه له کاری گه رانه وه ی مافه کان بۆ شوینی خۆی، تاشتیکی دنیا ییم نه خسته به رده ستیان."^۲

عمر ﷺ هه رله سه ره تای وه رگرتنی خه لافه ته وه ئه وه ی راگه یاند که هیئانه دی ئامانجه کان پیویست به نواندنی هه ندیک نه رمی نواندن _ مرونه _ وچاوداخستن ده کات، مه سه له که به وه سه رناگریت که (عبدالملك) ی کوپی ده یووت گوايه له وپیناوه دا ئاماده ی هه ردوو کمان له مه نجه لدا به مانکولینن وئیت ر گوی به لایه نه کانی تر نه دریت.^۳

ئه مه ش هه لویستیکی تری عمره که ووتو وویژیکه له نیوان خۆی و عبدالملك ی کوپیدا پرویداوه: عبدالملك: ئه وه چۆن چاره کانت ده چیت خه و، که هه ندی سکا لای ماف خوراوان هاتۆته به ر ده ست و هیشتا به و جۆره ی خوا پی ی خۆشه یه کلایت نه کردوونه ته وه؟

عمر: کوپی خۆم، نه فسم وه کو و لاخه که م وایه، ئه گه ر په حمی پی نه که م نام گه یه نیته جیگای مه به ست، ئه گه ر خۆم و هاوکاره کانم ماندوبکه م ئه وه نده ی پی ناچیت منیش و ئه وانیش ده که وین، من ئه وه نده ی کاته به ئاگا کانم به ته مای پاداشتی خوا م ئه وه نده ش به ته مای پاداشتم له م کاتی خه و تنه م.

چونکه خوا ی گه وره ئه گه ر بیویستایه قورئانی به یه کجار ده نارد خواره وه، ئه لام یه ک نایه ت و دوونایه ت دابه زیوه ته خواره وه تا دله کان به نوری باوه ر هیتم

۱- سیره عمر (ابن الجوزی) لا ۸۸ .

۲- هه مان سه رچاوه .

۳ - النموذج الاداری لا ۳۲۸ .

بوونەتەوێ کۆپى خۆم ئەم کارەى من دەستم داوەتى زۆر گەرنىگ ترە لەلام
لەبنەمالەکەى تۆ مەبەستى ئەمەوى یەکان بوو. کە ژمارەیان زیاترە و دەستەلاتیان
بەهێزترە و پێش ئەوانیش ئەوێکەوێ دەیزانیت،

ئەگەر هەمووی لەیەک پۆژدا چارەسەریکەم دەترسم لێم هەلبستن، بەلام ماف
لەیەک دووکیس دەسەنمەو، هەوالەکەیشی دەگاتە ئەوانى ترومەسەلەکە ئاسایی
دەبێت لەلایان).^١

لەم بەسەر هاتانەى پێشوووە ئەوێمان بۆ دەردەکەوێت کە تا ئاستیکى بەرز
عمری کۆپى عبدالعزیز خواوەنى فیهو تیگەیشتنیکى قول بوو لەبوارى چاکسازى و
نوێ خوازیدا و لە بەرنامەپێژى کردندا بۆ ئەمانى زولم و زۆر حەرام خۆرى و
بلاو بوونەوێ داد و یەکسانى.^٢

مەبەست لەو ووشەى کەووتى: (من ئەگەر خۆم و هاوکارانم ماندوویکەم،
کەمێک ناخایەنیت منیش و ئەوانیش دەکەوینە زەوى).

عمر دەیهوێت بلیت: ووزەى مۆژ ديارى کراو و کارى بەردەوام سنوورى هەیه،
مروڤیش بۆ وەرگرتنى ئەم کارە قورسانە پێویست بەکاتێک دەکات کە لێى
بوەستیت تا قبولیان دەکات و پاشتر دەگۆرێت بۆ بەرنامە و رێرەوى ژيان و
تیکەلى خوین و گوشت و دەمارەکانى دەبێت، پاشتر لەگەڵ لەشى ولار و خانەکانى
لەشیدا یەک دەگرەو.

بەبێ بوونى ئەم تیکەل بوون و یەکگرتنە دەروونى یە، بەردەوام پالەپەستوى
دەرەکی پالەدەنیت بە مروڤەو و ئەم پالەپەستویش پۆژ لەدواى پۆژ زیاتر
نارەحەتى دەکات و پۆژێک دیتە پێشەو کە ئەو زۆرە دەرەکی یە بەسەرەو
نەمێنى پشتاو پشست بگەپێتەو سەر هەلس وکەوتەکانى پێشترى.^٣

١ - سیرة عمر (ابن الجوزى) لا ١٠٦.

٢ - ملامع الانقلاب لا ١٧٣.

٣ - ملامع الانقلاب لا ١٧٣.

ئەوێ جینگای سەرنبه ئەم بڕگە یەتێ کە دەلێت: بەلام من نان بۆ یەك دوو کەس وەردەگرمەو و هەوالیش دەگاتە کەسانی ترو بەو جۆرە مەسەلە کە ئاسایی دەبێت لەلای ئەوانیش و، پاشان عمر لێرەدا پرۆژە و کارکردن لەسەری پیش کەش دەکات و لەپێناوی چاکسازی و نوێخوازیدا، چونکە زۆر ئێوە کە سەنە ی کەوتە ی گەرەگەرە و قەبە دەردەبەن بۆ گەلەکانیان _ بەتایبەتێ لەکاتی هەلبژاردنەکاندا _ بەلام کە من ئەوانە ی کە پرۆژەکانیان دەبەنە بواری کردەو و جێ بەجێ کردنەو ئێتر باکەمیش بێت ئەو جێ بەجێ کردنە.

بەلام عمر ئەم چاکسازی مەزن و فەقیهە شارەزایە، دەیهوێت کۆمەلێ پرۆژە بەکردەو و پیش کەش بکات و نایەوێت بەزۆر و توندوتیژی و بێ پلان و بەرنامە رێژی، نەخێر بەلکو ماف بۆ یەك کەس و دوو کەس وەردەگرێتەو، یان مافیان لێ دەسێنێتەو و هەوالە کەش دەگاتە خەلکانی ترو، بەم کارەو وورد ووردە پرۆژە چاکسازی کە تێکەلێ خوین و دەماری تاکە تاکە ی ئوممەتێ ئیسلام دەبێت و دەلێن (دەستێک دەوڵەت بێرێت ئێشی نی یە).^۱

عمر ﷺ لەگەڵ ئەم قوناغ بەندی و نەرمی یەیدا ئەوێ فەرمانۆش نەدەکرد کە بەخشش و مائی دنیایی بدات بەو کە سەنە ی کە فەرمانەرەوایی دەکردن تادلێان بۆ لای خۆی پابکێشی.^۲

کە سیش مافی ئەوێ نی یە کە بلێت: ئەمە دابەزین و لادانی عمری کوپی عبدالعزیز لە ئامانجە نوێخوازی و چاکسازی یەگشتی یە کە ی لە بەرخاتری چارەسەری کاتی و پێنە کاریەکی لاوەکی ... چونکە لەوێتێ عمرمان ناسیو و بوو تە گەرە ی موسلمانان _ بستێک _ دابەزینی پێو دیارنە بوو ئامانج و مەبەستەکانی قورئانی کەریم و سوننەتێ خاوین، بەلام لێرەدا عمر کارەشیوازه زیندوووەکان دەکات کە دەبەنە هۆی هێنانەدی ئامانجەکانی قورئانی پێرۆز بەتەواوەتێ .

پالەپەسوێ بەردەوام تەقینەوێ لەدوا یە، ئەم تەقینەوێش هەر چەند کەم

۱ - ووتە ی وەرگێڕ .

۲ - ملامح الانقلاب لا ۱۷۴ .

بەیت بەلام هەر سوتینەر پوختینەر دەبێت، لەتوانای سەرکردە و فەرمانڕەواکاندا هەیه ئەم پووخان و سوتانە دوربخەنەو بە بەکارهێنانی شیوازیکی زیندوو کە بگونجیت لەگەڵ سروشت و دەروونی مرۆڤدا، دەى بۆچی نایگرنەبەر؟^١

کاتیک (عبدالملك) کۆپى پى ی ووت: ئەى ئەمیری باوەرداران، فەرمانی خوا جى بەجى بکە، نیتەر بامنیش وتویش لەناو مەنجه‌لدا بکولێنین، وەلامى خەلیفەى نەرم و نیا نەو بوو پى ی ووت: کۆپى خۆم، ئەگەر بەوێت بەو جۆرە بکەم کە تۆ دەیلێیت ناچارم پەنا بۆ شمشیر بەرم، دەى خێرنى یە لەخێرێکدا کە لەپێگەى شمشیرەو زیندوو بکریته‌و.^٢

دەى کەواتە خەلیفەى ئەم جۆرە و بەنەرمى بچولێتەو و بەم زیرەکی یە هەلس وکەوت بکات هەرگیز پۆزى لەپۆژان لەئامانجى خۆى لانا‌دات.^٣

بەمانەى پێشەو‌دا نەرمى عمر دەردەکەوێت لەبەپێوە‌بردنى وڵات و جى بەجى کردنى سیاسەتە‌گشتى یە‌کان، بە‌رپاکردنى دادپەرە‌رى و ب‌لا‌وکردنە‌وى ئاینى پیرۆزى ئیسلام و دامە‌زراندنى دە‌وڵەت لە‌سەر بناغەى بیروباوە‌ر.^٤

ئەمەش کۆمە‌لى بە‌لگە‌یه لە‌سەر جى بەجى کردنى بنە‌مای نە‌رمى لە‌جى بەجى کردندا کە عمر بە‌کرده‌و لە‌ژيانیدا کارى لە‌سەر کردو‌و:

١- فەرمانى ئێمە نوێژت پى دوانە‌خات:

عمر رضي الله عنه جاريکیان چوو بۆ لای پاسە‌وانە‌کانى، پى ی ووتن، کامتان ئە‌و پیا‌و ئە‌ناسن کە ما‌و‌ه‌یه‌ک لە‌مە‌وبەر ناردمان بۆ وڵاتى میسر؟ ووتیان: هە‌موومان دە‌یناسین، عمریش ووتى: کامتان مندا‌ل‌ترین کە‌ستانن بابجیت بە‌دوا‌یدا و بۆم بانگ بکاتە‌و پاسە‌وانیکیان خۆى گە‌يانده‌ نیرا‌و‌ە‌کە‌و بانگى کردە‌و ئە‌ویش وای گومان برد، کە عمر وای زانی‌و ساردو س‌پى نواندو‌و و خێرا نە‌چوو‌و، پى ی ووت: پە‌لە‌م لى

١ - ملامح الانقلاب لا ١٧٤.

٢ - الکامل فى التاريخ له ملامح الانقلاب لا ١٧٥ وەرگیرا‌و.

٣ - الکامل فى التاريخ له ملامح الانقلاب لا ١٧٥.

٤ - النموذج الادارى لا ٣٢٩.

مهكه هه رنئىستا خۆم دهگۆرم وديم، پاشان به په له هات بۆ لای عمر.
 عمریش پى ی ووت: ترست نه بیئت، ئه مپۆ پۆژى جومعه یه، له شارده رمه چۆ تا
 نوێژه كه ی جومعه ت نه كه یت، من تۆم ناردوه بۆ كاریكى زۆر، پاشان به په له و
 گرنگى موسلمانان، ده ی هه رگیز له كردنمان لیت بۆ هه ر كاریك وات لى نه كات
 نوێژه كانت له كاتى خۆى دوا بخت.^۱

ده ی ته ماشابه كه له گه ل گرنگى و په له یی كاره كه یدا كه چى له جى به جى
 كردنه كه یدا نه رمى ده نوینیت له گه ل ئه و نیرراوه دا.^۲

۲- به ربانگ بكه ره وه وپاشان بپۆ:

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ كاره به دهسته كه ی، كه به سه ر خوراسانه وه به وو بانگ
 كرده وه، هه ر كه فه رمانه كه پینگه یشته خیرا خۆى كۆكرده وه وخۆى گه یانده وه لای
 خه لیفه _ وه ك جى به جى كاریكى دلسۆز_ وكاتى گه یشته وه كۆشكى خه لیفه
 له دیمه شق_ وعمر ئاسه وارى ماندوو یه تی وشه كه تی پینگای تیدا به دی كرد، بۆیه
 پرسىارى لى كرد: كه ی له وى ده رچوویت؟ ووتى: له مانگى په مه زاندا.
 عمر ووتى: پاسته كه ن ده لئین زۆر وشكیت!! ده ی باشت نه به وو خوت بگرتایه
 تچه ژنت ده كرد وئه وجا بكه وتیتایه ته پى.^۳

۳- نا په حه تیان مه كه ن، تونده مه بن له گه لیاندا:

(ابن سعد) ده گێرته وه له (میمون) ی کوپی (مه ران) وه كه به رپرسى دیوانى
 دیمه شق به وو ده لئیت: موچه یان بریه وه بۆپیاویكى نه خۆشى درێژخایه ن، منیش
 ووتم: قه ینا كاده بیئت له گه ل ئه و نه خۆشانه دا باش بین كه نه خۆشى ترسناك و
 درێژخایه نیا ن هه یه به لām موچه ی مروڤیكى له ش ساغیان پى بدریت؟! شتى
 وانا بیئت.

۱- سیره عمر لابن الجوزى لا ۱۰۶.

۲- النموذج تلادارى لا ۳۳۰.

۳- تاريخ الطبرى _ له _ النموذج الادارى لا ۳۳۰.

سكالای ئەم بۆ چۆنە میان گەیاندىبوووە عەمرى كۆرى عبدالعزیز وپیان ووتبوو:
 زۆر توندوتیژە لەگەڵماندا وناپەهەتمان دەكات، ئەویش نامەیهكى بۆ نووسیم و پى
 ى ووت: ئەگەر ئەم نامەیهى منت پى گەشت ئیتر توندوتیژ مەبە لەگەڵ خەلكى
 وناپەهەتشیان مەكە، چونكە من ئەوهم پى خوش نی یە.^١
 عەمر ئەم نامەیهى بۆ (مىمون) نووسى كە لەبەنەمى نەرمى نواندن لەبەر
 پرسىاریتی وە سەرچاوهى گرتبوو.

٤- نەرمى نواندن لەگفتوگۆ لێك گەشتندا:

گفتوگۆى ناستیانە وەلامدانە وەى بەلگە بە بەلگە شیوازی عەربووە ﷺ
 لەكۆبوونە وەو دانىشتنەكانى لەگەڵ خەوارىجەكان دا بەكرده وە ئەم نەرمى یەى
 پىووە دیار بوو، وەك پىشتەر ئاماژەمان بۆ كرد كە _كۆمەلێك
 لە _هەروریەكان _هاتن بۆ لای عەمر، لەمەسەلەیه كدا گفتوگۆیان لەگەڵ كرد،
 هەندى لەیاوهرانى عەمر ئاماژەیان بۆ كرد كە بیانترسىنیت وچاویان لى سور
 بكاتە وە، بەلام عەمر هەر نەرم ونيان ولەسەر خۆبوو لەگەڵیان تاپێك كەوت لەگەڵیان
 كە تاماوە لە ژياندا خواردن و جل وپەرگیان بگرتە ئەستۆى خۆى، ئەوانیش
 بەوشیووەیه بەجیان هیشت، كاتى دەرچوون عەمر دای بەئەژنۆى یەكى
 لەهاورپێكانیدا ووتى: ئەى فلان كەس، ئەگەر چارەسەریك هەبوو بۆ چارەسەركردنى
 هاورپێكەت هەرگیز پەنامەبە بۆ داخ كردنى بەئاگەر.^٢ لەمەموو هۆكارەكانى هەلس و
 كەوت كردندا نەرمى نواند لەگەڵیاندا.^٣

٥- نەرمى وكراوەى فیکریی:

نەرمى وكراوەى فیکریی عەمر بەجۆریك بوو بەناشكرا پىوەى دیاربوو،
 كەبەدوربوو لە توندوتیژی و وشكى وکەللەپوچى، وەك پىشتەر باسمان كرد _

١ - الطبقات (٧/٣٨٠) .

٢ - سیره عەمر (ابن الجوزى) لا ٧٦_٧٨ .

٣ - النموذج الادارى لا ٣٣١ .

که جاریکیان عمری کوپی عبدالعزیز (یزید) ی کوپی (أبسی مالک) و (حارث) ی کوپی (محمد) نارد بۆ ئەفریقیا، بۆ ئەوەی خەلکی فیزی سوننەت وژیانی پیغمبەری خوا ﷺ بکەن، بریاریشی دا مووچەیان پێ بدات بەرامبەر ئەو کارە، (یزید) قبوڵی کردو (حارث) قبوڵی نەبوو کە بە پارە خەلکی فیزی ئیسلام بکات ووتی: من هەرگیز نامادەنیم لە بەرامبەر زانستی کدا که خوا فیزی کردووم مووچە وەر بگرم، مەسە لە کەیان بۆ عمر باس کرد و نەویش ووتی: ئەوەی (یزید) کردوویەتی دروستە و هیچی تێدا نی یە، بە لām خوا نموونە ی (حارث) مان لە ناودا زۆر بکات.^۱

دەبینی هەلۆیستیکی دیاری کرایی یە کلایە نی نەبوو بەرامبەر ئەو دوو زانیە، لە گەڵ ئەوە شدا دوو پای جیاوازیان هەبوو لە وەرگرتنی پارە لە بەرامبەر زانست بەخشین دا، پشتگیری پارە وەر گرە کە ی کرد و ووتی هیچ گوناھێکی تێدا نی یە، بە لām دووعای خێرو چاکە ی کرد بۆ (حارث)، کە نەرمی عمر دە گە یە نیت بەرامبەر پراجیاوازه کان لە یە ک کاتدا، تەنانەت پێ ی وایە کە بنەمای نەرمی وکراو یی فیکری و جیاوازی بیرو پۆیست وچاکە، تەنانەت جیاوازی هاو لەانی پیغمبەر ﷺ لە بیرو پادا پیخۆش بوو وە ک دە لیت: (پیم خۆش نەبوو کە هاو لەانی پیغمبەر ﷺ جیاواز نەبوونایە لە بیرو بۆ چووندا، چونکە ئە گەر جیاوازانە بوونایە، پێ گە پێدان رخصە نە دە بوو)،^۲ ویا ن لە و بارە یە وە دە لیت: ئەو جیاوازیە ی ناو هاو لەانی محمد ﷺ ناگۆرمە وە بە سورە و لاخ.^۳

نۆیەم: گرنگی کات لە حکومەتە کە ی عمر دا

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ زۆریە ی کاتە کانی ئە گەر نە لێین هەموو کاتە کانی تەرخان کردبوو بۆ کاروباری دەوڵەت و بەرژە وەندی موسلمانان یان جی بە جی کردنی هەقی پەرەردگار لە خواناسی و عیبادەت کردن، شە وە کانی بە نوێژو پارانە وە

۱ - سیره و مناقب عمر، (ابن عبدالحکم) لا ۱۳۷ .

۲ - سیره عمر، (ابن الجوزی) لا ۲۷۵ .

۳ - الطبقات (۳۸۱/۵) .

لە دەەرگانەى خوا دەبردەسەر و لەدواى نوێژى وەتر ئیتر قسەى لەگەڵ کەسدا نەکردووە.^١

هەردەربارەى لە دەست نەدانى هەلەکانى کات دەلێت: ((ان الليل والنهار يعملان فيك فاعمل فيها)) واتە: شەو و پۆژ کارت تێدا دەکەن دەى تۆش کاریان تێدا بکە. هەمیشە کاتى بەهەڵ دەگرت بۆ هەڵسان بە کاریکی چاکە یان دەرکردنى فەرمانى خێرا و لەجێى خۆیدا و خێرا یەکلایى کردنەوێش و کارەکان و دەرکردنى بێپارە ئیدارى یەکان، خۆ بەدور گرتن لەهەموو ئەو کارانەى کە دەبوونە هۆى دواکەوتنى کاریکی چاکەیان بەرزەو هەندىەکی موسلمانان، گەورەترین بەلگەیش لەسەر ئەمە ئەو سێ بێپارە بوو کە هێشتا (سەلىمان) بەخاک نەسپىرا بوو دەرى کردن.

وەک (ابن عبدالحکم) دەلێت: هەرکە (سەلىمان) بەخاک سپێردرا کاتى نوێژى مەغریب بوو، فەرمانى دا قەلەم و کاغەزى بۆ بهێنن، سێ بێپارى گەنگى نووسى، کە نێوان خۆى و خوا نەیتوانى دوايان بخت، یەكسەر هەرلەویدا ئیمزای کردن. هەرچەندە هەندێ لەخەڵکى هۆى ئەم پەلەکردنەیان نەدەزانی، بۆیە بە لاقرتێ و چاوداگرتنەو بەیەکتريان دەووت: دەى ئەم پەلەپەلەى بۆ چى یە؟ ئەى نەى دەتوانى خۆى بگێیت تادەگەپایەو مالهەكەى خۆى؟! دەى وادیارە ئەمە خۆشەویستى پەلەوپایە یە؟ و ئەمە بوو ئەیان ووت پێى ناخۆشە بکێتە خەلیفە؟! خۆ ئەم کارەى عەمر لەبەر خۆشەویستى کورسى و پەلەوپایە نەبوو، بەلکۆلێرسینەوێ لەگەڵ دەروونى خۆیدا کردووە و وای بۆ چوووە کە دواخستنى ئەو کارە هیچ پاساوێکی نە یە.

(ورد بەرەو خۆینەرى کوردی خۆشەویست، کە چۆن گەرە و فەرماندەى پاستەقینە زۆر پەلە یەتى ئیش و کاری موسلمانان نەو سەتیتیت و بەخیرایى پاپەرێتێت نەک وەک ئەمڕۆ گەنگ ترین کار دەو سەتین بە بیانووى ئەوێ گواپە پەرلەمان لەمۆلەتى هاوینەدایە!! یان سەرەك كۆمار لە گەشت و سەپرو سەفادایە! یان کەمى ناساغە!! وەتد....)^٢.

١ - سیرە عەمر، (ابن الجوزى) لا ٢١٠ - ٢١١ .

٢ - ووتەى وەرگێت .

برپارہ کانیش تہ م سئ برپارہ بوون :

۱- برپاری یہ کہم: ہیچ پہیوہندی یہ کی بہخویہ وہ نہ بوو، بہ لکو تایبہت بوو بہ تیگوشہ ران و گیان بازانی ئیسلام بوو لہ قسطنطنیہ کہ ماوہیہ کی زور بوو لہ برسیٹی و ناپہرہ تیدا دہ ژیان، ناپہرہت بوو بوون لہ بہرہ می دوژمنانی پڑمدا، عمر فرمانی دہر کرد بہ سہر کردہی سوپا (مسلمہ) ی کوری (عبدالملك) کہ گہ ماروی سہرقہ لاکان لاہریت و سوپای ئیسلام پاشہ کشہ پی بکاتہ وہ و عمر لہ م کارہیدا پی ی وابو نہ گہر کاریک تایبہت بیت بہ موسلمانن ناپہرہت و ماندو وہ دہ بیت پہ لہ بکریٹ لہ دہر کردنی برپار بویان ۱۰؟

۲- برپاری دووہم: لابرندی بہرپرسی خہراجی میسر لہ سہرکارہ کی کہ ناوی (اسامہ) ی کوری (زیدالتشوخ) بوو لہ بہر زولم و زور و نارہوایی و خوسہ پاندنہ کانی لہ و لاتہدا.

۳- برپاری سی یہم: ہر وہا فرمانی لابرندی والی تہ فریقیہی دہر کرد کہ ناوی (یزید) ی کوری (أبی مسلم) بوو، تہ ویش لہ بہر ناہہقی و زولم و ستہ مہ کانی کہ ہہ والی بہ باشی دہ گیشٹہ وہ عمر ۲.

ہر وہا گرنگی تایبہتی بہ کات دہدا وہ ہہ میسہ کاتی گونجاوی ہہ لڈہ بژارد بژراگہ یاندنی فرمان و برپار و ناراستہ کانی تابہ ناسانتر بگاتہ ہہ موو لایہک، بؤ تہ و مہ بہ ستہ باشترین کاتی ہہ لڈہ بژارد، ئیتر چ لہ بہر زوری خہ لگہ کہ یان لہ بہر پیروزی شوینہ کہ، کہ زیاتر گرنگی پی دہریت.

تہ وکاتہش و ہرزی حہ چ کردن بوو کہ یان خوی و تاری بؤ پان دہدان برپارو فرمانی لہ شیوہی نامہ دادہ نارد و بہ سہر حاجی یہ کاندادہ خوینرایہ وہ و فرمانہ کانی زیاتر دہ بوہ جیگای گرنگی موسلمانان، کہ دوو نامانجی دہ پیکا:

۱- سیرہ عمر بن عبدالعزیز (ابن عبدالحکم) لا ۳۲.

۲- النموذج الاداری لا ۳۳۷، ۳۳۸.

١- بڵاوبونەوێ زیاتری بپیارەکانی لەناو ژمارەیهکی زۆر لەموسڵمانان و ولاتانیکی زۆردا.

٢- خێر بڵاوبونەوێ بپیارو ئاراستەکانی خەلیفە لەناو کۆمەڵیکی زۆر لە موسڵمانانداو لە کاتیکی گونجاودا.

یهکی لەو نامانەى که بەسەر حاجیانی مالی خودا خۆینرایه وه تیایدا هاتووه:
 پاشان من لەم مانگە بەریزه‌دا و لەم شارە بەریزه‌دا و لەم پۆژی حەجی گەورەدا خوادەگرم بە شایەت و خۆم بەری دەکەم لەلای ئەو خواپە لەستەم و ناپەرەوایی ئەوا کاربەدەستانەى سەتەمیان لى کردوون، لە دەستدریژی ئەوانەى دەست درێژیان لى کردوون، من بەریم لەوێ که من فەرمانم پێداپەیان پى پازى بوو بى یان بە ئەنقەست کردبیتم، مەگەر لىم تىک چووبیت یان پىم نەزانیبى و پچایشم وایە ئەوێم لى نەگىرتیت و لىم خۆش بى بە تاییبەت بزانن که من ئەوپەرى لىپران و خۆ ماندوکردم بە خەرج داوه، ئیتەر هیچ بەرپەستىک نى یە لە نىوان من سەتەم لىکراواندا و من پشت و پەنای هەموو چەوساوەیەکم، هەرکاربەدەستىکی من لەهەق لایبەت و قورئان و سوننەت پەپەرەو نەکات، گوێپایەلیان مەکەن، کارى لابردنى یان مانەوێ دەدەمە دەستى ئێو ئیتەر، یان دەگەرپێتەو بۆلای هەق یان دەینێرمەوێ مالی خۆی. ناهێلم سەرۆت و سامان لەلای دەوڵەمەندە کانتان تۆپەل ببیت و لە فەئیشیتان هەژارانتان بى بەش ناکەین، هەر کەسێ لە ئێو ببیت بۆ لامان و هەوالیکمان بۆ ببینیت کە خێرو خۆشى تاییبەتى یان گشتى تىدابیت لە نىوان (٢٠٠) تا (٣٠٠) دینارى پى خەڵادەکەم بە پى نى نیه‌تى خێرى خۆى و دوورى پىگاکی،

پەرحەتى خوا لە کەسێک کە دورى رىگاوى لى نەکات کە نیه‌ت بۆ لامان و خوا بەهۆیەوێ هەقیك سەربخات، ئەگەر لە بەرئەوێ نەبواپە کە لە ئەرکەکانى حەج دەکردن کۆمەلێ مەسەلەى هەق و پەرەوام بۆ پۆشن دەکردنەوێ کە خوا زیندوى کردونەتەوێ و کۆمەلێ مەسەلەى تریش لە ناپەرەوایی یەکان کە خواى (عزوجل) لە گۆپى ناون، ئەوێش چاکە یە کە و دەبیت سوپاسى خواى لەسەر بکرىت و سوپاسى کەسى تر نەکەن، چونکە ئەگەر خوا دەستم لى بەریدات منیش وەک کە سىکی ئاسایىرم لى

دیت (واته: خه لافهت به پړوه ده به م وه قم به هق و ناهه قه وه نابیت_ والسلام).^۱

دهیه م: دابه ش کردنی کاره کان

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ به پاشکاوانه بڼه مای دابه شکردنی کاری پوون کردوته وه، کاره کانی به پرپرسیایتی ده ولته تی دیاری کردوه، بۆنه و مه به سته نامه ی نووسی بۆ (عقبه) ی کوپی (زرعة الطائی) کاتی که کردی به به پرپرسی خه راجی خوراسان:

(..... ده سته لات چوار کۆله که ی هه یه و به یی نه و کۆمه له کانه راناوه ستنیت، والی کۆله که یه که، قازی کۆله که یه که، به پرپرسی دارایی بیت المال_ کۆله که یه که، کۆله که ی چواره میش منم (واته خه لیفه)^۲)

له گه ل تیبینی کردنی نه م چوار کۆله که گرنگه ی ده ولته تی ئیسلامدا که برپره ی پشتی ده ولته ته که ن: والی که سه رۆک کۆماری هه ریمه کانه وقازی پۆلی وه زیری داد ده بینیت و به پرپرسی (بیت المال) که پۆلی وه زیری دارایی ده بینیت و خه لیفه یش که سه رۆکی گشتی ولاته ئیسلامیه یه کگرتوه کانی.

کۆمه لی پۆستی تر هه یه که به کۆله که لاهه کی یه کان_ مرغیه_ داده نرین وه که سه رۆکی جهنگ و جهاد (منصور) ی کوپی (غالب) سه رۆکی بووه له سه رده می عمردا.^۳

به پرپرسی پیک و پیک کردنی ریزه کانی سوپا (ولید) ی کوپی (هشام) و (عمرو) ی کوپی (قیس السکونی).^۴

پۆستیکی تر به ناوی ئاسایشی ناوخۆ، که (عمر) ی کوپی (یزید) ی کوپی (بشر الکلبی) ی کرد بوو به سه رۆکی پۆلیس.^۱ (عمر) ی کوپی (مهاجر) ی کوپی (ابی مسلم

۱ - حلیه الاولیاء (۲۹۲/۵ - ۲۹۳).

۲ - تاریخ الطبری له النموذج الاداری لا ۳۴۲ وه رگتپراوه .

۳ - سیره عمر (ابن عبدالحکم) لا ۷۱.

۴ - تاریخ خلیفه لا ۳۲۴.

الانصارى) كىرد بە سەرۆكى پاسەوانەكان، (حبىش) یشى كىرد بە سەرۆكى دەرگاوانەكان - الحاجب -.

هەرۆك كۆمەلى خالى پىشكىنى دانا لە سەر رىگای هەرىمەكان كە ئەمڕۆ بە خالى گومرگى سنور ناسراوە.^۲

پۆستىكى تر كە تايبەت بوو بە (نوسىن) هەكە (لىث) ى كوپى (ابى رقيه) ى مەولای (ام الحكم) ى كچى (ابو سفیان) بەرپرسى بوو، بەرپرسى مۆرىش (نعیم) ى كوپى (سلامه) بوو.^۳

بە شىكىش بۆ بە دوا داچوونى كاروبارى دارايى وچەند لقیكى هەبوو، وەك (خراج) و (عقبه) ى كوپى (رزعة الطائى) بەرپرسى بوو.^۴

كۆكردنە وەى زەكەت كە (عبدالله) ى كوپى (عبدالرحمن) ى كوپى (عتبه القرشى) بەرپرسى بوو،^۵ و دەزگای سكه لىدان كە (عمر) ى كوپى (ابى حملة القرشى) بەرپرسى بوو.^۶ و هەرۆهە (صالح) ى كوپى (جبیر الغدانی) سەرۆكى (خراج) ى گشتى بوو.^۷

لە بواری فێركردن و پۆشن بىركردن دا عمر هەستا بە دامەزراندنى دەزگای فێركردنى هەمیشەى لە مەزگەوتەكاندا، چەند كەسىكى ديارى كىرد بۆ شارەزاكردن و فێركردنى گەپۆك لە ناو بىابان نشینهكاندا، هەرۆك كۆمەلى كەسى پاسپارد بۆ بانگەوازى رىگای خوا و فەرمان بە چاكە و بەرگرى لە خراپە، كۆمەلى خانووى دروست كىرد بۆ كارى دادوەرى و لەمیسردا فەتواى داى دەستى سى زانای بواری (الفقه).^۸

۱ - تاریخ خلیفه لا ۳۲۴.

۲ - عمر بن عبدالعزیز فی رد المظالم.

۳ - تاریخ خلیفه لا ۳۲۴.

۴ - تاریخ الطبری له النموذج الادارى لا ۳۴۴ وەرگیراوە.

۵ - امراء دمشق لا ۴۸.

۶ - عمر بن عبدالعزیز و سیاسته لا ۲۹۵.

۷ - تاریخ خلیفه لا ۳۲۴.

۸ - النموذج الادارى لا ۴۳۴.

له گەل ئەم پۆستە گىرگەدا ھەندى پۆستى تىرىش ھەبوون ۋەك بەرپىرسى نوپىژ،
 ھەج، بەرپۆھەردىنى كارەكان، پۆستە و گەياندىن ۋىكۆمەللى پۆستى تر كەبواری
 باسکردىنى ھەموویان نى يە لپۆرەدا.

ئابەم شپۆھە ھەمىرى كوپى عبدالعزىز ياساى دابەشکردىنى پۆستەكانى
 بەرپۆھەردىنى دەولەتى دامەزىراند ۋەپاستى ئەتوانىن بلىيىن لەيەكەك
 سەرکردە مەزەكان بوو.

فەرموون لە گەل ھەندىك لە شپۆزى تىگەيشتووى ھەمىرى كوپى عبدالعزىز لە كارى
 بەرپۆھەردىنى دەولەتدا:

- ھۆكارى سەرکەوتنى پىرۆزە چاكسازى يەكەى ھەمىرى كوپى عبدالعزىز:
 كۆمەللى ھۆكار بوونە ھۆى سەرکەوتنى ھەمىر لە ھەولە چاكسازى ونوئ
 خوازىەكەيدا، ۋەك:

۱- كۆمەللى پەوشتى مەزىن لەكەسايەتى ھەمىردا: ۋەك: زانايى، لەخواتىرسان،
 دنيا ھەمىستى، بى فېزى، نەرم و نىيانى، لىب ۋەوردەيى، لىخۆشبوو،
 سووربوون(الحزم) دادپەروەرى، گوناھ نەکردن(الورع).

لە گەل توانايى بەرپۆھەردىنى گەورە لە ھەمىر پىلان ۋەخشەكەيشاندا،
 لەسەر كىردايەتى و ئاراستە كردن، ناسىنى مەوۇفەكان.

۲- بوونى تىپوانىنىكى پوون و ئاشكرائى نوپۆزى و چاكسازى، كە ئامانجى
 پاندەنە ۋەى دەولەت و ئوممەتە بۆ سەردەمى خەلىفە راشىدەكان ۋەسەر پىرۆگرامى
 پىغەمبەرەنە.

۳- كۆبوونە ۋەى ئوممەت لە دەورى ئەم پىرۆزەيە لە پاش ئەو ھەمىر نىيەتى پاك و
 دىسۆزى خاۋەنەكەيان بۆ دەرکەوت.

۴- بوونى كۆمەللى ئەستىپرە پىرىشنگدار لە زانايان كە لەسەر دەمەى ئەودا زىاون
 و توانائى پابەرايەتى كردنى ۋلات ۋەتەنە ۋە كەيانيان ھەبوو، بەگەيشتنى ھەمىرى كوپى
 عبدالعزىز بۆ سەر كورسى دەستەلات ئىتەر بواری تەواويان بۆ پەخسەو دەستيان
 كرد بە داھىنان ۋە ئەنەرك ۋەكارە گەورەكاندا لىھاتووى خۇيانيان سەلماندا.

ئەمەش وانەیه‌کی گرنه‌گه‌ی له‌وه‌ی که‌زۆر گرنه‌گه‌ی و پێیویسته‌ زانایانی ئیسلام له‌هه‌موو پوویه‌که‌وه‌ زانابن و نابێت ته‌نها خه‌ریکی زانسته‌ شه‌رعی یه‌کان بن وله‌گه‌ڵ ده‌سته‌پاکی وله‌خوا ترسانه‌که‌یاندا ده‌بێت. هه‌ولێ بڕه‌ودان به‌ که‌سایه‌تی خۆیان بده‌ن و توانای پێشه‌وایه‌تی کردن و سه‌رکردایه‌تی کردنی گه‌لیان تێدا دروست بێت، ئه‌وکاته‌ به‌زانا په‌ربانی یه‌کان ده‌ژمێردرێن.

هه‌رئهو‌ه‌ش وایان لێ ده‌کات که‌شه‌ریعه‌تی خوا پیاده‌بکه‌ن کاتێک ده‌ستیان ده‌گاته‌ پۆسته‌ به‌رزه‌کانی ده‌ولت، ئه‌وکاته‌ سه‌رکردایه‌تی جه‌ماوه‌رده‌که‌ن و له‌ده‌وری پرۆژه‌ی مه‌زنی حکومه‌تی ئیسلامی کۆیان ده‌که‌نه‌وه‌.

۵- سوڕبوون و داکوکی کردن له‌سه‌ر به‌رپاکردنی حوکمی شه‌رع له‌هه‌موو کارێکی گه‌وره‌و بچووکه‌دا، له‌سه‌ر ئاستی ده‌ولت و ئوممه‌ت، ئه‌وکاته‌ کۆمه‌کی په‌روه‌رگاریش ده‌بێته‌ به‌شیان، له‌وباره‌یه‌وه‌ خوای (عزوجل) ده‌فه‌رمویت: ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ ءَامَنُوا وَأَتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ﴾ الاعراف: ۹۶.

واته‌: هه‌رکاتێ خه‌لکی شاره‌کان باوه‌رپه‌یئن وله‌خوا بترسن ئێمه‌ش هه‌موو فه‌رو به‌ره‌که‌تی ئاسمان و زه‌ویان به‌سه‌ردا ده‌بارێنین.

شوێنه‌واری ده‌ستگرتن به‌قورئان و سوننه‌ته‌وه‌ له‌ده‌وله‌ته‌که‌ی عمردا:

وردبوونه‌وه‌ له‌قورئانی که‌ریم و فه‌رمووده‌کانی پێغه‌مبه‌رمان ﷺ و هه‌روه‌ها وردبوونه‌وه‌ش له‌ژێانی گه‌ل و نه‌ته‌وه‌کان زانیاری یه‌کی چاک به‌مرۆڤ ده‌ده‌ن سه‌باره‌ت به‌سوننه‌تی خوا له‌خه‌لکی و گه‌ردوون و ئاسمانه‌کاندا.

په‌وونتێن جێگایش که‌ ئاشنامان بکات به‌سوننه‌ته‌کانی خوای گه‌وره‌ و یاساکانی له‌گه‌ردووندا قورئانی که‌ریمه‌ که‌ ده‌فه‌رمویت: ﴿يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِن قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ﴾ النساء: ۲۶، واته‌: (خوا ده‌یه‌وێت بۆتان په‌وون بکاته‌وه‌ و رێنموونیتان بکات بۆ سه‌ر گوزشته‌ی ئوممه‌تانی پێش ئێوه‌ و له‌گونا‌هه‌کانیشتان خوش بێت و خواش زاناو دانا‌یه‌).

سوننہ و پرہیز و کانی خوامان بۆ دہر دہ کە ویت لە پێگە ی خویندە وە و
شارە زابوونمان لە سوننە تە کانی پێغەمبەری خواوہ ﷺ، کە ھەموو کاتە کانی بە ھەل
دەزانی تاسوننەت و پرہیز و یکی نوێی پەرەردگار بۆ ھاوہ لانی ئاشکرا بکات.

بۆ نمونە حوشرە کە ی پێغەمبەری خوا ﷺ کە ناوی (العصنبا) بوو زۆر خێرا بوو،
کە س پێشی نە دە دایە وە، بە لام پۆژیکیان عەرەبیکێ بیابان نشین ھاتوو و پێش بپرکی
ی لە گەل پێغەمبەردا کرد و لە ئاکامدا پێشی پێغەمبەری خوای دایە وە، بۆیە
ھاوہ لانی بەرزی پێغەمبەر (خوایان لی رازی بیت) زۆر دالتەنگ و ناپەحەت بوون و
پێیان ناخۆش بوو.

پێغەمبەر ﷺ کە بە ئەو ی زانی پووی تی کردن و سوننەتی خوای بۆ پوون
کردنە وە و فەرمووی: ((حق على الله ألا يرتفع شيء من الدنيا إلا وضعه)). واتە:
خوا لە سەر خۆی فەرز کردووە کە ھیچ شتێک لە دنیا تاسەر بەرز نە بیت و پۆژیک دیت
دای دهنە و یتتە وە و دە یخات.

خوای گەورە ییش لە قورئانە پیرۆزە کەیدا داوامان لی دە کات کە بە دوای فیربوون و
زانینی پیرە و سوننە تە کانییدا بگەرین لە پێگە ی خویندە وە ی ژیا نی ئوممەت و
کە لە کانی پیش خۆمان ویزانین چۆن بوون و لە ئاکامدا چیان بە سەرھات؟

وہ کہ دہ فەرمویت ﴿قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ
كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ﴾ (۱۳۷) هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ ﴿ال عمران:
۱۳۷، ۱۳۸ واتە: لە پیش ئێوہ وە ژیان و گوزەران و پرہیز و ھەبوو، دە ی بەزە ویدا
بگەرین ویزانن سەرەنجامی بە درۆخەرەوان چی بوو؟! و ئەمەش پوون کردنە وە یە
بۆ خەلکی و رینمای و ئامۆژگاریشە بۆ لە خواتر سەکان.

تایبەت مەندی یە کانی سوننە تە کانی پەرەردگار:

۱- قەدەر دانانیکی پیش وەختە:

خوای (عزوجل) دہ فەرمویت: ﴿مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ

اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَقْدُورًا ﴿٣٨﴾ الاحزاب ۳۸ .

واته: حوکمی په‌روه‌ردگار و فره‌مانه‌کانی (مه‌حاله) هر وده‌بیټ بیټه‌دی، که‌س ناتوانیټ له‌پریکه‌ی‌اندا بوه‌ستیټ وهرچی خوی بیه‌ویټ پرووده‌دات وهرچی‌شی نه‌ویټ روونادات.

۲- گورانی به‌س‌ردا نایه‌ت :

خوای گه‌وره ده‌فه‌رمویټ: ﴿وَلَوْ قَتَلْتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلَّوْا الْأَذْبَرَ ثُمَّ لَا يَحْدُوثَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا﴾ ۲۲-۲۳، واته: سوننه‌تی خوا وایه نه‌گه‌ر دوو‌پوو دلته‌خوشه‌کان وازنه‌هینن له‌دزایه‌تی کردنت، نه‌وا نه‌فره‌تی خویان ده‌باریټ به‌س‌ردا وټاکامیشیان کوشتنه له‌هرشویټی بن وټه‌م سوننه‌تی خویاش گورانی به‌س‌ردانایه وگه‌لانی پی‌شویش هه‌روابوون.

۳- بی‌گومان پرووده‌دات ونه‌هاتنه‌دی بونی‌یه:

خوای (عزوجل) ده‌فه‌رمویټ: ﴿قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ وَإِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنتُ الْأَوَّلِينَ﴾ الانفال ۳۸ .
واته: بلای به‌بی‌باوه‌په‌کان وازده‌هینن له‌کفرو سهر که‌شی ودرژمنایه‌تی کردنی نی‌سلام باشه، خوالی‌یان خوش ده‌بیټ، نه‌گه‌ر ده‌ست پی‌بکه‌نه‌وه نه‌وه وه‌ک نومه‌ته‌کانی تریان به‌س‌ر دیت واته ده‌که‌ونه به‌رخه‌شم و قینی‌خوا.

۴- دزایه‌تی ناکریټ ودرژایه‌تی کردنی بی‌سووده :

خوای گه‌وره باسی گه‌له‌کانی پی‌ش نی‌سلام ده‌کات که‌دزایه‌تی خویان کرد، له‌هیزو ده‌سته‌لات و ژماره‌شدا له‌ئیه‌و زور تریبون به‌لام سوودی نه‌بوو دزایه‌تی یه‌که‌یان وسهرنه‌که‌وتن وه‌ک ده‌فه‌رمویټ: ﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ وَأَشَدَّ قُوَّةً وَءَاثَارًا فِي الْأَرْضِ فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ ۸۱ .
فلما جاءتهم رسلهم بالبينات فرحوا بما عندهم

مِّنَ الْعِلْمِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ ﴿٨٣﴾ فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا آمَنَّا بِاللَّهِ وَحَدُّهُ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ ﴿٨٤﴾ فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا سُنَّتَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ وَخَسِرَ هُنَاكَ الْكَافِرُونَ ﴿٨٥﴾ غافر ۸۲ .

۵- تنہا باوہ پداران وانہ وپہندی لی ودرہ گرن :

خوای گہورہ لہ سورہتی ال عمران ثایہتی ۱۳۷-۱۳۸ دادہ فرمویت: ﴿قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ ﴿١٣٧﴾ هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ﴾ .

واتہ: لہ پیش نیوہ شہوہ گہ لانی تر ژیاون، دہی بگہ پین بہ سہر زہ ویدا و سہیر بکہن و بزائن سہرنجامی دوزمنان و بی باوزہ پان بہ چی گہ شستوہ؟ ونہ مش بہ یانیکہ بؤ خہ لکی و رینموونی و ناموزگاری یہ بؤ باوہ پدارہ لہ خوا ترسہ کان .

۶- بہ سہر چاکہ کاران و پیاو خراپاندا جی بہ جی دہ بیت:

باوہ پداران کہ پیغہ مہرانیس دہ گریتہ وہ _ وک بی باوہ پہ کان تہ م سوننہ تی خوا دہ یانگریتہ وہ بہ بی جیاوازی واتہ چی بریاریکی داوہ بؤ باوہ پداران دیتہ دی و چی بریاریکیشی داوہ بؤ بی باوہ پان دیتہ دی .

کارکردن بہ قورنانه کای پەرورہ دگار شوینہ واری دنیایی و قیامہ تی

ہہ یہ: شوینہ وارہ دنیایی یہ کان لہ دہ ولہ تہ کای عمردا تہ مانہ بوون:

۱- دہ ستہ لات و حوکم دہ داتہ دہ ستیان:

وک بینیمان خوای گہورہ و پەرورہ دگار حوکمی دایہ دہستی عمری کوپی عبدالعزیز و دہ ستہ لاتیکی مہ زنی دایہ دہستی، تہ مش بہ ہوی تہ وہ وک زور سووربوو لہ سہر بہرپا کردنی شہری خوا لہ خوی مال و مندال و دہ وروبہر و ہوزہ کای و نوممہ تہ کیدا، دلسوزانہ خوی یہ کلایی کردبوویہ وہ بؤ پپوژہ چاکسازی یہ راشیدی یہ کای، خواش پستی گرت وھاوکاری کرد، چونکہ مہرجہ کانی دہ ستہ لات و حوکم پیدانی لہ لایہن خواوہ، جی بہ جی کردو میتیایہ دی و

خوایش به‌یمانی خوئی تیدا هینایه‌دی.

خوای گه‌وره ده‌ه‌رمویتی: ﴿وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ ءَامَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَىٰ لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا﴾ النور: ٥٥.

ئه‌مه‌ش سوننه‌تی خواجه و جی به‌جی ده‌بیّت و گورانی به‌سه‌ردانایه‌ت، به‌سه‌ر ئه‌و که‌سانه‌دا که ده‌یانه‌ویتی شهرع و یاسای خوا له‌سه‌ر زه‌ویدا بچه‌سپینن.

٢- به‌رقه‌راریبونی ناشتی:

له‌سه‌رده‌می خه‌لیفه ئومه‌وی یه‌کان پیش عمری کوپی عبدالعزیز _ پ نۆری له‌شورش کردن و دژایه‌تی کردن و ده‌نگی ناپه‌زایی به‌رزکردنه‌وه شیعاری نۆری له‌گه‌له موسلمانه‌که‌بووه، به‌تایبه‌تی _ خه‌واریجه‌کان _ که‌به‌رده‌وام به‌حوکمی هیچ خه‌لیفه‌یه‌ک پازی نه‌بوون و دژایه‌تیان کردوون .

به‌لام کاتی عمر چوو ه‌سه‌ر حوکم له‌پینگه‌ی گفتوگوئی ناشتیانه‌وه و وتووێژه‌وه توانی زۆریکیان به‌وه‌پازی بکات له‌واز له‌شورشی و دژایه‌تی کردنی خه‌لافه‌ت به‌ینن، سه‌رده‌مه‌که‌ی بوو به‌سه‌رده‌میکی جیا و ناشتی و ئاسایشی تیدا به‌رقه‌راریبوو ئه‌مه‌ش به‌هۆی دادپه‌روه‌ری له‌حوکمرانیدا و گه‌پاندنه‌وه‌ی ناهه‌قی یه‌کان بو‌خواه‌نه‌ه‌ه‌ریه‌کانی خویان، پێژیلێنانی زۆر له‌هه‌موو چینه‌کانی کۆمه‌ل، سوور بوونی له‌سه‌ر جی به‌جی کردنی شه‌ریعه‌ت له‌هه‌موو لایه‌نیکی ژياندا و خوای گه‌وره‌یش ده‌ه‌رمویتی: ﴿الَّذِينَ ءَامَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا ءِيمَانَهُم بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُّهْتَدُونَ﴾ الانعام ٨٢ .

٣- سه‌رکه‌وتن و پزگاریی :

عمری کوپی عبدالعزیز رحمه‌الله زۆر سوور بوو له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی که‌به‌هه‌موو هۆکاریک هه‌ولێ سه‌رخستنی ئایینی خوابدات، ده‌ی سوننه‌تی خوایش وایه هه‌رکه‌سیک بیه‌ویتی

خوای گه وره سهریخات خوایش نه و سهرده خات، چونکه خوای عزوجل گرتنی نه و هی داوه به هه موو هیزو توانایه وه نه و که سانه سهریخات به سهر دوژمنانیاندا که ده یانه ویت له سهر به رنامه ی خوا برقن وله ناو خه لکیشدا به رپای بکن.

خوای گه وره ده فهرمویت ﴿وَلْيَنْصُرَكَ اللَّهُ مَنِ يَنْصُرُهُ﴾ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ ﴿الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَآمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ﴾ وَاللَّهُ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ ﴿الحج ۴۱﴾ .

واته: به دلنیا یی به وه خوا نه و که سان سهرده خات که نه وان هه ولی سهرخستنی نه و ده دهن و خوای گه وره زال و به توانایه، نه و که سانه ی که بیانخهینه ئاستی به رپرسیایتی و ده سته لات هه نویژ به ریاده کن و زه کات ده به خشن و فهرمان به چاکه و به رگری له خراپه ده که ن و سهره نجامی کاره کانیش بۆلای خوا ده گه پینه وه.

۴- سهر به رزی و ئا به وداری:

نه و شه رهی گه وره و سهر به رزی به مه زنه ی له ژبانی هوکمپانی عمری کوپی عبدالعزیزدا تو مارکراوه به هو ی با په ند بوونی به وه بووه به قورئانه که ی په روه ردگارو سوننه ته کانی پیغه مبه ره که به وه .

هه رکه سی شانازی بکات به وه ی سهر به قورئانه که ی خوا به، نه و قورئانه ی که ئوممه تی ئیسلامی پی سهر به رزیووه، ناویان چوو ه ناوناوان به هو یه وه، نه وه که سیکه پی ی خستوته سهر ریگای راست.

سوننه تی خوای له خویدا هی ناوه ته دی که سهر به رزی و شه ر ه ف ده به خشیت به و که سانه ی ده ست ده گرن به قورئان و سوننه ته وه وله و باره یه وه خوای - عزوجل -

ده فهرمویت: ﴿لَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ (الانبیاء ۱۰)

(ابن عباس) له ته فسر ی نه م ئایه ته دا ده لیت: قورئانیکتان بۆ ها توته خواره وه

که (قیه شرفکم)^١ و شهره‌ف و پیزه بۆتان، ئوممه‌تی ئیسلامیش له و سه‌رده‌مه‌وه شهره‌ف مه‌ند و سه‌ربه‌رزی ده‌ست که‌وت که‌ده‌ستی گرت به‌ئاینی پیروزی ئیسلامه‌وه و شهرعی خوای پیاده‌کرد .

ه- به‌ره‌که‌ت که‌وته ژیان و خۆش گوزهرانی که‌وته ناوخلکی یه‌وه:

خوای - عزوجل - ده‌فه‌رمویت: ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ ءَامَنُوا وَأَتَّقُوا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ وَلَٰكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ الاعراف: ٩٦.

ئه‌گه‌ر خه‌لکی ئه‌و ناوچه‌یه‌ باوه‌ریان به‌ئینایه‌و له‌خوا بترسانایه به‌ره‌که‌ت و فه‌پی ئاسمان و زه‌ویمان ده‌رژان به‌سه‌ریاندا به‌لام چونکه به‌ی باوه‌ریان ده‌ست دایه، له‌سه‌ره‌نجامی ئه‌وه‌دا لییان زویر بووین و له‌ناومان بردن.

ده‌ستگرتن به‌شهرعی خواوه وجی به‌جی کردنی رینمونی یه‌کانی جوهره‌ها فه‌پو به‌ره‌که‌تی دیارو نه‌ئینی ده‌رژیت به‌سه‌ریاندا، سوننه‌تی خوایش وایه ئه‌گه‌ر باوه‌پو ته‌قوا له‌هه‌ر گه‌لیکدا بیته‌دی خوای گه‌وره به‌م به‌خشینه‌خوایی یه‌مه‌زنه به‌هره‌مه‌ندیان ده‌کات .

ئه‌و فه‌پو به‌ره‌که‌تیش که‌خوا په‌یمانی داوه بیدات به‌به‌نده‌پاسته‌قینه‌کانی شیوازیان زۆر، هیچ ده‌قیك سنور داری ناکات، مانا شاراوه‌کانی قورئان واده‌رده‌خن که به‌خشینیکی خوایی یه‌وله هه‌موو لایه‌که‌وه ده‌باریت به‌سه‌ر مرقفداو له‌هه‌موو لایه‌که‌وه هه‌لده‌قولیت، به‌بی سنورداری ویه‌بی ناوبردنی، به‌ره‌کاتی خوایه به‌هه‌موو شیوه‌کانی یه‌وه و نه‌وه‌ی خه‌لکی خه‌یالیان بۆی ده‌چیت و نه‌وه‌شی هه‌ر بیریان لی نه‌کردۆته‌وه.^٢

خه‌لکی له‌سه‌رده‌می عمری کوپی عبدالعزیزدا به‌ناشکرا ئه‌م به‌ره‌که‌تی خوایی یه‌یان هه‌ست پی ده‌کرد، ئیترا با دیاریان نادیاربوایه، خه‌لکی سه‌رسام بوون چونکه

١ - تفسیر ابن کثیر (١٧٠/٣) .

٢ - فی ظلال القرآن (١٣٣٩/٣) .

له ناكاو خوښگوزهرانی هه موو ژيانی هه موو خه لکی گرتیه وه ودارایی ده ولته زيادی کرد، له هه موو پارچه يه ك له پارچه كانی ده ولته تی مه زنی ئیسلامیدا خه لکی هه سستی به دلنیايي ده كرت، تاوای لی هات زۆر كه م بوون نه وانه ی زه كاتيان پی ده شياو وهريان ده كرت، تاوای لی هات بوويه كي شه يه ك بۆ ده ولته مه نده كان وهه ژاران زه كاتيان لی وهرنه ده كرتن ونه مه ش نه وه ی ده خواست كه چاره يه كي خیرای بۆ ئاماده بكریت.

(یحیی)ی کوپی (سعید) ده لیت: عمری کوپی عبدالعزیز کردمی به بهرپرسی كۆكه ره وه ی زه كاتی نه فریقیاو منیش وهرم گرت لییان، گه پاوم بۆ هه ژارو نه دار تازه كاتی پی بده م ده ستم نه كه وتوو وه كه سیش نایه ت لیم وه ربگریت، چونكه عمری کوپی عبدالعزیز هه موو خه لکی ده ولته مه ند كردبوو، بۆیه به و پارانه به نده مان ده كپی ونازادمان ده كردن وده بوون به يه كي ك له موسلمانان .^۱

پیاویك له نه وه ی زیدی کوپی (خطاب) بوو ﷺ ده یووت: عمری کوپی عبدالعزیز دوو سال و نیو گه وره ی موسلمانان بوو، كه (۳۰) مانگ ده كات، له دنیا ده رنه چوو تا وای لی هات موسلمانك ده هات و سامانكي زۆری ده هیئا بۆ بیت المال وده یووت: نه م پارانه ببه خشن به هه ژاران، كه چی نه وه نده هه ژار نه مابوو وه ری بگریت ناچار كابرا به سامانه كه يه وه ده گه پایه وه بۆ ماله وه، چونكه عمری کوپی عبدالعزیز هه موو خه لکی ده ولته مه ند كردبوو.^۲

نه مه ش نه نجامی فه پو به ره كه تی نه و حكومه ته قورئانی یه بوو كه عمری کوپی عبدالعزیز دروستی كردبوو شه رعی خوای تیدا جی به جی ده كرد .

۶- ته شه نه كردنی په وشت به رزی وتوانه وه ی به دره وشتی:

نیوان شه ريعه ت و نیوان خه لکی تۆكمه ترين په يوه ندى هه يه، چۆن نا؟ كه چه يامی ئیسلام له گه وره ترين ئامانجه كانی: په وشت به رزی وچا كه كاری یه، خوای - عزوجل - یش ده فه رمویت: ﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُوا

۱ - رجال الفكر والدعوة (۵۸/۱) .

۲ - رجال الفكر والدعوة (۵۸/۱) .

عَلَيْهِمْ ءَايَاتِهِ وَتُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِسْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ
لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿۱۶۴﴾ ال عمران: ۱۶۴.

واتە: خوانازى نواندوو بەسەر موسلماناندا كەپيغەمبەرىكى لەخۆيان بۆ
ناردوون قورئانيان بەسەردا دەخوينيتهوه و پەوشت و دەرونيان خاوين دەكاتەوه و
فيري ژيريژيان دەكات و(يزكيهم)واتە: فەرمانيان پى دەكات بەكردهوهى جوان و
بەرگريان لى دەكات لەكردهوهى خراپ تا دەرونيان خاوين دەبيت ولەپيسى
وخەوشى پەوشت نزمى پزگاريان دەبيت كە لەسەردەمى دور لەخواييدا پيوه
دەيان نالاند.

عمري كوپى عبدالعزيز زور گرنگى داوه بەبلاوكردهوهى پەوشت بەرزى و
جەنگيشى دژى بەدپەوشتى پاگەياندوو، قوتابخانەى ئاموزگارى وپپيشاندان و
پەروەردەيەكەش كەكەسانى بەرزى وەك(حسن البصرى)و(ايوب
السختياني)و(مالك)ى كوپى (دينار) وەكەسانى تر رابەرايەتيان دەكرد، لەم كارە
مەزنەدا پالېشتى عمر بوون، ئەم قوتابخانەيەش بەروبووميكى گەورەو ئاشكرائى لى
كەوتەوه لەنەهيشتنى پەوشى ناشيرين وچەسپاندنى پەوشت بەرزى.
لەم ماوه كەمەى سەردەمى عمري كوپى عبدالعزيزدا نوڧگەريەكى گەورەهات
بەسەر ئوممەتدا وكمەلگەى ئيسلامى پيشكەوتنيكى گەورەو بەرچاوى بەخۆوه دى
لەبوارى ئارەزى پاك و پەوشتى جوان وەزەكاندا .

(الطبري) لەميژوگەيدا دەلالت : خەليفە(وليد) خەرىكى بيناسازى وكردهوهى
گارگەو شويني حەوانە وەبووه، خەلكى سەردەمەكەشى بەو شيوەيان لى هاتبوو،
كە ئەگەر دوو كەس بەيەك بگەيشتايە دەربارەى خانوو بيناسازى قەسيان دەكرد،
هەركە لەسەردەمى(سليمان) هاتە پيشەوه ئەو زياتر خەرىكى ژن هينان وخوردن
خۆش وەچيژ بوو، بۆيە ئەگەر دوو كەس بەيەك بگەيشتايە دەربارەى ژن هينان
وخوردن خۆش قەسيان دەكرد، بەلام هەر كەسەردەمى عمري كوپى عبدالعزيز
هاتە ئاراو، خەلكى كەبەيەك دەگەيشتن يەكتريان دەوت: ئەم شەو چەند پكات

شہ و نویژت کردووه؟ وچہند ثایہ تت لہ بہر کردووه؟ کہی خہ تمہ کہت تہ واو دہ کہیت؟ وکہی تہ وات کرد؟ ولہ مانگی کدا چہند پوژ بہ پوژوو دہ بیت؟^۱

۷- ہدایہ ت ورینموونی کردن:

وہک پیشتر باسماں کرد، عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ نامہی نووسی بۆ حاجیانی مالی خوا ولہ وی نامہ کہ خوینرایہ وہ بہ سہر حاجیانی ہہ موو ہریمہ کانی ولاتہ یہ کگرتوہ کانی ئیسلام دا وتیایدا ہاتوہ:۔

((.....ئہ گہر لہ بہر ئہ وہ نہ ہوایہ لہ کارو ئہرکہ کانی حہ جم دہ کردن بہ دورو دریزی ئہ و پیرہ وہ پاستانہ م بۆ روون دہ کردنہ وہ کہ خوی گہ ورہ بہ زیندو رای گرتوون، ہہ موو ئہ و شتہ ناپہ واییانہ شم بۆ پوون دہ کردنہ وہ کہ خوی گہ ورہ لہ گوری ناون لہ ناوتاندا، لہ سہر ئہ م کارہ شم خوی گہ ورہ شایستہی سوپاس کردنہ، سوپاسی کہ سی تری لہ سہر مہ کەن، چونکہ ئہ گہر کۆمہ کی ئہ و نہ ہوایہ بہ سہر مہ وہ منیش وہک خہ لیفہ کانی تر دہ بووم)^۲.

گومانی تیدا نی یہ کہ عمری کوپی عبدالعزیز زۆر ہہ ولی داوہ کہ شہریعہ تی پاکی خوا لہ دہ ولہ تہ کہیدا جی بہ جی بکات، لہ بہر ئہ و ہویہ ش بوو کہ خوی گہ ورہ گہ ورہ ترین بہ خششی پی بہ خششی کہ _ ہدایہ ت ورینموونی _ بوو.

خوی گہ ورہ دہ فہرمویت: ﴿وَلَوْ أَنَا كُنْبًا عَلَيْهِم أَنِ اقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ أَوِ اخْرُجُوا مِنْ دِينِكُمْ مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ وَلَوْ أَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ وَأَشَدَّ تَنِييَةً ﴿٦٦﴾ وَإِذَا لَا تَنِيَّتَهُمْ مِنْ لَدُنَّا أَجْرًا عَظِيمًا ﴿٦٧﴾ وَلَهَدَيْتَهُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا﴾ (النساء ۶۶ _ ۶۸).

واتہ: ئہ گہر پیماں بگوتنا یہ خوتان بکوژن یان لہ مال و حالی خوتان دہ رچن، نہ یانندہ کرد مہ گہر کہ میکیان نہ بیت، ئہ گہر بہ وشویوہ یہی ناموژگاریان کراوہ

۱ - تاریخ الطبری لہ رجال الفكر والدعوه (۸/۱) وەرگیراوه .

۲ - حلیۃ الاولیاء (۲۹۲/۵ _ ۲۹۳) .

هه‌لسوکه‌وتیان بکردایه، زۆر باشتر و پاره‌ستاتر ده‌بوون، له‌لایه‌ن ئیمه‌شه‌وه پاداشتی گه‌وره‌یان ده‌ست ده‌که‌وت، نه‌مان خسته‌سه‌ر پښگه‌ی پاستیش.

گهلانی پیش ئیسلام به‌دوشت نامۆزگاری کرابوون یه‌که‌م شه‌ریعه‌تی خوا پیاده‌بکه‌ن وشوین پیغه‌مبه‌ره‌که‌ی بکه‌ون، نه‌گه‌ر وایان بکردایه‌ خوا له‌سه‌ر پښی خویان ده‌ی وه‌ستاندن وله‌رزه‌ نه‌ده‌که‌وته دینداری یه‌که‌یانه‌وه، هیدایه‌تی خویان بۆ ده‌هات وبه‌هیچ لایه‌کدا پښیان هه‌لنه‌ ده‌خلیسکا، به‌وجۆره‌یش ده‌گه‌یشتنه‌ نه‌جرو پاداشتی گه‌وره.^١

به‌پاستی خه‌لافه‌ته‌که‌ی عمری کوپی عبدالعزیز رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ به‌رپه‌رچ دانه‌وه‌یه‌کی به‌هیزه بۆ هه‌موو نه‌و ده‌نگانه‌ی، که-نه‌فامانه-ده‌لین: نه‌گه‌ر ده‌وله‌تیک له‌سه‌ر بنه‌مای شه‌ریعه‌تی ئیسلام دابه‌زیت توشی چه‌ندان گیروگرفت وکۆسپ وقه‌یران ده‌بیت!! له‌هه‌موو ساتیکدا چاره‌پوانی پوخانی لی ده‌کریت، نه‌و کاره‌ش مه‌گه‌ر له‌خه‌ودا بیته‌دی، به‌لام میژوو به‌رامبه‌ر نه‌و ده‌نگانه‌ ده‌وه‌ستیت وپښیان ده‌لیت: ﴿قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ إِن كُنْتُمْ صَادِقِينَ﴾ النمل: ١١، واته: به‌لگه‌تان چی یه‌ نه‌گه‌ر پیاون و پاسته‌که‌ن.^٢

له‌کاتی هه‌لدانه‌وه‌ی لاپه‌ره‌کانی میژودا نه‌وه‌ی زیاتر سه‌رسامی کردم په‌یوه‌ست بوونی به‌ره‌ئیسلامی یه‌کانه‌ جیل له‌دوای جیل، که‌له‌ناو بازنه‌یه‌کی یه‌کگرتودا هه‌موویان په‌یوه‌ستن به‌یه‌که‌وه .

نه‌مه‌ سولتان نورالدین الزنکی که‌له‌سالی ٥٦٨ی کۆچیدا گیانی سپاردوه، زانای به‌توانا ولیه‌اتووی (کوردی شاری هه‌ولیر)^٣ بۆی ده‌نوسیت وریتموونی ده‌کات که‌له‌سه‌ر په‌په‌وه‌ به‌رنامه‌ی عمری کوپی عبدالعزیز هه‌نگاوه‌لگرتیت نه‌م زانایه‌ ناوی

١ - فتح القدیم (٤٨٥/١) .

٢ - رجال الفكر والدعوة (٥٩/١) .

٣ - نه‌و پیاوه‌ مه‌زنه‌ زانایه‌کی ناوداری کوردبووه‌ وخه‌لکی شاری هه‌ولیر قه‌لاو مناره‌ بووه‌ (وه‌رگنپ).

(ابو حفص معین الدین) عمری کوپی محمدی کوپی (خضر الأربلی) بووه.

بهوشیویه نه و به روبووم و نه نجامه جوانه ی کاتی خو ی به رنامه نویگه ری به چاکسازی به که ی عمری کوپی عبدالعزیز دهستی که وت، به هه مان شیوه له ده وه له ته که ی (نورالدین الزنکی) یشدا دوباره بوویه وه، کاتی نه و زانا خواناسه حه ق بیژه پروگرامی عمری کوپی عبدالعزیزی نووسی به وه و خستی به به رده سستی نه وسه رکرده سه ربازی و که سایه تی به سیاسی به، نه ویش پی ی پازی بوو کاری له سه ر کرد.

(أبو حفص معین الدین) له سه ره تای نه و نامه به یدا بو (نورالدین) ده لیت: ... چاک زانیت که شوین پی هه لگرتنی پیشینه چاک و ژیره کان پاداشتی ته وای تیدایه و ناویشته به رده وام ده هیلیته وه، شوین که وتنی پیبازی هیدایه ت دراوه راشیده کان ده بیته هو ی چاک بوونی مه سه له نهین ی به کانی مروؤ و ژیانیشی جوان ده کات، خوی گه وره یش فه رمانی داوه به پیغه مبه ره که ی ﷺ که شوین پی ی پیغه مبه رانی پیشوو هه لگرت و هک ده فه رمویت: ﴿أُولَٰئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَتْهُمْ أَفْتَدِ﴾ واته: نه و پیغه مبه رانه له لایه ن خواو، ریتمونونه کراون، ده ی توش شوین پییان هه لگره و چاو یان لی بکه.

تییینی نه وه م کرد له سولتاندا _ خوا بیپاریژیت _ که زور پی ی خو شه ژیان و به سه رهات و پاشماوه کانی نه و خه لیفه خواناسه ی بو کوبکه مه وه.

له ویدا بۆم ده رکوت که پیویسته له سه رم که هاوکاری بکه م و به وپه ری توانام پشتی بگرم، نه مه ش له به ر دلسۆزیم بو خاوه ن شکۆ و سه لماندن ی برایه تیم بوو بۆ، بۆنه و مه به سته یش هه مو هه ولئیکی خۆم خسته کار بو کۆکردنه وه ی ژیان و به سه رهاتی خه لیفه راشید و به خته وه ر عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ له خوی گه وره یش پارامه وه، که به جوانی هاوکاریم بکات و نه وکاره قورسه م له سه ر ئاسان بکات.

نه وه بوو دلم کرایه وه بو نه و کاره و هاوکاری خوام له خۆمدا به دی ده کرد و ده ستم کرد به کۆکردنه وه ی ژیا نه که ی و نه خشه ی (بیت المال) ده وه له مه نده که یم کیشا، وه ک هاوکاریه ک له کاری خیر و چاکه دا.^۱

ئەم زانایە پایه بەرزە هەستا بەکێشانی پرۆگرامیی ورد و جوان و پراکتیکی
 کردهوهیی بۆ پایه دار (نورالدین الزنکی) و (نورالدین) ییش لەسەر بناغەى ژیاى
 عمرى کۆپى عبدالعزیز دەوڵەتەکەى دامەزراند، شەریعەتى ئیسلامى کردەوه بە
 بەرنامەى حوکم، دادپەرەوى هێناى کایەوه، هەموو گومرک و سەرانیەکی لەسەر
 میلیلەتى موسڵمان هەلگرت، دەستى کرد بەزیندوو کردنەوهى پێرپە و سوننەتەکانى
 پێغەمبەر ﷺ، سەرکوت کردنى هەموو بیدعەکان، پێناسەى ئوممەتى قول کردەوه.

گیانى جیهادى پێگەى خۆى زیندوو کردەوه و زانست و زانیاری بڵاو کردەوه، وای
 لەوڵات کرد پیشکەوتن خوش گوزەرانی پێوه دیاربوو، ئەمانەى گری دا بوو لەگەڵ
 دنیانەویستى و خۆپاریزی _لەگونا_ و بەندایەتى و پراستگویی و دلسۆزیدا،
 هەركەسێش حەزەكەت بە جوانى و بەدریژتر لەم مەسەلەیه حال ببیت باسەردانى
 كَتِيبِ (الجهاد والتجديد فى القرن السادس الهجرى _عهد نورالدین الزنكى وصلاح
 الدین) بکات، کە (محمد حامد الناصر) نوو سیوویەتى.

شوینەوارى حوکم کردن بەشەریعەت و رێبازى خۆى گەورە لەناو گەلەکاندا
 بە ئاشکرا بۆ میژووناسان ئاشکرا دەبیت کە ئەودەوڵەتانه لەهەمووژانیاندا فەرمانى
 خویان جی بە جی کردبیت و لەقەدەغە کراوەکانیشى بەدور بووبن.

ئەو شوینەوارە چاکانەى کە بە ئاشکرا بەدەوڵەتەکەى عمرى کۆپى عبدالعزیز و
 دەوڵەتەکەى (نورالدین الزنكى) و (یوسف بن تاشفین) و (محمد الفاتح) وەدیاربوو،
 سوننەتى خواش وایە وەرگیز گۆرانی بەسەردانایەت و بەردەوام جی بە جی دەبیت
 لەهەموو سەردەمێکدا ئەگەر هەرسەرکردەیهکی موسڵمان ببەوێت بەم ئاکامە بەرزە
 بگات و ئەم کارە گەورەیه بکات و بەدلسۆزى لەبەر خوا ئەو هەنگاوه هەلبنیت و
 لەسوننەت و پێرپەوى نەگۆرپەرەوى خوا حالى ببیت و لەخۆیدا بینیتەدى، مەحاله
 دەگاتە ئەو ئاکامە بەرزە ئێتر با پاشى ماوێهەکی تریش بیت و شوینەوارە کەیشى
 بەدیار دەکەوێت لەهەموو تاکیك و کۆمەلگا و دەوڵەت و یاساکانى دا.

مەبەستیش لەئیکۆلێنەوه میژووییەکانى ئیسلام ئەوێهە کە سودى چاکى لى
 وەرگیریت لەئەو گەلانەى بەباوەرەوه و پیش ئێمەوه مردوون، هەر لەجیهاد

کردنیان، زانست و زانیاریان، په‌روه‌ده‌و فی‌رکردنیان، هه‌ولێ هه‌میشه‌و به‌رده‌وامیان بۆ به‌رپاکردنی حوکمی شه‌رعی خوا له‌ناو کۆمه‌لگادا، ده‌ست گرتنیان به‌سونه‌ته‌کانی خواوه‌ و‌حالی بوونیان لی‌ی.

له‌گه‌ڵ په‌چاوکردنی قۆناغ به‌ندی و‌پله‌به‌ندی و‌به‌رزکردنه‌وه‌ی ئاستی گه‌لان به‌ره‌و ئه‌و ته‌واوی به‌ی که‌ ئیسلام ده‌یه‌وێت، هاوکاری و‌کۆمه‌کی مه‌زنی خوایی به‌ئاشکرا له‌میژووی گه‌له‌که‌ماندا دیاره‌ بۆ هه‌موو ئه‌و سه‌رکردانه‌ی که‌ لی‌پراوانه‌و دلسۆزانه‌ له‌پێناو خوای خۆیاندا کاریان کردووه‌ و‌شه‌رعی خویان به‌رپاکردووه‌ و‌په‌زنامه‌ندی خواشیان له‌سه‌رووی هه‌موو مه‌به‌ستی‌که‌وه‌ بووه‌ .

دوا‌روژه‌کانی ژيانی عمر ﷺ :

۱- دوا‌ین ووتاری عمری کوری عبدالعزیز:

دوا‌ین ووتاری ئه‌و سه‌رکرده‌ نوێخوازه‌ لی‌هاتووه‌ له‌خه‌ناسیره‌ پێشکه‌شی کرد وتیایدا ووتی: ((ئهی خه‌لکینه، ئیوه‌ بێهوده‌ دروست نه‌کراون و‌به‌خۆپايش وازتان لی‌ ناهێنرێت، ئیوه‌ وه‌ستانێکتان هه‌یه‌ له‌قیامه‌تدا و‌خوای عزوجل خۆی داده‌به‌زیت و‌حوکمتان ده‌دات و‌حوکمتان بۆ ده‌دات.

ده‌ی خه‌سارومه‌ندی بۆ که‌سیک که‌بێبه‌ش بێت له‌وره‌حه‌مه‌ته‌ی خوا که‌ هه‌موو بوونه‌وه‌ری گرتۆته‌وه‌، یان بێ به‌ش بێت له‌به‌هه‌شتیک که‌ پانتایی به‌که‌ی ئه‌وه‌نده‌ی زه‌وی و‌ئاسمانه‌کانه‌.

ده‌ی بیشزانن که‌بێ وه‌یی له‌وێ بۆ که‌سیک ده‌بێت که‌له‌خوا ترسابێت و‌خۆی له‌خه‌شم و‌قینی پاراستبێت، مالی له‌ناوچووی فرۆشتوو به‌مالی هه‌تا هه‌تایی، که‌می داوه‌ به‌زۆر، ترسانی به‌خه‌رج داوه‌ له‌م لا بۆ پێوه‌یی بێ خه‌م بوونی ئه‌ولا، ئه‌ی نابینن ئیوه‌ش له‌پێزی له‌ناوچواندان، دوا‌ی ئیوه‌ که‌سانی تر دینیته‌ شوینه‌کانتان، به‌وجۆره‌ش ده‌بێت تا‌پۆژی که‌خوا خۆی ده‌می‌نێت و‌به‌س، هه‌موو پۆژیک مردوو به‌ک ئه‌سه‌په‌رده‌ی خاک ده‌که‌ن و‌ده‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ لای خوا، له‌ناوسکی زه‌ویدا ده‌یشه‌رنه‌وه‌، به‌بێ پشتی و‌به‌بێ دۆشه‌ک پای ده‌کشێنن، که‌ له‌خۆشه‌ویستانی دوورکه‌وته‌وه‌،

دەستى لە دنیا بچرا، ناو خۆل بووبەمالى و چاوەپوانى لێپرسینەوێه، دواپۆژى بەکردهوێهکانى یەوێه بەندە، پێویستى بەو لایەو دەستى لە دنیا بپاوه.

دەى لەخوا بترسن پێش ئەوێهى مردن ئێخەتان پێى بگرتیت و بپۆنە دنیاکە یەوێه، ساوێه لّاهى لەم کاتەدا کە ئەم قسانەتان بۆ دەکەم و نازانم کەستان گوناھتان لەمن زیاتربیت، دەى داوێه لێخۆش بوون لەخوادەکەم و پەشیمانى دەردەبێم، نەدارى و پێویستى کەستان نابیستم ئەگەر حەزەنەکەم بەو پەرى توانا بەدەمى یەوێه پێم و پێویستى یەکەى بۆ جێ بەجێ بکەم، هەرکە سیش بەوێه پازى بیت لەگەڵماندا بژى تیکەلى خوێن و گۆشتى خۆمى دەکەم، تا ژيانى هەردوو لامان وەک یەکى لى دیت.

سویند بەخوا ئەگەر جگە لەمەم بوویستایە لەخۆشى و پاد بواردنەکانى ژيان ئەوێه من زمانیکى پاراوم هەیه و دەزانم چۆن پەیدای بکەم، بەلام لەلایەن خوا نامە یەکى کردەوى واهێه هەقى تێدایە و دادپەروەرى پەچاوەکردووه، تیايدا فەرمانى گۆپراپەلى خۆى داوێه و بەرگریشى کردووه لەسەرپێچى کردنى.

پاشان چمکى کەواکەى بەرزکردووه و دەستى کرد بەگریان وهاوار و هەناسە هەلکێشان و خەلکەکەى چواردەوریشى کردەگریان، پاشان لەسەر مینبەرەکەدابەزى، ئیتر لەو پۆژە بەدوا تائەو پۆژەى گیانى پاکی سپارد نەیان دیوه ووتار بەدات ﷺ.

٢- دەرمانخوارد کردنى:

مێژوو نووسەکان جیاوازیان هەیه لەهۆى مردنەکەى عمرى کوپى عبدالعزیز و نەخۆشى یەکى سەرەمەرگی، لەکاتیئێکدا کە هەندى لەپیاویەتەکان و اباسى دەکەن کەهۆى نەخۆش کەوتن و مردنى عمر دەگەرێتەوێه بۆ لەخواترسانى لەسنور بەدەرى وگرنگی دانى زۆر بەئیش وکارى خەلکى وەک چۆن (فاطمە) ی خیزانى دەگێرێتەوێه، (ابن سعد) لە (ابن لهیمە) وە ئەم هۆیەى نقل کردووه.^٢

١ - تاریخ الطبری (٧/٤٧٥).

٢ - فقه عمر بن عبدالعزيز (١/٤٣).

لہ لایہ کی ترہ وہ کڑمہ لئی ترلہ میڑو نووسان باس لہ وہ دہہ کن کہ دہرمان خوار
کراوہ، نہ مہش بہ ہوی نہ وہ وہ کہ (بنی امیہ) زور قالس وناپہرہت بوون
بہ سیاسہ تہ کانی عمری کوپی عبدالعزیز، کہ لہ سر بنہ مای ہق وداپہرہری دای
مہ زرانڈبوو، بی بہ شی کردبوون لہ خوشی وراپواردنیک، کہ بہس خویانی تیدابوو
خہ لکی لی ی بی بہش بوون، بہ لکو وای کردبوو لہ (بنی امیہ)، کہ دوری خستہ وہو
ہیچ بہ دہستی کردبوون لہ دہ ولہ تہ کہیدا و ہموو نہو شتانہی بہ ناپہرہ وا گہیشتبووہ
دہستیان لی ی سہ ندنہ وہو دایہ وہ بہ خواہ نہ کانی ونیدہ ہیشت بہ نازہ زوی خویان
لہ ناودہ ولہ تدا پی دابگن، بویہ ہندی لہ (بنی امیہ) ژہریان بۆ کردہ خواردنہ وہو
پییان دا۔^۱

نہ مہش بہ دورنازانریت کہ کہ سیک لہ (بنی امیہ) ہستیت بہ دہرمانخوارد کردنی،
تا پزگاریان ببیت لہ دہستی، نہ مہش بہ ہوی خزمہ تکارہ کہ یہ وہ کہ ژہری بۆ بکاتہ
ناو خواردن و خواردنہ وہ کہی، دہ گیزنہ وہ پیمانی (۱۰۰۰) دینارو نازاد کردنیان پیدا
بوو نہ گہر نہ خشہ کہی سہرکہ وتوو بیت، خزمہ تکارہ کہش نہیدہ زانی چی بکات
ویرابوو لہ کردنی نہو کارہ گوناہہ گہرہیدہ دا، بہ لام نہوان ہرپشہی کوشتنیان لی
کرد نہ گہر نہو کار جی بہ جی نہکات ونہو خزمہ تکارہ نہ گبہ تہش لہ نیوان ترساندن
ویراپیداندا ناچار خوی یہ کلای کردہ وہ بۆ نہو کارہ ناپہرہ وایہ و ژہرہ کہی
کردبووہ سہر پہنجہی و کاتی خواردنہ وہ کہی بۆ عمر دانا بہ دزیہ وہ وەراندیہ
ناویہ وہ وخستہ بہر دہستی عمر ونہویش ہمووی خواردہ وہ ولہ وساتہ وختہ دا
ہستی کرد شتی چووہ ناو گہ دہیہ وہ۔^۲

(مجاہد) دہ گیزیتہ وہ و دہ لیت: عمری کوپی عبدالعزیز پیی ووت: خہ لکی
دہربارہی من چی دہ لین؟ دہ لئی ووت: دہ لین جادووت لی کراوہ، نہویش ووتی:
مہسہ لہ کہ جادوونی یہ۔

پاشان خزمہ تکاریکی خوی بانگ کرد وپی ی ووت: بی قہ زابی یاخوا! لہ بہرچی

۱ - فقہ عمر بن عبدالعزیز (۴۳/۱)۔

۲ - سیرۃ عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) لا ۳۱۶، ۳۱۷۔

دەرمانخواردت کردم؟ خزمەتکارەکش ووتى: لە پێناوى ھەزاردینارو ئازاد کردنیشمدا.

عمر پێى ی ووت: دەى ھەزاردینارەكە بێتە! وئەویش ھێنای و عمریش لى ی سەندو خستى یە (بیت المال)! وپێى ی ووت: بپۆ خۆت وون كە باكەس پێت نەزانیت، واتە: ئەگەر پێت بزائن دەتكۆژن.^١

كەواتە ھۆى راستەوخۆى مردنى ئەمیری باوەرداران وەك پیاویەتەكان دەگێژنەوہ بەھۆى دەرمانخوارد کردنى یەوہ بووہ.^٢

٣- لیبوردەبى بى سنوور:

ئەوہى بەسەر عمردا ھینرا ولەئەوجى لاویتی دا كەتەمەنى (٤٠_٤١) سالان بوو، كەبەپیلانى خزمەكانى ولەپێگەى خزمەتکارەكە یەوہ ھەولێ تیرۆرکردنى دراو سەرىشى گرت، كەچى وەك سەركردەكانى ئەمپۆ نەھات دادگای سەربازى گەورەیان بۆ دروست بكات و یەك یەك ھەموویان لەدار بەدات و ناویان لى بنى كودەتاچى یەكان!

بەلام عمرى كوپى عبدالعزیز ﷺ ئەوئەندە دلى بەكۆرسى یەكە خۆش نى یە، ئەوئەندیش ژيانى خۆى بەلاوہ خۆشەویست نى یە، تا خەلكى لەسێدارەبدات لەپێناوى خۆیدا بەلكو وائە یەكی لەخەلیفەى سى یەمى پێغەمبەرى خواوہ وەرگرتووہ كەگیانى خۆى و مال و مندال و خەلیفەبى لەدەست دا لەپێناوى ئەوہدا، كەخوینى یەك موسلمان نەپژیت لەسەر ئەو و نەبەبەشت بەرگری لى بكەن لەئازاوہ گێژەكان ئەمە دەكریت بەژێرەوہ، بەلام گەنجك لەئەمریکا تەقەدەكات لەسەرۆك كۆمارو بریندارى دەكات وئەویش دەلیت لى ی ببورن چونكە ئەوہ پای خۆى بووہ و بەفیشەك دەرى بریوہ.^٣

١ - تذكرة الحفاظ (١٢٠/١) .

٢ - فقه عمر بن عبدالعزيز (٤٤/١) .

٣ - ووتەى وەرگێژ .

نہ مہ کہی لیپوردنہ بہ رامبہر بہ مہ زنی لیپوردہ بی عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ،
کہ نہ دادگایی خزمہ تکارہ کہ و نہ لہ ژیر فشاری سزاداندا ناچاری کردبیت کہ دان
بہ تاوانہ کہیدا بنیت وپاشانیش یہ ک یہ ک ناوی نہ و کہ سانہ بلایت کہ نہ م پیلانہ یان
دارپشتوہ _ نہ مہ ش نہ و پہ پی لیپوردہ بی یہ _ چونکہ عمر بؤ دنیایہ کی گہ ورہ ترو
خوشترو ہہ می شہ بی دہیروانی کہ پؤزی قیامہ تہ، ہہ روہا لہ ولیپوردنہ یشدا
پاداشتی گہ ورہ و نہ پراوہی دہست دہ کہ ویت لہ لای خوای گہ ورہ، دہیزانی نہ گہر
بیانگریٹ وتولہ یان لی بکاتہ وہ زور ناسانہ بہ لام لہ پاداشتی لیپوردن بی بہ ش
دہبوو لہ لای خوای گہ ورہ، بؤیہ لیپوردنی ہہ لبرارد بہ سہر تولہ سہ ندنہ وہ بؤپازی
کردنی دہروونی خوئی.

۴۔ بہ پارہی خوئی جیگہ قہ بری خوئی کریوہ:

خوبہ کہ م زانین و - تواضع - ی عمر گہ شتوہ ناستیک کاتیک ہاوپیکانی باسی
نہ وہ یان کرد کہ نہ و ژورہی گوپی پیغہ مہ بری نازدار(ص) و(ابوبکر) و(عمری کوپی
خطاب) لی یہ جیگاہ کی خالی تیداماوہ، پئیان ووت: نہ وہ بؤچی لہ مہ دینہ نزیک
نابیتہ وہ تا لہ وی بتنیژن.

عمر لہ وہ ولامدا ووتی: ((والله لئن يعذبني الله عذاباً _ الا النار فاني لاصبربي
عليها _ احب الي من ان يعلم الله من قلبي اني اراني لذلك اهلا)).^۲

واتہ: سویند بہ خوا نہ وہم پیخوشتہ کہ خوای گہ ورہ سزام بدات _ جگہ لہ ناگری
دوڑخ چونکہ توانای خوگرتم نی یہ _ نہ ک نہ وہی خوای گہ ورہ بزانیٹ لہ ناو
دلما ہست بہ وہ بکہم کہ شایانی نہ و جیگاہ م _ واتہ لہ تہ نشتی نہ و سی زاتہ
بہ پڑزہ وہ بنیژیم.

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ قبولی نہ وہی نہ کرد بہ لکو نہ وہی پیخوش بوو
کہ بہ پارہی تابیہ تی خوئی جیگا گوڑہ کہی خوئی بکریٹ، نہ مہ ش بہ ہوی خوٰلہ

۱ - التاريخ الاسلامی (۲۲۹/۱۶) .

۲ - سیرہ عمر بن عبدالعزیز (ابن الجوزی) (۳۲۱_۳۲۴) .

حەرام پارىزى و لىپرسىنەوہى خۆيەوہ بووہ .

بۆيە لەكاتى سەرەمەرگىدا ووتى بەيارانى چواردەورى: جىگاگۆرپىكم لەوپراھىيە گاۋرە بۆ بکېن، بەلام گاۋرەكە ووتى: سۆيىند بەخوا ئەى ئەمىرى باۋەپداران، ئەوہخىزىكى زۆرگەۋرەيە بۆمن كەگۆرپەكەت لەلاى ئىيمە دايتت و ئىيمە بەچاۋى _تەبەپوكە_ وەبۆى دەپوانىن، بۆيە ئەو زەۋيەت پى دەبەخشىن بەبى بەرامبەر، بەلام عمرقبولى ئەوہى نەكرد ووتى: يان دەيتت جىگە گۆرپەكەم پى بفرۆشن يان ئەوہيە لەجىگايەكى تر دەيكرم، پاشان پارەكەى پى دان _كەدەلەين دوو دىنار بووہ، يان دەلەين (۶) دىنار بووہ، دەشلەين (۳۰) دىنار بووہ، كاتى خستىانە مشتى گاۋرەكەوہ، وەرى گرت ووتى: ئەگەر لەوہنە ترسانىايە كەلە شوينى ترزەوى بکړيت ولەئىيمە دوور بکەوڤتەوہ ئەوا پارەمان لى وەرەنەدەگرت.^۱

۵- وەسىيەتنامەكەى عمر بۆ خەلىفەى داھاتوو:

عمرى كوپى عبدالعزيز ﷺ نامەيەكى نووسى بۆ يەزىدى كوپى عبدالملك (كە لەكاتى سەرەمەرگدا بوو) پى ووت:

((بسم الله الرحمن الرحيم، لەبەندەى خوا عمر _ئەمىرى باۋەپداران _بۆ (يزىد) كوپى (عبدالملك)، سەلامى خوات لى بيت، من سوپاسى ئەو خوايەت بۆ دەكەم كەجگە لەو خۋاى ترنى يە .

پاشان... لەكاتىكدا ئەم نامەيەت بۆ دەنووسم من نەخۆشى زۆرى بۆ ھىناوم _وچاك بزائە من بەپرسىارم لى دەكرىت، لەلاى پادشاي دنياۋ قىامەت_ دەربارەى ئەو كەسەى دۋاى خۆم ديارى دەكەم، لەوكاتەشدا ناتوانم ھىچ شتىك لەكردەوہكانم بشارمەوہ، خۋاى گەۋرە دەفەر مۆيت: ﴿لَنْقُصَنَّ عَلَيْهِمْ بِعَلْرٍ وَمَا كُنَّا غَآيِبِينَ﴾ (الاعراف: ۷، واتە: ھەموو كەردەوہيەكى مۆفەكان دەزانىن ولەقىامەتدا بۆيان دەگىرپىنەوہ چونكە ئىيمە ھىچمان لى وون ناييت.

ئەگەر خوا بەبەزەيى لىم پازى بيت ئەوہ سەرکەوتووم وپزگارم بووہ لەبەلاۋ

ناپه‌حه‌تی دوورو دریژه‌کان، به‌لام نه‌گه‌ر لیّم پازی نه‌بیّت ولیّم زویر بیّت، ده‌ی قوپه‌سه‌رم په‌نا بۆ کوّی به‌رم؟ ده‌ی داواکارم له‌وخوایه‌ی که‌ته‌نهایه‌ وجگه‌له‌و خوا‌ی ترنی‌یه‌ که‌له‌ ناگری دۆزه‌خ بمپاریژیت، په‌زامه‌ندی خۆی و به‌ه‌شتم پی‌ ببه‌خشیت، تۆش له‌خوا بترسه، ناگات له‌میلله‌تی ژێرده‌سته‌ت بیّت، میلله‌ت، چاک بزانه‌ تۆش دوا‌ی من زۆر له‌دنیا نامینیته‌وه‌ و ده‌گه‌ر پیتیه‌وه‌ بۆلای خوا‌ی به‌ناگاو به‌به‌زه‌یی و سۆز.^۱

له‌پړیوايه‌تیکی تر دا هاتووه‌ ده‌لّیت:..(سلیمان)ی کوپی (عبدالملك) به‌نده‌یه‌ك بوو له‌به‌نده‌کانی خوا، خوا‌ی گه‌وره‌گیانی کیشاو منی خسته‌ شوینه‌که‌ی و ه‌ر نه‌ویش منی ه‌ه‌ل‌بژارد به‌خه‌لیفه‌ی دوا‌ی خۆی و(یزید)ی کوپی(عبدالملك)یش له‌دوا‌ی من، بزانه‌ نه‌گه‌ر کار به‌ده‌ستی و خه‌لافه‌ت بۆ زۆر هی‌نان و پاره‌کو‌کردنه‌وه‌، بوا‌یه‌، نه‌وه‌ خوا‌ی گه‌وره‌ پله‌یه‌کی وای پیدابووم که‌ده‌متوانی به‌چاکترین شی‌وه‌ ه‌ه‌موویم چنگ بکه‌ویت به‌لام من له‌لپرسینه‌وه‌ی ترسناک و پرسپاری ورد ده‌ترسام_مه‌گه‌ر که‌سیک خوا‌ی گه‌وره‌ کو‌مه‌کی کردبیّت، والسلام علیکم ورحمه‌ الله وبرکاته‌.

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ له‌کاتی نه‌خۆشی و سه‌ره‌مه‌رگدا به‌نه‌و په‌پی تواناو نه‌وپه‌پی دل‌سۆزیه‌وه‌ نامۆزگاری و ئاراسته‌کانی خۆی پيش‌که‌شی(یزید)ی کوپی(عبدالملك)کرد و به‌نه‌و په‌پی ه‌ه‌ول‌دان ه‌ه‌ول‌ی دا به‌ه‌موو شی‌وه‌یه‌ك له‌سه‌ره‌نجام و پو‌ژی لپرسینه‌وه‌. بی‌ترسینیت، به‌نمونه‌ هی‌نانه‌وه‌، به‌باس کردنی که‌سانی له‌دنیا ده‌رچوو، به‌پاستی نامۆزگاری خۆی پی‌ گه‌یاند به‌تیروته‌سه‌لی.^۲

۶- وه‌سیه‌ تنامه‌ی عمر ﷺ بۆ مندا‌له‌کانی:

کاتی عمر ﷺ له‌مردن نزیک بوویه‌وه‌(مسلمه‌)ی کوپی(عبدالملك) چووه‌ ژوره‌وه‌ بۆلای وپی‌ ی ووت: نه‌ی نه‌میری باوه‌رداران، تۆ ده‌می مندا‌له‌کانی خۆت گرتۆته‌وه‌ له‌پاره‌و سامانی (بیت المال)، چۆنه‌ نه‌گه‌ر وه‌سیه‌ت به‌من یان به‌که‌سیکی تر بکه‌یت

۱ - سپره‌ عمر (ابن الجوزی) ۳۱۸_۳۱۹ .

۲ - فقه‌ عمر بن عبدالعزیز (۴۷/۱) .

كه دواى خۆت لايەكياى لى بكهينه وه وپیداويستیه كانيان دهرېكهين.

عمر كاتى ئەم قسه يه ي بيسټ، ووتى: ،دامنیشینن، كاتى دایان نیشاند ووتى: چاك گویم له ووتەكانت بوو(مسلمه)، ئەوهى كه ده لئیت: تۆ پارە و سامانت له مندالەكانت گرتۆته وه! دهى سویند به خوا يەك مافى خویان لى زهوت نه كردهون، هەرگیزیش به ناپره وا هیچ نه داونه تی.

ئەوهى كه ده لئیت: وه سیه تیكمان پى بكه بۆيان، دهى وه سیه تی من ووتەى پەرەردگارە بۆيان ﴿إِنَّ وَلِيََّ اللَّهِ الَّذِي نَزَلَ الْكِتَابُ وَهُوَ تَوَلَّى الصَّالِحِينَ﴾ الاعراف: ۱۹۶، واتە: خواى گەرە كه قورئانى ناردوه پشت وپەناى صالحانه).

مندالەكانى عمر له دوو جۆر به درنن: يان ئەوهيه صالح و پياوچاكن ئەوه خوا دهوله مەنديان دهكات. وئەگەر واش نه بن دهى هەرگیز من به پارە و سامان هاوكارى كهس ناكەم له سەر گونا و تاوان.

(مسلمه) مندالەكانم بۆ بانگ بكهن، ئەوانیش هاتن، كاتى چاوى پييان كهوت چاوهكانى بوون به گۆمى ئاو، ووتى: له ترسى خۆم مندالەكانم به ههژارى به جى هيشتوه ودهستى كرد به گريان ووتى: من خيروبيژىكى زۆرم بۆ به جى هيشتون، له مه ولا بدن به لای هەر موسلمانێكدا، يان هەر كه سێك له (اهل الذمه) دا ئەوه دهزانن كه ما فتان ههيه به سهرپانه وه، كۆپهكانم: من له نيوان دوو كاردا بووم: يان ئەوه بوو پارە وپولى چاكم بخستايه ته به ردهستان به لام خۆم بچومايه ته ناو ئاگرى چ هه ننه م، يان ئەوه بوو به ههژارى بمژياندايه وخۆم بچومايه ته به هه شته وه، دهى من ههژاريه كه تانم پى خوشتر بووه، دهى هه لسن خوا بتانپاريزيت، هه لسن خوا پزق و پوزيتان بدات.

له پىوايه تىكدا هاتوه: عمر رضي الله عنه وه سیه تی كرد بۆ (مسلمه) كه ئامادهى مردنه كهى بيت و كاروبارى شۆردن وكفن كردنى بگريته ئهستۆ، له دواى تهرمه كهى بيت به ره و گۆرستان، يه كێك بيت له وكه سانهى كه دواى ده هيلنه گۆرپه كهيه وه،

پاشان سهیریکی کرد وپی ی ووت:

بروانه _ مسلمه _ له چ مائیکدا به جیم ده هیلت، له چ حالئیکی دنیایدا ده مدهن به ده سته وه؟! (مسلمه) یش پی ی ووت: ئه مه هه زار دیناره بیگره، بۆکی پیت خوشه بیبه خسه پی ی و عمریش ووتی: ئه ی شتیک له وهش باشتربیت ئه ی (مسلمه)? ئه ویش ئه وه یه که له کوئ وهرت گرتووه بیگپه وه بۆ ئه و شوینه.

(مسلمه) یش ووتی: خوا له جیاتی ئیمه پاداشتی خیرت بداته وه ئه ی ئه میر، سویندبه خواکۆمه لئ دلی ره قت نه رم کرت، یادگاری صالحانت له ناوماندا نوئ کرده وه.^۱

له ژیا نی پیاوانی پیشوودا، په ندو ئامۆزگاری هیه، له نمونه ی یه که مدا خۆپاراستن ی عمری کوپی عبدالعزیز ده رده که ویت له گونا ه وحه رام خواردن، ته نانه ت له کاتی ئامۆزگاری کردنی کوپه کانی بۆ دوای مردن، به جۆری که پازی نه بوو وه سیه ت بۆ منداله کانی بکات له سه ره مه رگدا که له (بیت المال) پاره یه کیان بۆ دیاری بکات که مافی خۆیان نه بی، ئه وکاته به وگونا ه وه ده که پیته وه بۆلای خوی (عزوجل)، بۆیه وای به باش زانی بیاندا ته ده سستی خوی که وره.

له به خیو کردنی مال و منداله که یدا دوورپگهی له به رده مدابوو: یان ئه وه بوو له سه ر حیسابی (بیت المال) ی موسلمانان به نا په وا ده وله مه ندیان بکات، ئه کاته دوو چاری کلپه ی ئاگری جه ه نه م ده بی، یان پازی بی ت به وه ی ته نها له مووچه که مه که ی خوی خه رج بکات بۆیان، به خیویان بکات، بۆیه پښگای دووه می هه لبارد، له که ل دلتیا بوونی شی به وه ی که خوا نایان فه وتینیت.

له وهش دلتیا ی کردن، که ناوبانگیکی چاکم بۆ به جی هیشتون، جښگای پښو میهره بانی هه موو موسلمانان و (اهل الذمه) ده بن له دوای مردنی، ئه وهش له هه موو میراتی یه ک باشته ره، به لکو له لای بیر پونا ک و ژیرمه نده کان گه وره ترین سه رمایه یه به سامان مه زهنده ناکریت.

مەبەست لەووتەكەى كە دەلێت: ((نەوێكانى عمر لە نێوان دوو جۆركە سدان، یان پیاو چاك و موسلمانن ئەوێ خوا خۆى وەزعیان باش دەكات، یان ئەوێ چاك نین دەى من نابەم بەیەكەمین هاوکاریان (بەپارە) بۆ كاری سەرپێچى كردنى بەروەردگار)).

لەم ووتەیدا عمر دەیهوێت ئەوێ یان تى بگەیهنێت، كە خۆى گەرە لە گەڵ دۆست و ئەولیاكانى خۆیدا و دەیانپاریزێت، ئەمەش ئاماژەى بۆ ئەوەى **﴿وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ﴾**.

كە مەبەست لەم ئەوەى مەروە ئەو پەرى گرنكى بە پەروەردە كردنى منداڵەكانى بدات و پەروەشتیان چاك بكات تاخۆى گەرە لە دواپۆژدا بیانپاریزێت، گرنكىش ئەوێ یەكە بە دەوڵەمەندى بە جێیان بهێڵێت و ئەگەر گوناھ بارو پیاو خراپ دەرچن ئەوێ پارەكەى ئەم دەبێتە یارمەتى دەرخواوکاریان لە سەر گوناھ و سەرپێچى كردنى خۆى تەعالا^١.

لەبەسەرھاتى دووھەمدا، عمرى كۆپى عبدالعزیز رەمەلە دەیهوێت ئامۆزاکەى (مسلەم) لەوێ حالى بكات كە مال و سامان دەبێت حەلال بێت و سەرچاوەكەى زانراو بێت، ھەربەھەش حەلال نابێت كە خاوەنەكەى بىكات بەخێر یان ببەخشێت، ئەگەر مەروەش بۆى دەرکەوت پارەكانى ھەموویان حەلال نین و سەرچاوەكانیان پاك نین دەبێت ھەول بدات بیانگێڕێتەو بۆ خاوەنەكانیان و خۆى و مال منداڵى لەتیکەى حەرام بپاریزێت نەك دلى بەوێ خوش بكات كە بیانبەخشێت و یان بیانكات بەخێر خوا لى خوش دەبێت و پارەكانى حەلال دەبێتەو^٢.

٧- ھەسیەت دەكات بۆ نێژەرانی:

لە (رافع)ى كۆپى (حفص المدنى)یەو دەگێڕنەوێ كە عمرى كۆپى عبدالعزیز بە (رجاء)ى ووت: ئەگەر مردم و شورەمتانوكفتان كردم و نوێژتان بەسەرھەوێ خوێندم و پاشان داتان ھێلامە گۆرەكەمەو، سەرم بکەنەوێ و بیزانن پووم لە قەیلەى

١- التاريخ الاسلامى (٢٢٢/١٦).

٢- التاريخ الاسلامى (٢٢٢/١٦).

یان نا، نه گهر پووم له قبیله بوو نه وه سوپاس وسه نای خوا بکه ن، نه گهر واش نه بووم وخه لکه کهش له سهر قه بران مابوون _ به وپووداوه ی من _ بیانترسیئن له خوای گهره .

ده لئ: کاتی رجاء _ به نه رمی وله سهر خو سهری هه لدايه وه ده بیینی پووی له قبیله یه، هه ره موومان به ده نگي به رز(الحمد لله) مان کرد وسوپاسی په روه ردگارمان کرد له سهر نه و دیمه نه کاریگهره .^۱

۸- کۆتا پاداشتی موسلمانان:

عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ ده لئیت: (پیم خوش نی یه . ناپه حه تی گیان کیشانم له سهر سووک ببیت، چونکه نه وه کۆتا پاداشتی خوايه بو موسلمانان له سهر ناپه حه تی یه کان).^۲

له پیاوایه تیکی تر دا هاتووه که ووتوویه تی: (پیم خوش نی یه ناره حه تی و سه که راتی گیان کیشانم له سهر سووک ببیت چونکه نه وه کۆتا هوکاره بو هه لوه رینی گوناھی موسلمان)^۳

۹- له کاتی گیان کیشاندا:

کاتی سه ره مه رگی عمر هاته پيشه وه ﷺ وه كه هه موو مروفیكي تر كه نه جه لیکی دیاری کراوی_ هه یه _ به هاوړیکانی ووت: بړونه دهره وه که سم له لانه مینیت، هه موو هاتنه دهره وه (فاطمه) ی خیزانی (مسلمه ی کوپی عبدالملك) ی برای له بهر دهرگا کهیدا وه ستابوون وگوئیان لی بوو ده یووت: سلّو له م ده مووچاوانه، که نه دهم و چاوی مروفن ونه دهم وچاوی جنۆکه .^۴

له پیاوایه تیکیدا ده لئین: (فاطمه کچی عبدالملك) ی خیزانی ده لئیت: من گویم لیی

۱ - الكتاب الجامع لسیره عمر بن عبدالعزیز (۲/ ۶۴۴) .

۲ - الكتاب الجامع لسیره عمر بن عبدالعزیز (۲/ ۶۴۸) .

۳ - هه مان سه رچاوه .

۴ - الكتاب الجامع لسیره عمر بن عبدالعزیز (۲/ ۶۵۲) .

بوو لە کۆتا پۆژەکانى نەخۆشى یەكەیدا دەیووت: خوا یە مردنەكەم لەخەلكى بشارەوێ ئیتر بایەك سەعاتیش بێت، ئەو رۆژەى كە گىانى سپارد تیایدا لە ژۆرەكەى چوومە دەرەوێ و لەو دیوی دەرگاکیەوێ دانیشتبووم، گویم لى بوو ئەم ئایەتەى قورئانى دەخویند: ﴿تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ﴾ القصص: ٨٣ .

واتە: دوا رۆژی چاك و قیامەت بۆ ئەو كەسانەى كە لە دنیا گەورەى و بەرزىیان نەویستوو و خراپەكارىشیان برەو پى نەداو، سەرەنجامیش هەر بۆ لەخوا ترسەكانە.

(فاطمە) دەلێت: پاشان بى دەنگ بوو، نە دەنگى نە ووتەىەك، نە چرپەىەكى نەبوو، ووت بە خزمەتكارىك كە خزمەتى دەكرد: بۆ ناچیتە ژۆرەوێ و سەرىكى لى بدەیت! و ئەویش چووە ژۆرەوێ و هاوارىكى كرد، منیش بەخێراى چوومە ژۆرەوێ و دەبینم پووى كردۆتە قىبلە و بە دەستىكى چاوەكانى خۆى نوقاندوێ و بە دەستەكەى تریشى دەمى خۆى داخستوو، گىانى سپاردوێ رەحمەتى خواى لى بێت.^١

لە پىواىە تىكى تردا بەو جۆرە هاووێ كە دەلێت: عمرى كوپى عبدالعزیز ﷺ لە نەخۆشى یەكەیدا كە بەهۆیەوێ گىانى سپارد، بەخەلكەكەى ووت: دامنىشین!، ئەوانیش دایان نیشاندا، پاشان ووتى: — ئەى خوا یە من ئەو كە سەم فەرمانت پى دەكردم و من كە مەترخەم دەكرد، بەرگرت لى دەكردم و منیش سەرىچیم دەكردى، بەلام هیچ خوا یەك نى یە تەنها (الله) نەبێت _ لا اله الا الله .

پاشان سەرى هەلبێرى و ژۆر بەوردى سەیرى ئەم لاوالای دەركرد، پێیان ووت: تۆ ژۆر بەوردى سەیرى ئەم لاوالادەكەیت، ووتى: من كە سانێك دەبینم لێرەن كە نەجنۆكەن و نە مڕۆڤن، پاشان گىانى پاکی بە خواى خۆى سپارد ﷺ.^٢

لە ناو مۆرەكەیدا - موستىلەكەى دەستى - نووسرابوو ((عمر بن عبدالعزیز یؤمن بالله))، واتە: عمرى كوپى عبدالعزیز باوێرى بە خوا هەیه.

١ - الكتاب الجامع لسیره عمر بن عبدالعزیز (٦٥٣/٢) .

٢ - الكتاب الجامع لسیره عمر بن عبدالعزیز (٦٥٤/٢) .

۱۰- پوژی مردنه که ی:

خه لیفه ی دادپه ره ورو دنیانه ویست عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ له پوژی جومعه ی ۲۰ی ره جبهی سالی ۱۰۱ی کۆچیدا گیانی پاکی به خوای خوی سپارد، نه مه ش پاسترین پیوایه ته له وباره یه وه، نه خۆشی یه که ی ماوه ی (۲۰) پوژی خایاند، له (دیر السمعان) له ناوچه ی (المعرة) له شام وله دوا ی دووسال وپیچ مانگ وچوار پوژ خه لافته کردن وله وکاته دا ته مه نی (۲۹) سال بووه وه ندیکی تر ده لئین (۴۰) سال بووه .

۱۱- له دوا ی خوی چه ندی سامانی به جی هیشت؟

پیوایه ته کان جیاوازیان هه یه له بپی نه و پاروه مولک و سامانه ی عمری کوپی عبدالعزیز به جی ی هیشتوو له دوا ی مردنی، به لام هه موویان له سه ره نه وه ن که زۆر که م وپی نرخ بووه .^۲

له و پیوایه تانه: عمری کوپی حفص المعیطی، ده لئیت: عبدالعزیز کوپی عمری کوپی عبدالعزیز بۆ گێڕاینه وه وده یووت: ووتم: چه ندی پاره ی بۆ به جی هیشتن؟ و نه ویش زهرده خه نه یه کی کرد ووتی: خزمه تکار ی کمان، که هه موو خه رج کردنه کانی عمر له ده سستی نه ودا بوو بۆی باس کردم ووتی: عمری کوپی عبدالعزیز له سه ره مه رگدا پیتی ووتم: چه ندی پاره مان هه یه له لات؟ ده لئ: ووتم: ته نها (۱۴) دینار. پیم ووت: نه ی دیاری و به خشین؟ ووتی: (۶۰۰) دینار که عبدالملک دیاری کرد بوو، نیمه ییش (۱۲) کوپ و (۶) کچ بووین و دابه شمان کرد بۆ پانزه به ش.^۳ و پیوایه تی پاستدا (۱۱) کوپ مابوون چونکه (عبدالملک) پیشتی کۆچی کرد بوو.

۱۲- به ره که تی پاره ی حه لال:

کوپانی عمری کوپی عبدالعزیز ﷺ له پاشه پوژدا هه موویان وه زعیان باش بوو، هه ندیکیشیان ده ولمه ند بوون، به لام نه وه ی هه ندی له خه لیفه کانی تری ئومه وه ی

۱ - تاریخ القضاء لا ۳۶۳ .

۲ - تذكرة الحفاظ (۱/۱۱۸) .

۳ - سيرة عمر (ابن الجوزي) لا ۳۲۷ .

بەینراوە سوایان کردووە.^١

(ابن الجوزی) دەلێت: بێستوو مەگە خەلیفە (منصور) بە ((عبدالرحمن) ی کوپی (قاسم) ی کوپی (محمد) ی کوپی ابوبکر الصدیق رضی اللہ عنہ ی ووت: ئامۆزگاریم بکە، ئه‌ویش ووتی: عمری کوپی عبدالعزیز مردو (١١) کوپی لى به‌جیما، هه‌موو میراتی یه‌کیشی (١٧) دینار بوو به‌ (٥) دیناری قوماشی کفنه‌که‌ی بۆ کپرا، (٢) دیناریشی بۆ کپینی جی گۆرپه‌که‌ی، ئه‌وه‌یشی مایه‌وه‌ دابه‌ش کرا به‌سه‌ر منداله‌کانیدا.

هه‌رکوپێکی (١٩) ده‌ره‌مه‌ میان به‌رکه‌وت!، به‌لام کاتى هشام ی کوپی عبدالملك مرد ئه‌ویش (١١) کوپی لى به‌جیما، کاتى سامانه‌که‌ی به‌ش کرا هه‌رکوپه‌و هه‌زاره‌زاری به‌رکه‌وت - ملیون -!.

به‌لام پۆژان پۆشتن و پۆژان هاتن ویه‌کى له‌نه‌وه‌کانى عمرى کوپی عبدالعزیزم بىنى وله‌یه‌که‌ پۆژدا بارى (١٠٠) و لاخ شت ومه‌کى له‌پێناوى خوادا به‌خشى! به‌لام یه‌کى له‌ کوپه‌کانى (هشام)م بىنى خێریان پى ده‌کرد.^٢

له‌مه‌ی پێشوووه‌ بۆ مان ده‌رده‌که‌ ویت که‌ئو پاره‌ نۆره‌ی که‌ (عمر) له‌باوکی یه‌وه‌ بۆی به‌جی ماوو له‌ژياندا لى خه‌رج کردبوو تا ته‌واو بوو واته‌ ده‌ستى نه‌بردبوو بۆ سامانى (بيت المال) ی موسلمانان تا ئه‌و پۆژه‌ی گىانى پاکی به‌خوای په‌روه‌ردگار سپارد.^٣

١٢- خه‌لکى باسى چاکه‌ی عمرى کوپی عبدالعزیز ده‌که‌ن:

١- (مسلمه) ی کوپی (عبدالملك) که‌ ئامۆزای بوو. کاتى عمر گۆچى کرد و کفن کرابوو ووتى: په‌حمه‌تى خوات لى بیت! به‌راستى کۆمه‌له‌دلانیکی په‌قت بۆ نه‌رم کردین، یادگارى صالحانت له‌ناو ماندا نوێ کردوه‌وه‌.^٤

١ - ووته‌ی وه‌رگێپ .

٢ - سیره‌ عمر (ابن الجوزی) لا ٣٣٨ .

٣ - فقه‌ عمر بن عبدالعزیز (٥٦/١) .

٤ - سیره‌ عمر (ابن الجوزی) لا ٣٢٩ .

۲- (فاطمہ) ی کچی عبدالملك: (وہیب) ی کوپی (ورد) دہ گپی تہ وہ ودہ لیت: بویان باس کردوین کہ کاتی عمری کوپی عبدالعزیز لہ دنیا کوچ دہ کات، زاناکان بۆ سرہ خوشی کردن لہ (فاطمہ) ی خیزانی دہ چنہ لای وپی ی دہ لیت: نیمہ ہاتوین سرہ خوشی عمرت لی دہ کہین، بہ راستی ہموو نوممت کوسیان کہوت، دہی توش پہ حمہ تی خوات لی بیت کہ می باسی عمرمان بۆ بکہ: کہ ہ لئس وکہوتی لہ مالدا چون بوہ؟ چونکہ کہ س وہ ک ژن پیاوہ کہی خوی ناناسیت.

(فاطمہ) یش ووتی: لہ نویژ وپوژوودا لہ ئیوہ زیاتری نہ بوو، بہ لام سویتند بہ خوا کہ سم نہ دیوہ ئوہ ندہی عمر لہ خوا بترسیت، وہ للاهی خوشترین کاتی پیاو ئوہ کاتہیہ بہ ماندووی دیتہ وہ لای خیزانی وئارامی یہ کی بۆ دیتہ وہ، شہ وانہ نیوان من وئو لیفہ یہ ک بوو، ہرئوہ ندہم دہ زانی بیریکی لہ گہ وریہی خوا دہ کردہ وہو پادہ پیری ودہستی دہ کرد بہ بالہ تہ بہ وہ ک چون بالندہ یہ ک بکہ ویتہ ناو ئاو یکہ وہ، پاشان دہستی دہ کرد بہ گریان تاوام لی دہ ہات دہ مموت: وہ للاهی خوی نہ کوژی باشہ، پاشان بہ زہ بیم پیدا دہ ہاتہ وہو لیفہ کہم لہ سر ہر دوکمان لادہ دا پیم دہ ووت: خوزگہ وسہ دخوزگہ ئوہ ندہی نیوان پوژہ لات وپوژئاوا لہ خہ لافہ تہ وہ دوور بووینایہ، وہ للاهی لہ وہ تی تی ی کہ ووتوین خوشیمان نہ دیوہ^۱.

۳- (الحسن البصری): کاتی ہہ والی مہرگی عمری کوپی عبدالعزیزیان دا بہ شیخ (حسن البصری) ووتی: ((انا لله وانا اليه راجعون)) ئہی خاوەنی ہموو چاکہ یہ ک^۲.

۴- (مکحول) یہ کیکہ لہ زانا ناو دارہ کانی (فقہ الاسلامی) دہ لیت: نہ مدیوہ کہ سیک لہ عمری کوپی عبدالعزیز زیاتر دنیا نہ ویست و لہ خواترس بوو بیت .

۵- (یزید) ی کوپی (حوشب) دہ لیت: ہہ رگیز نہ مدیوہ، ہیچ کہ سیک بہ ویتہ ی (حسن البصری) و (عمری کوپی عبدالعزیز) لہ خواترس بوو بیت^۳، وہ ک بلی ی ناگر

۱ - البدايه والنهاية له (ملاح الانقلاب) لا ۵۶ وەرگیراوه .

۲ - فقہ عمر بن عبدالعزیز (۵۳/۱) .

۳ - تاریخ الخلفاء للصبوطی ولہ (ملاح الانقلاب) وەرگیراوه لا ۵۵ .

تەنھا بۆ ئەوان دروست کراوە .^١

٦- (رەبەن)ى گاوریىش بۆى گریان:

(الوزاعى) دەلێت: من ئامادەى بەخاک سپاردنى عمرى کورپى عبدالعزیز بووم، پاشان بەرەو شارى (قنسرین) کەوتەپێ، لەپێگا دام بەلای (راەب) یەکدا و پێى ووت: تۆ دەلێم، وادەزانم ئامادەى ناشتنى ئەو پیاووە بوویت؟ ووت: پێى: بەلێ. و ئەویش چاوى داخست و دەستى کرد بە گریان، گریانێکى بەکۆل.

پێم ووت: تۆچۆن دەگریت! خۆتۆ لەسەر ئاینەکەى نیت؟ کابرا ووتى: من بۆ ئەو ناگریم، بەلکو بۆ ئەو نوورە دەگریم کە لەسەر زەویدا بوو بەلام بەمردنى ئەو کۆزایەو.^٢

٧- پادشای پۆم و دارو دەستە و پیاوانى ئاینى یەکەى :

عمرى کورپى عبدالعزیز ﷺ وەفدیكى فەرمى نارد بۆ لای پاشای پۆم بەکارێک کە بەرژەوهندى مۆسڵمانانى تێدا بوو، کاتى پۆشته لای پاشا، بینیان پاشا تاجیکى بەسەرەوێه و تەرجومانیکیش لەلایدا وەستابوو، لەسەر عەرشەکەى پالى لێدابووێه، پیاوانى ئاینى لەلای راست و چەپى یەو وەستابوون و خەلکەکەى تریش هەریە کە وەپێى ی پلەو پایەیان لەبەردەمیدا وەستابوون، مۆسڵمانەکانیش ئەوێ مەبەستیان بوو لەهاتنەکەیان خستیانە پوو، پاشایش بەپوویەکی خۆشەو وەلامى دانەو، ئەوپۆژە لەوێ مانەو و چوونە دەرەو لەلای پاشا.

لەپۆژى داها توودا نیرراوى پاشاهاات وشتیکى پێى ووت، کاتى مۆسڵمانەکان هاتنەو دێوێ خانى پاشا دەبینین واپادشا وەك دوینى نى یە غەمبارو دلتهنگ لەسەر عەرشەکەى هاوتۆتە خوارەو و تاجەکەى حستۆتە باوێشى وەك بلێ شتیکى لى پوودابیت، پووی تى کردن و پێى ووتن: ئەزانن بۆچی بانگم کردوون؟ ووتیان: ئەو ووتى: کاربەدەستیکم کە هاوسنورى ولاتى عەرەبە، پێى ی پاگە یاندم لەم نامە یەدا کە: ئەمڕۆ ئەو پیاووە صالّحەى کە گەورەى عەرەبەکانە _ مۆسڵمانان _ لە دنیا

١ - صفه الصفوة (١٥٦/٣) .

٢ - سیره عمر (ابن الجوزى) لا ٣٣١ .

دەرچوو، هه موو خۆیان پی نه گیراو دهستیان کرد به گریان.

پاشایش ووتی: بۆ خۆی ده گرین؟ یان بۆ ئاینه که تان؟ یان بۆ خۆتان؟ ووتیان:
بۆ خۆمان و ئاینه که مان ونه و ده گرین.

پاشا ووتی: بۆ خۆتان بگرین بۆ نه و مه گرین نه و تازه پۆی وگه یشته جیگایه ک
زۆر له م ژیانیهی باشتره، زۆر له وه ده ترسا که له گوێرایه لی خوای گه وه _
دهریچیت وخوایش دوو ترسی له سهر کۆنه کرده وه ترسی دنیا و ترسی خوا.

من زۆرم بیستوو له چاکه و لیها تووی و پاستگویی نه و پیاوه، گومانم وابوو
نه که ره که سیتی تر دوا ی عیسی عليه السلام مردووی زیندوو بکردایه ته وه نه و پیاوه ده بوو،
به وردی چاودیری و به دوا دا چوونم کردوه و بۆم دهر که و تووه دیوی دهره وه و
ناوه وهی وه که یه که، به لکو دیوی ناوه وهی با شتر بووه که کاتی به ته نهایی چووه ته
خه لوه ته وه له خزمهت پهروه ردگاریدا بووه.

پاشا له سهر قسه کانی به رده وام بوو ووتی: من به و راهبه و خواناسانه سه رسام
نیم که واز له دنیا ده مینن وله گو شه یه کی چۆلدا خواناسی خۆیان ده که ن، به لکو
به م پیاوه سه رسام که سامان و دهسته لاتی دنیا هاته به رده ستی به لām نه و
دنیانه ویستی (زه د) به ولاره شیرین بوو هه لی بژارد تا وه که راهیبه کانی لیها ت، به لām
داخه که م چاکه کاران له ناو خراپه کاراندا زۆر نامیننه وه و کۆچ ده که ن.^۱

۱۴- که راهه تی لیوه گیراوه ته وه:

له (حسین القصص) وه ده گیر نه وه که ده لیت: له سه رده می عمری کوری
عبدالعزیزدا بزن و مه پم ده کپی، دام به لای شوانیکدا پانی ده له وه پاندو به چواره وری
پانه که دا (۳۰) گورگم بینی به لām گومانی نه وه برد سه گ بن.

بۆیه به شوانه که م ووت: نهی برای شوان نه م هه موو، سه گه ت بۆچی یه؟
ووتی: کوری خۆم نه وانه سه گ نین به لکو هه موویان گورگن! ومنیش ووتم: پاک
وبیگه ردی بۆ خوا گورگ له ناو پاندایه و نایشیان خوات؟!

کابرا ووتى: کۆپى خۆم، ئەگەر سەر تەواو بێت، لاشە زۆر گرنگ نى یە.^١
 بەلام زۆر پشت بەک پووداوانە نابەستریت چونکە خۆى گەورە سوننەتى خۆى
 لەم زيانەدا بۆ هیچ کەسێک تێک نادات و بەسروشتى حال گورگ و دڕندەکان لەسەر
 گيانلەبەرانی تر دەژین. ولەلایەکی تریشەووە لەسەردەمى پێغەمبەرى خوادا گورگ
 شوانى مەپ نەبوووە ولەسەردەمى خەلیفە راشیدەکانیشدا لەوشتانە پوویان نەداووە
 بەلکو ئۆبالی پاستى ناراستى ئەم جۆرە بەسەر هاتانە لەئەسۆى
 گێرەرەووەکانیاندا یە.

(بەلام پاش لە دنیا دەرچوونى ئەو خەلیفە لاوێ دادپەرەرە، زاناو داناو
 ناودارەکانى ئیسلام خەوى خۆشیان پێووە دیو، هەموو موسلمانان بەگشتى و
 بەهەموو لایەنیکیانەووە بەداخ بوون بۆ مردنى و مردنەکیان بەخسارەت دەزانى بۆ
 بەردەوامى ئەو چاکسازى و نوێخوازیەى کە خۆینىکی تازەى کردە جەستەى وولاتە
 یەگەرتوووەکانى ئیسلام و ولاتى بەرەو سەردەمى زێڕینى چوار خەلیفە راشیدەکە
 گەڕاندەووە)^٢

(لە کۆتاییدا داواکارم لە پەرورەدگارى بالادەست ئەمیری باوهداران لەناو باخ و
 باخاتى بەهەشتە نەپراووەکەى خۆیدا جى بکاتەووە و ئیمەش بکاتە قوتابى یەکی
 گوێراپەلێ ئەو قوتابخانە مەزنەى ئیسلام کە وێنەى کۆپى عبدالعزیزى پێش کەشى
 مەرفاىەتى کرد).^٣

سبحان ربك رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين
 والحمد لله رب العالمين

١ - الكتاب الجامع لسيرة عمر بن عبدالعزيز (٦٧٠/٢) .

٢ - ووتەى وەرگێڕ .

٣ - ووتەى وەرگێڕ .

ناوه پوک

- پیشہ کی وہ رگیں ۵
- پیشہ کی نوسر ۱۱
- بہشی یہ کہم: لہ دایک بوونہ وہ، تا خہ لافہت ۲۱
- یہ کہم: ناو و شورہت و نازناو و خانہ وادہ کہی ۲۱
- دوہم: ہزارہ کانی دروستبونی کہ سایہ تی عمری کوپی عبدالعزیز ۲۹
- سی یہم: شوینہ واری زانستی عمر ۳۷
- چوارہم: عمر لہ سہ ردمی خہ لیفہ سولیماندا ۵۳
- پینجہم: خہ لافہ تی عمری کوپی عبدالعزیز ۶۰
- بہشی دوہم: گرنگ ترین سیفاتہ کانی عمر و مہ شخہ لہ نوی گہریہ کہی ۱۱۷
- یہ کہم: گرنگ ترین پھوشہ کانی ۱۱۷
- دوہم: مہ شخہ لی نوی خوازی لہ لای عمری کوپی عبدالعزیز ۱۴۲
- بہشی سی یہم: گرنگی دانی عمر بہ بیرو باوہ پی ٹہلی سوننہت ۱۵۹
- یہ کہم: یہ کتا بہ رستی خوا - توحید الالوہیہ ۱۵۹
- دوہم: عمرو ناوہ جوانہ کانی خوا ۱۶۶
- سی یہم: بیرو باوہ پی عمر دہ ربارہ ی سیفاتہ کانی خوا: ۱۶۹
- چوارہم: ناہیل گوی بکریتہ مزگہوت ۱۷۱
- پینجہم: مانای باوہ لہ لای عمری کوپی عبدالعزیز: ۱۷۳
- شہ شہم: باوہ بہ پڑنی قیامہت ۱۷۵
- حہوتہم: دہستگرتن بہ قورٹان و سوننہت و پڑہوی خہ لیفہ ی پاشیدہ کانہ وہ: ۱۸۴
- ہہ شہتم: ہہ لوئیستی دہ ربارہ ی ہاوہ لانش و ناکوکی نیوانیان: ۱۹۰
- تویہم: ہہ لوئیستی دہ ربارہ ی (أهل البيت): ۱۹۲
- بہشی چوارہم: ہہ لوئیستی عمری کوپی عبدالعزیز ۱۹۹
- یہ کہم: خہ واریج ۱۹۹
- دوہم: شیعہ کان ۲۱۱

- سئ یه‌م: قه‌ده‌ریه‌کان ۲۱۲
- چواره‌م: ((المرجئه)) - مورجینه‌کان - ۲۱۷
- پینجه‌م: ((الجهمیة)) جوهه‌می‌ه‌کان ۲۱۹
- به‌شی پینجه‌م: عمر له‌نیوان ژیانی کۆمه‌لایه‌تی و زانستی و بانگه‌وازیدا ۲۲۳
- یه‌که‌م: ژیانی کۆمه‌لایه‌تی ۲۲۳
- ژیانی له‌گه‌ل خه‌لکی دا: ۲۳۹
- دووهم: هه‌لویستی له‌گه‌ل زانایاندا ۲۶۸
- سئ یه‌م: قوتابخانه‌ زانستی یه‌کانی سه‌رده‌می عمری کورپی عبدالعزیز: ۲۷۷
- چواره‌م: عمر له‌ خزمه‌ت سوننه‌ت‌دایه: ۲۸۶
- پینجه‌م: هت‌ر شه‌پزگاری خوازیی یه‌کان و هه‌لگرتنی گه‌مارۆی سه‌ر قسطنطینه: ۲۹۸
- شه‌شه‌م: گرنگی دان به‌ بانگه‌وازی گشت‌گیری ئیسلام: ۳۰۲
- یاسای خۆیه‌کلایی کردنه‌وه‌ی بانگخوازان (نظام التفرغ): ۳۰۳
- به‌شی شه‌شه‌م: به‌شی دارای و چاکسازی یه‌کانی عمر له‌و بواره‌دا ۳۱۷
- یه‌که‌م: ئامانجه‌ پامیاری و سیاسی یه‌کانی عمر ۳۱۸
- دووهم: چه‌ند هۆکارێکی عمر بۆ جێ به‌جێ کردنی ۳۲۱
- سئ یه‌م: سیاسه‌تی عمر و داهاته‌کان: ۳۲۹
- چواره‌م: سیاسه‌تی عمر له‌ خه‌رج کردنی پاره‌ی گشتی دا: ۳۳۸
- به‌شی حه‌وته‌م: ده‌زگای داد و هه‌ری له‌سه‌رده‌می عمری کورپی عبدالعزیزدا ۳۴۷
- یه‌که‌م: دادگاكان و شایه‌تی دانه‌کان ۳۴۷
- دووهم: ده‌رابه‌ری کوشتن و تۆله‌سه‌ندنه‌وه ۳۵۳
- سئ یه‌م: ده‌رابه‌ری خوین - الدیه - ۳۵۴
- چواره‌م: سنوره‌کانی په‌روه‌ردگار - الحدود: ۳۵۷
- پینجه‌م: سزا ته‌می کاریه‌کان - التعزیرات -: ۳۶۴
- شه‌شه‌م: ده‌ریاره‌ی به‌ندکراوان ۳۶۶
- حه‌وته‌م: ده‌ریاره‌ی جیهاد ۳۶۹
- هه‌شته‌م: له‌ژن ماره‌برین و ته‌لاق داند ۳۷۲
- به‌شی هه‌شته‌م: فیه‌می به‌پێوه‌بردن (الاداره) له‌ لای عمرو ۳۷۹
- یه‌که‌م: والی یه‌ ناوداره‌کانی ده‌وله‌ته‌کی عمر ۳۷۹
- دووهم: هه‌لبژاردنی کاریه‌ده‌سته‌کانی ۳۸۳

- ۳۸۶ سى يه م : سهرپه رشتى راسته وخوى كاروباره كاني ده ولت
- ۳۹۱ چواره م: نه خشه دانان له سياسه تي ئيداري عمردا
- ۳۹۴ پينجه م: پيڅستن له ئيداره ي عمردا
- ۳۹۷ شه شه م: خو پاراستن له گنده لي ئيداري
- ۴۰۴ حوته م: هريمه كان له نيوان مړكزي ولامه ركه زي دا
- ۴۰۸ هه شته م: بڼه ماي نه رمي نواندن له كاري ئيداري عمردا
- ۴۱۵ نويه م: گرنگي كات له حكومه ته كهي عمردا
- ۴۱۹ ده يه م: دابه ش كردني كاره كان
- ۴۳۵ دواړو ژه كاني ژياني عمر:
- ۴۵۳ ناوه پوك